POPULAR EDITION

Works of Shankaracharya

IN ORIGINAL SANSKRIT.

VOL. II, PART I

THE UPANISHADBHASHYA

EDITED BY

Hari Raghunath Bhagavat, B.A.

2nd Edition

ASHTEKAR & Co.

POONA

1927

POPULAR EDITION OF THE

Works of Shri Shankarachary

In Original Sanskrit.

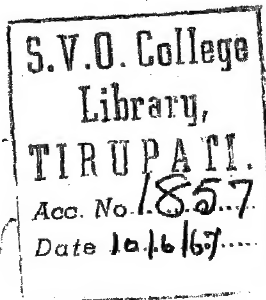
Vol. I. Gitābhāshya .. .. ..

Vol. II. Upanishadbhāshya, *i.e.*, the principal ten Upanishads with Shankara's Com. F

Vol. III. Brahmasūtrabhāshya .. ..

Vol. IV. Minor Works .. .. ..

Ashtekar & Co., Poona (Inc

ॐ तत्सत् ।

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः ।

द्वितीये संपुटे प्रथमो भागः ।

उपनिषद्भाष्यम्

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन गार्ग्यगोत्रजचित्तपावनब्राह्मणेन

पुण्यपत्तनस्थेन संशोधितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

पुण्यपत्तने

अष्टेकर कंपनी

इत्येतैः प्राकाश्यं नीतम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

Published by

H. R. BHAGAVAT, BHAGAVAT HOUSE, SADASHIVA PET

POONA CITY.

Printed at

THE BANGALORE PRESS, LAKE VIEW, MYSORE ROAD

BANGALORE CITY

2687-25.

उपनिषदनुक्रमणिका ।

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

ईशावास्योपनिषत् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

'ईशा वास्यं' इत्यादयो मंत्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्यते इति युक्त एवैषां कर्मसु अविनियोगः । न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यं उत्पाद्यं विकार्यं आप्यं संस्कार्यं वा कर्तृभोक्तृरूपं वा, येन कर्मशेषता स्यात्, सर्वासामुपनिषदां आत्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मात् आत्मनः अनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि च अशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि ॥

यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणत्वकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवान् इत्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मंत्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेन आत्मविषयं स्वाभाविककर्मविज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसंबंधप्रयोजनान्मंत्रान् संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

ईशा वास्यमिति । ईशा ईष्टे इतीट् तेनेशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजंतूनामात्मा सन्प्रत्यगात्मतया । तेन स्वेन रूपेणात्मनेशा वास्यमाच्छादनीयम् । किम् इदं सर्वं यत्किंच यत्किंचिज्जगत्यां पृथिव्यां

जगत्तत्सर्वम् स्वेनात्मना । ईशेन प्रत्यगात्मतया अहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्
रूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । यथा चंदनागर्वादेरु
कादिसंबंधजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गंध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाच्छाद्यते स्वेन पा
मार्थिकेन गंधेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्ष
जगत् द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां, जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्मा
विकारजातं, परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनया युक्त
पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः
न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो भृत्यो वा आत्मसंबंधिताया अभावादात्मानं पालयति अ
त्यागेनेत्ययमेवार्थः । भुंजीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः, गृ
माकांक्षां मा कार्षीर्धनविषयाम् । कस्यस्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा
मा कांक्षीरित्यर्थः । स्विदित्यनर्थको निपातः । अथवा, मा गृधः । कस्मा
कस्यस्विद्धनं इत्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यत् गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमि
श्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वम् । अतो मिथ
विषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेन आत्मज्ञाननिष्ठतया आत्मा र
तव्यः इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतया आत्मग्रहणाशक्तस्येदमुपदिश
मंत्रः—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेवेह कर्माण्यग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जी
मिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमायु
पितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्मा
तद्विधीयते । एवं एवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि
एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति
प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते, कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहि
कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् ॥ कथं पुनरिदमवगम्यते, पूर्वेण
संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता, द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति, उच्यते— ज्ञान
णोर्विरोधं पर्वतवदकंप्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं, यो हि जिजीवि

णि कुर्वन्नेवेति । 'ईशा वास्यमिदं सर्वं' 'तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः
[स्विद्धनं' इति च । 'न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादिति
ततो न पुनरेयात्' इति संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति ।
[द्वावेव पंथानौ अनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चो-
ग' तयोः संन्यासपथ एवातिरेचयति "न्यास एवात्यरेचयत" इति च
रीयके । "द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो
त्तश्च विभावितः" इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण
वता । विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निंदार्थोऽयं मंत्र आरभ्यते—

असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका
सुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते
यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अंधेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृता
च्छादिताः तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रु-
[। ये के चात्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के, ते जना येऽविद्वांसः ।
थं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति ? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् ।
द्यमानस्यात्मनो यत्कार्यं फलं अजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्धतस्येव तिरो-
तं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण
सरन्ति ते ॥ ३ ॥

यस्यात्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति, तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्य-
ेऽनात्महनः, तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजत् न एजत् । एजृ कंपने । कंपनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः तद्व-
र्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयो
ववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते—ध्रुवं निश्चलमिदं, मनसो जवीय, इति च । नैष
ोषः, निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेज-

देकमिति । मनसोऽतःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनात् इह दे
स्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मन
जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन्द्रुतं गच्छति सति प्रथ
प्राप्त इवात्मचैतन्याभासो गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनद्देवाः द्योतनाद्दे
श्चक्षुरादीनींद्रियाण्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवी
मनोव्यापारव्यवहितत्वात् आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवा
यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम्, व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वव्य
तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव
उपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव
प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह— तद्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्मविलक्षणाः
नोवागिंद्रियप्रभृतीनत्येत्यतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति तिष्ठ
स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे, म
रिश्वा मातर्यंतरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्म
यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सः
जगतो विधारयितृ स मातरिश्वा, अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न
दित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि, दधाति विभज
त्यर्थः, धारयतीति वा 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वा
कार्यकरणविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥

न मंत्राणां जामितास्तीति पूर्वमंत्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वंतिके ।
तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं एजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चल
स्वतोऽचलमेव सच्चलतीवेत्यर्थः । किंच तत् दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्
दूर इव । तत् उ अन्तिके समीपेऽत्यंतमेव विदुषां, आत्मत्वान्न केवलं दूरेऽन्
च । तदंतरभ्यंतरेऽस्य सर्वस्य, 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः, अस्य सर
जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य । तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाश
न्निरतिशयसूक्ष्मत्वादंतः । 'प्रज्ञानघन एव' इति च शासनान्निरंतरं च ॥ ५

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यः परिव्राट् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्तान्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेष्वेव चात्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन, यथास्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति, स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यंतविशुद्धं निरंतरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सते इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मंत्र आह—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र तस्मिन्काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भवति, न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्य अत्यंतमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमतीतैर्मंत्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याह अयं मंत्रः—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽ-

र्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

स पर्यगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समंतादगाद्गतवान् आकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायमशरीरं लिंगशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणमक्षतम् । अस्नाविरं स्नावाः शिरा यस्मिन्न विद्यन्ते इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्येताभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिंगत्वेन परिणेयानि, स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना

पुंलिंगत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् 'नान्योऽतोऽस्ति इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः पर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो तथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथाभावो याथातथ्यं तस्मात् यथाभूतकर्मफलसाधन र्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधाद्विहितवान्यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । शाश्वत नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राद्येन मंत्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः वास्यमिदं सर्वं' 'मा गृधः कस्य स्विद्धनं' इति । अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञान संभवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेद अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मंत्रद्वयप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः कामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना अज्ञस्य कामिनः कर्माणि 'मन एवास्यात्मा वाग्जाया' इत्यादिवचनात् अज्ञत्वं कामित्वं च कर्म निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्वात्मभावेनात्मस्व वस्थानम् । जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चात्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्ये स्वरूपनिष्ठैव दर्शिता 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नाम ते' दिना अविद्वन्निंदाद्वारेणात्मनो याथात्म्यं 'स पर्यगात्' इत्येतदंतैर्मंत्रैरुपदिष्टम् ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि 'अ मिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टं' इत्यादि विभज्यो ये तु कामिनः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इद 'अंधं तमः' इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्युच्यते— अक साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति यदात्मैकत्वविज्ञानं, तन्न केना र्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति । इह तु समुच्चिचीषया अविद्वदा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा त च्यते । तद्दैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंबधित्वेनोपन्यस्तं न परमा 'विद्यया देवलोकः' इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठा

समुच्चिचीषया, न निंदापरैवैकैकस्य, पृथक्फलश्रवणात् 'विद्यया तदारोहन्ति' 'विद्यया देवलोकः' 'न तत्र दक्षिणा यान्ति' 'कर्मणा पितृलोकः' इति नहि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् । तत्र

अंधं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ९ ॥

अंधं तमोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के ये अविद्यां विद्याया अन्या अविद्या तां कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादंधात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के, कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञाने एव रता अभिरताः ॥ ९ ॥

तत्र अवांतरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरंगांगितया जामितैव स्यादिति—

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति 'विद्यया देवलोको' 'विद्यया तदारोहन्ति' इति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते 'कर्मणा पितृलोकः' इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारंपर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतः—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एवैकपुरुषार्थसंबंधः क्रमेण स्यादित्युच्यते– अविद्यया कर्मणाग्निहोत्रादिना मृत्युं, स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यं, उभयं तीर्त्वातिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निंदोच्यते—

अंधं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ॥ १२ ॥

अंधं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यं संभूतिस्तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्या अव्याकृताख्या ता तिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपा ते तदनुरूपमेवांधं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो व मिव तमः ते प्रविशन्ति य उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥

अधुना उभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

अन्यदेव पृथगेवाहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यै क्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा चान्यदाहुरसंभवादसंभूतेरव्याकृतादव्य पासनाद्यदुक्तं 'अंधं तमः प्रविशन्ति' इति, प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरु इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपा व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वाच्चे

(अ)संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह, विनाशेन विनाशो धर्मो कार्यस्य स तेन धर्मिणा अभेदेनोच्यते विनाश इति । तेन तदुपासनेनानै धर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा, हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्ति तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्य असंभूत्याऽव्याकृतोपासनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणः संभूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफल रोधात् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती गतिः । अतः परं पूर्वोक्तं 'आत्मैवाभूद्विजानतः' इति सर्वात्मभाक एव र संन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रक तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने

न्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकं उपयुक्तम् । तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म कुर्वञ्जिजीविषेद्यो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया, तदुक्तं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति । तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' एतदुभयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयमित्येतत् । तेन पात्रेणेवापिधानभूतेन सत्यस्य आदित्यमंडलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपसारय । सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मह्यं अथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥१६॥

हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविः । तथैक एव ऋषति गच्छतीत्येकर्षिः हे एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः हे यम । तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः हे सूर्य । प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यः हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् । समूह एकीकुरु उपसंहर तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तव रूपं कल्याणतमम-त्यंतशोभनं तत्ते तवात्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंचाहं न तु त्वां भृत्यवद्याचे योऽसावादित्यमंडलस्थो व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्, पूर्णं वानेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः, पुरि शयनाद्वा पुरुषः, सोऽहमस्मि भवामि ॥१६॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

अथेदानीं मम मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वा अधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः । लिंगं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यं मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरं

अग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात्। ओमिति यथोपासनमोंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्
कमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते। हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं त
कालोऽयं प्रत्युपस्थितः, अतः स्मरैतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्म
बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर। क्रतो स्मर कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम्

पुनरन्येन मंत्रेण मार्गं याचते—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमदः इति शान्तिः

अग्ने नयेति। हेऽग्ने नय गमय सुपथा शोभनेन मार्गेण। सुपथेति वि
षणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम्। निर्विण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन, अ
याचे त्वां पुनः पुनः गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय। राये धनाय क
फलभोगायेत्यर्थः। अस्मान्यथोक्तधर्मफलविशिष्टान्विश्वानि सर्वाणि हे देव व
नानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वाञ्जानन्। किंच युयोधि वियोजय विनाश
अस्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं वंचनात्मकमेनः पापम्। ततो वयं विशुद्धाः सन्
इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः। किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुमः परिचर्यां क
भूयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचे
मेत्यर्थः ॥

'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' 'विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा
संभूत्याऽमृतमश्नुते' इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति। अतस्तन्निराकरणार्थं सं
पतो विचारणां करिष्यामः। तत्र तावत्किंनिमित्तः संशय इत्युच्यते— विद्याशब्दे
मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यते अमृतत्वं च? ननु उक्तायाः परमात्मविद्याय
कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्तिः। सत्यम्। विरोधस्तु नावगम्यते विरोध
विरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात्। यथा अविद्यानुष्ठानं विद्योपासनं च शास्त्रप्रमाण
तथा तद्विरोधाविरोधावपि। यथा च 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति शास्त्रादवग
पुनः शास्त्रेणैव बाध्यते 'अध्वरे पशुं हिंस्यात्' इति। एवं विद्याविद्ययोर
स्यात्। विद्याकर्मणोश्च समुच्चयः न 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या
विद्येति ज्ञाता' इति श्रुतेः। 'विद्यां चाविद्यां च' इति वचनादविरे
इति चेन्न। हेतुस्वरूपफलविरोधात्। विद्याविद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पा

भवात्समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेन्न । सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न । विद्योत्पत्तौ अविद्यायां ह्यस्तत्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वा इत्यविद्याया उत्पत्तिः । नापि संशयोऽज्ञानं वा । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम । 'अमृतमश्नुते' इत्यापेक्षिकममृतं, विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्मयेनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात् यथाव्याख्यात एव मंत्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥१८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ वाजसनेयिसंहितोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥

॥ ॐ ॥

ऐतरेयोपनिषत् ।

परिसमाप्तं कर्म सहापरब्रह्मविषयविज्ञानेन । सैषा कर्मणो ज्ञानसहित परा गतिरुक्थविज्ञानद्वारेणोपसंहृता । "एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणाख्यम्" "एष प देवः" "एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः" "एतस्य प्राणस्यात्मभावं गच्छ न्देवता अप्येति" इत्युक्तम् । सोऽयं देवताप्ययलक्षणः परः पुरुषार्थः । मोक्षः । स चायं यथोक्तेन ज्ञानकर्मसमुच्चयसाधनेन प्राप्तव्यो नातः परमस्तीति प्रतिपन्नाः तान्निराचिकीर्षुरुत्तरं केवलात्मज्ञानविधानार्थं 'आत्मा वा इदं' इत्याद्याह

कथं पुनरकर्मसंबंधिकेवलात्मविज्ञानविधानार्थ उत्तरो ग्रंथ इति गम्यते अन्यार्थानवगमात् । तथा च पूर्वोक्तानां देवतानामग्न्यादीनां संसारित्वं दर्शयिष्यत्यशनायादिदोषवत्त्वेन 'तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्' इत्यादिना । अशनायादिमत्सर्वं संसार एव, परस्य तु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययश्रुतेः । भवते केवलात्मज्ञानं मोक्षसाधनं न त्वत्राकर्म्येवाधिक्रियते, विशेषाश्रवणात् । अकर्मि आश्रम्यंतरस्येहाश्रवणात् । कर्म च बृहतीसहस्रलक्षणं प्रस्तुत्यानंतरमेवात्मज्ञा प्रारभ्यते । तस्मात्कर्म्येवाधिक्रियते ॥

न च कर्मासंबंध्यात्मविज्ञानं पूर्ववदंते उपसंहारात् । यथा कर्मसंबंधि पुरुषस्य सूर्यात्मनः स्थावरजंगमादिसर्वप्राण्यात्मत्वमुक्तं ब्राह्मणेन मंत्रेण च 'स आत्मा' इत्यादिना, तथैव 'एष ब्रह्मैष इंद्रः' इत्याद्युपक्रम्य सर्वप्राण्यात्मत्वम् 'यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं' इत्युपसंहरिष्यति । तथा च संहितोपनिषदि "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते" इत्यादिना कर्मसंबंधित्वमुक्त "सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते" इत्युपसंहरति । तथा तस्यैव 'योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा' इत्युक्तस्य 'यश्चासावादित्य एकमेव तदिति विद्यात्' इत्येकत्वमुक्तम् इहापि 'कोऽयमात्मा' इत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति दर्शयिष्यति तस्मान्नाकर्मसंबंधि आत्मज्ञानम् ॥

* इयमैतरेयोपनिषदैतरेयब्राह्मणारण्यकांडान्तर्गतद्वितीयारण्यकस्था चतुर्थपंचमषष्ठेत्यध्यायत्रिकरूपा । अस्याः खंडषट्कं वर्ततेऽतोऽस्या आत्मषट्कमिति नाम प्रसिद्धिः ।

पुनरुक्त्यानर्थक्यमिति चेत् कथं "प्राणो वा अहमस्म्यृषे" इत्यादिब्राह्मणेन 'सूर्य आत्मा' इति च मंत्रेण निर्धारितस्यात्मनः "आत्मा वा इदम्" इत्यादिब्राह्मणेन 'कोऽयमात्मा' इति प्रश्नपूर्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्तमनर्थकमिति चेत् । न । तस्यैव धर्मांतरविशेषनिर्धारणार्थत्वान्न पुनरुक्तादोषः । कथम्, तस्यैव कर्मसंबंधिनो जगत्सृष्टिस्थितिसंहारादि धर्मविशेषनिर्धारणार्थत्वात् केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा । अथवा आत्मेत्यादिपरो ग्रंथसंदर्भ आत्मनः कर्मिणः कर्मणोऽन्यत्रोपासनाप्राप्तौ कर्मप्रस्तावेऽविहितत्वाद्वा केवलोऽप्यात्मोपास्य इत्येवमर्थः । भेदाभेदोपास्यत्वाद्वैक एवात्मा कर्मविषये भेददृष्टिभाक् । स एवाकर्मकालेऽभेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता ॥ 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति च वाजिनाम् । न च वर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानां, येन कर्मपरित्यागेनात्मानमुपासीत । दर्शितं च "तावन्ति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवन्ति" इति । वर्षशतं चायुः कर्मणैव व्याप्तम् । दर्शितश्च मंत्रः 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यादिः । तथा "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्याद्याश्च । "तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति" इति च । ऋणत्रयश्रुतेश्च ॥

तत्र पारिव्राज्यादिशास्त्रं 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति आत्मज्ञानस्तुतिपरोऽर्थवादोऽनधिकृतार्थो वा । न, परमार्थविज्ञाने फलादर्शने क्रियानुपपत्तेः । यदुक्तं कर्मिण एव चात्मज्ञानं कर्मसंबंधि च इत्यादि तन्न । परं ह्याप्तकामं सर्वसंसारदोषवर्जितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्मत्वेन विज्ञाने, कृतेन कर्तव्येन वा प्रयोजनमात्मनोऽपश्यतः फलादर्शने क्रिया नोपपद्यते । फलादर्शनेऽपि नियुक्तत्वात्करोतीति चेत् । न, नियोगाविषयात्मदर्शनात् इष्टयोगमनिष्टवियोगं चात्मनः प्रयोजनं पश्यंस्तदुपायार्थी यो भवति स नियोगस्य विषयो दृष्टो लोके, नतु तद्विपरीतनियोगाविषयब्रह्मात्मत्वदर्शी । ब्रह्मात्मत्वदर्श्यपि संश्चेन्नियुज्येत नियोगाविषयोऽपि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्वं कर्म सर्वेण सर्वदा कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । न च स नियोक्तुं शक्यते केनचित् । आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वात् । न हि स्वविज्ञानोत्थेन वचसा स्वयं नियुज्यते । नापि बहुवित्स्वाम्यविवेकिना भृत्येन । आम्नायस्यानित्यत्वे सति स्वातंत्र्यात्सर्वान्प्रति नियोक्तृत्वसामर्थ्य

इति चेत्। न, उक्तदोषात्। तथापि सर्वेण सर्वदा सर्वमविशिष्टं कर्म कर्त
इत्युक्तो दोषोऽप्यपरिहार्य एव। तदपि शास्त्रेणैव विधीयते इति चेत्। य
कर्मकर्तव्यता शास्त्रेण कृता तथा तदप्यात्मज्ञानं तस्यैव कर्मिणः शास्त्रेण विधीय
इति चेत्। न, विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तेः। न ह्येकस्मिन्कृताकृतसंबंधि
तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं शक्यम्। शीतोष्णतामिवाग्नेः। न चेष्टयोगचिकी
आत्मनोऽनिष्टवियोगचिकीर्षा च शास्त्रकृता, सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात्। शास्त्रकृ
चेत्तदुभयं गोपालादीनां न दृश्येत अशास्त्रज्ञत्वात्तेषाम्। यद्धि स्वतोऽप्राप्तं, तच्छ
स्त्रेण बोधयितव्यम्। तच्चेत्कृतकर्तव्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतं, कथं त
रुद्धां कर्तव्यतां पुनरुत्पादयेच्छीततामिवाग्नौ तम इव च भानौ। न बोधयत्येवे
चेत्। न, 'स म आत्मेति विद्यात्प्रज्ञानं ब्रह्म' इति चोपसंहारात्। 'तदात्मानं
वावेत्' 'तत्त्वमसि' इत्येवमादिवाक्यानां तत्परत्वात्। उत्पन्नस्य च ब्रह्मात्
विज्ञानस्याबाध्यमानत्वान्नानुत्पन्नं भ्रान्तं वेति शक्यं वक्तुम्॥

त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्वमिति चेत् "नाकृतेनेह कश्चन
इति स्मृतेः, य आहुर्विदित्वा ब्रह्म व्युत्थानमेव कुर्यादिति, तेषामप्येष समा
दोषः प्रयोजनाभावे इति चेत्। न, अक्रियामात्रत्वात् व्युत्थानस्य। अविद्य
निमित्तो हि प्रयोजनस्य भावो न वस्तुधर्मः। सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात्, प्रयोज
तृष्णया च प्रेर्यमाणस्य वाङ्मनःकायैः प्रवृत्तिदर्शनात्, 'सोऽकामयत जा
मे स्यात्' इत्यादिना पुत्रवित्तादि पांक्तलक्षणं काम्यमेवेति "उभे ह्येते साध्य
साधनलक्षणे एषणे एव" इति वाजसनेयिब्राह्मणेऽवधारणात्॥ अविद्याकाम
दोषनिमित्ताया वाङ्मनःकायप्रवृत्तेः पांक्तलक्षणाया विदुषोऽविद्यादिदोषाभाव
दनुपपत्तेः क्रियाभावमात्रं व्युत्थानं, न तु यागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकम्
तच्च विद्यावत्पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम्। न हि तमसि प्रविष्टस्योदि
आलोके यद्गर्तपंककंटकाद्यपतनं तत्किंप्रयोजनमिति प्रश्नार्हम्। व्युत्थानं तर्ह्यर्थ
प्राप्तत्वान्न चोदनार्हमिति। गार्हस्थ्ये चेत्परं ब्रह्मविज्ञानं जातं तत्रैवास्त्वकुर्व
आसनं न। ततोऽन्यत्र गमनमिति चेत्। न। कामप्रयुक्तत्वाद्गार्हस्थ्यस्य
'एतावान्वै कामः' इति 'उभे ह्येते एषणे एव' इत्यवधारणात्। कामनिमित्तपुत्र
वित्तादिसंबंधनियमाभावमात्रं, न हि ततोऽन्यत्र गमनं व्युत्थानमुच्यते। अत
न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्नविद्यस्य। एतेन गुरुशुश्रूषातपसोरप्यप्रति
पत्तिर्विदुषः सिद्धा॥

अत्र केचित् गृहस्था भिक्षाटनादिभयात्परिभवाच्च त्रस्यमानाः सूक्ष्म-
ष्टेतां दर्शयन्त उत्तरमाहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियमदर्शनाद्देहधारणमात्रा-
नो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनैषणोभयविनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थमशनाच्छा-
ामात्रमुपजीवतो गृह एवास्त्वासनमिति । न, स्वगृहविशेषपरिग्रहनियमस्य
मप्रयुक्तत्वादित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेषपरिग्रहाभावे च शरीरधारणमात्र-
ुक्ताशनाच्छादनार्थिनः स्वपरिग्रहविशेषभावेऽर्थाद्भिक्षुकत्वमेव । शरीरधारणा-
यां भिक्षाटनादिप्रवृत्तौ यथा नियमो भिक्षोः शौचादौ च, तथा गृहिणोऽपि
दुषोऽकामिनोऽस्तु नित्यकर्मसु नियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादिश्रुतिनियुक्तत्वात्
ग्रवायपरिहारायेति । एतान्नियोगाविषयत्वेन विदुषः प्रयुक्तमशक्यनियोज्यत्वा-
ते ॥ यावज्जीवादिनित्यचोदनानर्थक्यमिति चेत् । न, अविद्वद्विषयत्वेनार्थव-
ात् । यत्तु भिक्षोः शरीरधारणमात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वं तत्प्रवृत्तेर्न प्रयो-
कम् । आचमनप्रवृत्तस्य पिपासापगमवन्नान्यप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । न च
ग्नेहोत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः ॥ अर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियमोऽपि प्रयो-
ाभावेऽनुपपन्न एवेति चेत् । न, तन्नियमस्य पूर्वप्रवृत्तिसिद्धत्वात्तदतिक्रमे यत्न-
त्वादर्थप्राप्तस्य व्युत्थानस्य पुनर्वचनाद्विदुषः कर्तव्यत्वोपपत्तिः । अविदुषापि
ुक्षुणा पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव । तथा च 'शान्तो दान्तः' इत्यादिवचनं
ाणम् । शमदमादीनां चात्मदर्शनसाधनानामन्याश्रमेष्वनुपपत्तेः। 'अत्याश्रमिभ्यः
मं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम्' इति च श्वेताश्वतरे विज्ञायते। 'न
ाणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति च कैवल्यश्रुतिः।'
ात्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्" इति च स्मृतेः । "ब्रह्माश्रमपदे वसेत्" इति च
ाचर्यादिविद्यासाधनानां च साकल्येनात्याश्रमिषूपपत्तेर्गार्हस्थ्येऽसंभवात्। न
ंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम् । यद्विज्ञानोपयोगीनि च गार्हस्थ्या-
ाकर्माणि तेषां परमफलमुपसंहृतं देवताप्ययलक्षणं संसारविषयमेव ॥

यदि कर्मिण एव परमात्मविज्ञानमभविष्यत् संसारविषयस्यैव फलस्योप-
ारो नोपापत्स्यत । अंगफलं तदिति चेन्न । तद्विरोध्यात्मवस्तुविषयत्वादात्म-
ायाः । निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तुविषयं आत्मज्ञानममृतत्व-
नम् । गुणफलसंबंधे हि निराकृतसर्वविशेषात्मवस्तुविषयत्वं ज्ञानस्य न
ाति; तच्चानिष्टं, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इत्यधिकृत्य क्रियाकारक-

फलादिसर्वव्यवहारनिराकरणाद्विदुषः । तद्विपरीतस्याविदुषो 'यत्र हि द्वैतमिव' इत्युक्त्वा क्रियाकारकफलरूपस्यैव संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनेयिब्राह्मणे । तथेहापि देवताप्ययं संसारविषयं यत्फलमशनायादिमद्वस्त्वात्मकं तत्फलमुपसंहृत्य केवलं सर्वात्मकवस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति प्रवर्तते ॥

ऋणप्रतिबंधश्चाविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति, न विदुषः । 'सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव' इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः विदुषश्च ऋणप्रतिबंधाभावो दर्शित आत्मलोकार्थिनः 'किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादिना । तथा 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः' इत्यादि । 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः' इति च कौषीतकिनाम् ॥ अविदुषस्तर्हि ऋणानपाकरणे पारिव्राज्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्राग्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवादधिकारानारूढोऽप्यृणी चेत्स्यात् सर्वस्य ऋणित्वमित्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि 'गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इत्यात्मदर्शनोपायसाधनत्वेनेष्यते एव पारिव्राज्यम् । यावज्जीवादिश्रुतीनां विद्वदमुमुक्षुविषये कृतार्थता । छांदोग्ये च केषांचिद् द्वादशरात्रमग्निहोत्रं हुत्वा तत ऊर्ध्वं परित्यागः श्रूयते ॥

यत्त्वनधिकृतानां पारिव्राज्यमिति, तन्न । तेषां पृथगेव 'उत्सन्नाग्निरनग्निको वा' इत्यादिश्रवणात् सर्वस्मृतिषु चाविशेषेणाश्रमविकल्पः प्रसिद्धः समुच्चयश्च ॥ यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे, गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति, तदसत् । व्युत्थानस्यैवार्थप्राप्तत्वान्नान्यत्रावस्थानं स्यात् । अन्यत्रावस्थानस्य कामकर्मप्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम, तदभावमात्रं व्युत्थानमिति च । यथाकामित्वं तु विदुषोऽत्यंतमप्राप्तं अत्यंतमूढविषयत्वेनावगमात् । तथा शास्त्रचोदितमपि कर्म आत्मविदोऽप्राप्तं गुरुभारतयावगम्यते, किमुतात्यंताविवेकनिमित्तं यथाकामित्वम् । नहि उन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु तदपगमेऽपि तथैव स्यात् उन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्मात् आत्मविदो व्युत्थानव्यतिरेकेण न यथाकामित्वं न चान्यत्कर्तव्यमित्येतत्सिद्धम् ॥

यत्तु —'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति न विद्यावतो विद्यया सहाविद्यापि वर्तते इत्ययमर्थः । कस्तर्हि? एकस्मिन्पुरुषे एते एकदैव न सह संबध्येयातामित्यर्थः । यथा शुक्तिकायां रजतशुक्तिकाज्ञाने एकस्य पुरुषस्य ।

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इति हि काठके । तस्मान्न
विद्यायां सत्यामविद्यासंभवोऽस्ति । "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इत्यादिश्रुतेः,
पआदिविद्योत्पत्तिसाधनं गुरूपासनादि च कर्म अविद्यात्मकत्वादविद्योच्यते तेन
द्यामुत्पाद्य मृत्युं काममतितरति । ततो निष्कामस्त्यक्तैषणो ब्रह्मविद्यया अमृत-
मश्नुते इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह– 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते'
ते । यत्तु पुरुषायुः सर्वं कर्मणैव व्याप्तं 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः'
ते तदविद्वद्विषयत्वेन परिहृतमितरथाऽसंभवात् । यत्तु वक्ष्यमाणमपि पूर्वोक्ततुल्य-
ात्कर्मणाऽविरुद्धमात्मज्ञानमिति, तत्सविशेषनिर्विशेषात्मतया प्रत्युक्तं, उत्तरत्र
ाख्याने च दर्शयिष्यामः । अतः केवलनिष्क्रियब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रदर्शनार्थं
रो ग्रंथ आरभ्यते ॥

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म एधि वेदस्य
आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि
। वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥१॥

आत्मेति । आत्मा आप्नोतेरत्तेरततेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरशनायादिसर्व-
रधर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वयो वै ।
यदुक्तं नामरूपकर्मभेदाभिन्नं जगदात्मैवैकोऽग्रे जगतः सृष्टेः प्रागासीत् । किं
ीं स एवैकः । न । कथं तर्ह्यासीदित्युच्यते ? यद्यपीदानीं स एवैकस्तथा-
त विशेषः । प्रागुत्पत्तेः अव्याकृतनामरूपभेदमात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं
इदानीं व्याकृतनामरूपभेदत्वादनेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं
विशेषः । यथा सलिलात्पृथक्फेननामरूपव्याकरणात्प्राक्सलिलैकशब्दप्रत्यय-
मेव फेनं, यदा सलिलात्पृथङ्नामरूपभेदेन व्याकृतं भवति तदा सलिलं
त्यनेकशब्दप्रत्ययभाक्सलिलमेवेति चैकशब्दप्रत्ययभाक्च फेनं भवति तद्वत् ।
किंचन न किंचिदपि मिषन्निमिषद्व्यापारवदितरद्वा । यथा सांख्यानामनात्म-
ति स्वतंत्रं प्रधानं, यथा च काणादानामणवो, न तद्वदिहान्यदात्मनः

किंचिदपि वस्तु विद्यते। किं तर्हि आत्मैवैक आसीदित्यभिप्रायः। स
स्वाभाव्यात् आत्मा एकः एव सन्नीक्षत लोकान्नु सृजा इति। ननु प्रागुत्पत्तेरक
णत्वात्कथमीक्षितवान्। नायं दोषः, सर्वज्ञस्वाभाव्यात्। तथा च मं
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्यादिः। केनाभिप्रायेणेत्याह—लोकानं
तीन्प्राणिकर्मफलोपभोगस्थानभूतान्नु सृजे सृजेऽहमिति॥

**स इमाँल्लोकानसृजत। अंभो मरीचीर्मरमापोऽम्भः परेण दिवं द्यौ
ष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः। पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः॥२॥**

एवमीक्षित्वा आलोच्य स आत्मेमाँल्लोकानसृजत सृष्टवान्। यथेह
मांस्तक्षादिरेवंप्रकारान्प्रासादादीन्सृजे इतीक्षित्वेक्षानंतरं प्रासादादीन्सृजति
ननु सोपादानस्तक्षादिः प्रासादादीन्सृजतीति युक्तं निरुपादानस्त्वात्म
लोकान्सृजतीति। नैष दोषः। सलिलफेनस्थानीये आत्मभूते नामरूपे
कृते आत्मैकशब्दवाच्ये व्याकृतफेनस्थानीयस्य जगतः उपादानभूते सं
तस्मात् आत्मभूतनामरूपोपादानभूतः सन्सर्वज्ञो जगन्निर्मिमीते इत्यवि
अथवा यथा विज्ञानवान्मायावी निरुपादान आत्मानमेव आत्मांतरत्वे
गच्छन्तमिव निर्मिमीते, तथा सर्वज्ञो देवः सर्वशक्तिर्महामाय आत्मानं
न्तरत्वेन जगद्रूपेण निर्मिमीते इति युक्ततरम्। एवं च सति कार्यकारणे
द्वाद्यादिपक्षाश्च न प्रसज्यन्ते सुनिराकृताश्च भवन्ति॥ कान्लोकानसृ
अंभो मरीचीर्मरमाप इति। आकाशादिक्रमेण अंडमुत्पाद्यांभःप्रभृतीँल्लोकान
तत्रांभःप्रभृतीन्स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः। अदस्तदंभःशब्दवाच्यो लोक
दिवं द्युलोकात्परेण परस्तात्सोऽम्भःशब्दवाच्यः, अंभोभरणात्। द्यौः प्र
यस्तस्यांभसो लोकस्य। द्युलोकादधस्तादंतरिक्षं यत्तन्मरीचयः। एक
कस्थानभेदत्वाद्बहुवचनभाक्मरीचय इति। मरीचिभिर्वा रश्मिभिः सं
पृथिवी मरो, म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानीति। या अधस्तात् पृथिव्यास
उच्यन्ते आप्नोतेः, लोकाः। यद्यपि पंचभूतात्मकत्वं लोकानां तथाप्यव
दन्नामभिरेवांभो मरीचीर्मरमाप इत्युच्यन्ते॥

**स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति।
सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्॥३॥**

सर्वप्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतांश्चतुरो लोकान्सृष्ट्वा स ईश्व

वेक्षत। इमे नु त्वंभःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः। तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालाँल्लोकानां पालयितॄन्नु सृजै सृजेऽहमिति। एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेऽभ्य एव पंचभूतेभ्यो, येभ्योंऽभःप्रभृतीन्सृष्टवांस्तेभ्य एवे त्यर्थः। पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्य अद्भ्यः समुपादाय मृत्पिंडमिव कुलालः पृथिव्या, अमूर्छयन्मूर्छितवान्संपिंडितवान्स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः ॥

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथांडम्। मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥४॥

इत्यैतरेयोपनिषदि प्रथमः खंडः ॥१॥

तं पिंडं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं संकल्पं कृतवानित्यर्थः। 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्यादिश्रुतेः। तस्याभितप्तस्येश्वरसंकल्पेन तपसाभितप्तस्य पिंडस्य मुखं निरभिद्यत मुखाकारं सुषिरमजायत। यथा पक्षिणोंऽडं निर्भिद्यते एवम्। तस्मान्निर्भिण्णान्मुखाद्वाक्करणमिंद्रियं निरवर्तत तदधिष्ठाताग्निस्ततो वाचो लोकपालः। तथा नासिके निरभिद्येताम्। नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुः इति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिण्णमिति। अक्षिणी कर्णौ त्वक् हृदयमंतःकरणाधिष्ठानं मनोंऽतःकरणं, नाभिः सर्वप्राणबंधनस्थानम्। अपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विंद्रियमुच्यते। तस्मात् तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युः यथाऽन्यत्र। तथा शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेंद्रियस्थानमिंद्रियं रेतो रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसोच्यते रेतस आप इति ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्। ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥१॥

ता एता अग्न्यादयो देवता लोकपालत्वेन संकल्प्य सृष्टा ईश्वरेणास्मिन्संसारार्णवे संसारसमुद्रे महत्यविद्याकामकर्मप्रभवदुःखोदके तीव्ररोगजरामृत्युमहाग्राहेऽनादावनंतेऽपारे निरालंबे विषयेंद्रियजनितसुखलवलक्षणविश्रामे पंचेंद्रियार्थ-

तृष्णामारुतविक्षोभोत्थितानर्थशतमहोर्मौ महारौरवाद्यनेकनिरयगतहाहेत्यादिकूजिताक्रोशनोद्भूतमहारवे सत्यार्जवदानदयाहिंसाशमदमधृत्याद्यात्मगुणपाथेयपूर्णज्ञानोडुपे सत्संगसर्वत्यागमार्गे मोक्षतीरे एतस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतन्पतितवत्यः। तस्मात् अग्न्यादिदेवताप्ययलक्षणापि या गतिर्व्याख्याता ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानफलभूता सापि नालं संसारदुःखोपशमाय इत्ययं विवक्षितोऽर्थोऽत्र। यत एवं तस्मादेवं विदित्वा परं ब्रह्म आत्मात्मनः सर्वभूतानां च यो वक्ष्यमाणविशेषणः प्रकृतश्च जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारहेतुत्वेन, स सर्वसंसारदुःखोपशमनाय वेदितव्यः। तस्मात् "एष पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं" यदेतत्परब्रह्मात्मज्ञानं "नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय" इति मंत्रवर्णात्। तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं पिंडमात्मानमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जदनुगमितवान्संयोजितवानित्यर्थः। तस्य कारणभूतस्याशनादिदोषवत्त्वात्तत्कार्यभूतानामपि देवतानामशनादिमत्त्वम्। तास्ततोऽशनापिपासाभ्यां पीड्यमाना एनं पितामहं स्रष्टारमब्रुवन्नुक्तवत्यः। आयतनमधिष्ठानं नोऽस्मभ्यं प्रजानीहि विधत्स्व, यस्मिन्नायतने प्रतिष्ठिताः समर्थाः सत्योऽन्नमदाम भक्षयाम इति ॥

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥

ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥२॥

एवमुक्त ईश्वरस्ताभ्यो देवताभ्यो गां गवाकृतिविशिष्टं पिंडं ताभ्य एवाद्भ्यः पूर्ववत्पिंडं समुद्धृत्य मूर्छयित्वाऽऽनयद्दर्शितवान्। ताः पुनर्गवाकृतिं दृष्ट्वाब्रुवन्। न वै नोऽस्मदर्थमधिष्ठानायान्नमत्तुमयं पिंडोऽलं न वै। अलं पर्याप्तोऽत्तुं न योग्य इत्यर्थः। गवि प्रत्याख्याते ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति पूर्ववत् ॥

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतम् ॥ ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति ॥३॥

सर्वप्रत्याख्याने ताभ्यः पुरुषमानयत्स्वयोनिभूतम्। ताः स्वयोनिं पुरुषं दृष्ट्वा अखिन्नाः सत्यः सुकृतं शोभनं कृतमिदमधिष्ठानं बतेत्यब्रुवन्। तस्मात्पुरुषो वाव पुरुष एव सुकृतं सर्वपुण्यकर्महेतुत्वात्। स्वयं वा स्वेनैवात्मना स्वमायाभिः कृतत्वात्सुकृतमित्युच्यते। ता देवता ईश्वरोऽब्रवीदिष्टमासामिदमधिष्ठानमिति मत्वा, सर्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथायतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशतेति ॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥४॥

तथास्त्वित्यनुज्ञां प्रतिलभ्येश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृतादयः अग्निर्वागभिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके आदित्योऽक्षिणी दिशः कर्णौ ओषधिवनस्पतयस्त्वचं चंद्रमा हृदयं मृत्युर्नाभिमापः शिश्नं प्राविशन् ॥

तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥५॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयः खंडः ॥२॥

एवं लब्धाधिष्ठानासु देवतासु निरधिष्ठाने सत्यौ अशनापिपासे तमीश्वरमब्रूतामुक्तवत्यौ आवाभ्यामधिष्ठानमभिप्रजानीहि चिन्तय विधत्स्वेत्यर्थः । स ईश्वर एवमुक्तस्ते अशनापिपासे अब्रवीत् । न हि युवयोर्भावरूपत्वाच्चेतनावद्वस्त्वनाश्रित्यान्नात्तृत्वं संभवति । तस्मादेतास्वेवाग्न्याद्यासु वां युवां देवतास्वध्यात्माधिदेवतास्वाभजामि वृत्तिसंविभागेनानुगृह्णामि । एतासु भागिन्यौ यद्देवत्यो यो भागो हविरादिलक्षणः स्यात्तस्यास्तेनैव भागेन भागिन्यौ भागवत्यौ वां करोमीति । सृष्ट्यादौ ईश्वर एवं व्यदधाद्यस्मात्तस्मादिदानीमपि यस्यै कस्यै च देवतायै देवताया अर्थाय हविर्गृह्यते चरुपुरोडाशादिलक्षणं भागिन्यावेव भागवत्यावेवास्यां देवतायामशनापिपासे भवतः ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ॥१॥

स एवमीश्वर ईक्षत । कथं इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च मया सृष्टा अशनापिपासाभ्यां च संयोजिताः । अतो नैषां स्थितिरन्नमंतरेण तस्मादन्नमेभ्यो लोकपालेभ्यः सृजै सृजे इति । एवं हि लोके ईश्वराणामनुग्रहे निग्रहे च स्वातंत्र्यं दृष्टं स्वेषु । तद्वन्महेश्वरस्यापि सर्वेश्वरत्वात्सर्वान्प्रति निग्रहेऽनुग्रहे च स्वातंत्र्यमेव ॥

सोऽपोऽभ्यतपत्ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत ॥
या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ॥२॥

स ईश्वरोऽन्नं सिसृक्षुस्ता एव पूर्वोक्ता अप उद्दिश्याभ्यतपत्। ताभ्
भितप्ताभ्य उपादानभूताभ्यो मूर्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणमजायतोत
अन्नं वै तन्मूर्तिरूपं या वै सा मूर्तिरजायत ॥

**तदेनत्सृष्टं पराङत्यजिघांसत्तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुं
स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥३॥ तत्प्राणेनाजि
त्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्र
॥४॥ तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रै
दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥५॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं
यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥६॥ तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्ना
त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥ तन्म
जिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्
प्स्यत् ॥८॥ तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स यद्धैन
नाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥९॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्
ऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥१०॥**

तदेतदन्नं लोकलोकपालानामर्थेऽभिमुखे सृष्टं सत् यथा मूषकादि
रादिगोचरे सन्मम मृत्युरन्नाद इति मत्वा परागंचतीति पराङ् पराक् सत्
नतीत्याजिघांसदतिगन्तुमैच्छत् पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । तदन्नाभिप्रायं
स लोकलोकपालसंघातः कार्यकरणलक्षणः पिंडः प्रथमजत्वात् अन्यांश्चा
पश्यंस्तदन्नं वाचा वदनव्यापारेणाजिघृक्षद्ग्रहीतुमैच्छत् । तदन्नं नाशक्नोन्न
ऽभवद्वाचा वदनक्रियया ग्रहीतुमुपादातुम् । स प्रथमजः शरीरी यद्यदि है
ऽग्रहैष्यद्गृहीतवान्स्यादन्नं सर्वोऽपि लोकस्तत्कार्यभूतत्वादभिव्याहृत्य हैवा
प्स्यत्तृप्तोऽभविष्यत् । न चैतदस्ति अतो नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुमित्यवग
पूर्वजोऽपि । समानमुत्तरम् । तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा त
तच्छिश्नेन तेन तेन करणव्यापारेणान्नं ग्रहीतुमशक्नुवन्पश्चादपानेन
मुखच्छिद्रेण तदन्नमाजिघृक्षत् तदावयत्तदन्नमेवं जग्राहाशितवान् । तेन स
पानवायुरन्नस्य ग्रहोऽन्नग्राहक इत्येतत् । यद्वायुर्यो वायुरन्नायुरन्नबंधनोऽ
वै प्रसिद्धः स एष यो वायुः ॥

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या

स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥११॥

स एवं लोकलोकपालसंघातस्थितिमन्ननिमित्तां कृत्वा पुरपौरतत्पालयितृस्थितिसमां स्वामीव ईक्षत। कथं नु केन प्रकारेणेति वितर्कयन्निदं मदृते मामंतरेण पुरस्वामिनम्। यदिदं कार्यकरणसंघातकार्यं वक्ष्यमाणं कथं नु खलु मामंतरेण स्यात्परार्थं सत्। यदि वाचाभिव्याहृतमित्यादि केवलमेव वाग्व्यवहरणादि, तन्निरर्थकं न कथंचन भवेद्बलिस्तुत्यादिवत्। पौरबंद्यादिभिः प्रयुज्यमानं स्वाम्यर्थं तत्स्वामिनमंतरेणासत्येव स्वामिनि, तद्वत्। तस्मान्मया परेण स्वामिनाधिष्ठात्रा कृताकृतफलसाक्षिभूतेन भोक्त्रा भवितव्यं पुरस्येव राज्ञा। यदि नामैतत्संहतकार्यस्य परार्थत्वं, परार्थिनं मां चेतनमंतरेण भवेत्पुरपौरकार्यमिव तत्स्वामिनम्। अथ कोऽहं किंस्वरूपः कस्य वा स्वामी? यद्यहं कार्यकरणसंघातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहृतादिफलं नोपलभेय राजेव पुरमाविश्याधिकृतपुरुषकृताकृतादिलक्षणं, न कश्चिन्मामयं सन्नेवंरूपश्चेत्यधिगच्छेद्विचारयेत्। विपर्यये तु योऽयं वागाद्यभिव्याहृतादीदमिति वेद, स सन्वेदनरूपश्चेत्यधिगन्तव्योऽहं स्यां, यदर्थमिदं संहतानां वागादीनामभिव्याहृतादि। यथा स्तंभकुड्यादीनां प्रासादादिसंहतानां स्वावयवैरसंहतपरार्थत्वं तद्वदिति। एवमीक्षित्वातः कतरेण प्रपद्या इति। प्रपदं च मूर्धा चास्य संघातस्य प्रवेशमार्गौ, अनयोः कतरेण मार्गेणेदं कार्यकरणसंघातलक्षणं पुरं प्रपद्यै प्रपद्येयेति॥

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत॥ सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नांदनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥१२॥

एवमीक्षित्वा न तावन्मद्भृत्यस्य प्राणस्य मम सर्वार्थाधिकृतस्य प्रवेशमार्गेण प्रपदाभ्यामधः प्रपद्ये। किं तर्हि, पारिशेष्यादस्य मूर्धानं विदार्य प्रपद्ये इति लोक इवेक्षितकारी स स्रष्टेश्वर एतमेव मूर्धसीमानं केशविभागावसानं विदार्य छिद्रं कृत्वैतया द्वारा मार्गेणेमं लोकं कार्यकरणसंघातं प्रापद्यत प्रविवेश। सेयं हि प्रसिद्धा द्वाः मूर्ध्नि तैलादिधारणकाले अंतस्तद्रसादिसंवेदनात्। सैषा विदृतिद्वारितत्वाद्विदृतिर्नाम प्रसिद्धा द्वाः। इतराणि तु श्रोत्रादिद्वाराणि भृत्यादिस्थानी-

यसाधारणमार्गत्वाच्च समृद्धीनि नानंदहेतूनि । इदं तु द्वारं परमेश्वरस्यैव केव स्येति । तदेतन्नांदनं नंदनमेव, नांदनमिति दैर्घ्यं छांदसम् । नंदत्यनेन द्वारेण ग परस्मिन्ब्रह्मणीति । तस्यैव सृष्ट्वा प्रविष्टस्य जीवेनात्मना राज्ञ इव पुरं त्रय आ सथाः । जागरितकाले इंद्रियस्थानं दक्षिणं चक्षुः, स्वप्नकालेऽन्तर्मनः, सुषुप्तिक हृदयाकाश इत्येते, वक्ष्यमाणा वा त्रय आवसथाः पितृशरीरं मातृगर्भाशयः च शरीरमिति । त्रयः स्वप्ना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याः । ननु जागरितं प्रबोधरू त्वान्न स्वप्नः । नैवं, स्वप्न एव, कथं, परमार्थस्वात्मप्रबोधाभावात्स्वप्नवदसद्वस् दर्शनाच्च । अयमेवावसथश्चक्षुर्दक्षिणं प्रथमः । मनोऽन्तरं द्वितीयः । हृदयाका तृतीयः । अयमावसथ इत्युक्तानुकीर्तनमेव । तेषु ह्ययमावसथेषु पर्यायेणा भावेन वर्तमानोऽविद्यया दीर्घकालं गाढं प्रसुप्तः स्वाभाविक्या न प्रबुध्यते कशतसहस्रानर्थसंनिपातजदुःखमुद्गराभिघातानुभवैरपि ॥

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति ।

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती३ ॥१३॥

तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं सन्तमिंद्र इत्याचक्ष परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥१४॥

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयः खंडः ॥३॥

स जातः शरीरे प्रविष्टो जीवात्मना भूतान्यभिव्यैख्यद्व्याकरोत् । स क चित्परमकारुणिकेनाचार्येणात्मज्ञानप्रबोधकृच्छब्दिकायां वेदान्तमहाभेर्यां तत्क मूले ताड्यमानायामेतमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन प्रकृतं पुरुषं पुरि शयानमात्मानं ब्र बृहत्तमं तकारेणैकेन लुप्तेन ततमं व्याप्ततमं परिपूर्णमाकाशवत्प्रत्यबुध्य पश्यत् । कथम् । इदं ब्रह्म ममात्मनः स्वरूपमदर्शं दृष्टवानस्मि । अहो इ विचारणार्था प्लुतिः पूर्वम् ॥

यस्मादिदमित्येव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यत् न परोक्षेण तस् दिदं पश्यतीतीदंद्रो नाम परमात्मा । इदंद्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वर तमेवमिदंद्रं सन्तमिंद्र इति परोक्षेण परोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहार पूज्यतमत्वात्प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् । तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रि इव एव हि यस्माद्देवाः । किमुत सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः । द्विर्वचनं प्र ताध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

अस्मिंश्चतुर्थेऽध्याय एष वाक्यार्थो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृदसंसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्सर्वमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वंतरमनुपादायैव आकाशादिक्रमेण सृष्ट्वा स्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणि च प्राणादिमच्छरीराणि स्वयं प्रविवेश प्रविश्य च स्वमात्मानं यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत। तस्मात्स एव सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा नान्य इति। अन्योऽपि 'स म आत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यात्' इति 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति 'ब्रह्म ततमं' इति चोक्तम्। अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनो बालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत पिपीलिकेव सुषिरम्। नन्वत्यल्पमिदं चोद्यं, बहु चात्र चोदयितव्यम्। अकरणः सन्नीक्षत। अनुपादाय किंचिल्लोकानसृजत। अद्भ्यः पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्। तस्याभिध्यानान्मुखादि निर्भिन्नं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालास्तेषां चाशनायापिपासादिसंयोजनं तदायतनप्रार्थनं तदर्थं गवादिप्रदर्शनं तेषां च यथायतनप्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिस्तज्जिघृक्षा। इत्येतत्सर्वं सीमाविदारणप्रवेशसममेव॥ अस्तु तर्हि सर्वमेवेदमनुपपन्नम्। न। अत्रात्मावबोधमात्रस्य विवक्षितत्वात्सर्वोऽयमर्थवाद इत्यदोषः। मायाविवद्वा, महामायावी देवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमेतच्चकार सुखावबोधनप्रतिपत्त्यर्थं लोकवदाख्यायिकादिप्रपंच इति युक्ततरः पक्षः। न हि सृष्ट्याख्यायिकादिपरिज्ञानात्किंचित्फलमिष्यते। ऐकात्म्यस्वरूपपरिज्ञानात्तु अमृतत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम्। स्मृतिषु च गीतासु "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं" इत्यादिना॥ ननु त्रय आत्मानो, भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः। अनेकप्राणिकर्मफलोपभोगयोग्यानेकाधिष्ठानवल्लोकदेहनिर्माणेन लिंगेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन पुरप्रासादादिनिर्माणलिंगेन तद्विषयकौशलज्ञानवांस्तत्कर्ता तक्षादिरिवेश्वरः सर्वज्ञो जगतः कर्ता द्वितीयश्चेतन आत्मा अवगम्यते। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'नेति नेति' इत्यादि शास्त्रप्रसिद्धः औपनिषदः पुरुषस्तृतीयः। एवमेते त्रय आत्मानोऽन्योन्यविलक्षणाः। तत्र कथमेक एव आत्मा अद्वितीयः असंसारीति ज्ञातुं शक्यते। तत्र जीव एव तावत्कथं ज्ञायते। नन्वेवं ज्ञायते श्रोता मन्ता द्रष्टा आदेष्टा आघोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति। ननु विप्रतिषिद्धं ज्ञायते यः श्रवणादिकर्तृत्वेनामतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञातेति च। तथा 'न मते-

मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' इत्यादि च ।
विप्रतिषिद्धं, यदि प्रत्यक्षेण ज्ञायेत सुखादिवत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते 'न मन्तारं' इत्यादिना । ज्ञायते तु श्रवणादिलिंगेन, तत्र कुतो विप्रतिषेधः? श्रवणादिलिंगेनापि कथं ज्ञायते यावता यदा शृणोत्यात्मा श्रोतव्यं शब्दं, तस्य श्रवणक्रिययैव वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न संभवतः आ परत्र वा । तथान्यत्रापि मननादिक्रियासु श्रवणादिक्रियाश्च स्वविषयेष्वे न हि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुर्मननक्रिया संभवति । ननु मनसा स मन्तव्यम् । सत्यमेवं तथापि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तारमंतरेण न मन्तुं शक्य यद्येवं किं स्यात्? इदमत्र स्यात् सर्वस्य योऽयं मन्ता स मन्तैवेति मन्तव्यः स्यात् । न च द्वितीयो मन्तुर्मन्ताऽस्ति यदा स आत्मनैव मन्त तदा येन च मन्तव्य आत्मा आत्मना, यश्च मन्तव्य आत्मा, तौ द्वौ प्रस यातताम् । एक एवात्मा द्विधा मन्तृमन्तव्यत्वेन दिशकलीभवेद्वंशादिवदुभ ष्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदीपयोः प्रकाश्यप्रकाशकत्वानुपपत्तिः समत्वात्तद्वत् च मन्तुर्मन्तव्ये मननव्यापारशून्यः कालोऽस्त्यात्ममननाय । यदापि लिंगेना मनुते मन्ता, तदापि पूर्ववदेव लिंगेन मन्तव्य आत्मा, यश्च तस्य मन्ता, तौ प्रसज्येयाताम् । एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तदोषः । न प्रत्यक्षेण नाप्यनुम ज्ञायते चेत् कथमुच्यते 'स म आत्मेति विद्यात्' इति । कथं वा श्रोता त्यादि ॥ ननु श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा, अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः, वि विषमं पश्यसि । यद्यपि तव न विषमं तथापि मम तु विषमं प्रतिभा कथम् । यदासौ श्रोता तदा न मन्ता यदा मन्ता तदा न श्रोता । तत्रैवं पक्षे श्रोता मन्ता, पक्षे न श्रोता नापि मन्ता । तथान्यत्रापि च । यदैवं, श्रोतृत्वादिधर्मवानात्मा अश्रोतृत्वादिधर्मवान्वेति संशयस्थाने कथं तव न म्यम् । यदा देवदत्तो गच्छति तदा न स्थाता गन्तैव । यदा तिष्ठति तद गन्ता स्थातैव । तदा अस्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च, न नित्यं ग स्थातृत्वं वा, तद्वत् । तथैवात्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षप्राप्तेनैव श्रोतृत्वा आत्मोच्यते श्रोता मन्तेत्यादिवचनात् । संयोगजत्वमयौगपद्यं च ज्ञानस्य ह्याच दर्शयंति चान्यत्रमना अभूवं नादर्शमित्यादि युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिंग च न्याय्यम् । भवत्वेवं किं तव नष्टं यद्येवं स्यात् अस्त्वेवं तवेष्टं चेत्? श्रुत्य

न संभवति । किं न श्रोता मन्तेत्यादिश्रुत्यर्थः । न, न श्रोता न मन्तेत्यादिवचनात् । ननु पाक्षिकत्वेन प्रत्युक्तं त्वया । न नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात् । 'न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिश्रुतेः । एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे, प्रत्यक्षविरुद्धा युगपज्ज्ञानोत्पत्तिरज्ञानाभावश्चात्मनः कल्पितः स्यात् । तच्चानिष्टमिति । नोभयदोषोपपत्तिः, आत्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादिधर्मवत्त्वश्रुतेः । अनित्यनां मूर्तानां च चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव संयोगवियोगः धर्मिणाम् । यथाग्नेः ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात्तद्वत् । न तु नित्यस्यामूर्तस्यासंयोगविभागधर्मिणः संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मवत्त्वं संभवति । तथा च श्रुतिः 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्याद्या । एवं तर्हि द्वे दृष्टी चक्षुषोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चात्मनः । तथा च द्वे श्रुती श्रोत्रस्यानित्या नित्या चात्मस्वरूपस्य । तथा द्वे मती विज्ञाती बाह्याबाह्ये । एवं ह्येव चेयं श्रुतिरुपपन्ना भवति 'दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता' इत्याद्या । लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोर्नष्टा दृष्टिर्जाता दृष्टिरिति चक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । तथा च श्रुतिमत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके । वदति हि उद्धृतचक्षुः स्वप्नेऽद्य मया भ्राता दृष्ट इति । तथावगतबाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मन्त्रोऽद्येत्यादि । यदि चक्षुःसंयोगजैवात्मनो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत् तदोद्धृतचक्षुः स्वप्ने नीलपीतादि न पश्येत् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेः' इत्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात्, 'तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्ने पश्यति,' इत्याद्या च श्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । नित्या आत्मनो दृष्टिर्बाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका । बाह्यदृष्टेश्चोपजनापायाद्यनित्यधर्मवत्त्वात्तद्ग्राहिकाया आत्मदृष्टेस्तद्वदवभासत्वमनित्यत्वादि भ्रान्तिनिमित्तं लोकस्येति युक्तम् । यथा भ्रमणादिधर्मवदलातादिवस्तुविषयदृष्टिरपि भ्रमतीव तद्वत् । तथा च श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वान्न यौगपद्यमयौगपद्यं वास्ति ॥ बाह्यानित्यदृष्ट्युपाधिवशात्तु लोकस्य तार्किकाणां चागमसंप्रदायवर्जितत्वात् अनित्या आत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरुपपन्नैव । जीवेश्वरपरमात्मभेदकल्पना चैतन्निमित्तैव । तथाच अस्ति नास्तीत्याद्याश्च यावन्तो वाङ्मनसयोर्भेदा यत्रैकं भवन्ति, तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः ॥ अस्ति नास्ति, एकं नाना, गुणवदगुणं, जानाति न जानाति, क्रियावदक्रियं, फलवदफलं, सबीजं निर्बीजं, सुखं दुःखं, मध्यममध्यं, शून्यमशून्यं, परोऽहमन्य इति वा सर्ववाक्प्रत्ययागोचरे स्वरूपे यो विकल्पयितुमिच्छति, स नूनं खमपि चर्मवद्वेष्टयितुमिच्छति, सोपानमिव च पद्भ्यामारोढुं,

जले खे च मीनानां वयसां च पदं दिदृक्षते 'नेति नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्यः। "को अद्धा वेद" इत्यादिमंत्रवर्णात्॥

कथं तर्हि तस्य स म आत्मेति वेदनं, ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं स म आत्मेति विद्याम्। अत्राख्यायिकामाचक्षते। कश्चित्किल मनुष्यो मुग्धः कैश्चिदुक्तः कस्मिंश्चिदपराधे सति धिक्त्वां नासि मनुष्य इति। स मुग्धतया आत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याह ब्रवीतु भवान्कोऽहमस्मीति। स तस्य मुग्धतां ज्ञात्वाह, क्रमेण बोधयिष्यामीति। स्थावराद्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्त्वोपरराम। स तं मुग्धः प्रत्याह। भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव किं न बोधयतीति। तादृगेव तद्भवतो वचनम्। नास्यमनुष्य इत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः, स कथं मनुष्योऽसीत्युक्तोऽपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत॥

तस्माद्यथाशास्त्रोपदेश एवात्मावबोधविधिर्नान्यः। न ह्यग्नेर्दाह्यं तृणाद्यन्येन केनचिद्दग्धुं शक्यम्। अत एव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं प्रवृत्तं सदमनुष्यत्वप्रतिषेधेनैव 'नेति नेति' इत्युक्त्वोपरराम। तथा 'अनंतरमबाह्यं' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'सर्वानुभूः' इत्यनुशासनम्। 'तत्त्वमसि' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्येवमाद्यपि च। यावदयमेव यथोक्तमिममात्मानं न वेत्ति तावदयं बाह्यानित्यदृष्टिलक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्य अविद्यया उपाधिधर्मानात्मनो मन्यमानो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु देवतिर्यङ्नरस्थानेषु पुनः पुनरावर्तमानोऽविद्याकामकर्मवशात्संसरति। स एवं संसरन्नुपात्तदेहेंद्रियसंघातं त्यजति। त्यक्त्वान्यमुपादत्ते। पुनः पुनरेवमेव नदीस्रोतोवज्जन्ममरणप्रबंधाविच्छेदेन वर्तमानः काभिः अवस्थाभिर्वर्तते इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याह श्रुतिर्वैराग्यहेतोः—

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म॥१॥

अयमेवाविद्याकामकर्माभिमानवान् यज्ञादिकर्म कृत्वाऽस्माल्लोकात् धूमादिक्रमेण चंद्रमसं प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं प्राप्य* अन्नभूतः पुरुषाग्नौ हुतः। तस्मिन्पुरुषे ह वै अय संसारी रसादिक्रमेण आदितः प्रथमतो रेतोरूपेण गर्भो भवतीत्येतदाह यदेतत्पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति। तच्चैतद्रेतोऽन्नम-

पस्य पिंडस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य ंभूतं परिनिष्पन्नं तत्पुरुषस्यात्मभूतत्वादात्मा, तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भीभूतमा- मन्येव स्वशरीर एवात्मानं बिभर्ति धारयति । तद्रेतो यदा यस्मिन्काले भार्यर्तु- मती तस्यां योषाग्नौ स्त्रियां सिंचत्युपगच्छन् अथ तदेनदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं नयति पिता । तदस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसा- रेणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः । तदेतदुक्तं पुरस्तात् असावात्माऽमुमा- मानमित्यादिना ॥

तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥२॥

तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत्तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितु- ं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमंगं स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्माद्धेतोरेनां मातरं गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात्स्तनादिस्वांगवदात्मभूयं गतं तस्मान्न नस्ति न बाधते इत्यर्थः । सा अंतर्वत्न्येतमस्य भर्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे गतं वेष्टं बुद्ध्वा भावयति वर्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूला- नाद्युपयोगं च कुर्वती ॥

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव मारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मा- नेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥३॥

सा भावयित्री वर्धयित्री भर्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या वर्धयितव्या यितव्या च भर्त्रा भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमंतरेण लोके कस्यचित्केन- संबंध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्ति धारयत्यग्रे जन्मनः । स पिता अग्रे एव पूर्वमेव जातमात्रं कुमारं जन्मनोऽध्यूर्ध्वं मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना पिता भावयति स पिता यद्यस्मा- मारं जन्मनोऽध्यूर्ध्वमग्रे जातमात्रमेव जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव यति, पितुरात्मैव हि पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं "पतिर्जायां प्रविशति" ादि । तत्किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयतीति । उच्यते— एषां ानां संतत्यै अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छिद्येरन्हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि

न कुर्युः । एवं पुत्रोत्पादनादिकर्माविच्छेदेनैव संतताः प्रबंधरूपेण वर्त यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः । तदस्य रिणः कुमाररूपेण मातुरुदराद्यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म यावस्थाभिव्यक्तिः ॥

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्या आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य जन्म ॥४॥

अस्य पितुः सोऽयं पुत्रात्मा पुण्येभ्यः शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः ष्पादनार्थं प्रतिधीयते पितुः स्थाने पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रतिनिधीयते इ तथा च संप्रत्तिविद्यायां वाजसनेयके—"पित्राऽनुशिष्टोऽहं ब्रह्माहं यज्ञ प्रतिपद्यते" इति । अथानंतरं पुत्रे निवेश्यात्मनो भारं अस्य पुत्रस्येतरे पितात्मा कृतकृत्यः, कर्तव्यादृणत्रयाद्विमुक्तः कृतकर्तव्य इत्यर्थः, व गतवया जीर्णः सन्प्रैति म्रियते । स इतोऽस्मात्प्रयन्नेव शरीरं परि तृणजलूकावत् देहान्तरमुपाददानः कर्मचितं, पुनर्जायते । तदस्य मृत्वा त्तव्यं यत्तत्तृतीयं जन्म । ननु संसरतः पितुः सकाशाद्रेतोरूपेण प्रथमं तस्यैव कुमाररूपेण मातुर्द्वितीयं जन्मोक्तम् । तस्यैव तृतीये जन्मनि प्रेतस्य पितुर्यज्जन्म तत्तृतीयमिति कथमुच्यते? नैष दोषः । पितापुत्र न्योन्यस्य विवक्षितत्वात् । सोऽपि पुत्रः स्वपुत्रे भारं निधायेतः प्रयन्नेव पु यथा पिता । तदन्यत्रोक्तमितरत्राप्युक्तमेव भवतीति मन्यते श्रुतिः । पि योरेकात्मत्वात् ॥

तदुक्तमृषिणा—गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ ए यानो वामदेव एवमुवाच ॥५॥

एवं संसरन्नवस्थाभिव्यक्तित्रयेण जन्ममरणप्रबंधारूढः सर्वो लोकः समुद्रे निपतितः कथंचिद्यदा श्रुत्युक्तमात्मानं विजानाति यस्यां कस्य स्थायां तदैव मुक्तसर्वसंसारबंधनः कृतकृत्यो भवतीत्येतद्वस्तु, तदृषिणा प्युक्तमित्याह— गर्भे नु मातुर्गर्भाशय एव सन् । न्विति वितर्के । अने न्तरभावनापरिपाककवशादेषां देवानां वागग्न्यादीनां जनिमानि जन्मानि

विश्वानि सर्वाण्यन्ववेदमहमहो अनुबुद्धवानस्मीत्यर्थः । शतमनेका बह्वयो मा मां पुर आयसीः आयस्यो लोहमय्य इवाभेद्यानि शरीराणीत्यभिप्रायः । अरक्षन्रक्षितवत्यः संसारपाशनिर्गमनादधः । अथ श्येन इव जालं भित्वा जवसा आत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निरदीयं निर्गतोऽस्मि । अहो गर्भ एव शयानो वामदेव ऋषिरेवं उवाचैतत् ॥

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन्स्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥६॥ इति चतुर्थः खंडः ॥४॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

स वामदेव ऋषिर्यथोक्तमात्मानमेवं विद्वानस्माच्छरीरभेदाच्छरीरस्य अविद्यापरिकल्पितस्य आयसवदनिर्भेद्यस्य जननमरणाद्यनेकानर्थशताविष्टशरीरप्रबंधस्य परमात्मज्ञानामृतोपयोगजनितवीर्यकृतभेदाच्छरीरोत्पत्तिबीजाविद्यादिनिमित्तोपमर्दहेतोः शरीरविनाशादित्यर्थः । ऊर्ध्वः परमात्मभूतः सन्नधोभावात्संसारात् उत्क्रम्य ज्ञानावद्योतितामलसर्वात्मभावमापन्नः सन्नमुष्मिन्यथोक्तेऽजरेऽमरेऽमृतेऽभये सर्वज्ञेऽपूर्वेऽनपरेऽनंतरेऽबाह्ये प्रज्ञानामृतैकरसे स्वर्गे लोके स्वस्मिन्नात्मनि स्वे स्वरूपेऽमृतः समभवदात्मज्ञानेन पूर्वमाप्तकामतया जीवन्नेव सर्वान्कामानाप्त्वेत्यर्थः । द्विर्वचनं सफलस्य सोदाहरणस्यात्मज्ञानस्य परिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ ऐतरेयोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः सः आत्मा येन वा पश्यति येन वा श्रृणोति येन वा गंधानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ।

ब्रह्मविद्यासाधनकृतसर्वात्मभावफलावाप्तिं वामदेवाद्याचार्यपरंपरया श्रुत्या द्योत्यमानां ब्रह्मवित्परिषद्यत्यंतप्रसिद्धामुपलभमाना मुमुक्षवो ब्राह्मणा अधुनातना ब्रह्म जिज्ञासवोऽनित्यात्साध्यसाधनलक्षणात्संसारात् आजीवभावाद्व्याविवृत्सवो विचारयन्तोऽन्योन्यं पृच्छन्ति । कथं—

यमात्मानमयमात्मेति साक्षाद्वयमुपास्महे कः स आत्मेति, य अयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवत्तमेव वयमप्युपास्म खलु स आत्मेति, एवं जिज्ञासापूर्वमन्योन्यं पृच्छतामतिक्रान्तविशेषां संस्कारजनिता स्मृतिरजायत, तं "प्रपदाभ्यां प्रापयत ब्रह्मेमं पुरुषम्" मेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापयत एतमेव पुरुषम्' अत्र द्वे ब्रह्मणी प्रातिकूल्येन प्रतिपन्ने इति । ते चास्य पिंडस्यात्मभूते । तयोरन्यतर अ भवितुमर्हति । योऽत्रोपास्यः कतरः स आत्मेति विशेषनिर्धारणार्थं ए पप्रच्छुर्विचारयन्तः । पुनस्तेषां विचारयतां विशेषविचारणास्पदविषया कथं, द्वे वस्तुनी अस्मिन्पिंड उपलभ्येते, अनेकभेदभिन्नेन करणेन ये यश्चैक उपलभते, करणान्तरोपलब्धविषयस्मृतिप्रतिसंधानात् । तत्र न पलभते स आत्मा भवितुमर्हति । केन पुनरुपलभत इति उच्यते, येन भूतेन रूपं पश्यति, येन वा शृणोति श्रोत्रभूतेन शब्दं, येन वा घ्राण नाजिघ्रति, येन वा वाक्करणभूतेन वाचं नामात्मिकां व्याकरोति गौर मावां साध्वसाध्विति च, येन वा जिह्वाभूतेन स्वादु चास्वादु च विज

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥

किं पुनस्तदेवैकमनेकधा भिन्नं करणमिति, उच्यते—यदुक्तं पुर रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो, मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च हृदयान् चंद्रमा तदेवैतद्धृदयं मनश्च, एकमेव तदनेकधा । एतेनांतःकरणेनैके रूपं पश्यति, श्रोत्रभूतेन शृणोति, घ्राणभूतेन जिघ्रति, वाग्भूतेन वद भूतेन रसयति, स्वेनैव विकल्पनारूपेण मनसा संकल्पयति, हृदयरूपेण तस्मात्सर्वकरणविषयव्यापारकमेकमिदं करणं सर्वोपलब्ध्यर्थमुपलब्धुः कौषीतकिनां 'प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्र समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति' इत्यादि । वाजसनेयके च—' पश्यति मनसा शृणोति हृदयेन हि रूपाणि जानाति" इत्यादि । तस्मात् वाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रसिद्धम् । तदात्मकश्च प्राणो "यो वै प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः" इति हि ब्राह्मणम् । करणसंहतिरूपश्च

ाम प्राणसंवादादौ । तस्माद्यत्पद्भ्यां प्रापद्यत तद्ब्रह्म तदुपलब्धुरुपलब्धिकरण-
ेन गुणभूतत्वाच्चैव तद्वस्तु ब्रह्मोपास्यात्मा भवितुमर्हति । पारिशेष्याद्यस्योपल-
ब्धुरुपलब्ध्यर्था एतस्य हृदयस्य मनोरूपस्य करणस्य वृत्तयो वक्ष्यमाणाः, स
पलब्धोपास्य आत्मा नोऽस्माकं भवितुमर्हतीति निश्चयं कृतवन्तः । तदंतःकरणो-
ाधिस्थस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था या अंतःकरणवृत्तयो बाह्या-
तर्वर्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः, आज्ञानमाज्ञ-
ेरीश्वरभावः, विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं, प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता, मेधा ग्रंथधारण-
ामर्थ्यं, दृष्टिरिंद्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः, धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेंद्रियाणां
ायोत्तंभनं भवति धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननं, मनीषा तत्र
्रातंत्र्यं, जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः, स्मृतिः स्मरणं, संकल्पः शुक्लकृष्णा-
िभावेन संकल्पनं रूपादीनां, क्रतुरध्यवसायः, असुः प्राणनादिजीवनक्रियानि-
मित्ता वृत्तिः, कामोऽसंनिहितविषयाकांक्षा तृष्णा, वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः,
त्येवमाद्या अंतःकरणवृत्तयः प्रज्ञप्तिमात्रस्योपलब्धुरुपलब्ध्यर्थत्वाच्छुद्धप्रज्ञानरू-
ास्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधेयानि संज्ञानादीनि सर्वाण्येव
ुतानि प्रज्ञप्तिमात्रस्य प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति न स्वतः साक्षात् । तथा
ोक्तं 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति' इत्यादि ॥

**एष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महा-
भूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्रा-
णीव । बीजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जारुजानि च स्वेदजानि
चोद्भिजानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि
च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा
प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥३॥**

स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मापरं सर्वशरीरस्थः प्राणः प्रज्ञात्मा अंतःकरणो-
पाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिंबवद्धिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एषैव
इंद्रो गुणाद्देवराजो वा । एष प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी । यतो मुखादिनिर्भेद-
द्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः स प्रजापतिरेष एव । येऽप्येतेऽग्न्यादयः सर्वे
देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि पंच पृथिव्यादीनि महाभूता-
न्यन्नान्नादत्वलक्षणान्येतानि । किंचेमानि च क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि, इव-

शब्दोऽनर्थकः, सर्पादीनि बीजानि कारणानीतराणि चेतराणि च द्वैर
मानानि । कानि तानि उच्यन्ते । अंडजानि पक्ष्यादीनि, जारुजा
मनुष्यादीनि, स्वेदजानि यूकादीनि, उद्भिज्जानि वृक्षादीनि । अश्
हस्तिनोऽन्यच्च यत्किंचेदं प्राणिजातम् । किं तत् । जंगमं यच्चलति प
यच्च पतत्रि आकाशेन पतनशीलं, यच्च स्थावरमचलं, सर्वं तदशे
प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा तच्च ब्रह्मैव, नीयतेऽनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदि
प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः ।
पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः
ब्रह्म । तदेतत्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सन्निरंजनं निर्मलं निर्
कमद्वयं नेतिनेतीतिसर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं
प्रज्ञोपाधिसंबंधेन सर्वज्ञमीश्वरं सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्तकं
मिसंज्ञं भवति । तदेव व्याकृतजगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणं
भवति । तदेवांतरंडोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रजापतिसंज्ञं भव
तान्याद्युपाधिमद्देवतासंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि
न्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणः । तदेवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सं
र्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा । "एतमेके वद
प्रजापतिम् । इंद्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्" इत्यादिस्मृतिः

स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥४॥ इति पंचमः खंड

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

स वामदेवोऽन्यो वैवं यथोक्तं ब्रह्म वेद प्रज्ञेनात्मना, ये
पूर्वे विद्वांसोऽमृता अभूवंस्तथायमपि विद्वानेतेनैव प्रज्ञेनात्मनाऽ
इत्यादि व्याख्यातम् । अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके र
अमृतः समभवत्समभवदित्योमिति ॥

**ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्र
वीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेन**

वाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । इति षष्ठः ॥६॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बह्वृचब्राह्मणोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

काठकोपनिषत् ।

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवाव
नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय न

अथ काठकोपनिषद्वल्लीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रंथा वृत्तिरा
धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययांतस्य रूपमिद
उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रंथप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया वि
पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते । ये मुमुक्षवो
षयवितृष्णाः सन्तः उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्या
तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विश
नाशनात् इत्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते । तथा च व
तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' [३.१५] इति । पूर्वोक्तविशेषणान्वा मु
गमयतीति च ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्योपनिषत् । तथा च
प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः' [६.१८] इति । लोकादिर्ब्रह्मजज्ञो
याया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोक
गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृंदस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस
शैथिल्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्याप्युपनिषदित्युच्यते । त
'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' [१.१३] इत्यादि । ननु चोपनिषच्छब्द
मप्यभिलपन्ति । उपनिषदमधीमहे उपनिषदमध्यापयाम इति च
अविद्यादिसंसारहेतुविशरणादेः सदिधात्वर्थस्य ग्रंथमात्रेऽसंभवाद्विद
ग्रंथस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दत्वोपपत्तेः आयुर्वै घृतमित्यादिवत्
मुख्यया वृत्त्योपनिषच्छब्दो वर्तते, ग्रंथे तु भक्त्येति । एवम
विशिष्टोऽधिकारी विद्यायामुक्तः । विषयश्च विशिष्ट उक्तो ।

प्रत्यगात्मभूतम्। प्रयोजनं चास्या उपनिषद आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा। संबंधश्चैवंभूतप्रयोजनेनोक्तः। अतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसंबंन्धाया विद्यायाः करतलन्यस्तामलकवत्प्रकाशकत्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधा एता वल्ल्यो भवन्तीति। अतस्ता यथाप्रतिभानं व्याचक्ष्महे॥

ॐ उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस॥१॥

तत्राख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था। उशन्कामयमानो, ह वै इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ। वाजमन्नं तद्दानादिनिमित्तं श्रवो यशो यस्य स वाजश्रवा, रूढितो वा, तस्यापत्यं वाजश्रवसः। स किल विश्वजिता सर्वमेधेनेजे तत्फलं कामयमानः। तस्मिन्क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं धनं ददौ दत्तवान्। तस्य यजमानस्य ह नचिकेता नाम पुत्रः किलास बभूव॥

तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत॥२॥

तं ह नचिकेतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तमप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ताविवेश प्रविष्टवती। कस्मिन्काल इत्याह— ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणार्थासु गोषु, स आविष्टश्रद्धो नचिकेता अमन्यत॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिंद्रियाः।
अनंदा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत्॥३॥

कथमित्युच्यते—पीतोदका इत्यादिना दक्षिणार्था गावो विशेष्यन्ते। पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः। जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः। दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ता दुग्धदोहाः। निरिंद्रिया प्रजननासमर्था जीर्णा निष्फला गाव इत्यर्थः। यास्ता एवंभूता गा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत्प्रयच्छन्ननंदा अनानंदा असुखा नामेत्येतद्ये ते लोकास्तान्स यजमानो गच्छति॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति।
द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति॥४॥

तदेवं क्रतुसंपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं मया पुत्रेण सता निवारणीयमात्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वा इत्येवं मन्यमानः पितरमुपगम्य स होवाच पितरं—हे तत तात कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसीति प्रयच्छ-

सीत्येतत् । एवमुक्तेन पित्रोपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमप्युवान दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति । नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः स पुत्रं किलोवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ॥
किस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥५॥

स एवमुक्तः पुत्र एकान्ते परिदेवयांचकार । कथमित्युच शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि प्रथमः सन्मुख्यया शिष्या मध्यमानां च बहूनां मध्यमो मध्यमयैव वृत्त्यैमि । नाधमया तमेवं विशिष्टगुणमपि पुत्रं मां 'मृत्यवे त्वा ददामि' इत्युक्तवान्पिता यमस्य कर्तव्यं प्रयोजनं मया प्रदत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यमद्य ? नू नपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान्पिता । तथापि तत्पितुर्वचो मृषा मा भूदि एवं मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितरं शोकाविष्टं किंवा मयो

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६

अनुपश्यालोचय विभावयानुक्रमेण यथा येन प्रकारेण वृ क्रान्ताः पितृपितामहादयस्तव । तान्दृष्ट्वा च तेषां वृत्तमास्थातुमर्ह श्चापरे साधवो यथा वर्तते तांश्च तथा प्रतिपश्यालोचय । न च वृत्तं वर्तमानं वास्ति । तद्विपरीतमसतां च वृत्तं मृषाकरणम् । न कृत्वा कश्चिदजरामरो भवति । यतः सस्यमिव मर्त्यो मनुष्यः म्रियते, मृत्वा च सस्यमिवाजायते आविर्भवति पुनः । एवमा मृषाकरणेन पालयात्मनः सत्यम् । प्रेषय मां यमायेत्यभिप्रायः ॥

वैश्वानरः प्रविशति अतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैताऽशान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥

स एवमुक्तः पितात्मनः सत्यतायै प्रेषयामास । स च तिस्रो रात्रीरुवास यमे प्रोषिते । प्रोष्यागतं यमममात्या भार्या वा वैश्वानरोऽग्निरेव साक्षात्प्रविशत्यतिथिः सन्ब्राह्मणो गृहान्दहन्निव शमयन्त इवाग्नेरेतां पाद्यासनादिदानलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति स अतो हराहर हे वैवस्वतोदकं नचिकेतसे पाद्यार्थम् ॥

यतश्चाकरणे प्रत्यवायः श्रूयते—

आशाप्रतीक्षे संगतꣳसूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूꣳश्च सर्वान् ।
एतद् वृंक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

आशाप्रतीक्षे अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्थप्रार्थना आशा, निर्ज्ञातप्राप्यार्थप्रतीक्षणं प्रतीक्षा, ते आशाप्रतीक्षे । संगतं तत्संयोगजं फलं, सूनृतां च सूनृता हि प्रिया वाक्तन्निमित्तजं च । इष्टापूर्ते इष्टं यागजं फलं, पूर्तमारामादि क्रियाजं फलम् । पुत्रपशूंश्च पुत्रांश्च पशूंश्च सर्वान् एतत्सर्वं यथोक्तं वृंक्ते वर्जयति विनाशयतीत्येतत्, पुरुषस्याल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञस्य । यस्यानश्नन्नभुंजानो ब्राह्मणो गृहे वसति । तस्मादनुपेक्षणीयः सर्वावस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थः ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥९॥

एवमुक्तो मृत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम् । तिस्रो रात्रीर्यस्मादवात्सीरुषितवानसि गृहे मे ममानश्नन्हे ब्रह्मन्नतिथिः सन्नमस्यो नमस्कारार्हश्च, तस्मान्नमस्ते तुभ्यमस्तु भवतु । हे ब्रह्मन्स्वस्ति भद्रं मेऽस्तु । तस्माद्भवतोऽनशनेन मद्गृहवासनिमित्ताद्दोषात् । तत्प्राप्त्युपशमेन यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्वं मम स्वस्ति स्यात्तथापि त्वदधिकसंप्रसादनार्थमनशनेनोषितामेकैकां रात्रिं प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्वाभिप्रेतार्थविशेषान्प्रार्थयस्व मत्तः ॥

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥

नचिकेतास्त्वाह—यदि दित्सुर्वरान् शान्तसंकल्प उपशान्तः संकल्पो यस्य मां प्रति, यमं प्राप्य किंनु करिष्यति मम पुत्र इति, स शान्तसंकल्पः सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा स्याद्वीतमन्युर्विगतरोषश्च गौतमो मम पिता माऽभि मां प्रति हे मृत्यो, किंच त्वत्प्रसृष्टं त्वया विनिर्मुक्तं प्रेषितं गृहं प्रति मामभिवदेत्प्रतीतो लब्धस्मृतिः, स एवायं पुत्रो ममागत इत्येवं प्रत्यभिजानन्नित्यर्थः । एतत्प्रयोजनं त्रयाणां वराणां प्रथममाद्यं वरं वृणे प्रार्थये यत्पितुः परितोषणम् ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

मृत्युरुवाच—यथा बुद्धिस्त्वयि पुरस्तात्पूर्वमासीत्स्नेहसमन्विता पितुस्तव

भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव प्रतीतः प्रतीतवान्सन् औद्दालकिः। उद्दालक एवौद्दालकिः, अरुणस्यापत्यमारुणिर्द्व्यामुष्यायणो वा मत्प्रसृष्टो मत्प्रसन्नुत्तरा अपि रात्रीः सुखं प्रसन्नमनाः शयिता स्वप्ता वीतमन्युर्विगतमन्युश्च भविता स्यात्त्वां पुत्रं ददृशिवान्दृष्टवान्सन्मृत्युमुखान्मृत्युगोचरात्प्रमुक्तं सन्तम् ॥

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति।
उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥

नचिकेता उवाच—स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्तं भयं किंचन किंचिदपि नास्ति। न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवसि, अतो जरया युक्त इह लोकवत्त्वत्तो न बिभेति कश्चित्तत्र। किंचोभे अशनायापिपासे तीर्त्वाऽतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सन्मानसेन दुःखेन वर्जितो मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिव्ये ॥

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳ श्रद्दधानाय मह्यम्।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥१३॥

एवंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतं स्वर्ग्यं अग्निं स त्वं मृत्युरध्येषि स्मरसि जानासीत्यर्थः। हे मृत्यो यतस्त्वं प्रब्रूहि कथय श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं स्वर्गार्थिने। येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोका यजमाना अमृतत्वममरणतां देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति तदेतदग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्।
अनंतलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥

मृत्योः प्रतिज्ञा इयं—प्र ते तुभ्यं प्रब्रवीमि। यत्त्वया प्रार्थितं तदु मे मम वचसो निबोध बुध्यस्वैकाग्रमनाः सन् स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनमग्निं हे नचिकेतः प्रजानन्विज्ञातवान्सन्नहं इत्यर्थः। प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनम्। अधुनाग्निं स्तौति— अनंतं लोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत्। अथो अपि प्रतिष्ठामाश्रयं जगतो विराड्रूपेण तमेतमग्निं मयोच्यमानं विद्धि विजानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायां विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥

इदं श्रुतेर्वचनम्। लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरीरित्वादग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितमुवाचोक्तवान्मृत्युस्तस्मै नचिकेतसे। किंच या इष्टकाश्चेतव्याः स्वरूपेण, यावतीर्वा संख्यया, यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः। स चापि नचिकेतास्तन्मृत्युनोक्तं प्रत्यवदत् यथावत्प्रत्ययेनावदत्प्रत्युच्चारितवान्। अथ अस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन्मृत्युः पुनरेवाह वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृंकां चेमामनेकरूपां गृहाण॥१६॥

कथं, तं नचिकेतसमब्रवीत्प्रीयमाणः शिष्यस्य योग्यतां पश्यन्प्रीयमाणः प्रीतिमनुभवन्महात्माऽक्षुद्रबुद्धिर्वरं तव चतुर्थमिह प्रीतिनिमित्तमद्येदानीं ददामि भूयः पुनः प्रयच्छामि। तवैव नचिकेतसो नाम्नाऽभिधानेन प्रसिद्धो भविता मयोच्यमानोऽयमग्निः। किंच सृंकां शब्दवतीं रत्नमयीं मालामिमामनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु। यद्वा, सृंकामकुत्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण। अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकफलहेतुत्वात्स्वीकुर्वित्यर्थः॥ पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति॥१७॥

त्रिणाचिकेतः त्रिःकृत्वा नाचिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतस्तद्विज्ञानतदध्ययनतदनुष्ठानवान्वा। त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैरेत्य प्राप्य संधिं संधानं संबंधं मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्येत्येतत्। तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यंतरादवगम्यते 'यथा मातृमान्पितृमान्' इत्यादेः। वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा। तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा। त्रिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्ता तरति अतिक्रामति जन्ममृत्यू। किंच ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः, ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ। तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुणवन्तमीड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो, निचाय्य दृष्ट्वा चात्मभावेनेमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिमुपरतिमत्यंतमेत्यतिशयेनैति। वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः॥ इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति प्रकरणं च—

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम्।
स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके॥१८॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयं यथोक्तं 'या इष्टका यावतीर्वा यथा वा' इ अवगम्य यश्चैवमात्मरूपेणाग्निं विद्वांश्चिनुते निर्वर्तयति नाचिकेतमग्निं व्र पाशानधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान्पुरतोऽग्रतः पूर्वमेव शरीरपातादि व्यापहाय शोकातिगो मानसैर्दुःखैर्वर्जित इत्येतत् मोदते स्वर्गलोके वै त्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृ

एष ते तुभ्यमग्निर्वरो हे नचिकेतः, स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनो अवृणीथाः प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण, सोऽग्निर्वरो दत्त इत्यु किंचैतमग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनासो जना इत्येतत् । एष व चतुर्थस्तुष्टेन । तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । तस्मिन्ह्यदत्ते ऋण भिप्रायः ॥

एतावद्व्यतिक्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मंत्रब्राह्मणेनावगन्तः सूचितं वस्तु नात्मतत्त्वविषययाथात्म्यविज्ञानम् । अतो विधिप्रति आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं क्रियाकारकफलाध्यारोपणल त्यंतिकनिःश्रेयसप्रयोजनं वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रंथ आरभ्यते । तमेतम प्राप्त्याऽप्यकृतार्थत्वं तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमंतरेण इत्याख्यायिका

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०

यतः पूर्वस्मात्कर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्तस्या इति तन्निंदार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलोभनं क्रियते । नचिकेता उव नचिकेतो वृणीष्व' इत्युक्तः सन्—येयं विचिकित्सा संशयः प्रेते मृते त्येकेऽस्ति शरीरेंद्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तो देहान्तरसंबंध्यात्मेत्येके मस्तीति चैके, नायमेवंविधो अस्तीति चैके । अतश्चास्माकं न वानुमानेन निर्णयविज्ञानम् । एतद्विज्ञानाधीनो हि परः पुरुषार्थ विजानीयामहमनुशिष्टो ज्ञापितस्त्वया । वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशि

किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मज्ञानार्हो न वा इत्येतत्प

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२१॥

देवैरप्यत्र एतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं संशयितं पुरा पूर्वम् । न हि सुविज्ञेयं सुष्ठु ज्ञेयं असकृत् श्रुतमपि प्राकृतैर्जनैः यतोऽणुः सूक्ष्म एष आत्माख्यो धर्मः । अतोऽन्यमसंदिग्धफलं वरं नचिकेतो वृणीष्व, मा मोपरोत्सीरुपरोधं मा कार्षीः अधमर्णमिवोत्तमर्णः । अतिसृज विमुञ्चैनं वरं मा मां प्रति ॥ एवमुक्तो नचिकेता आह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥२२॥

देवैरत्राप्येतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं किलेति भवत एव नः श्रुतम् । त्वं च मृत्यो यद्यस्मान्न सुज्ञेयमात्मतत्त्वमात्थ कथयसि । अतः पंडितैरप्यवदनीयत्वाद्वक्ता चास्य धर्मस्य त्वादृक्त्वत्तुल्योऽन्यः पंडितश्च न लभ्योऽन्विष्यमाणोऽपि । अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुः । अतो नान्यो वरस्तुल्यः सदृशोऽस्त्येतस्य कश्चिदपि, अनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः ॥ एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभयन्नुवाच मृत्युः—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥

शतायुषः शतं वर्षाण्यायूंषि येषां तान् शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व । किंच गवादिलक्षणान्बहून्पशून्, हस्तिहिरण्यं हस्ती च हिरण्यं च हस्तिहिरण्यं, अश्वांश्च । किंच भूमेः पृथिव्या महद्विस्तीर्णमायतनमाश्रयं मंडलं साम्राज्यं वृणीष्व । किंच सर्वमप्येतदनर्थकं स्वयं चेदल्पायुरित्यत आह– स्वयं च त्वं जीव धारय शरीरं समग्रेंद्रियकलापं शरदो वर्षाणि यावदिच्छसि जीवितुम् ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

एतत्तुल्यमेतेन यथोपदिष्टेन सदृशमन्यमपि यदि मन्यसे वरं तमपि वृणीष्व । किंच वित्तं प्रभूतं हिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किं बहुना, महाभूमौ महत्यां भूमौ राजा नचिकेतस्त्वमेधि भव । किंचान्यत् कामानां दिव्यानां मानुषाणां च त्वा त्वां कामभाजं कामभागिनं कामार्हं करोमि, सत्यसंकल्पो ह्यहं देवः ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाꣳश्छंदतः प्रार्थ
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लंभनीया मनुष्यैः
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षी

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके सर्वास्तान्कामांश्छंदत प्रार्थयस्व । किंचेमा दिव्या अप्सरसो, रमयन्ति पुरुषानिति रा रथैर्वर्तन्त इति सरथाः, सतूर्याः सवादित्राः, ताश्च न हि लंभनीयाः ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्यैरस्मदादिप्रसादमंतरेण । आभिर्मत्प्रत्ताभि त्ताभिः परिचारिणीभिः परिचारयस्वात्मानं, पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां इत्यर्थः । नचिकेतो, मरणं मरणसंबद्धं प्रश्नं प्रेतेऽस्ति नास्तीति काक रूपं मानुप्राक्षीः मैवं प्रष्टुमर्हसि ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाहृदवदक्षोभ्य आह—

श्वोभावा मर्त्यस्य यदंतकैतत्सर्वेंद्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥२

श्वो भविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति संदिह्यमान एव येषां त्वयोपन्यस्तानां भोगानां ते श्वोभावाः । किंच मर्त्यस्य मनुष्यस्यान्तक यदेतत्सर्वेंद्रियाणां तेजस्तज्जरयन्त्यपक्षयन्ति अप्सरःप्रभृतयो भोगा धर्मवीर्यप्रज्ञातेजोयशःप्रभृतीनां क्षपयितृत्वात् । यां चापि दीर्घजीवि त्सासि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितमायुरल्पमेव, किमुता र्घजीविका । अतस्तवैव तिष्ठन्तु वाहा रथादयस्तथा तव नृत्यगीते च

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स

किंच न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि लोके वि स्यचित्तृप्तिकरो दृष्टः । यदि नामास्माकं वित्ततृष्णा स्याल्लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं चेत्त्वा त्वाम् । जीवितमपि तथैव, जीवि याम्ये पदे त्वमीशिष्यसीशिष्यसे प्रभुः स्याः । कथं हि मर्त्यस्त्वया धनायुर्भवेत् । वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम् ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन्
अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ।

यतश्च अजीर्यतां वयोहानिमप्राप्नुवताममृतानां सकाशमुपेत्योपगम्यात्मन
त्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन्नुपलभमानः स्वयं तु जीर्यन्मर्त्यो जरा-
रणवान्कधःस्थः कुः पृथिवी अधश्चासावांतरिक्षादिलोकापेक्षया तस्यां तिष्ठतीति
धःस्थः सन्कथमेवमविवेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्ताद्यस्थिरं वृणीते । 'क्व तदास्थः'
ति वा पाठान्तरम् । अस्मिन्पक्षे चैवमक्षरयोजना—तेषु पुत्रादिष्वास्था स्थितिः
त्पर्येण वर्तनं यस्य स तदास्थः, ततोऽधिकतरं पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि प्रापिप-
षुः क्व तदास्थो भवेत्? न कश्चित्तदसारज्ञस्तदर्थी स्यादित्यर्थः । सर्वो ह्युपर्यु-
र्यैव बुभूषति लोकस्तस्मान्न पुत्रवित्तादिलाभैः प्रलोभ्योऽहम् । किंचाप्सरःप्रमु-
ान्वर्णरतिप्रमोदाननवस्थितरूपतयाभिध्यायन्निरूपयन्यथावदतिदीर्घे जीविते को
वेकी रमेत ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥२९॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली ॥

अतो विहायानित्यैः कामैः प्रलोभनं यन्मया प्रार्थितं यस्मिन्प्रेते इदं
चेकित्सनं विचिकित्सन्त्यस्ति नास्तीत्येवंप्रकारं, हे मृत्यो, सांपराये परलोक-
ये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो निर्णयविज्ञानं यत्तत् ब्रूहि कथय नो-
भ्यम् । किं बहुना । योऽयं प्रकृत आत्मविषयो वरो गूढं गहनं दुर्विवेचनं
ोऽनुप्रविष्टः, तस्माद्वरादन्यमविवेकिभिः प्रार्थनीयमनित्यविषयं वरं नचिकेता
वृणीते मनसापीति श्रुतेर्वचनमिति ॥

अथ द्वितीया वल्ली ।

परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यतां चावगम्याह—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥१॥

अन्यत्पृथगेव श्रेयो निःश्रेयसं तथान्यदुतैव अपि च प्रेयः प्रियतरमपि
यःश्रेयसी उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषमधिकृतं वर्णाश्रमादिविशिष्टं
तो बध्नीतः ताभ्यां विद्याविद्याभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्वः पुरुषः ।

श्रेयःप्रेयसोर्ह्यभ्युदयामृतत्वार्थी पुरुषः प्रवर्तते । अतः श्रेयःप्रेयःप्रयोजनक ताभ्यां बद्ध इत्युच्यते सर्वः पुरुषः । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसंबंधिनी विद्यारूपत्वाद्विरुद्धे इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुमशक्यत्वा त्वा अविद्यारूपं प्रेयः, श्रेय एव केवलमाददानस्योपादानं कुर्वतः साधु शिवं भवति । यस्त्वदूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यतेऽर्थात्पुरुषार्थात्पार त्प्रयोजनान्नित्यात्प्रच्यवते इत्यर्थः । कोऽसौ य उ प्रेयो वृणीते उपादत्ते इ

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मंदो योगक्षेमात् वृणी

यद्युभे अपि कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण, किमर्थं प्रेय एवाऽऽदत्ते लोक इत्युच्यते– सत्यं स्वायत्ते, तथापि साधनतः फलतश्च मंदबुद्धीनां रूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनुष्यं पुरुषं एतः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च हंस इवांभसः पयः, तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यक्परिगम्य मन गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्करोति धीरो धीमान् । विविच्य च श्रेयो हि श्रे भिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात् श्रेयसः । कोऽसौ धीरः । यस्तु मंदोऽल्प सदसद्विवेकासामर्थ्यात् योगक्षेमाद्योगक्षेमनिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमि तत् प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः
नैताꣳ सृंकां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः

स त्वं पुनः पुनः मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान्पुत्रादीन्प्रियरूपां प्रभृतिलक्षणान्कामानभिध्यायंश्चिंतयंस्तेषामनित्यत्वासारत्वादिदोषान् हे न ऽत्यस्राक्षीरतिसृष्टवान्परित्यक्तवानस्यहो बुद्धिमत्ता तव । नैतामवाप्तवान सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रायाम् । यस्यां सृतौ सीदन्ति बहवोऽनेके मूढा मनुष्याः ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुप

'तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते तत्कस्मात्? यतो दूरं दूरेण महताऽन्तरेणैते विपरीते अन्योन्यव विवेकाविवेकात्मकत्वात्तमःप्रकाशाविव विषूची विषूच्यौ नानागती

सारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् । के ते इत्युच्यते—या चाविद्या प्रेयोविषया विद्येति श्रेयोविषया ज्ञाता निर्ज्ञातावगता पंडितैः तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं नचि- तसं त्वामहं मन्ये । कस्मात् यस्मादविद्वद्बुद्धिप्रलोभिनः कामा अप्सरःप्रभृतयो इवोऽपि त्वा त्वां नालोलुपन्त न विच्छेदं कृतवन्तः श्रेयोमार्गात् आत्मोप- गाभिवाञ्छासंपादनेन । अतो विद्यार्थिनं श्रेयोभाजनं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः ।
दंद्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥५॥

ये तु संसारभाजो जना अविद्यायामंतरे मध्ये घनीभूते इव तमसि वर्त- ना वेष्टयमानाः पुत्रपश्वादितृष्णापाशशतैः, स्वयं धीराः प्रज्ञावन्तः पंडिताः स्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानास्ते दंद्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं छन्तो जरामरणरोगादिदुःखैः परियन्ति परिगच्छन्ति मूढा अविवेकिनः नैव दृष्टिविहीनेनैव नीयमाना विषमे पथि यथा बहवोंऽधा महान्तमनर्थं च्छन्ति तद्वत् ॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥

अत एव मूढत्वान्न सांपरायः प्रतिभाति । संपरेयते इति संपरायः परलोक- प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः सांपरायः स च बालमविवेकिनं प्रति प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठते इत्येतत् । प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पश्वादिप्रयोजनेष्वासक्तमनसं तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं नाच्छन्नम् । स त्वयमेव लोको योऽयं दृश्यमानः स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टो नास्ति दृष्टो लोक इत्येवं मननशीलो मानी पुनः पुनर्जनित्वा वशं मेऽधीनतामा- मृत्योर्मम जननमरणादिलक्षणदुःखप्रबंधारूढ एव भवतीत्यर्थः । प्रायेण वेध एव लोकः ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥

यस्तु श्रेयोर्थी सहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति त्वद्विधो यस्माच्छ्रवणायापि ार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्य आत्मा बहुभिरनेकैः शृण्वन्तोऽपि बहवोऽनेकेऽन्ये मानं न विद्युर्न विदन्त्यभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किंच

अस्य वक्ताप्याश्चर्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चिदेव भवति। तथा श्रुत्वाप्य
कुशलो निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति। यस्मादाश्चर्यो ज्ञाता
कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सन्॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिंत्यमानः।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्॥

कस्मात्? नहि नरेण मनुष्येणावरेण प्रोक्तोऽवरेण हीनेन प्रकृत
तदुक्त एष आत्मा यं त्वं मां पृच्छसि। न हि सुष्ठु सम्यग्विज्ञेयो विज्ञ
यस्माद्बहुधाऽस्ति नास्ति कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चि
वादिभिः। कथं पुनः सुविज्ञेय इत्युच्यते—अनन्यप्रोक्तेऽनन्येनापृथग्दर्शि
प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते आत्मनि गतिरनेकधास्तिनास्तीत्य
चिंता गतिरत्रास्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्त
दात्मनः। अथवा स्वात्मभूतेऽनन्यस्मिन्नात्मनि प्रोक्तेऽनन्यप्रोक्ते गति
गतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात्। ज्ञानस्य ह्येषा परा निष्ठा यदात्मै
त्वम्। अतोऽवगंतव्याभावान्न गतिरत्रावशिष्यते, संसारगतिर्वात्र न
आत्मनि प्रोक्ते नांतरीयकत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य। अथवा प्रोच्य
त्मभूतेनाचार्येण अनन्यतया प्रोक्त आत्मन्यगतिरनवबोधोऽपरिज्ञानमत्र
भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदन्योऽहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थः। एवं
आत्मागमवताचार्येणानन्यतया प्रोक्तः। इतरथा ह्यणीयानणुतरोऽणुप्र
संपद्यते आत्मा। अतर्क्यमतर्क्यः स्वबुद्ध्यभ्यूहेन केवलेन तर्केण।
अणुपरिमाणे केनचित्स्थापित आत्मनि ततो अणुतरमन्योऽभ्यूहति, त
अणुतरं, इति न हि तर्कस्य निष्ठा क्वचिद्विद्यते॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा

अतोऽनन्यप्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रतिपाद्यात्ममतिः नै
स्वबुद्ध्याभ्यूहमात्रेण आपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः। नापनेतव्या वा, न
तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किंचिदेव कल्पयति। अत
येयमागमप्रभूता मतिः तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येणैव प्रोक्ता स
नाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम। का पुनः सा तर्कागम्या मतिरित्युच्यते

ाति मद्वरप्रदानेनापः प्राप्तवानसि । सत्या अवितथविषया धृतिर्यस्य तव स त्वं ात्यधृतिः । बतासीत्यनुकंपयन्नाह मृत्युर्नचिकेतसं वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये । ग्रादृक्त्वत्तुल्यो नोऽस्मभ्यं भूयाद्भवताद्भवत्वन्यः पुत्रः शिष्यो वा प्रष्टा । कीदृक् ? ादृक्त्वं हे नचिकेतः प्रष्टा ॥

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१०॥

पुनरपि तुष्ट आह— जानाम्यहं शेवधिर्निधिः कर्मफललक्षणो निधिरिव ार्थ्यते इति । असावनित्यमनित्य इति जानामि । न हि यस्मादनित्यैरध्रुवैर्यन्नित्यं वं तत्प्राप्यते परमात्माख्यः शेवधिः । यस्त्वनित्यसुखात्मकः शेवधिः स एव नित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतः, ततस्तस्मान्मया जानतापि नित्यमनित्यसाधनैः प्यत इति नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः पश्वादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निः र्वर्तित इत्यर्थः । तेनाहमधिकारापन्नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यं पेक्षिकं प्राप्तवानस्मि ॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनंत्यमभयस्य पारम् ।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नाचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥११॥

त्वं तु कामस्याप्तिं समाप्तिं, अत्रैव हि सर्वे कामाः परिसमाप्ताः, जगतः ध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठामाश्रयं सर्वात्मकत्वात्, क्रतोः उपासनायाः फलं ण्यगर्भं पदं अनंत्यमानंत्यम् । अभयस्य च पारं परां निष्ठाम् । स्तोमं स्तुत्यं ादणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसंहतं, स्तोमं च तन्महच्च निरतिशयत्वात्स्तोममहत् । गायं विस्तीर्णां गतिम् । प्रतिष्ठां स्थितिमात्मनोऽनुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण ो धीमान्सन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः परमेवाकांक्षन्नतिसृष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोग- ाम् । अहो बतानुत्तमगुणोऽसि ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

यं त्वं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शोऽतिसूक्ष्म- ्, तं गूढं गहनं, अनुप्रविष्टं प्राकृतविषयविकारविज्ञानैः प्रच्छन्नमित्येतत् । हितं गुहायां बुद्धौ स्थितं तत्रोपलभ्यमानत्वात् । गह्वरेष्ठं गह्वरे विषमेऽनेकानर्थ- ः तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्चातो गह्वरेष्ठः अतो

दुर्दर्शः । तं पुराणं पुरातनमध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः प्रतिसंहृत आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगस्तस्याधिगमस्तेन मत्वा देवमात्मानं ध शोकौ आत्मन उत्कर्षापकर्षयोरभावाज्जहाति ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये

किंच, एतदात्मतत्त्वं यदहं वक्ष्यामि तच्छ्रुत्वाचार्यप्रसादात्सम्यग परिगृह्योपादाय मर्त्यो मरणधर्मा धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृह्योद्यम्य पृथक्कृत देरणुं सूक्ष्ममेतमात्मानमाप्य प्राप्य स मर्त्यो विद्वान्मोदते मोदनीयं हि यमात्मानं लब्ध्वा । तदेतदेवंविधं ब्रह्म सद्म भवनं नचिकेतसं त्वां प्र द्वारं विवृतमभिमुखीभूतं मन्ये, मोक्षार्हं त्वां मन्य इत्यभिप्रायः ॥

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

एतत् श्रुत्वा नचिकेताः पुनराह–यद्यहं योग्यः, प्रसन्नश्चासि प्रति, अन्यत्र धर्माच्छास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतं तथान्यत्राधर्माद्विहिताकरणरूपात्पापात्, तथान्यत्रास्मात्कृताकृतात् । कृ मकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किंचान्यत्र भूताच्चातिक्रान्तात्कालाद्भव्य ष्यतश्च तथा वर्तमानात् । कालत्रयेण यन्न परिच्छिद्यते इत्यर्थः । यदी सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मह्यम् ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्

इत्येवं पृष्टवते मृत्युरुवाच पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च विवक्षन्– यत्पदं पदनीयं गमनीयमविभागेनाविरोधेनामनन्ति प्रतिपादयन्ति, सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरु लक्षणमन्यद्वा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चरन्ति, तत्ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि संक्षेपतो ब्रवीमि, ॐ इत्येतत् । तदेतत्पदं यत् बुभुत्सितं त्वया यदेत शब्दवाच्यमोंशब्दप्रतीकं च ॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।

एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

अत एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मापरं एतद्ध्येवाक्षरं परं च । तयोर्हि प्रतीकमेतदक्षरम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वोपास्य ब्रह्मेति, यो यदिच्छति परमपरं वा तस्य तद्भवति । परं चेज्ज्ञातव्यं अपरं चेत्प्राप्तव्यम् ॥

एतदालंबनꣳ श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् ।
एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१७॥

यत एवमत एव एतदालंबनं ब्रह्मप्राप्त्यालंबनानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । तदालंबनं परमपरं च परापरब्रह्मविषयत्वात् । एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मके महीयते । परस्मिन्ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥

'अन्यत्र धर्मात्' [२.१४] इत्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषरहितस्यालंबनन प्रतीकत्वेन चोंकारो निर्दिष्टः । अपरस्य च ब्रह्मणो मंदमध्यमप्रतिपत्तॄन्प्रति ॥ थेदानीं तस्योंकारालंबनस्यात्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिषयेदमुच्यते –

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१८॥

न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते चोत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यनिका विक्रियास्तासामाद्यंते जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये इहात्मनि प्रतिषिध्येते र्मं सर्वाविक्रियाप्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति । विपश्चिन्मेधावी, अविलुप्तचैतन्यस्वभावात् । किंच नायमात्मा कुतश्चित्कारणान्तराद्बभूव न प्रभूतः । स्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तरभूतः । अतोऽयमात्माऽजो नित्यः शाश्वतो क्षयविवर्जितः । यो ह्यशाश्वतः सोऽपक्षीयते, अयं तु शाश्वतोऽत एव पुराणः पि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभिनिर्वर्त्यते स इदानीं नवो यथा रादिस्तद्विपरीतस्त्वात्मा पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थः । यत एवमतो न यते न हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभिः शरीरे । तत्स्थोऽप्याकाशवदेव ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायꣳ हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

एवंभूतमप्यात्मानं शरीरमात्रात्मदृष्टिर्हन्ता चेद्यदि मन्यते चिन्तयति हन्तुं च्याम्येनमिति॰ योऽप्यन्यो हतः सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मानं हतोऽहमिति वपि तौ न विजानीतः स्वमात्मानं, यतो नायं हन्ति अविक्रियत्वादात्मनः न हन्यत आकाशवदविक्रियत्वादेव । अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मा-

दिलक्षणः संसारो न आत्मज्ञस्य श्रुतिप्रामाण्यान्न्यायाच्च धर्माधर्माद्यनुपपं

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

कथं पुनरात्मानं जानातीत्युच्यते—अणोः सूक्ष्मादणीयाञ्श्यामाकादे महतो महत्परिमाणान्महीयान्महत्तरः पृथिव्यादेः। अणु महद्वा यदस्ति ह तत्तेनैवात्मना नित्येनात्मवत्संभवति । तदात्मना विनिर्मुक्तमसत्संपद्यते असावेवात्माणोरणीयान्महतो महीयान्सर्वनामरूपवस्तूपाधिकत्वात् । स जन्तोर्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये निहित आत्मभूत इत्यर्थः । तमात्मानं दर्शनश्रवणमननविज्ञानलिंगमक्रतुरकामो, दृष्ट विषयोपरतबुद्धिरित्यर्थः । यदा चैवं तदा मनआदीनि करणानि शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीत्येषां धातूनां प्रसादादात्मनो महिमानं क वृद्धिक्षयरहितं पश्यत्ययमहमस्मीति, साक्षाद्विजानाति । ततो वीतशोको

अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतपुरुषैः, यस्मात्

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥२१॥

आसीनोऽवस्थितोऽचल एव सन्दूरं व्रजति शयानो याति स असावात्मा देवो मदामदः समदोऽमदश्च सहर्षोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवानत त्वाज्ज्ञातुं कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मदादेरेव सूक्ष्मबु तस्य विज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यानित्यादिविरुद्धानेकधर्मोपाधिर धर्मवान् विश्वरूप इव चिंतामणिवत्कस्यचिदवभासते । अतो दुर्विज्ञेयत्वं कस्तं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपशमः शयनं करणजनितस्यैक नस्योपशमः शयानस्य भवति । यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञान यातीव यदा विशेषविज्ञानस्थः स्वेन रूपेण स्थित एव सन्मनआदिगति धिकत्वात् दूरं व्रजतीव । स चेहैव वर्तते ॥

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥२२॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यपि दर्शयति— अशरीरः स्वेन रूपेणा आत्मा तमशरीरं शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितिरहि

नित्येष्ववस्थितं नित्यमविकृतमित्येतत् । महान्तं, महत्त्वस्यापेक्षिकत्वशंकायामाह विभुं व्यापिनमात्मानम् । आत्मग्रहणं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यस्तमीदृशमात्मानं मत्वायमहमिति, धीरो धीमान्न शोचति । न ह्येवंविधस्यात्मविदः शोकोपपत्तिः ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम् ॥२३॥

यद्यपि दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवेत्याह नायमात्मा प्रवचनेनानेकवेदस्वीकरणेन लभ्यो ज्ञेयो, नापि मेधया ग्रंथार्थधारणशक्त्या, न बहुना श्रुतेन केवलेन । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते—यमेव स्वात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवात्मना वरित्रा स्वयमात्मा लभ्यो ज्ञायते इत्येतत् । निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते, आत्मनैवात्मा लभ्यत इत्यर्थः । कथं लभ्यत इत्युच्यते—तस्यात्मकामस्यैष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं तनूं स्वां स्वकीयां याथात्म्यमित्यर्थः ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥२४॥

किंचान्यत् । न दुश्चरितात्प्रतिषिद्धात् श्रुतिस्मृत्यविहितात्पापकर्मणोऽविरतोऽनुपरतः । नापींद्रियलौल्यादशान्तोऽनुपरतः । नाप्यसमाहितोऽनेकाग्रमना विक्षिप्तचित्तः । समाहितचित्तोऽपि सन्समाधानफलार्थित्वान्नाप्यशान्तमानसो व्यापृतचित्तः वा । प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेनैनं प्रकृतमात्मानमाप्नुयात् । यस्तु दुश्चरिताद्विरत इंद्रियलौल्याच्च, समाहितचित्तः समाधानफलादप्युपशान्तमानसश्चाचार्यवान्, प्रज्ञानेन यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥२५॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली ॥

यस्त्वनेवंभूतो यस्यात्मनो ब्रह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारके अपि सर्वत्राणभूते उभे ओदनोऽशनं भवतः स्याताम् । सर्वहरोऽपि मृत्युर्यस्योपसेचनमिवौदनस्य, अशनत्वेऽप्यपर्याप्तः, तं प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनरहितः सन्क इत्था इत्थमेव यथोक्तसाधनवानिवेत्यर्थः । वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥

तृतीया वल्ली ।

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

ऋतं पिबन्तावित्यस्या वल्ल्याः संबंधः । विद्याविद्ये नाना इत्युपन्यस्ते, न तु सफले ते यथावन्निर्णीते । तन्निर्णयार्था रथरूपककल्प च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । एवं च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्याविवेकार्थरथर द्वावात्मानावुपन्यस्येते— ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । कर्मफलं पिबति भुंक्ते नेतरस्तथापि पातृसंबंधात्पिबन्तावित्युच्यते च येन । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण संबंधः । लोके रीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया परार्धे परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं परार्धं हार्दाकाशम् । तस्मिन्हि परं भ्यते । ततस्तस्मिन्परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तौ च च्छ विव विलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न कर्मिण एव वदन्ति । पंचाग्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः, त्रिःकृ चिकेतोऽग्निः चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥२॥

यः सेतुः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां दुःखसंतरणार्थ नाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निस्तं, वयं ज्ञातुं चेतुं च शकेमहि शक्नुवन्तः । किंच य भयशून्यं संसारस्य पारं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्परमाश्रयम रमाख्यं ब्रह्म, तच्च ज्ञातुं शकेमहि । परापरे ब्रह्मणी कर्मिब्रह्मविदाश्रये व्ये इति वाक्यार्थः । एतयोरेव ह्युपन्यासः कृतः 'ऋतं पिबन्तौ' [३.१]

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥

तत्र यः उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय गमनाय च, तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते । तत्र आत्मा संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि । शरीरं रथमेव तु रथबद्धहय यैरिंद्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अध्यवसायलक्षणां सारथिं विद्धि,

तृप्रधानत्वाच्छरीरस्य सारथिनेतृप्रधान इव रथः। सर्वं हि देहगतं कार्यं
द्धिकर्तव्यमेव प्रायेण। मनः संकल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहं रशनां विद्धि।
नसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि प्रवर्तन्ते रशनयेवाश्वाः॥

इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान्।
आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥

इंद्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहू रथकल्पनाकुशलाः, शरीरस्याकर्षणसा-
न्यात्। तेष्वेंद्रियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरान्मार्गान् रूपादीन्विषयान्
द्धि। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं शरीरेंद्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं भोक्तेति
ारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः। न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति, बुद्ध्या-
ाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम्। तथा च श्रुत्यंतरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्श-
ते 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि। एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया
गवस्य पदस्यात्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते, नान्यथा स्वभावानतिक्रमात्॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा।
तस्येंद्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः॥५॥

तत्रैवं सति यस्तु अविज्ञानवान् यस्य बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानोऽनिपुणो
विवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति, यथेतरो रथचर्यायामयुक्तेनाप्रगृहीतेनास-
हितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्तो भवति, तस्याकुशलबुद्धिसारथेरिंद्रि-
यश्वस्थानीयान्यवश्यान्यशक्यनिवारणानि दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इवेतरसारथे-
न्ति॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येंद्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥६॥

यस्तु पुनः पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति विज्ञानवान्प्रगृहीतमनाः समाहित-
ः सदा, तस्याश्वस्थानीयानींद्रियाणि प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा शक्यानि
ानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति॥७॥

तस्य पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतः इदं फलमाह—यस्त्वविज्ञानवान्भवति। अमन-
प्रगृहीतमनस्कः स तत एवाशुचिः सदैव। न स रथी तत्पूर्वोक्तमक्षरं यत्परं

तृतीया वल्ली ।

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

ऋतं पिबन्ताविल्यस्या वल्ल्याः संबंधः । विद्याविद्ये नाना वि इत्युपन्यस्ते, न तु सफले ते यथावन्निर्णीते । तन्निर्णयार्था रथरूपककल्पः च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । एवं च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्याविवेकार्थरथरू द्वावात्मानावुपन्यस्येते—ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात्कर्मफलं पिबन्तौ । कर्मफलं पिबति भुंक्ते नेतरस्तथापि पातृसंबंधात्पिबन्तावित्युच्यते च्छ येन । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण संबंधः । लोकेऽ रीरे । गुहां गुहायां बुद्धौ प्रविष्टौ । परमे बाह्यपुरुषाकाशसंस्थानापेक्षया प परार्धे परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानं परार्धं हार्दाकाशम् । तस्मिन्हि परं ब्र भ्यते । ततस्तस्मिन्परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थः । तौ च च्छा विव विलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न के कर्मिण एव वदन्ति । पंचाग्नयो गृहस्थाः । ये च त्रिणाचिकेताः, त्रिःकृत चिकेतोऽग्निः चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥२॥

यः सेतुः सेतुरिव सेतुरीजानानां यजमानानां कर्मिणां दुःखसंतरणार्थः नाचिकेतं नाचिकेतोऽग्निस्तं, वयं ज्ञातुं चेतुं च शकेमहि शक्नुवन्तः । किंच यः भयशून्यं संसारस्य पारं तितीर्षतां तर्तुमिच्छतां ब्रह्मविदां यत्परमाश्रयमः त्माख्यं ब्रह्म, तच्च ज्ञातुं शकेमहि । परापरे ब्रह्मणी कर्मिब्रह्मविदाश्रये व्ये इति वाक्यार्थः । एतयोरेव ह्युपन्यासः कृतः 'ऋतं पिबन्तौ' [३.१] इ

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥

तत्र यः उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय र गमनाय च, तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते । तत्र आत्मान संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि । शरीरं रथमेव तु रथबद्धहयस यैरिंद्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अध्यवसायलक्षणां सारथिं विद्धि,

तृप्रधानत्वाच्छरीरस्य सारथिनेतृप्रधान इव रथः। सर्वं हि देहगतं कार्यं द्धिकर्तव्यमेव प्रायेण। मनः संकल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहं रशनां विद्धि। नसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि प्रवर्तन्ते रशनयेवाश्वाः॥

इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान्।
आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥४॥

इंद्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहू रथकल्पनाकुशलाः, शरीरस्याकर्षणसा-न्यात्। तेष्वेंद्रियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरान्मार्गान् रूपादीन्विषयान् द्धि। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं शरीरेंद्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं भोक्तेति शारीत्याहुर्मनीषिणो विवेकिनः। न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति, बुद्धया-गाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम्। तथा च श्रुत्यंतरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्श-ते 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि। एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया गवस्य पदस्यात्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते, नान्यथा स्वभावानतिक्रमात्॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा।
तस्येंद्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः॥५॥

तत्रैवं सति यस्तु अविज्ञानवान् यस्य बुद्ध्याख्यः सारथिरविज्ञानोऽनिपुणो विवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति, यथेतरो रथचर्यायामयुक्तेनाप्रगृहीतेनास-हितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्तो भवति, तस्याकुशलबुद्धिसारथेरिंद्रि-यश्वस्थानीयान्यवश्यान्यशक्यनिवारणानि दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इवेतरसारथे-न्ति॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येंद्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥६॥

यस्तु पुनः पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति विज्ञानवान्प्रगृहीतमनाः समाहित-ाः सदा, तस्याश्वस्थानीयानींद्रियाणि प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा शक्यानि ानि दान्ताः सदश्वा इवेतरसारथेः॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥७॥

तस्य पूर्वोक्तस्याविज्ञानवतः इदं फलमाह—यस्त्वविज्ञानवान्भवति। अमन-ऽप्रगृहीतमनस्कः स तत एवाशुचिः सदैव। न स रथी तत्पूर्वोक्तमक्षरं यत्परं

पदमाप्नोति तेन सारथिना । न केवलं तन्नाप्नोति, संसारं च जन्मम
अधिगच्छति ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥८॥

यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान्विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी विद्वानित्येतत मनाः समनस्कः स तत एव सदा शुचिः, स तु तत्पदमाप्नोति यस्मादाप्रच्युतः सन्भूयः पुनर्न जायते संसारे ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥९॥

किं तत्पदमित्याह— विज्ञानसारथिर्यस्तु यो विवेकबुद्धिसारथिः मनःप्रग्रहवान्प्रगृहीतमनाः समाहितचित्तः सञ्शुचिर्नरो विद्वान्सोऽध्वनः संपारं परमेव अधिगन्तव्यमित्येतत् आप्नोति, मुच्यते सर्वसंसारबंधनैः । तद्विपनशीलस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परमं प्रकृष्टं पदं स्थानं, इत्येतद्यदसौ आप्नोति विद्वान् ॥

अधुना यत्पदं गन्तव्यं तस्य इंद्रियाणि स्थूलान्यारभ्य सूक्ष्मतारतम प्रत्यगात्मतया अधिगमः कर्तव्य इत्येवमर्थमिदमारभ्यते—

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥१०॥

स्थूलानि तावदिंद्रियाणि, तानि यैरर्थैरात्मप्रकाशनायारब्धानि तेभ्य येभ्यः स्वकार्येभ्यस्ते परा ह्यर्थाः सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्योः भ्यश्च परं सूक्ष्मतरं महत्प्रत्यगात्मभूतं च मनः । मनःशब्दवाच्यं मनस अभूतसूक्ष्मं संकल्पविकल्पाद्यारंभकत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा गात्मभूता च बुद्धिः, बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्यारंभकं भूतसूक्ष्मम् । बुद्धे सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान्सर्वमहत्त्वादव्यक्तायत्प्रथमं हैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥११॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तरं च अव्यक्तं सर्वस्य
ातो बीजभूतमव्याकृतनामरूपं सतत्त्वं सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्तं
्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकाया-
व वटवृक्षशक्तिः । तस्मादव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगा-
त्वाच्च महांश्च, अत एव पुरुषः सर्वपूरणात् । ततोऽन्यस्य परस्य प्रसंगं निवा-
न्नाह पुरुषान्न परं किंचिदिति । यस्मान्नास्ति पुरुषाच्चिन्मात्रघनात्परं किंचिदपि
स्वंतरं, तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानम् । अत्र
द्रियेभ्य आरभ्य सूक्ष्मत्वादि परिसमाप्तम् । अत एव च गन्तॄणां सर्वगतिमतां
ारिणां सा परा प्रकृष्टा गतिः । "यद्गत्वा न निवर्तन्ते" इति स्मृतेः ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥१२॥

ननु गतिश्चेदागत्यापि भवितव्यं कथं "यस्माद्भूयो न जायते" इति ।
दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वं च
तमिंद्रियमनोबुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूप गच्छत्यनात्मभूतं
विंदति स्वरूपेण । तथा च श्रुतिः— "अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः"
द्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य । एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादि-
पर्यंतेषु भूतेषु गूढः संवृतो दर्शनश्रवणादिकर्मा अविद्यामायाच्छन्नोऽत एव
मा न प्रकाशत आत्मत्वेन कस्यचित् । अहो अतिगंभीरा दुरवगाह्या विचित्रा
माया, यदयं सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमानोऽहं
त्मेति न गृह्णाति, अनात्मानं देहेंद्रियादिसंघातमात्मनो दृश्यमानमपि घटा-
ात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमानोऽपि गृह्णाति । नूनं परस्यैव मायया
ाम्यमानः सर्वो लोको बंभ्रमीति । तथा च स्मरणं "नाहं प्रकाशः सर्वस्य
ायासमावृतः" इत्यादि । ननु विरुद्धमिदमुच्यते 'मत्वा धीरो न शोचति'
.२] 'न प्रकाशते' इति च । नैतदेवम् । असंस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वान्न प्रका-
इत्युक्तम् । दृश्यते तु संस्कृतयाऽग्र्यया अग्रमिवाग्र्या तया, एकाग्रतयोपेत-
त् सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कैः । सूक्ष्मदर्शिभिः इंद्रियेभ्यः परा
[३.१०] इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारंपर्यदर्शनेन परं सूक्ष्मं द्रष्टुं शीलं येषां
मदर्शिनस्तैः सूक्ष्मदर्शिभिः पंडितैरित्येतत् ।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि

तत्प्रतिपत्त्युपायमाह—यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्प्राज्ञो विवेकी । वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेषामिंद्रियाणाम् । क्व? मनसी मनसि । तच्च मनो यच्छेज्ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि । बुद्धिर्हि न्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक्च तेषाम् । ज्ञानं बुद्धिमात्मनि महति प्रथम प्रथमजवत्स्वच्छस्वभावकमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तं च यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपेऽविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबु मुख्य आत्मनि ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो

एवं पुरुष आत्मनि सर्वं प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रयं यन्मिथ्या क्रियाकारकफललक्षणं स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुस मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थः प्रशान्तः कृतकृत्यो अतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता उत्तिष्ठत हे जन्तवः, आत्मज्ञाना जाग्रताज्ञाननिद्राया घोररूपायाः सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कु प्राप्योपगम्य वरान्प्रकृष्टानाचार्यांस्तत्त्वविदः, तदुपदिष्टं सर्वान्त स्मीति निबोधतावगच्छत । न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकंप अतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य । किमिव सूक्ष्मबुद्धिरित्युच्यते । अग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया दुःखेनात्ययो यस्याः सा दु सा पद्भ्यां दुर्गमनीया तथा दुर्गं दुःसंपाद्यमित्येतत् पथः पंथानं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्य अतिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य दुःसंपाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ॥

तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येत्युच्यते । स्थूला तावदियं मेदिनी रसगंधोपचिता सर्वेंद्रियविषयभूता तथा शरीरम् । तत्रैकैकगुणापक सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टमबादिषु यावदाका गंधादयः सर्व एव स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति, कि त्वादिनिरतिशयत्वं वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुतिः—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत् ।
अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगंधवच्च यत् एतद्व्याख्यातं ब्रह्म अव्ययं, यद्धि ादिमत्तद्व्येतीदं त्वशब्दादिमत्त्वादव्ययं न व्येति न क्षीयते, अत एव च नित्यं, व्येति तदनित्यमिदं तु न व्येत्यतो नित्यम् । इतश्च नित्यमनाद्यविद्यमान ः कारणमस्य तदिदमनादि । यद्ध्यादिमत्तत्कार्यत्वादनित्यं कारणे प्रलीयते पृथिव्यादि । इदं तु सर्वकारणत्वादकार्यमकार्यत्वान्नित्यं, न तस्य कारण- यस्मिन्प्रलीयेत । तथाऽनंतमविद्यमानोऽन्तः कार्यमस्य तदनंतम् । यथा ादेः फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्वं दृष्टं, न च तथाप्यंतवत्त्वं ब्रह्मणो- नित्यम् । महतो महत्तत्त्वात् बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरू- सर्वसाक्षि हि सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्तं हि 'एष सर्वेषु भूतेषु' [३.१२] दे । ध्रुवं च कूटस्थं नित्यं न पृथिव्यादिवदापेक्षिकं नित्यत्वम् । तदेवंभूतं मानं निचाय्यावगम्य तमात्मानं मृत्युमुखान्मृत्युगोचरादविद्याकामकर्म- ात्प्रमुच्यते वियुज्यते ॥

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तꣳ सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुतिः—नाचिकेतं नचिकेतसा प्राप्तं नाचिकेतं प्रोक्तं मृत्युप्रोक्तमिदमाख्यानमुपाख्यानं वल्लीत्रयलक्षणं सनातनं चिरंतनं वादुक्त्वा ब्राह्मणेभ्यः श्रुत्वा चाचार्येभ्यो मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्त- ह्मलोके महीयत आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेत् ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानं- कल्पते तदानंत्याय कल्पत इति ॥१७॥

इति तृतीया वल्ली ॥

यः कश्चिदिमं ग्रंथं परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं श्रावयेत् ग्रंथतोऽर्थतश्च ब्राह्म- संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयतः शुचिर्भूत्वा श्राद्धकाले वा श्रावयेत् भुंजानान् मस्यानंत्यायानंतफलाय कल्पते संपद्यते । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥१॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या इत्युक्तम् । कः पुनः प्रतिबंधोऽग्र्याया बुद्धेर्येन तदभावादात्मा न दृ तददर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ली आरभ्यते । विज्ञाते हि श्रेयःप्रतिबंधक पनयनाय यत्न आरब्धुं शक्यते नान्यथेति—

परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्म
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥१॥

परांचि परागंचन्ति गच्छन्तीति, खानि तदुपलक्षितानि श्रोत्रादी खानीत्युच्यन्ते । तानि परांच्येव शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते एवंस्वभावकानि तानि व्यतृणद्धिंसितवान्हननं कृतवानित्यर्थः । कोऽसौ परमेश्वरः स्वयमेव स्वतंत्रो भवति सर्वदा न परतंत्र इति । तस्मात् परा पाननात्मभूताञ्शब्दादीन्पश्यत्युपलभते उपलब्धा नान्तरात्मन्नान्तरात्मान एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चिन्नद्याः प्रतिस्रोतःप्रवर्तनमिव धीरे विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा । प्रतीच्येव रूढो लोके नान्यत्र । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते । " यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वं स्वभावमैक्षदपश्यत्पश्य छंदसि कालानियमात् । कथं पश्यतीत्युच्यते— आवृत्तचक्षुरावृत्तं व्यावृ श्रोत्रादिकमिंद्रियजातमशेषविषयाद्यस्य स आवृत्तचक्षुः । स एवं संस्कृतः त्मानं पश्यति । न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं चैकस्य स किमर्थं पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत पश्यतीत्युच्यते—अमृतत्वममरणधर्मत्वं नित्यस्वभावतामिच्छन्नात्मन इत्

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥

यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य प्रतिबंधकार तत्प्रतिकूलत्वाद्या च परागेवाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा विद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनः पराचो बहिर्गतानेव कामान्काम्यान्वि यन्ति अनुगच्छन्ति बाला अल्पप्रज्ञाः, ते तेन कारणेन मृत्योरविद्याकाम

प्र यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं, पाश्यते येन तं पाशं देहेंद्रियादिसंयोगावियोगलक्षणम् । अनवरतं जन्ममरणजरा-नेकानर्थव्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यत एवमथ तस्माद्धीरा विवेकिनः त्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं ध्रुवं विदित्वा । देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवं इदं तु त्मस्वरूपावस्थानलक्षणं ध्रुवं 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । तं कूटस्थमविचाल्यममृतत्वं विदित्वा अध्रुवेषु सर्वपदार्थेष्वनित्येषु ब्राह्मणा इह संसारेऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किंचिदपि प्रत्यगात्मदर्शनप्र-त्वात् । पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठन्त्येवेत्यर्थः ॥

येन रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥३॥

यद्विज्ञानान्न किंचिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणाः, कथं तदधिगम इति उच्यते— ज्ञानस्वभावेनात्मना रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्मैथुननिमित्तान्सु-प्रान्विजानाति विस्पष्टं जानाति सर्वो लोकः । ननु नैवं प्रसिद्धिः त्मना देहादिविलक्षणेनाहं विजानामीति । देहादिसंघातोऽहं विजानामीति लोकोऽवगच्छति । न त्वेवम् । देहादिसंघातस्यापि शब्दादिस्वरूपत्वा-द्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्तं विज्ञातृत्वम् । यदि हि देहादिसंघातो रूपा-: सन्रूपादीन्विजानीयात् तर्हि बाह्या अपि रूपादयोऽन्योन्यं स्वं स्वं रूपं च युः । न चैतदस्ति । तस्माद्देहादिलक्षणांश्च रूपादीनेतेनैव देहादिव्यतिरि-विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोकः । यथा येन लोहो दहति सोऽग्नि-द्वत् । आत्मनोऽविज्ञेयं किमत्रास्मिँल्लोके परिशिष्यते न किंचित्परिशिष्यते । त्वात्मना विज्ञेयम् । यस्यात्मनोऽविज्ञेयं न किंचित्परिशिष्यते स आत्मा । एतद्वै तत् । किं तद्यन्नचिकेतसा पृष्टं देवादिभिरपि विचिकित्सितं धर्मा-न्यद्विष्णोः परमं पदं यस्मात्परं नास्ति तद्वै एतदधिगतमित्यर्थः ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥४॥

अतिसूक्ष्मत्वात् दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थं पुनः पुनराह— स्वप्नान्तं स्वप्न-प्रविज्ञेयमित्येतत् । तथा जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविज्ञेयं च । प्रजागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति लोक इति सर्वं पूर्ववत् । तं महान्तं

विभुमात्मानं मत्वावगम्यात्मभावेन साक्षादहमस्मि परमात्मेति धीरो

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमंतिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत्

किंच यः कश्चिदिमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य आत्मानं वेद विजानात्यंतिकादंतिके समीपे ईशानमीशितारं भूतभव्यस्य, ततस्तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितुमिच्छ त्वात् । यावद्धि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छ यदा तु नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति तदा कः किं कुतो वा गोपायितु एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै त

यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः स सर्वात्मेत्येतद्दर्शयति— यः क पूर्वं प्रथमं तपसो ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मण इत्येतत् जातमुत्पन्नं हिरण्यगर्भ पेक्ष्य पूर्वमित्याह— अद्भ्यः पूर्वमप्सहितेभ्यः पंचभूतेभ्यो न केवलाभ्यो भिप्रायः । अजायत उत्पन्नो यस्तं प्रथमजं देवादिशरीराण्युत्पाद्य स हृदयाकाशं प्रविश्य तिष्ठन्तं शब्दादीनुपलभमानं भूतेभिर्भूतैः कार्यक सह तिष्ठन्तं यो व्यपश्यत यः पश्यतीत्येतत् । य एवं पश्यति स एतदे यत्तत्प्रकृतं ब्रह्म ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ।

किंच— या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण ब्रह्मणः संभवति शब्दादीनामदनाददितिस्तां पूर्ववद्गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती तामेव विशिनष्टि— या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्येतत् ।

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत

किंच— योऽधियज्ञ उत्तराधरारण्योर्निहितः स्थितो जातवेदा अ सर्वहविषां भोक्ता अध्यात्मं च योगिभिः गर्भ इव गर्भिणीभिरंतर्वत्नीभि न्नभोजनादिना यथा गर्भः सुभृतः सुष्ठु सम्यग्भृतो लोके, इवेत्थमेवर्त्वि

सुभृत इत्येतत् । किंच दिवे दिवेऽहन्यहनीड्यः स्तुत्यो वंद्यश्च कर्मिभिर्योगि-
भ्वरे हृदये च जागृवद्भिर्जागरणशीलैरप्रमत्तैरित्येतत् । हविष्मद्भिराज्यादि-
र्ध्यानभावनावद्भिश्च, मनुष्येभिर्मनुष्यैरग्निरेतद्वै तत्तदेव प्रकृतं ब्रह्म ॥

यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥९॥

किंच— यतश्च यस्मात्प्राणादुदेत्युत्तिष्ठति सूर्योऽस्तं निम्लोचनं यत्र यस्मि-
न् प्राणेऽहन्यहनि गच्छति, तं प्राणमात्मानं देवाः, सर्वे अग्न्यादयोऽधिदैवं
यश्चाध्यात्मं सर्वे विश्वेऽरा इव रथनाभावर्पिताः संप्रवेशिताः स्थितिकाले ।
ब्रह्मैव । तदेतत्सर्वात्मकं ब्रह्म । तदु नात्येति नातीत्य तदात्मकतां तदन्यत्वं
ति कश्चन कश्चिदपि एतद्वै तत् ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१०॥

यत् ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमानं तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवदवभासमानं संसा-
रस्मात् ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशंकेतीदमाह— यदेवेह कार्यकारणोपा-
न्वितं संसारधर्मवदवभासमानमविवेकिनां तदेव स्वात्मस्थममुत्र नित्य-
घनस्वभावं सर्वसंसारधर्मवर्जितं ब्रह्म । यच्चामुत्रामुष्मिन्नात्मनि स्थितं
ह तदेवेह नामरूपकार्यकरणोपाधिमनु विभाव्यमानं नान्यत् । तत्रैवं
धिस्वभावभेददृष्टिलक्षणया अविद्यया मोहितः सन्य इह ब्रह्मण्यनानाभूते
न्योऽहं मत्तोऽन्यत्परं ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यत्युपलभते, स
रणान्मृत्युं मरणं पुनः पुनर्जननमरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते । तस्मात्तथा
त् । विज्ञानैकरसं नैरंतर्येणाकाशवत्परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति
र्थः ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥११॥

प्रागेकत्वविज्ञानाचार्यागमसंस्कृतेन मनसैवेदं ब्रह्मैकरसमाप्तव्यमात्मैव नान्य-
। आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वादिह ब्रह्मणि
ास्ति किंचनाणुमात्रमपि । यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुंचति इह ब्रह्मणि
श्यति, स मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः ॥

तदेव प्रकृतं ब्रह्माह—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥१ः

अंगुष्ठमात्रोऽगुष्ठपरिमाणः अंगुष्ठपरिमाणं हृदयपुंडरीकं तच्छिद्रवर्करणोपाधिरंगुष्ठमात्रोऽगुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्यंबरवत् । पुरुषः पूर्णमनेन मिति । मध्य आत्मनि शरीरे तिष्ठति यस्तमात्मानमीशानं भूतभव्यस्य वि न तत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ।

किंच अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः, अधूमकमिति युक्तं ज्योति त्वात् । यस्त्वेवं लक्षितो योगिभिर्हृदय ईशानो भूतभव्यस्य स एव नित्यः स्थोऽद्येदानीं प्राणिषु वर्तमानः स उ श्वोऽपि वर्तिष्यते, नान्यस्तत्समोऽ जनिष्यत इत्यर्थः । अनेन 'नायमस्तीति चैके' [१.२०] इत्ययं पक्षो न्य ऽप्राप्तोऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्तस्तथा क्षणभंगवादश्च ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥१४॥

पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्रह्मण आह— यथोदकं दुर्गे दुर्गमे देश उ वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्ववत्सु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सद्विनश्यति, एवं नात्मनोऽभिन्नान्पृथक्पश्यन्पृथगेव प्रतिशरीरं पश्यंस्तानेव शरीरभेदानुवर्तिनं विधावति । शरीरभेदमेव पृथक्पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥१५॥

अस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तोपाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानघनैक द्वयमात्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं कथं संभवतीत् यथोदकं शुद्धे प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्नमासिक्तं प्रक्षिप्तमेकरसमेव नान्यथा त भवति आत्माप्येवमेव भवत्येकत्वं विजानतो मुनेर्मननशीलस्य हे गौत तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिं चोज्झित्वा मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि षिणा वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शान्तदर्पैरादरणीयमित्यर्थः ॥

इति चतुर्थी वल्ली ॥

न प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्धारणार्थोऽयमारंभो दुर्विज्ञेयत्वात् ब्रह्मणः—

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥१॥

पुरं पुरमिव पुरम् । द्वारद्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसंपत्तिदर्शनाच्छ-रम् । पुरं च सोपाकरणं स्वात्मनाऽसंहतस्वतंत्रस्वाम्यर्थं दृष्टम् । तथेदं गान्यादनेकोपकरणसंहतं शरीरं स्वात्मनाऽसंहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितु- । तच्चेदं शरीराख्यं पुरमेकादशद्वारं एकादश द्वाराण्यस्य सप्त शीर्षण्यानि, सद्वार्वांचि त्रीणि, शिरस्येकं, तैरेकादशद्वारं पुरम् । कस्य? अजस्य जन्मा-क्रियारहितस्यात्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्य । अवक्रचेतसोऽवक्र-क्रमादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूपं चेतो विज्ञानमस्येत्यवक्रचेतास्त-च्चेतसो राजस्थानीयस्य ब्रह्मणः । यस्येदं पुरं तं परमेश्वरं पुरस्वा-नुष्ठाय ध्यात्वा । ध्यानं हि तस्यानुष्ठानं सम्यग्विज्ञानपूर्वकम् । तं सर्वैषणा-क्तः सन्समं सर्वभूतस्थं ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानादभयप्राप्तेः शोका-भावात्कुतो भयेक्षा । इहैवाविद्याकृतकामकर्मबंधनैर्विमुक्तो भवति । विमु-क्तन्विमुच्यते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥

हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२॥

स तु नैकशरीरपुरवर्त्येवात्मा किं तर्हि सर्वपुरवर्ती । कथम्— हंसो हन्ति ोति । शुचिषच्छुचौ दिव्यादित्यात्मना सीदतीति । वसुर्वासयति सर्वानिति । मनांतरिक्षे सीदतीत्यंतरिक्षसत् । होताऽग्निः, "अग्निर्वै होता" इति श्रुतेः । पृथिव्यां सीदतीति वेदिषत् । "इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्याः" इत्यादि-ात् । अतिथिः सोमः सन्दुरोणे कलशे सीदतीति दुरोणसत् । ब्राह्मणो-रूपेण वा दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति । नृषन्नृषु मनुष्येषु सीदतीति । षु देवेषु सीदतीति । ऋतसत् ऋतं सत्यं यज्ञो वा तस्मिन्सीदतीति । द्व्योम्न्याकाशे सीदतीति । अब्जा अप्सु शंखशुक्तिमकरादिरूपेण जायत गोजा गवि पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण जायत इति । ऋतजा यज्ञांगरूपेण इति । अद्रिजाः पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति । सर्वात्मापि सन्नृत स्वभाव एव । बृहन्महान्सर्वकारणत्वात् । यदाप्यादित्य एव मंत्रेणोच्यत

तदाप्यात्मस्वरूपत्वमादित्यस्यांगीकृतत्वाद्ब्रह्मणो व्याख्यानेऽप्यविरोधः एवात्मा जगतो नात्मभेद इति मंत्रार्थः ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥३॥

आत्मनः स्वरूपाधिगमे लिंगमुच्यते—ऊर्ध्वं हृदयात्प्राणं प्रा न्नयत्यूर्ध्वं गमयति । तथाऽपानं प्रत्यगधोऽस्यति क्षिपति यः इति तं मध्ये हृदयपुंडरीकाकाश आसीनं बुद्धावभिव्यक्तविज्ञानप्रकाशनं व संभजनीयं विश्वे सर्वे देवाश्चक्षुरादयः प्राणा रूपादिविज्ञानं बलिमुपा इव राजानमुपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । यदर्था सर्वे वायुकरणव्यापाराः सोऽन्यः सिद्ध इति वाक्यार्थः ॥

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत

किंच अस्य शरीरस्थस्यात्मनो विस्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य देहिने विस्रंसनशब्दार्थमाह– देहाद्विमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्र न किंचन परिशिष्यते अत्र देहे पुरस्वामिविद्रवण इव पुरवासिनां य पगमे क्षणमात्रात्कार्यकरणकलापरूपं सर्वमिदं हतबलं विध्वस्तं भव भवति सोऽन्यः सिद्ध आत्मा ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥५॥

स्यान्मतं प्राणापानाद्यपगमादेवेदं विध्वस्तं भवति न तु तद्व्यतिरि मात्प्राणादिभिरेवेह मर्त्यो जीवतीति । नैतदस्ति । न प्राणेन नापानेन च वा मर्त्यो मनुष्यो देहवान्कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति । न ह्येषां संहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते । स्वार्थेनासंहतेन परेण केनचिदप्रयुक्त नामवस्थानं न दृष्टं यथा गृहादीनां लोके, तथा प्राणादीनामपि संहतत्व मर्हति । अत इतरेण तु इतरेणैव संहतप्राणादिविलक्षणेन तु सर्वे संहत जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति । यस्मिन्संहतविलक्षण आत्मनि सति पर प्राणापानौ चक्षुरादिभिः संहतावुपाश्रितौ, यस्यासंहतस्यार्थे प्राणापानौ व्यापारं कुर्वन्वर्तते संहतः सन्स ततोऽन्यः सिद्ध इत्यभिप्रायः ॥

हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥६॥

हंतेदानीं पुनरपि ते तुभ्यमिदं गुह्यं गोप्यं ब्रह्म सनातनं चिरंतनं प्रवक्ष्यामि । यद्विज्ञानात्सर्वसंसारोपरमो भवति, अविज्ञानाच्च यस्य मरणं प्राप्य यथा चात्मा भवति यथात्मा संसरति तथा शृणु हे गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥७॥

योनिं योनिद्वारं शुक्रबीजसमन्विताः सन्तोऽन्ये केचिदविद्यावन्तो मूढाः प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिनो देहवन्तः, योनिं प्रविशन्तीत्यर्थः । स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावमन्येऽत्यंताधमा मरणं प्राप्यानुसंयन्त्यनुगच्छन्ति । यथाकर्म यद्यस्य कर्म तद्यथाकर्म यैर्यादृशं कर्मेह जन्मनि कृतं तद्वशेनेत्येतत् । तथा च यथाश्रुतं यादृशं च विज्ञानमुपार्जितं तदनुरूपमेव शरीरं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । "यथाप्रज्ञं हि संभवाः" इति श्रुत्यंतरात् ॥

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥८॥

यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति तदाह— य एष सुप्तेषु प्राणादिषु जागर्ति न स्वपिति । कथम् । कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयञ्जागर्ति पुरुषो यः, तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यद्गुह्यं ब्रह्मास्ति । तदेवामृतमविनाश्युच्यते सर्वशास्त्रेषु । किंच पृथिव्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मणि श्रिताः आश्रिताः सर्वलोककारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥९॥

अनेकतार्किककुबुद्धिविचालितान्तःकरणानां प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानं असकृदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीनां ब्राह्मणानां चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादन आदरवती पुनःपुनराह श्रुतिः— अग्निर्यथैक एव प्रकाशात्मा सन्भुवनं भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनमयं लोकस्तमिमं प्रविष्टोऽनुप्रविष्टः, रूपं रूपं प्रति दार्वादिदाह्यभेदं प्रतीत्यर्थः, प्रतिरूपस्तत्र तत्र प्रतिरूपवान्दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव ।

एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं सर्वेषां भूतानामभ्यंतर आत्मा क्ष्मत्वाद्दार्वादिष्विव सर्वदेहं प्रति प्रविष्टत्वात्प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेना रूपेणाकाशवत् ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च

तथाऽन्यो दृष्टान्तः—वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्टं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादि समानम् ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः

एकस्य सर्वात्मत्वे संसारदुःखित्वं परस्यैव स्यादिति प्राप्ते इदमुच्य सूर्यो यथा चक्षुष आलोकेनोपकारं कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन त सर्वलोकस्य चक्षुरपि सन्न लिप्यते चाक्षुषैरशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्या पापदोषैर्बाह्यैश्चाशुच्यादिसंसर्गदोषैः एकः सन् तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लि लोकदुःखेन बाह्यः । लोको ह्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भवं दुः भवति । न तु सा परमार्थतः स्वात्मनि । यथा रज्जुशुक्तिकोषरगगनेषु सर्प दकमलानि न रज्ज्वादीनां स्वतो दोषरूपाणि सन्ति, संसर्गिणि विपरीत ध्यासनिमित्तात्तद्दोषवद्विभाव्यन्ते । न तद्दोषैस्तेषां लेपो विपरीतबुद्ध्यध्यास हि ते । तथात्मनि सर्वो लोकः क्रियाकारकफलात्मकं विज्ञानं सर्पादिस् विपरीतमध्यस्य तन्निमित्तं जन्ममरणादिदुःखमनुभवति, न त्वात्मा सर्वलोक सन्विपरीताध्यारोपनिमित्तेन लिप्यते लोकदुःखेन । कुतः बाह्यः रज्ज्वा विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यो हि स इति ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ।

किंच स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतंत्र एको न तत्समोऽभ्यधिको अस्ति । वशी सर्वं ह्यस्य जगद्वशे वर्तते । कुतः ? सर्वभूतान्तरात्मा । यत मेव सदेकरसमात्मानं विशुद्धविज्ञानरूपं नामरूपाद्यशुद्धोपाधिभेदवशेन अनेकप्रकारं यः करोति स्वात्मसत्तामात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वात् तमात्मस्थं स्वः हृदयाकाशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत् । न हि शरीरस्याधार

मनः । आकाशवदमूर्तत्वात् । आदर्शस्थं मुखमिति यद्वत् । तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तबाह्यवृत्तयोऽनुपश्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकिनः तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखमात्मानंदलक्षणं भवति, नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमपि अविद्याव्यवधानात् ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥१३॥

किंच नित्योऽविनाश्यनित्यानां विनाशिनाम् । चेतनश्चेतनानां चेतयितॄणां ब्रह्मादीनां प्राणिनां अग्निनिमित्तमिव दाहकत्वमनग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम् । किंच स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां कर्मानुरूपं कामान्कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान्य एको बहूनामनेकेषामनायासेन विदधाति प्रयच्छतीत्येतत् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिरुपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यान्नेतरेषामनेवंविधानाम् ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥१४॥

यत्तदात्मविज्ञानसुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं परमं प्रकृष्टं प्राकृतपुरुषवाङ्मनसयोरगोचरमपि सन्निवृत्तैषणा ये ब्राह्मणास्ते एतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्ते, कथं नु केन प्रकारेण तत्सुखमहं विजानीयाम् । इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेयं यथा निवृत्तैषणा यतयः । किमु तद्भाति दीप्यते प्रकाशात्मकं तद्यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विभाति विस्पष्टं दृश्यते किंवा नेति ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१५॥

अत्रोत्तरमिदं भाति च विभाति चेति । कथम्? न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । तथा न चन्द्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति, कुतोऽयमस्मद्दृष्टिगोचरोऽग्निः । किं बहुना, यदिदमादिकं सर्वं भाति तत्तमेव परमेश्वरं भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा जलोल्मुकादि अग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनु दहति न स्वतस्तद्वत् । तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि विभाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च । कार्यगतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । नहि

स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्तम् । घटादीनामन्यावभासकत
नाद्भारूपाणां चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥

इति पंचमी वल्ली ॥

तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य यथा क्रियते लोके, एवं संसा
वृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावदिधारयिषयेयं षष्ठी वल्ली आरभ्य

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत

ऊर्ध्वमूल ऊर्ध्वं मूलं यत्तद्विष्णोः परमं पदमस्येति सोऽयमव्यक्तादिस्थाव
संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । वृक्षश्च व्रश्चनात् । अविच्छिन्नजन्मजरामरणशोकाद
नर्थात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावो मायामरीच्युदकगंधर्वनगरादिवत् दृष्ट
रूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तंभवन्निःसारोऽनेकशतपाखंड
विकल्पास्पदः तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारितेदंतत्त्वो वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूल
अविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभवः अपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्य
कुरः सर्वप्राणिलिंगभेदस्कंधः तत्तत्तृष्णाजलासेकोद्भूतदर्पो बुद्धीन्द्रियविषयप्र
कुरः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाशो यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्पः
दुःखवेदनानेकरसः प्राण्युपजीव्यानंतफलः तत्तृष्णासलिलावसेकप्ररूढजटिल
दृढबद्धमूलः सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीडः प्राणिसुखदुःखो
हर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेलितास्फोटितहसिताकृष्टरुदितहाहामुंचमुंचेत्याद
शब्दकृततुमुलीभूतमहारवो वेदान्तविहितब्रह्मात्मदर्शनासंगशस्त्रकृतोच्छेद
संसारवृक्षोऽश्वत्थोऽश्वत्थवत्कामकर्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभावः । स्वर्गनरक
कप्रेतादिभिः शाखाभिरवाक्शाखः । सनातनोऽनादित्वाच्चिरं प्रवृत्तः । य
संसारवृक्षस्य मूलं तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं ज्योतिष्मच्चैतन्यात्मज्योतिःस्वभावं
ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् । तदेवामृतमविनाशस्वभावमुच्यते कथ्यते सत्यत्वात् । व
रंभणं विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो मर्त्यम् । तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि
गंधर्वनगरमरीच्युदकमायासमाः परमार्थदर्शनाभावावगमनाः श्रिता आश्रि
सर्वे समस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु । तदु तद्ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते मृदा
मिव घटादिकार्यं कश्चन कश्चिदपि विकारः । एतद्वै तत् ॥

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२॥

यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते, जगतो मूलं तदेव नास्ति ब्रह्म असत
ःसृतमिति तन्न । यदिदं किंच यत्किंचेदं जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि
ो कंपते, तत एव निःसृतं निर्गतं सत्प्रचलति नियमेन चेष्टते । यदेवं जग-
दिकारणं ब्रह्म तन्महद्भयम् । महच्च तद्भयं च बिभेत्यस्मादिति महद्भ-
ज्रमुद्यतमुद्यतमिव वज्रम् । यथा वज्रोद्यतकरं स्वामिनमभिमुखीभूतं
भृत्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते, तथेदं चंद्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षणं
ारं नियमेन क्षणमप्यविश्रान्तं वर्तत इत्युक्तं भवति । य एतद्विदुः स्वात्म-
ाक्षिभूतमेकं ब्रह्मामृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥३॥

कथं तद्भयाज्जगद्वर्तते इत्याह— भयाद्भीत्यास्य परमेश्वरस्याग्निस्तपति, भया-
सूर्यो, भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः । न हीश्वराणां लोकपालानां
ं सतां नियन्ता चेद्वज्रोद्यतकरवन्न स्यात्स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां
प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥४॥

त्चेह जीवन्नेव चेद्यद्यशकच्छक्नोति शक्तः सन् जानात्येतद्भयकारणं ब्रह्म
गन्तुं प्राक्पूर्वं शरीरस्य विस्रसोऽवस्रंसनात्पतनात्संसारबंधनाद्विमुच्यते ।
ाकद्बोद्धुं, ततोऽनवबोधात्सर्गेषु, सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इति
थिव्यादयो लोकास्तेषु सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते
भवति शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ तस्माच्छरीरविस्रंसनात्प्रागात्मावबोधाय
स्थेयः ॥ यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थस्येव मुखस्य स्पष्टमुपपद्यते
न्तरेषु ब्रह्मलोकादन्यत्र स च दुष्प्रापः । कथमित्युच्यते—

थादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
थाप्सु परीव ददृशे तथा गंधर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥५॥

थादर्शे प्रतिबिंबभूतमात्मानं पश्यति लोकोऽत्यंतविविक्तं, तथेहात्मनि

स्वबुद्धावादर्शवन्निर्मलीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः । य
अविविक्तं जाग्रद्वासनोद्भूतं, तथा पितृलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः क
भोगासक्तत्वात् । यथा चाप्स्वविविक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परिद
तथा गंधर्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवं च लोकान्तरेष्वपि शा
ण्यादवगम्यते । छायातपयोरिवात्यंतविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् ।
दुष्प्रापेऽत्यंतविशिष्टकर्मज्ञानसाध्यत्वात् । तस्मादात्मदर्शनायेहैव यत्नः
इत्यभिप्रायः ॥

इंद्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च तत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥६॥

कथमसौ बोद्धव्यः किं वा तदवबोधे प्रयोजनमित्युच्यते— इंद्रियाण
दीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगुत्
नामत्यंतविशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात्पृथग्भावं स्वभावविलक्षणात्मक
तेषामेवेंद्रियाणामुदयास्तमयौ चोत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थापेक्षया नात्मन
मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो धीमान्न शोचति । आत्मनो नित्यैकस्वभावत
चाराच्छोककारणत्वानुपपत्तेः । तथा च श्रुत्यंतरं 'तरति शोकमात्मवित्'

इंद्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥७॥

यस्मादात्मन इंद्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नासौ बहिरधिगन्तव्यो यस
गात्मा स सर्वस्य, तत्कथमित्युच्यते—इंद्रियेभ्यः परं मन इत्यादि ।
मिहेंद्रियसमानजातीयत्वादिंद्रियग्रहणेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्यत् । सत्त्व
बुद्धिरिह ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिंग एव च ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥८॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको, व्यापकस्याप्याकाशादेः सर्वस्य का
अलिंगो लिंग्यते गम्यते येन तल्लिंगं बुद्ध्यादि, तदविद्यमानं यस्य सोऽ
एव च । सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् । यं ज्ञात्वाचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते
अविद्यादिहृदयग्रंथिभिर्जीवन्नेव, पतितेऽपि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति । सो
परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव संबंधः ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥९॥

कथं तर्हि तस्यालिंगस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते—न संदृशे संदर्शनविषये तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम् । अतो न चक्षुषा सर्वेंद्रियेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्, पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानम् । कथं र्हि तं पश्येदित्युच्यते—हृदा हृत्स्थया बुद्धया । मनीषा मनसः संकल्पादिरूपप्रेष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तथा मनीषाऽविकल्पयित्र्या बुद्धया । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिक्लृप्तोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा तुं शक्य इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥१०॥

सा हृन्मनीट् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते—यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निवर्तितान्यात्मन्येव पंच ज्ञानानि । ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीनींद्रियाणि नान्युच्यन्ते । अवतिष्ठन्ते सह मनसा यदनुगतानि, तेन संकल्पादिव्यावृत्तेन्तःकरणेन । बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न ाम्रियते, तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिंद्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥११॥

तामीदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् । सर्वानर्थसंयोगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यवस्थायामविद्याध्यारोपणवतस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा । स्थिरामिंद्रियधारणां स्थिरामचलामिंद्रियधारणां बाह्यांकरणानां धारणमित्यर्थः । अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रति नित्यं यत्नस्तदा तस्मिन्काले, यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसंभवोऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्धयादिचेष्टोपरमादप्रमादो गीयते । अथवा यदैवेंद्रियाणां स्थिरा धारणा, तदानीमेव निरंकुशमप्रत्वमित्यतोऽभिधीयतेऽप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः । योगो हि यस्मात्प्राप्ययौ उपजनापायधर्मक इत्यर्थः । अतोऽपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य ाभिप्रायः ॥

स्वबुद्धावादर्शवन्निर्मलीभूतायां विविक्तमात्मनो दर्शनं भवतीत्यर्थः । अविविक्तं जाग्रद्वासनोद्भूतं, तथा पितृलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः भोगासक्तत्वात् । यथा चाप्स्वविविक्तावयवमात्मरूपं परीव ददृशे परि तथा गंधर्वलोकेऽविविक्तमेव दर्शनमात्मनः । एवं च लोकान्तरेष्वपि ण्यादवगम्यते । छायातपयोरिवात्यंतविविक्तं ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् दुष्प्रापोऽत्यंतविशिष्टकर्मज्ञानसाध्यत्वात् । तस्मादात्मदर्शनायैहैव यत्न इत्यभिप्रायः ॥

इंद्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च तत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥६॥

कथमसौ बोद्धव्यः किं वा तदवबोधे प्रयोजनमित्युच्यते– इंद्रिया दीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथगु नामत्यंतविशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात्पृथग्भावं स्वभावविलक्षणात्म तेषामेवेंद्रियाणामुदयास्तमयौ चोत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थापेक्षया नात्म मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीरो धीमान्न शोचति । आत्मनो नित्यैकस्वभाव चाराच्छोककारणत्वानुपपत्तेः । तथा च श्रुत्यंतरं 'तरति शोकमात्मवित्'

इंद्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥७॥

यस्मादात्मन इंद्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नासौ बहिरधिगन्तव्यो य गात्मा स सर्वस्य, तत्कथमित्युच्यते—इंद्रियेभ्यः परं मन इत्यादि । मिहेंद्रियसमानजातीयत्वादिंद्रियग्रहणेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्यत् । सत्त्व बुद्धिरिह ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिंग एव च ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥८॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको, व्यापकस्याप्याकाशादेः सर्वस्य का अलिंगो लिंग्यते गम्यते येन तल्लिंगं बुद्ध्यादि, तदविद्यमानं यस्य सोऽ एव च । सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् । यं ज्ञात्वाचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते अविद्यादिहृदयग्रंथिभिर्जीवन्नेव, पतितेऽपि शरीरेऽमृतत्वं च गच्छति । सो परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव संबंधः ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥९॥

कथं तर्हि तस्यालिंगस्य दर्शनमुपपद्यत इत्युच्यते—न संदृशे संदर्शनविषये तिष्ठति प्रत्यगात्मनोऽस्य रूपम् । अतो न चक्षुषा सर्वेंद्रियेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्, पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदप्येनं प्रकृतमात्मानम् । कथं तर्हि तं पश्येदित्युच्यते—हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या । मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्येष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तथा मनीषाऽविकल्पयित्र्या बुद्ध्या । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिक्लृप्तोऽभिसमर्थितोऽभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा ज्ञातुं शक्य इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्मैतद्ये विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥१०॥

सा हृन्मनीट् कथं प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते—यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निवर्तितान्यात्मन्येव पंच ज्ञानानि । ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीनींद्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते । अवतिष्ठन्ते सह मनसा यदनुगतानि, तेन संकल्पादिव्यावृत्तेनान्तःकरणेन । बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न व्याप्रियते, तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिंद्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥११॥

तामीदृशीं तदवस्थां योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् । सर्वानर्थसंयोगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिनः । एतस्यां ह्यवस्थायामविद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा । स्थिरामिंद्रियधारणां स्थिरामचलामिंद्रियधारणां बाह्यान्तःकरणानां धारणमित्यर्थः । अप्रमत्तः प्रमादवर्जितः समाधानं प्रति नित्यं यत्नवांस्तदा तस्मिन्काले, यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसंभवोऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टोपरमादप्रमादो विधीयते । अथवा यदैवेंद्रियाणां स्थिरा धारणा, तदानीमेव निरंकुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयतेऽप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः । योगो हि यस्मात्प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्मक इत्यर्थः । अतोऽपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥१२॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेत् ब्रह्मेदं तदिति विशेषतो गृह्येत, बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्येव ब्रह्म । यद्धि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके विपरीतं चासदिति । उतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते । सत्यम् । नैव वाचा न मनसा न चक्षुषा नान्यैरपींद्रियैः प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्त्येव, कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं कार्यं सूक्ष्मतारतम्यपारंपर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठामेवावगमयति । यदापि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिः तदापि सा सत्प्रत्ययगर्भैव विलीयते । बुद्धिर्हि नः प्रमाणं सदसतोर्याथात्म्यावगमे । मूलं चेज्जगतो न स्यात् असदन्वितमेवेदं कार्यमसदसदित्येव गृह्येत, न त्वेतदस्ति, सत्सदित्येव तु गृह्यते, यथा मृदादिकार्यं घटादि मृदाद्यन्वितम् । तस्माज्जगतो मूलमात्मास्तीत्येवोपलब्धव्यः । कस्मात् । अस्तीति ब्रुवतोऽस्तित्ववादिनः आगमार्थानुसारिणः श्रद्दधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि नास्ति जगतो मूलमात्मा निरन्वयमेवेदं कार्यमभावान्तं प्रविलीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शिनि, कथं तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते, न कथंचनोपलभ्यत इत्यर्थः ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥१३॥

तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमासुरं अस्तीत्येवात्मोपलब्धव्यः सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिभिः । यदा तु तद्रहितोऽविक्रिय आत्मा कार्यं च कारणव्यतिरेकेण नास्ति 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' इति श्रुतेः, तदा तस्य निरुपाधिकस्यालिंगस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्तत्त्वभावो भवति । तेन च रूपेणात्मोपलब्धव्य इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतत्त्वभावयोः—निर्धारणार्था षष्ठी—पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्यात्मनः सत्कार्योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थः । पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप आत्मनस्तत्त्वभावो विदिताविदिताभ्यामन्योऽद्वयस्वभावो 'नेति नेति' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वं' 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टः प्रसीदत्यभिमुखीभवति । आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत् ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥१४॥

परमार्थात्मदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वे कामाः कामयितव्यस्यान्य- मुच्यन्ते विशीर्यन्ते, येऽस्य प्राक्प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता बुद्धिर्हि कामानामाश्रयो नात्मा 'कामः संकल्प' इत्यादिश्रुत्यंतराच्च । मर्त्यः प्राक्प्रबोधादासीत्स प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य ादमृतो भवति, गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विनाशाद्गमनानुपपत्तेः । अत्रैहैव वत्सर्वबंधनोपशमात् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रंथयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥१५॥

पुनः कामानां मूलतो विनाश इत्युच्यते—यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमु- ाद्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रंथयो ग्रंथिवत् दृढबंधनरूपा ा इत्यर्थः । अहमिदं शरीरं ममेदं धनं सुखी दुःखी चाहमित्येवमा- द्विपरीतब्रह्मात्मप्रत्ययोपजननात् ब्रह्मैवाहमस्म्यसंसारीति विनष्टेष्ववि- ित्तनिमित्ताः कामा मूलतो विनश्यन्ति । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येताव- ावन्मात्रं नाधिकमस्तीत्याशंका कर्तव्या । अनुशासनमनुशिष्टिरुप- न्तानामिति वाक्यशेषः ॥

तं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
योर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥

शेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसमस्ताविद्यादिग्रंथेर्जीवत एव दुषो न गतिर्विद्यते 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्युक्तत्वात् 'न तस्य प्राणा ह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुत्यंतराच्च । ये पुनर्मंदब्रह्मविदो विद्यान्तरशी- ाकभाजो ये च तद्विपरीताः संसारभाजः, तेषामेष गतिविशेष उच्यते विद्याफलस्तुतये । किंचान्यदग्निविद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च । तस्याश्च ा वक्तव्य इति मंत्रारंभः । तत्र—शतं च शतसंख्याका एका च पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः शिराः, तासां मध्ये मूर्धानं सृता निर्गता एका सुषुम्ना नाम । तयाऽन्तकाले हृदय आत्मा- योजयेत् । तया नाड्योर्ध्वमुपर्यायन्गच्छन्नादित्यद्वारेणामृतत्वममरण-

धर्मत्वमापेक्षिकम्—"आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति स्मृतेः- ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान्ब्रह्मलोगतान् । विष्वङ्नानाविधगतयोऽन्या नाड्य उत्क्रमणे भवन्ति संसारप्रतिपत्त्य एव भवन्तीत्यर्थः ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१७॥

इदानीं सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारार्थमाह—अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जना संबंधिनि हृदये संनिविष्टो यथाव्याख्यातः, तं स्वादात्मीयाच्छरीरात्प्रवृहेदुद्यच्छेत् ष्कर्षेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः । किमिवेत्युच्यते—मुंजादिवेषीकामंतःस्थां धैर्येणाप्रम देन । तं शरीरान्निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्याद्विजानीयाच्छुक्रं शुद्धममृतं यथोक्तं ब्रह्मेति द्विर्वचनमुपनिषत्परिसमाप्त्यर्थमितिशब्दश्च ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥१८॥

विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहारोऽधुनोच्यते— मृत्युप्रोक्तां एतां यथोक्त ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतत् । नचिकेतोऽ वरप्रदानान्मृत्योर्लब्ध्वा प्राप्येत्यर्थः । किं? ब्रह्म प्राप्तोऽभून्मुक्तोऽभवदित्यर्थः कथम्? विद्याप्राप्त्या विरजो विगतधर्माधर्मो विमृत्युर्विगतकामाविद्यश्च सन्पूर्व मित्यर्थः । न केवलं नचिकेता एवान्योऽपि य एवं नचिकेतोवदात्मविदध्यात्मम निरुपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्य तत्त्वमेवेत्यभिप्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम् । तदे वमध्यात्ममेवमुक्तप्रकारेण वेद विजानातीत्येवंवित्सोऽपि विरजाः सन्ब्रह्म प्राप् विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥१९॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीया वल्ली ॥

शिष्याचार्ययोः प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषप्रशमना र्थेयं शान्तिरुच्यते—सह नावावामवतु पालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । कः? स एव परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशितः । किंच सह नौ भुनक्तु तत्फलप्रकाशनेन नौ

। सहैवावां विद्याकृतं वीर्यं सामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै । किंच
नौ तेजस्वि नौरावयोर्यदधीतं तत्स्वधीतमस्तु । अथवा तेजस्वि नावा-
दधीतं तदतीव तेजस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै शिष्याचा-
र्यं प्रमादकृतान्यायाध्ययनाध्यापनदोषनिमित्तं द्वेषं मा करवावहै इत्यर्थः ।
शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनं सर्वदोषोपशमनार्थमित्योमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ काठकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितेन पदभाष्येन युता

केनोपनिषत् ।

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतम मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ आप्यायन्तु ममांग वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि नि य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्ति

केनेषितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारंभः प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि, समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्य पासनान्युक्तानि, कर्मांगसामविषयाणि च । अनंतरं च गायत्रसामविषयं दर्श वंशान्तमुक्तं कार्यम् । सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामः मुमुक्षोः सत्त्वशुद्ध्यर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौता स्मार्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्वादिस्थावरान्ताधोगतिः स्यात् । "अथैतयोः पथो कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व म्रियस्व त्येतत्तृतीयं स्थानम् ।" इति श्रुतेः, "प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुः" इति मंत्र वर्णात् । विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसंबंधादि कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्तते तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेषितमित्याद्यया । काठ चोक्तम्–'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चि द्धीरः प्रत्यगात्मनमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादि । 'परीक्ष्य लोकान्कर्म चितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे त्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इत्याद्याथर्वणे च । एवं विरक्तस्य प्रत्यगात्म विषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा । एतस्मा प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते

'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति मंत्रवर्णात् 'तरति शोकमात्मवित्' 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेन्न । वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात् । 'जाया मे स्यात्' इति प्रस्तुत्य 'पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः' इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके । तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने हेतुरुक्तः । 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति । तत्रायं हेत्वर्थः । प्रजाकर्मतत्संयुक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तिकारणैः किं करिष्यामः । न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्यमिष्टं, येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्नित्यश्च लोक इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यः । तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वैषणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य । न हि उपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते, वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतंत्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्मात् दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेषितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते । शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेश्च । "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च, कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्पप्रच्छेति कल्प्यते—

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥

केनेषितमित्यादि । केनेषितं केन कर्त्रेषितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीति संबध्यते । इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैवैतद्रूपमिति गम्यते । इषितमितीट्प्रयोगस्तु च्छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयाकांक्षा

स्यात् केन प्रेषयितृविशेषेण, कीदृशं वा प्रेषणमिति । इषितमिति तु वि- र्यति तदुभयं निवर्तते, कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणा यद्ययमर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्य अपि च शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यं युक्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन नमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न, प्रश्नसामर्थ्यात्, देहादिसंघातादनित्यात कार्याद्व्यतिरिक्तोऽतोऽन्यत्कूटस्थं नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्य इतरथेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव । न, संशयवतोऽयं इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथाप्रसिद्धमेव कार्यकरणसंघात प्रेषयितृत्वं, किंवा संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतंत्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेष तृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमु पद्यते । ननु स्वतंत्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं उपपद्यत इति, उच्यते । यदि स्वतंत्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्यात्तर्हि स्यानिष्टचिंतनं न स्यादनर्थं च जानन्संकल्पयति । अत्युग्रदुःखे च कार्ये व माणमपि प्रवर्तत एव मनः । तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः । केन प्रा युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथम इति प्रा विशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेंद्रियप्रवृत्तीनाम् । केनेषितां वाचमिमां शब्दलक्ष वदन्ति लौकिकाः । तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनव न्युनक्ति नियुंक्ते प्रेरयति ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

एवं पृष्टवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि मनआदिकरणजातस्य देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यंजकं श्रोत्रमिंद्रियं तस्य श्रोत्रं यस्त्वया पृष्टश्चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति । असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीन् नियुंक्त इति वक्तव्ये, नन्वेतदननुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोष तस्यान्यथाविशेषानवगमात् । यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारे विशिष्टः श्रोत्रादिनियोक्तावगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदेदमननुरूपं प्रतिवच

[। न त्विह श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिगम्यते । ादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसंकल्पाध्यवसायलक्षणेन फलावसान-ावगम्यते, अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो, यत्प्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो देवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता । तस्मादनुरूपमेवेदं चनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । कः पुनरत्र पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः? नह्यत्र ्य श्रोत्रान्तरेणार्थः, यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण नैष दोषः अयमत्र पदार्थः । तावत्स्वविषयव्यंजनसमर्थं दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यंजनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य ा ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसंहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीति । अतः श्रोत्रस्य मेत्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यंतराणि—'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' 'तस्य सर्वमिदं विभाति' 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादीनि । "यदादित्य-जो जगद्भासयतेऽखिलम्" "क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" ः गीतासु । काठके च—'नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इति । श्रोत्रा-र्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्व-म्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजमजरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सा-ामित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्चोपपद्यत एव । तथा मनसोऽन्तःकरणस्य न ह्यंतःकरणमंतरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वविषयसंकल्पाध्यवसाया-र्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो इति । यद्वाचो ह वाचं, यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते । श्रोत्रस्य श्रोत्रं यस्मान्मनसो मन इत्येवम् । वाचो ह वाचमिति द्वितीया मन विपरिणम्यते प्राणस्य प्राण इति दर्शनात् । वाचो ह वाचमित्येतद-प्राणस्य प्राणमिति कस्मात् द्वितीयैव न क्रियते । न । बहूनामनुरोधस्य वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरो-एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्टं च वस्तु प्रथमयैव निर्देष्टुं स यस्त्वया पृष्टः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणस्तत्कृतं हि प्राण-ानसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । 'को ह्येवान्या-ण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यात्' 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति' श्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते— 'येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति । श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राणस्यैव प्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवं, ाणेनैव तु घ्राणस्य ग्रहणं कृतमेव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकलापस्य

यदर्थप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षू रूपप्रकाशक चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव । अतः चक्षुषश्चक्षुः । प्र पृष्टस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाच्छ्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म 'ज्ञात्वा' इत्यध्य ह्रियते, अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च । ज्ञानाद्ध्यमृतत्वं प्राप्यते । ज्ञात्वा अतिमुच इति सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकलापमुज्झित्वा श्रोत्रादौ ह्यात्मभावं कृत्वा तदुपाधि संस्तदात्मना जायते म्रियते संसरति च । अतः श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्मात्मे विदित्वाऽतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य, ये श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति धीरा धीमन्तः । नहि विशिष्टधीमत्त्वमंतरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम प्रेत्य व्यावृत्यास्माल्लोकात्पुत्रमित्रकलत्रबंधुषु ममाहंभावसंव्यवहारलक्षणात्त्यक्तस षणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । 'न कर्मणा न प्रजया धने त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'परांचि खानि व्यतृणत्...आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छ 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते...अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवाऽतिमुच्य त्यनेनैवैषणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य मृत्वेत्यर्थः॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥३॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म अतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षु च्छति स्वात्मनि गमनासंभवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्च र्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा, तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । तस च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्म । अतो न वाग्गच्छति । यथाग्नि हकः प्रकाशकश्चापि सन्न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति वा तद्वत् । नो मनो म श्चान्यस्य संकल्पयितृ अध्यवसायितृ च सन्नात्मानं संकल्पयत्यध्यवस्यति च, तस्या ब्रह्मात्मेति । इंद्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं, तदगोचरत्वान्न विद्मस्तद्ब्रह्मेद मिति । अतो न विजानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्ब्रह्मानुशिष्यादुपदिशेच्छिष्य येत्यभिप्रायः । यद्धि करणगोचरं, तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियावि षणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययि इति उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यतां दर्शयति–'न विद्म इत्यादि ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥४॥

अत्यंतमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं प्रत्य-
ादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्य, आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुं
ते तदुपदेशार्थमागममाह—अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति । अन्य-
र पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयं च तेषाम् । तद्विदिता-
न्यदेव हि । विदितं नाम यद्विदिक्रिययातिशयेनाप्तं विदिक्रियाकर्मभूतं, क्वचि-
कंचित्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं विदितमेव, तस्मादन्यदेवेत्यर्थः ।
विदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्त आह—अथो, अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृताद-
द्यालक्षणाद्व्याकृतबीजात् । अधीत्युपर्यर्थे लक्षणयान्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादध्यु-
रे भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं, यद्विदितं तदल्पं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति
यम् । तस्माद्विदितादन्यद्ब्रह्मेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधी-
क्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्यदन्येनोपादीयतेऽतश्च न वेदि-
न्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयो-
देयप्रतिषेधेन स्वात्मनोऽनन्यत्वात् ब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्तिता
ात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवती-
ात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः । 'अयमात्मा ब्रह्म' 'य आत्माऽपहतपाप्मा' 'यत्सा-
दपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिश्रुत्यंतरेभ्यश्च । इत्येवं सर्वात्मनः
विशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याचार्योप-
ापरंपरया प्राप्तत्वमाह— इति शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरंपरयैवा-
गन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो
पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत् ब्रह्म व्याचचक्षिरे
ख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५॥

'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति प्रति-
दिते श्रोतुराशंका जाता तत्कथं वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्यु-
ाने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्तु-
च्छति । तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इंद्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति
वात्मा लोकप्रत्ययविरोधात् । यथान्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते

तथा कर्मिणः अमुं यजामुं यज इत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत्ततोऽन्य उपासक इति । तामेतामाशंकां शिष्यलिंगेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वाह—मैवं शंकिष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा— । वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यंजकं करणं, वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवंक्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यंग्यशब्दः पदं वागित्युच्यते; "अकारो वै सर्वा वाक्सैषास्य स्पर्शान्तस्थोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति" इति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्या— । अनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तम् । येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत् । यत् 'वाचो ह वाक्' इत्युक्तं वदन्वाक् । 'यो वाचमंतरो यमयति' इत्यादि च वाजसनेयके । "या वाक्पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मणः इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तम्, "सा वाग्यया स्वप्ने भाषते" इति । सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक्चैतन्यज्योतिःस्वरूपा 'न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वं यैर्वागा उपाधिभिः 'वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः' 'कर्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता' 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इत्येवमादयः संव्यवहारा असंव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते, तान्व्युदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं वा ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यंतःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणं सर्वविषयव्यापकत्वात् 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः कामादिवृत्तिमन्मनः तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति नापि निश्चिनोति मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अंतस्थेन हि चैतन्यज्योतिषावभासितस्य

मननसामर्थ्यं, तेन सवृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्त-
कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म
। नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥

यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरोत्यंतःकरणवृत्तिसंयुक्तेन लोकः, येन चक्षूंष्यंतः-
ृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनाकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न
करोति लोको, येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रसिद्धं चैतन्यात्मज्योतिषा विषयी-
देवेत्यादि पूर्ववत् ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥९॥

॥ इति प्रथमः खंडः ॥

यत्प्राणेन घ्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां
न यन्न प्राणिति गंधवन्न विषयीकरोति, येन चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन
यं प्रति प्राणः प्रणीयते तदेवेत्यादि सर्वं समानम् ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य
ास्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥१॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति
वेदाहमिति मा गृह्णीयादित्याशंक्याह आचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं
ादि । ननु इष्टैव सु वेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः, सत्यमिष्टा
ा प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु विषयीभवति
; वेदितुं , शक्यं, दाह्यमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य
दितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव
दितं प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं' [१.२] इत्यादया । 'यद्वाचा-

नभ्युदितं' [१.४] इति च विशेषतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्संप्रदायनिश्चयश्चोक्तो 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' [१.३] इत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति च 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां' [२.३] इति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्यात् ब्रह्म । 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्मन्यसे सु वेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशंकमाह यदीत्यादि । दृष्टं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते प्राजापत्यः पंडितोऽप्यसुरराड्विरोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । तथेंद्रो देवराट् सकृत् द्विस्त्रिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतींद्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वे । तस्मात् विदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यस इत्यादि साशंकं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य । दभ्रमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् । किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनाह दभ्रमेवेत्यादि? बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत्' इति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यन्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते—चैतन्यं पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति, तथा श्रोत्रादीनामंतःकरणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तम्—'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं तथापि तदंतःकरणदेहेंद्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वाद्देहादिवृद्धिसंकोचच्छेदादिषु नाशेषु च, न स्वतः । स्वतस्तु अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमवि-

[२.३] इति स्थितं भविष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण संबंधः । न
यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमल्पं वेत्थ, यदप्यधिदैवतोपा-
छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं, तदपि नूनं दभ्रमेव वेत्थेति
म् । यदध्यात्मं यदपि देवेषु तदपि चोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निव-
त्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनंतमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न
मित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव
ह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्यथोक्तं
ागमसमर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवं कृत्वाचार्यसकाशमुप-
व— मन्येऽहमथेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२॥

थमिति शृणुत । नाहं मन्ये सु वेदेति, नैवाहं मन्ये सु वेद ब्रह्मेति । नैव
देतं त्वया ब्रह्मेत्युक्त आह— नो न वेदेति वेद च । वेद चेति चशब्दान्न
नतु विप्रतिषिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति, नो न वेदेति, वेद चेति । यदि
से सु वेदेति, कथं मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न
सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सुविज्ञायत इति
द्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरी-
ति नियन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ ।
र्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । 'अन्यदेव तद्विदितादथो
ादधि' [१.३] इत्याचार्योक्तागमसंप्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च, जगर्ज
द्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽ-
ब्रह्मचारिणां मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुन-
मित्यत आह— नो न वेदेति वेद चेति । यदेव 'अन्यदेव तद्विदितादथो
दधि' इत्युक्तं तदेव वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्या-
। न वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादार्थं मंदबुद्धिग्रहणव्यपोहार्थं
। च गर्जितमुपपन्नं भवति यो नस्तद्वेदेति ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥३॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिर्वृत्तमर्थमेव बोधयति— यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायो निश्चयः तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो, न वेदैव स न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वदविदुषोर्यथोक्तौ पक्षाववधारयति— अविज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्यग्दर्शिनामिंद्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शिनामित्यर्थः, न त्वत्यंतमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इंद्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलंभात् बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शनं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्धो अविज्ञातमित्यादिः ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विंदते ।
आत्मना विंदते वीर्यं विद्यया विंदतेऽमृतम् ॥४॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यदि ब्रह्मात्यंतमेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं तु तत् ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह— प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते, नान्यद्द्वारमात्मनो विज्ञानाय । अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोपजननापायवर्जितदृक्स्वरूपता नित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत् । लक्षणभेदाभावाद्व्योम्न इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः एवं परिशुद्ध एवोपसंहृतो भवति । 'दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता' इति हि श्रुत्यंतरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते, यथा यो वृक्षशाखाश्चालयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सविशेषः ।

यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषः । तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काणादानां आत्ममनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति, अत आत्मनि बोद्धृत्वं नतु विक्रियात्मक आत्मा, द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावान्नित्यसंयुक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात् । संसर्गधर्मित्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यात् । 'असंगो न हि सज्यते' "असक्तं सर्वभृत्" इति श्रुतिस्मृती । न्यायश्च गुणवद्गुणवता संसृज्यते नातुल्यजातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केनचिदप्यतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतन्न्यायविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्यालुप्तविज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधबोद्धृत्व आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात् प्रतिबोधविदितं मतमिति यथाव्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते, तत्र भवति सोपाधिकत्व आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मनात्मानं वेत्तीति संव्यवहारः 'आत्मनैवात्मानं पश्यति' "स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम" इति । ननु निरुपाधिकस्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता परसंवेद्यता वा संभवति । संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभवति यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसंवेद्यतायां तु क्षणभंगुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात् । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' 'नित्यं विभुं सर्वगतं' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः' इत्याद्याः श्रुतयो बाध्येरन् । यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयन्ति, सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे, निर्निमित्तः सनिमित्तः सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि सः । अमृतत्वममरणभावं स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विंदते लभते यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात्तस्मात्प्रतिबोधविदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मविषयं च मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वममृतत्वं भवति आत्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्ययाऽनात्मत्वप्रतिपत्तिः । कथं पुनर्यथोक्तयात्मविद्ययामृतत्वं विंदत इत्यत आह— आत्मना स्वेन रूपेण

विंदते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं, धनसहायमंत्रौषधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विंदते नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विंदतेऽतो विद्ययात्मविषयया विंदतेऽमृतममृतत्वम् । 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं हि विंदत इति ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥५॥

॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसंप्राप्तिरज्ञानात् । अत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन्यद्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण, अथ तदास्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति, न चेदिह जीवंश्चेदधिकृतोऽवेदीन्न विदितवांस्तदा महती दीर्घानंता विनष्टिर्विनाशनं जन्मजरामरणादिप्रबंधाविच्छेदलक्षणा संसारगतिः । तस्मादेवं गुणदोषौ विजानन्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं ब्रह्म विचित्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीरा धीमंतः प्रेत्य व्यावृत्य ममाहंभावलक्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त ।
त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥१॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तदविज्ञातं शशविषाणकल्पमत्यंतमेवासत् दृष्टम् । तथेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मंदबुद्धीनां व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिकारभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण प्रशास्तृ देवानामपि परो देवः, ईश्वराणामपीश्वरो, दुर्विज्ञेयो, देवानां जयहेतुः, असुराणां पराजयहेतुः तत्कथं

ात्मीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि वचांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं? ब्रह्मविज्ञानाद्ध्यग्न्यादयो देवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुः ततोऽप्यतितरामिंद्र इति । अथवा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते । येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेंद्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति । वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वम् । ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं वाख्यायिका, यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवद्देवानामसुराणां च संग्रामे असुराञ्जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तॄन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽमहीयन्त महिमानं प्राप्नुवन्तः । तदात्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्तेक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इति ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥२॥

एवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां तद्ध किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुकंपया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृह्णीयामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्यद्भुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिंद्रियगोचरे प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं यक्षं पूज्यं महद्भूतमिति ॥

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥३॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥४॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥६॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो, हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशे-

प्रतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति । तथास्त्विति तद्यक्षमभ्यद्रवत्तत्प्रति गतवानग्निः तं च गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपेऽप्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षमभ्यवददग्निं प्रत्यभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वा अग्निनामाहं प्रसिद्धो जातवेदा इति च नामद्वयेन प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन्निति । एवमुक्तवंतं ब्रह्मावोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्वं दहेयं भस्मीकुर्यां यदिदं स्थावरादि पृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मा एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवत् । ब्रह्मणा एतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह, न चेदसि दग्धुं समर्थो मुंच दग्धृत्वाभिमानं सर्वत्रेत्युक्तस्तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान् सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन वेगेन, गत्वा न शशाक नाशकद्दग्धुं, स जातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते निवृत्तः प्रतिगतवान् नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ॥

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥७॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥८॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीद्ꣳ सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥९॥ तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥१०॥

अथानंतरं वायुमब्रुवन्हे वायो एतद्विजानीहीत्यादि समानार्थं पूर्वेण । वानाद्गमनाद्गंधनाद्वा वायुः । मातर्यंतरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमप्याददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव ॥

अथेंद्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥११॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥१२॥

॥ इति तृतीयः खंडः ॥

अथेंद्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इंद्रः परमेश्वरो मघवा बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिंद्रादात्मसमीपं गतात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतं तस्येंद्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादात् ब्रह्मेंद्राय । यक्षं यस्मिन्नाकाश आकाशप्रदेश आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिंद्रश्च ब्रह्मण-

स्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाश आसीत्स इंद्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्थौ किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निववृतेऽग्न्यादिवत्तस्येंद्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्योमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स इंद्रस्तामुमां बहुशोभमानां,– सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमा विद्या तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति–हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवोमैव हिमवतो दुहिता हैमवतीं नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातुं समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इंद्रस्तां होमां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥१॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मणो वै ईश्वरस्यैव विजये, ईश्वरेणैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये,यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकं अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद्धैव विदांचकार ब्रह्मेतींद्रः अवधारणात्ततो हैवेति न स्वातंत्र्येण ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिंद्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥२॥

यस्मादग्निवाय्विंद्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुपगताः, तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरत इवैते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यदग्निर्वायुरिंद्रस्ते हि देवा यस्मादेनद्ब्रह्म नेदिष्ठमंतिकतमं प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादाद्प्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदांचकार विदांचक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति ॥

तस्माद्वा इंद्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥३॥

यस्मादग्निवायू अपींद्रवाक्यादेव विदांचक्रतुरिंद्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेति तस्माद्वा इंद्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्यमीमिषदा३ इत्यधि दैवतम् ॥४॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदशे उपमोपदेशो, निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तत् यदेतत्प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते । आ इत्युपमार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । "यथा सकृद्विद्युतं" इति श्रुत्यंतरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः । अथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यम् । व्यद्युतद्विद्योतितवत्, आ इव । विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभिप्रायः । इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थ इत्ययमादेश इति इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं चापरस्तस्यादेशः । कोऽसौ? न्यमीमिषत् यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं कृतवत् । स्वार्थे णिच् । उपमार्थ एवाकारः । चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥५॥

अथानंतरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्गच्छतीव च मनः एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयीकरोतीव यच्चानेन मनसैतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति साधकोऽभीक्ष्णं भृशम् । संकल्पश्च मनसो ब्रह्मविषयः । मनउपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म, विषयीक्रियमाणमिव अतः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो, विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतप्रकाशनधर्मि, अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तिधर्मि, इत्येष आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मंदबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेश उपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मंदबुद्धिभिराकलयितुं शक्यम् ॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवांछन्ति ॥६॥

किंच तद्ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वननीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति यतः, तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिंतनीयम् । अनेन नाम्नोपासनस्य फलमाह—स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदोपास्तेऽभि हैनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवांछन्ति ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥७॥

एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहि । एवमुक्तवति शिष्य आहाचार्यः उक्ताभिहिता ते तवोपनिषत् । का पुनः इह— ब्राह्मी ब्रह्मणः परमात्मन इयं तां, परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य, त उपनिषदमब्रूमेत्युक्तामेव परमात्मविषयामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरम् । परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत उपनिषदं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य अभिप्रायः? यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृतः ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यात् । अथ सावशेषोक्तोपनिषत्स्यात्ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो युक्तः 'प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति' [१.२] इति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषये प्रश्नोऽनुपपन्नः एवानवशेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते । पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा, अथ निरपेक्षैव? सापेक्षा अपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलादवत् नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनं उक्ता त उपनिषदिति । नावधारणमिदं, यतोऽन्यद्वक्तव्यमाह 'तस्यै तपो दम' [४.८] इत्यादि । वक्तव्यमुच्यत आचार्येण । नतूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा किंतु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदंगैश्च सहपाठेन समीकरणात्तपःप्रभृतीनाम् । न हि वेदानां शिक्षाद्यंगानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वा संभवति । सहपठितानामपि यथायोगं विभज्य विनियोगः स्यादिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमंत्रणमंत्राणां यथादैवतं विभागस्तथा तपोदमकर्मादीनामपि ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां तदंगानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यतेऽर्थसंबंधोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं विभागो घटनां प्रांचति । न हि सर्वकारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधनसंबंधो वा युज्यते । सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य "मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्" तस्मात्कर्मणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा न वा ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमंत्रणवद्यथायोगं विभाग इति । तस्मादवधारणार्थतैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्तान्यनिरपेक्षा अमृतत्वाय ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वांगाणि सत्यमायतनम् ॥८

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषद प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि । तपः कायेंद्रियमनसां समाधानम् । दम उपशम. कर्माग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । दृष्ट ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च, यथेंद्रविरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह वातीतेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्व शुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् । "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथ गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति मंत्रवर्णात् । "ज्ञान मुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" इति स्मृतेश्च । इतिशब्द उपलक्षणत्वप्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकं "अमानित्वमदंभित्वं" इत्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते, पद्भ्यामिव पुरुषः । वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चांगानि शिक्षादीनि षट् कर्म ज्ञानप्रकाशकत्वाद्वेदानां तद्रक्षणार्थत्वादंगानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्वेदास्त्वितराणि सर्वांगाणि शिरआदीनि । अस्मिन्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अंगिनि गृहीतेऽगानि गृहीतान्येव भवन्ति तदायतनत्वादंगानाम् । सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं, सत्यमिति अमायिताऽकौटिल्यं वाङ्मनःकायानां, तेषु ह्याश्रयति विद्या येऽमायाविनः साधवः नासुरप्रकृतिषु मायाविषु । 'न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । "अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते" इति स्मृतेः ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनंते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥९॥

॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

यो वा एतां ब्रह्मविद्यां 'केनेषितं' इत्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां 'ब्रह्म ह देवेभ्य' इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेद अमृतत्वं हि विंदते [२.४] इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमंते निगमयति—अपहत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूयानंतेऽपर्यन्ते, स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतत् । अनंत इति

षणान्न त्रिविष्टपे । अनंतशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह—ज्येये । ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्य एव प्रातितिष्ठति । न पुनः स्मोपद्यत इत्यभिप्रायः ॥

ॐ आप्यायन्तु० इति शान्तिः ॥

ते श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-भगवद्भिरचितं तलवकारोपनिषदपरपर्यायकेनोपनिषत्पदभाष्यं समाप्तम् ॥

शांकरं
केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम् ।

*समाप्तं कर्मात्मभूतप्राणविषयं विज्ञानं कर्म चानेकप्रकारं ययोर्विकल्पसमु-च्छानाद्दक्षिणोत्तराभ्यां सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवतः । अत ऊर्ध्वं फलनिर-नकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्कृतात्मसंस्कारस्योच्छिन्नात्मज्ञानप्रतिबंधकस्य द्वैतविषय-र्णो निर्ज्ञाताशेषबाह्यविषयत्वात्संसारबीजमज्ञानमुच्चिच्छित्सतः प्रत्यगात्म-मज्ञासोः 'केनेषितं' इत्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते । मृत्युपदमज्ञानमुच्छेत्तव्यं तत्तन्त्रो हि संसारो यतः । अनधिगतत्वादात्मनो दधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा । कर्मविषये चानुक्तिः तद्विरोधित्वात् । जिज्ञासितव्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनम् । कस्मादिति चेदात्मनो हि ज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजिज्ञापयिषितः ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदं' [१.४] इत्यादिश्रुतेः । नहि स्वाराज्येऽभिषिक्तो गमितः कंचन नमितुमिच्छति अतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धो न कर्म कारयितुं । नह्यात्मानमवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवतीं पश्यति । न योजना प्रवृत्तिः अतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानम् । अतः कर्मविषयेऽनु-

---

केनेषितमित्यादिकां सामवेदशाखाभेदब्राह्मणोपनिषदं पदशो व्याख्यायापि भगवान् भाष्यकारः शारीरकन्यायैरनिर्णीतार्थत्वादिति न्यायप्रधानैः ाहकैर्वाक्यैर्व्याचिख्यासुः वाक्यस्यार्थं संगृह्णाति" इति आनंदगिरिकृत-

क्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा। कर्मानारंभ इति चेन्न। निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात्। यदि ह्यात्मविज्ञानेनात्माविद्याविषयत्वात्परितित्याजयिषितं कर्म, ततः "प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरं" इत्यनारंभ एव कर्मणः श्रेयानल्पफलत्वादायासबहुलत्वात्तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयःप्राप्तिरिति चेत्सत्यम्। एतदविद्याविषयं कर्म अल्पफलत्वादिदोषवद्बंधरूपं च सकामस्य। 'कामान्यः कामयते' 'इति नु कामयमानः' इत्यादिश्रुतिभ्यः। न निष्कामस्य। तस्य तु संस्कारार्थान्येव कर्माणि भवन्ति तन्निर्वर्तकाश्रयप्राणविज्ञानसहितानि। "देवयाजी श्रेयानात्मयाजी वा" इत्युपक्रम्य "आत्मयाजी तु करोति इदं मेऽनेनांगं संस्क्रियते" इति संस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके। "महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्" इत्यादिस्मृतेश्च। प्राणादिविज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति। निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबंधनिर्मोक्षार्थं भवति आदर्शनिर्माजनवत्। उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारंभो निरर्थकत्वात्। "कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः" इति, "क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयत्" इति, 'त्यागेनैके' 'नान्यः पंथा विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च, न्यायाच्च। उपायभूतानि हि कर्माणि संस्कारद्वारेण ज्ञानस्य। ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिः, 'अमृतत्वं हि विंदते' 'विद्यया विंदतेऽमृतम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च। नहि नद्याः पारगो नावं न मुंचति यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातंत्र्ये सति। नहि स्वभावसिद्धं वस्तु सिषाधयिषति साधनैः, स्वभावसिद्धश्चात्मा। तथा नापिपयिषितः, आत्मत्वे सति नित्याप्तत्वात्। नापि विचिकारयिषितः, आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वादमूर्तत्वाच्च। श्रुतेश्च 'न वर्धते कर्मणा' इत्यादि। स्मृतेश्च "अविकार्योऽयमुच्यते" इति। नच संचिस्कीर्षितः। 'शुद्धमपापविद्धम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अनन्यत्वाच्च। अन्येनान्यत्संस्क्रियते। न चात्मनोऽन्यभूता क्रियास्ति, न च स्वेनैवात्मना स्वमात्मानं संचिस्कीर्षेत्। न च वस्त्वंतराधानं नित्यप्राप्तिर्वा वस्त्वंतरस्य नित्या। नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य। अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मारंभोऽनुपपन्नः। अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेषितमित्याद्यारंभः॥

१.१– प्रवृत्तिलिंगाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः। रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानधिष्ठितानाम्। मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते।

तद्धि लिंगं चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि नियमेन प्रवर्तन्ते, तन्नासति चेतनावत्यधिष्ठातर्युपपद्यते । तद्विशेषस्य चानाधिगमाच्चेतनावत्यधिष्ठातृसामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेषितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति गच्छति, स्वविषये नियमेन व्याप्रियत इत्यर्थः। मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमंतःकरणं मनः । प्रेषितमिवेत्युपमार्थः । न त्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा विविक्तनित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठातृवत् । प्राण इति नासिकाभवः प्रकरणात् । प्रथमत्वं चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात् स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः, चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु । तस्मात्प्राथम्यं प्राणस्य । प्रैति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वचनं किंनिमित्तं प्राणिनां, चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्यः स किंविशेषण इत्यर्थः ॥

१.२— श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् । विक्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यस्मिन्नर्थेऽक्षराणि । कथं? शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं, तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धृरूपतयावभासकत्वं न स्वतः, श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योपलब्धृत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रं, यथा वा उदकस्यौष्ण्यं अग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाग्निरुच्यते, उदकमपि हि अग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धृत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमानित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धृत्वमग्नाविवौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या, नित्या चात्मनि । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं, सर्वत्रैवं द्रव्यम् । कथं? पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः । प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं तच्चि-

त्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्वा अतिमुच्यानवबोधनिमित्ताध्यारोपितात् बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माल्लोकाच्छरीरात्प्रेत्य वियुज्यान्यस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रतिसंदधते, आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारंभनिमित्ताज्ञानविपरीतविद्याग्निविप्लुष्टत्वात् कर्मणामित्यनारंभेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्यारोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥

१.३— न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनः पुनः पर्यनुयुयुक्षाकारणमाह— न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षुरादीनि, वाक्चक्षुषोः सर्वेंद्रियोपलक्षणार्थत्वान्न विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुखादिवत्तर्हि गृह्येतान्तःकरणेनात आह— नो मनः, न सुखादिवन्मनसो विषयस्तत् इंद्रियाविषयत्वात् । न विद्मो न विजानीमोऽन्तःकरणेन, यथैतद्ब्रह्म मनआदिकरणजातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत्तथाऽविषयत्वान्न विद्मो न विजानीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य आह— न शक्यते दर्शयितुं, कस्मात्? न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादि पूर्ववत् सर्वम् । अत्र तु विशेषो यथैतदनुशिष्यादिति । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेत् । अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन विधिनेत्यभिप्रायः ॥

१.४— सर्वथापि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यागमम् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् । यो हि ज्ञाता स एव सः सर्वात्मकत्वात् । अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञात्रंतराभावाद्विदितादन्यत्वम् । "स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता" इति च मंत्रवर्णात् । 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति च वाजसनेयके । अपि च व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदित्यभिप्रायः । यद्विदितं व्यक्तं तदन्यविषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यं अत एवानेकत्वादशुद्धं, अत एव तद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यविदितम् । न, विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्ध्यविदितं तद्विज्ञानापेक्षं अविदितविज्ञानाय हि लोकप्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञानानपेक्षं, कस्मात् विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्षते । न च स्वत एवापेक्षा, अनपेक्षमेव सिद्धत्वात् ।

नहि प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते स्वतो वा । यद्ध्यनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं, प्रकाशात्मकत्वात् । प्रदीपस्यान्योऽपेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात् प्रकाशे विशेषाभावात् । नहि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्मनोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्येत । विरोध इति चेन्नान्यत्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् । दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञानं च, न जानाम्यामात्मानमिति च, श्रुतेश्च । 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा' इति च । सर्वत्र श्रुतिष्वात्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेन्न । कस्मात्? अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमानसंतानाविच्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते । अंतःकरणस्य मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः । अंतर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाकाशवदप्रचलितात्मनान्तर्गर्भभूतेन स बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षणः अर्चिर्भिरिवाग्निः प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखीत्यभ्युपगतो लौकिकैः, अतोऽन्यो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः । तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते, न पुनर्नित्यविज्ञाने । तत्त्वमसीति बोधोपदेशो नोपपद्यत इति चेत् 'आत्मानमेवावेत्' इत्येवमादीनि च, नित्यबोधात्मकत्वात् । न ह्यादित्योऽन्येन प्रकाश्यतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक इति चेन्न । लोकाध्यारोपापोहार्थत्वात् । सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा लोकैरध्यारोपिता आत्मविवेकतः तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधात्मनः । तत्र च बोधाबोधौ समंजसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निनिमित्तम् । रात्र्यहनी इवादित्यनिमित्ते लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशावग्न्यादित्ययोऽन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादनित्याविवोपचर्येते । धक्ष्यत्यग्निः प्रकाशयिष्यति सवितेति तद्वत् । एवं च सुखदुःखबंधमोक्षाद्यध्यारोपो लोकस्य तदपेक्ष्य 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यात्मावबोधोपदेशिन्यः श्रुतयः केवलमध्यारोपापोहार्थाः । यथा सवितासौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत् । बोधकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यदविदितात् । अधिशब्दश्चान्यार्थे । यद्वा यद्धि यस्याधि ततोऽन्यत्सामर्थ्याद्यथाधि भृत्यादीनां राजा । अव्यक्तमेवाविदितं ततोऽन्यदि-

त्यर्थः । विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यकारणत्वेन विकल्पिते, ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितामित्ययं समुदायार्थः । अत एवात्मत्वान्न हेय उपादेयो वा । अन्यद्ध्यन्येन हेयमुपादेयं वा । न तेनैव तदस्य कस्यचिद्धेयमुपादेयं वा भवति । आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादविषयः । अतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेयं वा । अन्याभावाच्च । इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः । व्याचचक्षिर इत्यस्वातंत्र्यं तर्कप्रतिषेधार्थम् । ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तो, न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्केणोक्तवन्त इति तस्यैव द्रढिम्ने आगमपारंपर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥

१.५— यद्वाचेति मंत्रानुवादो दृढप्रतीत्यै । 'अन्यदेव तद्विदितात्' [१.४] इति योऽयमागमार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव द्रढिम्ने इमे मंत्रा यद्वाचेत्यादयः पठ्यन्ते । यद्ब्रह्म वाचा शब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाश्यत इति वाचोऽभिधानस्याभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च 'केनेषितां वाचमिमां वदन्ति' 'यद्वाचो ह वाचं' इति । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्यवस्थापनार्थ आम्नायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वंतरजिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याम्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति यत्नत उपरमयति, नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥

१.६–९— यन्मनसेत्यादि समानम् । मनो मतमिति येन ब्रह्मणा मनोऽपि विषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि च सव्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त इति श्लोकार्थः । "क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" इति स्मृतेः । 'तस्य भासा' इति चाथर्वणे । येन प्राण इति क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥

२.१—यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतास्थिरतायै । विदिताविदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' [१.५] इति स्वाराज्येऽभिषिच्य उपास्यप्रतिषेधेनाथास्य बुद्धिं विचालयति यदि मन्यसे सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मतत्त्वमिति ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ त्वमिति नूनं निश्चितं मन्यत आचार्यः । सा पुनर्विचालना किमर्थेत्युच्यते– पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धेः

स्थिरतायै । देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दभ्रमेव वेत्ति नूनम् । कस्मात्? अविषयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मणः । अथवाल्पमेवास्याध्यात्मिकं मनुष्येषु देवेषु च आधिदैविकमस्य ब्रह्मणो यद्रूपं तदिति संबंधः । अथ न्विति हेतुर्मीमांसायाः । यस्माद्दहरमेव सुविदितं ब्रह्मणो रूपमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात्सुवेदेति च मन्यसेऽतोऽल्पमेव वेत्थ त्वं ब्रह्मणो रूपं यस्मादथ नु तस्मान्मीमांस्यमेवाद्यापि ते तव ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थानुभव इत्यर्थः । मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमांसानंतरोक्तिः प्रत्ययत्रयसंगतेः । सम्यग्वस्तुनिश्चयाय विचालितः शिष्य आचार्येण मीमांस्यमेव त इति चोक्त एकान्ते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितः सन् आह आगमाचार्यात्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् । एवं हि सुपरिनिष्ठिता विद्या सफला स्यान्नानिश्चितेति न्यायः प्रदर्शितो भवति । मन्ये विदितमिति परिनिष्ठितनिश्चितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतूक्तेः ॥

२.२— परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीते आचार्यात्मनिश्चययोस्तुल्यतायै, यस्माद्धेतुमाह— नाह मन्ये सुवेदेति, अहेत्यवधारणार्थौ निपातौ, नैव मन्ये इत्येतत् । यावदपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुवेद सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चय आसीत् । सोऽपजगाम भवद्भिर्विचालितस्य यथोक्तार्थमीमांसाफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्यक्प्रत्ययात् । विरुद्धत्वात् अतो नाह मन्ये सुवेदेति यस्माच्चैतन्नैव न वेदेति, मन्य इत्यनुवर्तते । अविदितब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यस इत्युक्त आह— वेद च । चशब्दाद्वेद च न वेद चेत्यभिप्रायः विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणः । तस्मान्मया विदितं ब्रह्मेति मन्य इति वाक्यार्थः । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति । यो नस्तद्वेद तद्वेदेति पक्षान्तरनिरासार्थमाम्नाय उक्तार्थानुवादात् । यो नोऽस्माकं मध्ये तद्वेद स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः उपास्यब्रह्मवित्त्वात् । अतोऽन्यस्य यथाहं वेदेति पक्षान्तरे ब्रह्मवित्त्वं निरस्यते । कुतोऽयमर्थोऽवसीयत इत्युच्यते— उक्तानुवादादुक्तं ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥

२.३— यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम् । शिष्याचार्योक्तिप्रत्युक्तिलक्षणयाऽनुभवयुक्तिप्रधानयाख्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स श्रौतेन वचनेना-

गमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन संक्षेपत उच्यते । यदुक्तं विदिताविदिताभ्यामन्यद्रागादीनामगोचरत्वात् मीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म, तत्तथैव ज्ञातव्यम् । कस्मात्? यस्यामतं यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्यामतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्तेत्यभिप्रायः, तस्य मतं ज्ञातं, तेन विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेनात्मत्वेन प्रतिबुद्धं इत्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानंतरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्सर्वतः कार्यभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति । कथं? मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं, स मिथ्यादर्शी विपरीतविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति । ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वं अब्रह्मविषयतया निंदितत्वात् । तथा कपिलकणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्मविषयत्वादनवस्थिततर्कजन्यत्वाद्विदितविषयतया विविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः" इति । 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां' इति पूर्वहेतूक्तिरनुवादस्यानर्थक्यात् अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनमिति विपर्ययमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वात् पूर्वोक्तयोर्यस्यामतमित्यादिज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते— अविज्ञातमविदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानतां यस्मात् तस्मात्तदेव ज्ञानं यत्तेषां विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्माविजानतां विदिताविदितव्यावृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमित्येवमविजानतां बुद्ध्यादिविषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म । तस्माद्विदिताविदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्पमयथार्थविषयत्वात् । शुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं तेषाम् ॥

२.४— प्रतिबोधविदितमिति वीप्सा प्रत्ययानां आत्मावबोधद्वारत्वात् बोधं प्रति बोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्था । बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययास्तप्तलोहवन्नित्यविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासाः तदन्यावभासश्चात्मा तद्विलक्षणोऽग्निवदुपलभ्यत इति ते द्वारीभवन्त्यात्मोपलब्धौ । तस्मात्प्रतिबोधावभासप्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म, तदेव मतं ज्ञातं, तदेव सम्यग्ज्ञानं यत्प्रत्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानम् । आत्मत्वेन 'प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति च काठके । अमृतत्वं हि विंदत इति हेतुवचनं विपर्यये मृत्युप्राप्तेः । विषयात्मविज्ञाने हि

मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विंदत इति । आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते? न, कथं तर्हि? आत्मना विंदते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विंदते नालंबनपूर्वकम् । विंदत इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चात्मनैवामृतत्वं विंदते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते । यत आह—वीर्यं विद्यया विंदते । वीर्यं सामर्थ्यमनात्माध्यारोपमायाध्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विंदते । तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि । विद्ययाऽविद्याया बाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं वीर्यम् । अतो विद्या अमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति चाथर्वणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति । सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदितं तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं मतमिति उभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्तप्रतिबुद्धो गुरुणा प्रतिबोधित इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥

२.५— इह चेदवेदीदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्रुतेः । इह मनुष्यजन्मनि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथं इह चेदवेदीद्विदितवान् अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्तं, तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः । न चेदिहावेदीन्न विदितवान्वृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टिर्महान्विनाशो जन्ममरणप्रबंधाविच्छेदप्राप्तिलक्षणः स्याद्यतः, तस्मादवश्यं तद्विच्छेदाय ज्ञेय आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते । भूतेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वित्यर्थः । विचित्य विचार्य पृथङ्निष्कृष्यैकमात्मतत्त्वं संसारधर्मैरस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । न पुनश्चित्वेति संभवति विरोधात् । धीराः धीमन्तो विवेकिनो विनिवृत्तबाह्यविषयाभिलाषाः, प्रेत्य मृत्वास्माल्लोकाच्छरीराद्यनात्मलक्षणाद्व्यावृत्तममत्वाहंकाराः सन्त इत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

३.१— ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्था । समाप्ता ब्रह्मविद्या यदधीनः पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते ।

तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाग्न्याग्नेऽभिमानशातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधनं विधित्सितं तदर्थोऽयमर्थवादाम्नायः । न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति, व्यावृत्तबाह्यमिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । यस्माच्चाग्न्यादीनां जयाभिमानं शातयति, ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे, तस्माच्छमादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो वा अपोदितत्वात् । 'नेदं यदिदमुपासते' [१.५] इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽपोदितम् । अपोदितत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधिदैवतमध्यात्मं चोपासनं विधातव्यमित्येवमर्थो वेति । अधिदैवतं 'तद्वनमित्युपासितव्यं' [४.६] इति हि वक्ष्यति । ब्रह्मेति परो लिंगात् । नह्यन्यत्र परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादींस्तृणं वशीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति । तत्र शशाक दग्धुमित्यादिलिंगाद्ब्रह्मशब्दवाच्य ईश्वर इत्यवसीयते । नह्यन्यथाग्निस्तृणं दग्धुं नोत्सहते वायुर्वाऽऽदातुम् । ईश्वरेच्छया तु तृणमपि वज्रीभवतीत्युपपद्यते । तत्सिद्धिर्जगतो नियतप्रवृत्तेः । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि शास्त्रार्थनिश्चयार्थमुच्यते । तस्येश्वरस्य सद्भावसिद्धिः कुतो भवतीत्युच्यते— यदिदं जगद्देवगंधर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचादिलक्षणं द्युवियत्पृथिव्यादित्यचंद्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबंधि, तदत्यंतकुशलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं एतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति, । कार्यत्वे सति यथोक्तलक्षणत्वात् । गृहप्रासादरथशयनासनादिवद्विपक्ष आत्मादिवत् । कर्मण एवेति चेत् न । परतंत्रस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिदमुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्यं च देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम् । किं तर्हि कर्मण एव, तस्याचिंत्यप्रभावत्वात्सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेति चेत् । न, कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपपद्यते । कस्मात् कर्तृतंत्रत्वात्कर्मणः । चितिमत्प्रयत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सद्देशान्तरे कालान्तरे वा नियतनिमित्तविशेषापेक्षं कर्तुः फलं जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तृ, कर्तैव फलकाले प्रयोक्तेति चेन्मया निर्वर्तितोऽसि त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूपं फलमिति न

देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात् । यदि हि कर्ता देशादिविशेषाभिज्ञः सन्स्वातंत्र्येण कर्म नियुंज्यात्ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात् । न च निर्निमित्तं तत् अनिच्छयात्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म । न चात्मकृतमकर्तृसमवेतं अयस्कान्तमणिवत् आकृष्टं भवति, प्रधानकर्तृसमवेतत्वात् कर्मणः । भूताश्रयमिति चेत् न, साधनत्वात् । कर्तृक्रियायाः साधनभूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च हलादिवत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते । न हि हलं क्षेत्रात् व्रीहीन्गृहं प्रवेशयति । भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । वायुवदिति चेन्नासिद्धत्वात् । न हि वायोरचितिमतः स्वतः प्रवृत्तिः सिद्धा, रथादिष्वदर्शनात् । शास्त्रात्कर्मण एवेति चेच्छास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्वरादेः "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि । न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम् । न चेश्वरास्तित्वे प्रमाणान्तरमस्तीति चेत् न, दृष्टन्यायहानानुपपत्तेः । क्रिया हि द्विविधा दृष्टफलाऽदृष्टफला च । दृष्टफलापि द्विविधाऽनंतरफला कालान्तरफला च । अनंतरफला गतिभुजिलक्षणा । कालान्तरफला च कृषिसेवादिलक्षणा । तत्रानंतरफला फलापवर्गिण्येव, कालान्तरफला तूत्पन्नप्रध्वंसिनी । आत्मसेव्याद्यधीनं हि कृषिसेवादेः फलं यतो, न चोभयन्यायव्यतिरेकेण स्वतंत्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टम् । तथा च कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टन्यायहानमुपपद्यते । तस्माच्छान्ते यागादिकर्मणि नित्यः कर्तृकर्मफलविभागज्ञ ईश्वरः सेव्यादिवद्यागाद्यनुरूपफलदातोपपद्यते । स चात्मभूतः सर्वस्य सर्वक्रियाफलप्रत्ययसाक्षी नित्यविज्ञानस्वभावः संसारधर्मैरसंस्पृष्टः । श्रुतेश्च । 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' 'जरां मृत्युमत्येति' 'विजरो विमृत्युः' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' 'एष सर्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति' 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्याद्या असंसारिण एकस्य आत्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थवादाः शक्यन्ते कल्पयितुं, अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् । न चोत्पन्नं विज्ञानं बाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति । प्राप्त्यभावादिति चेन्नोक्तत्वात् । "न हिंस्यात्" इतिवत्प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नारभ्यत इति चेन्न, ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् । अथवाऽप्रतिषेधादिति कर्मणः फलदान ईश्वरकालादीनां न प्रतिषेधोऽस्ति । न च निमित्तान्तरनिरपेक्षं

केवलेन कर्त्रैव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम् । नच विनष्टोऽपि यागः का
भवति । सेव्यबुद्धिवत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागा
ष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुर्भवतीति युक्तम् । न ह
वाक्यशतेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं जहति ।
लान्तरेषु चाभिरनुष्णो भवति । एवं कर्मणोऽपि कालान्तरे फलं
लभ्यते । बीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि,
बुद्धिसंस्कारापेक्षफलं च सेवादि । यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञान
त्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागज्ञबु
फलं भवितुमर्हति, सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफल
त्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागसाक्षी सर्वभू
'यत्साक्षादपरोक्षात्' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः । स
जन्तूनां 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' 'नान्यदतो
इत्याद्यात्मान्तरप्रतिषेधश्रुतेः 'तत्त्वमसि' इति चात्मत्वोपदेशात् ।
कांचनात्मत्वेनोपदिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्त
त्मभेद एवेति चेन्न । भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं संसारिण ईश्व
तन्न । किं तर्हि? भेद एव संसार्यात्मनाम् । कस्मात्? लक्षणभेदाद
कथं लक्षणभेद इत्युच्यते– ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवि
तद्विपरीतं संसारिणां खद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित
चेश्वरशक्तिः विपरीततरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमि
औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् । राजायस्कान्त
स्वात्माविक्रियारूपम् । विपरीतमितरस्य । उपासीतेतिवचनादुपास्य
राजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत् । अपहतपाप्मादिश्रवणान्नित्य
'पुण्यो वै पुण्येन' इतिवचनाद्विपरीत इतरः । अत एव नित्यमु
नित्याशुद्धियोगात्संसारीतरः । यत्र च ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र
यथाश्वमहिषयोः । तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽस
कस्मात्? 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'ते क्षय्यलो
'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इति भेददृष्टिर्ह्यपोद्यते । एकत्वप्रतिपादि
सहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते । नान

भ्यो व्यतिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वराद्भिन्नलक्षणा आत्मानो न सन्ति । एक
त्मा सर्वभूतानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाह्यश्च बुद्ध्यादिसमाहार-
कारममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबंधाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविज्ञा-
गर्भो नित्यविज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीजिस्वभावः कल्पितोऽनित्यविज्ञान
गविपरीतोऽभ्युपगम्यते । यस्याविच्छेदे संसारव्यवहारः, विच्छेदे च
हारः । अन्यश्च मृत्प्रलेपवत्प्रत्यक्षध्वंसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूत-
ाहारो न पुनश्चतुर्थोऽन्यो भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते । बुद्ध्यादि-
नव्यतिरेकाभिप्रायेण तु लक्षणभेदादित्याश्रयासिद्धो हेतुः, ईश्वरादन्य-
ऽसत्त्वात् । ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुःखादियोगश्च,
मित्तत्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणात्सवितृवत् । यथा हि सविता
ारूपत्वाल्लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणो-
ाहोरात्रादिकर्तृत्वाध्यारोपभाग्भवत्येवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोक-
ुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याध्यारोपितं विप-
त्वं सुखदुःखादयश्च, न स्वतः । आत्मदृष्ट्यनुरूपाध्यारोपाच्च । यथा
र्कीर्णे अंबरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते, स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवा-
सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या ।
बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिभवाकुलभ्रान्त्याध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उप-
त्स्मरणाच्च तस्यैवेश्वरस्यैव हि स्मरणं "मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"
स्यचित्पापम्" इत्यादि । अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सवितरीव लोका-
पितमीश्वरे संसारित्वम् । शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगतसंसारित्वं
इति । एतेन प्रत्येकं ज्ञानादिभेदः प्रत्युक्तः । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगत-
। च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् । मोक्षे च विशे-
मादभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसंगात् । अविद्यावदुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य
पत्तिरिति सिद्धमेकत्वम् । तस्माच्छरीरेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंता-
संबंधादज्ञानबीजस्य नित्यविज्ञानान्यनिमित्तस्यात्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञाना-
ज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञा, विपर्यये च बंधसंज्ञा,
वादुभयोः । ब्रह्म—ह इत्यैतिह्यार्थः—पुरा किल देवासुरसंग्रामे जग-
पेपालयिषया आत्मानुशासनानुवर्तिभ्यो देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय विजि-

ग्येऽजयादसुरान् । ब्रह्मण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः । त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्धेयत्वख्यापनार्थ आम्नायः ॥

३.२-१२—— ईश्वरनिमित्ते विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्मनो जयादिश्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवात्मत्वेनाबुद्ध्वा पिंडमात्राभिमानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुस्तस्य पिंडमात्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन हातव्यताख्यापनार्थस्तद्धैषामित्याद्याख्यायिकाम्नायः । तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानामभिप्रायं मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेंद्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव । महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यंताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण । तत्किलोपलभमाना अपि देवा न व्यजानत न विज्ञातवन्तः किमिदं यदेतद्यक्षं पूज्यमिति । तद्विज्ञानायाग्निमब्रुवन् । तृणनिधानेऽयमभिप्रायः— अत्यंतसंभावितयोरग्निमारुतयोस्तृणदहनादानाशक्त्यात्मसंभावना शातिता भवेदिति । इंद्र आदित्यो वज्रभृद्वा, अविरोधात् इंद्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध इत्यत्रायमभिप्रायः— इंद्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य, सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं वाक्संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जह्यादिति । तदनुग्रहायैवान्तर्हितं तत् ब्रह्म बभूव स शान्ताभिमान इंद्रोऽत्यर्थं ब्रह्म विजिज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधानं च, तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम । अभिप्रायोद्बोधहेतुत्वाद्रुद्रपत्न्युमा हैमवतीव सा बहु शोभमाना विद्यैव । विरूपोऽपि विद्यावान्बहु शोभते ॥ इति तृतीयः खंडः ॥

४.१-३——तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनाद्विदांचकार विदितवान् । अत इंद्रस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा । "विद्यासहायवानीश्वर" इति स्मृतिः । यस्मादिंद्रविज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विंद्रास्ते ह्येनन्नेदिष्ठमतिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ताः सन्तः पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तः । ते हि प्रथमः प्रथमं विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत् । तस्मादतितरामतीत्यातिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्देवांस्ततोऽपींद्रोऽतितरां दीप्यते आदौ ब्रह्मविज्ञानात् ॥

४.४— तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश इत्यर्थः । यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म द्युतिमत्तस्माद्विद्युतो विद्योतनं यथा यदेतत् ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योतितवत् । आ इत्युपमार्थ आशब्दः । यथा घनांधकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रकाशत, एवं तद्ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्व्यक्तीभूतं अतो व्यद्युतदिवेत्युपास्यम् । "यथा सकृद्विद्युतं" इति च वाजसनेयके । यस्माच्चेंद्रोपसर्पणकाले न्यमीमिषत् । - यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति । इतीदित्यनर्थकौ निपातौ । - निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवं अधिदैवतं देवताया अधि यद्दर्शनमधिदैवतं तत् ॥

४.५— अथानंतरमध्यात्मं, आत्मनोऽध्यात्मविषयमध्यात्मं, उच्यत इति वाक्यशेषः । यदेतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयीकरोतीवेत्यर्थः । न पुनर्विषयीकरोति मनः मनसोऽविषयत्वात् ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति । 'येनाहुर्मनो मतं' इति हि चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् आत्मभूतत्वाच्च ब्रह्मणस्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्ब्रह्म विद्वान् यस्मात्तस्मात् ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्ष्णं पुनः पुनः । संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य मनसः । अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिंगैर्ब्रह्म मनआद्यात्मभूतमित्युपास्यमित्यभिप्रायः ॥

४.६— तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते– तद्ध तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वनं च तत्परोक्षं वनं संभजनीयम् । वनतेस्तत्कर्मणस्तस्मात्तद्वनं नाम । ब्रह्मणो गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम् । स यः कश्चिदेतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते तस्यैतत्फलमुच्यते– सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसंवांछन्तीहाभिसंभजन्ते सेवन्ते स्मेत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ॥

४.७— उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामुपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह— उक्ता कथिता ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च । अधुना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेरुपनिषदमब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि ब्राह्मीं, नोक्ता । उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥

४.८— तस्यै तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्माग्निहोत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठा आश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मी उपनिषत्प्रति-

ष्ठिता भवति । वेदाश्चत्वारोंऽगानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माश्रया विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरं, आयतनं निवासः । सत्यवत्सु हि र यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥

४.९— तामेतां तपआद्यंगां तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञा हेतुभूतामेवं यथावद्यो वेदानुवर्ततेऽनुतिष्ठति, तस्यैतत्फलमाह– अपहत्य पाप्मा अपक्षय्य धर्माधर्मावित्यर्थः । अनंतेऽपारेऽविद्यमानांते स्वर्गे लोके सुखप्रा निर्दुःखात्मनि परे ब्रह्मणि ज्येये महति सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति, सर्ववेदान्तवे ब्रह्मात्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ केनोपनिषद्वाक्यभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

छांदोग्योपनिषत् ।

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च
ण सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरण-
निराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि
॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

'ओमित्येतदक्षरं' इत्याद्यष्टाध्यायी छांदोग्योपनिषत् । तस्याः संक्षेपतोऽ-
ासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रंथमिदमारभ्यते । तत्र संबंधः— समस्तं कर्मा-
प्राणादिदेवताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्रतिपत्तिकारणम् । केवलं
ं धूमादिमार्गेण चंद्रलोकप्रतिपत्तिकारणम् । स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वय-
ानां कष्टाऽधोगतिरुक्ता । न चोभयोर्मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्ग आत्यं-
पुरुषार्थसिद्धिः । इत्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतूप-
वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ॥

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्रात्यंतिकी निःश्रेयसप्राप्तिः । वक्ष्यति हि—'अथ
ातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति', विपर्यये च 'स स्वराट्
इति । तथा, द्वैतविषयानृताभिसंधस्य बंधनं, तस्करस्येव तप्तपरशुग्रहणे
भावः, संसारदुःखप्राप्तिश्च, इत्युक्त्वा अद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातस्करस्येव
ग्रहणे बंधदाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्मोक्षश्चेति ॥

अत एव. न कर्मसहभाव्यद्वैतात्मदर्शनम् । क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन
वाद्वितीयं' 'आत्मैवेदं सर्वं' इत्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानु-
। कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् न । कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनित-
रागद्वेषादिदोषवतश्च कर्मविधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधा-
ज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञा-
भाविकस्य 'सदेकमेवाद्वितीयं' 'आत्मैवेदं सर्वं' इत्यनेनोपमर्दितत्वात् ।

तस्मादविद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव वक्ष्यति— 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति ॥

तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते । कैवल्यसंनिकृष्टफलानि चाद्वैतादीषद्विकृतब्रह्मविषयाणि 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादीनि, कर्मसमृद्धिफलानि च कर्मांगसंबंधीनि, रहस्यसामान्यान्मनोवृत्तिसामान्याच्च । यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथाऽन्यान्यप्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यम् । कस्तर्ह्यद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेषः? उच्यते— स्वाभाविकस्यात्मन्यक्रियेऽध्यारोपितस्य कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानम् । रज्ज्वादाविव सर्पाद्यध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिस्वरूपनिश्चयप्रकाशनिमित्तः । उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किंचिदालंबनमुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसंतानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानंतरितामिति विशेषः ॥ तान्येतान्युपासनानि सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोपकारकाणि, आलंबनविषयत्वात्सुसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्यस्यन्ते । तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्मांगविषयमेव तावदादावुपासनमुपन्यस्यते ॥

ॐ इत्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम् । तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति, प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते । तथा चार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं संपद्यते । एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् । जपकर्मस्वाध्यायाद्यंतेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्मांगावयवभूत ओंकारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं संतनुयात् । स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह— ओमिति ह्युद्गायति, ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायत्यत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवंविभूत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तत इति वाक्यशेषः ॥

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥२॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टंभः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां हि वाक्सारिष्ठा, अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोंकारः सारतरः ॥

स एष रसानां रसतमः परमः पराध्योंऽष्टमो यदुद्गीथः ॥३॥

एवं स एष उद्गीथाख्य ॐकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः । परमः परमात्मप्रतीकत्वात् । पराध्योंऽर्ध स्थानं, परं च तदर्धं च परार्धं तदर्हतीति पराध्यः, परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरससंख्यायां, यदुद्गीथो य उद्गीथः ॥

कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥४॥

वाच ऋग्रस इत्युक्तम् । कतमा सा ऋक्, कतमत्तत्साम, कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति वीप्साऽऽदरार्था । ननु "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" इति डतमच्प्रत्यय इष्टः । न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं, कथं डतमच्प्रयोगः? नैष दोषः । जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन्विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः, न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते । ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं, जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात्कतमा कतमर्गित्यादावुपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति ॥

वागेवर्क्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्क्च साम च ॥५॥

विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना, वागेवर्क्प्राणः सामेति वागृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः, पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वात् आप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति । वाक्प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्क्प्राणः सामेत्युच्यते । यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासामृचां सर्वेषां साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्वर्क्सामावरोधे च ऋक्सामसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशंका निवर्त्यते । तद्वा एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किं तन्मिथुनमित्याह– यद्वाक्च प्राणश्च सर्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनम् ऋक्च साम चेति ऋक्सामकारणावृक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । न तु स्वतंत्रमृक्च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक्प्राणश्चेत्येकं मिथुनमृक्साम च परमिति द्वे मिथुने स्याताम् । तथा च तद्वैतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् ॥

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥६॥

तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोंकारे संसृष्टं विद्यत इत्योंकारस्य सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वं सिद्धम् । वाङ्मयत्वमोंकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन संसृष्टत्वम् । मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते– यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतः अन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोंकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह—

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥७॥

आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥८॥

समृद्धिगुणवांश्चोंकारः। कथम्— तद्वै एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरं ा तत्। अनुज्ञाऽनुमतिरोंकार इत्यर्थः। कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव— यद्धि किंच त्किंच लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी वा, तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव दाह। तथा च वेदे 'त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच' इत्यादि। तथा च लोकोऽपि वेदं धनं गृह्णामीत्युक्त ओमित्येवाह। अत एषा उ एवैषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा, ानुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः। समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति। तस्मा- त्समृद्धिगुणवानोंकार इत्यर्थः। समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्मा सन्समर्धयिता ह कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि र्वत्॥

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गा- यतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन ॥९॥

अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम्। कथं, तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयं वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या,— त्रयीविद्याविहितं कर्मेत्यर्थः न हि त्रयी विद्यैव,— श्रावणादिभिर्वर्तते। कर्म तु तथा प्रवर्तत इति प्रसिद्धम्। कथं, ओमित्या- वयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति। लिंगाच्च सोमयाग इति गम्यते। तच्च ातस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम्। परमात्मप्रतीकं हि तत्। तदपचितिः पर- मन एव स्यात् "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः" इति स्मृतेः। हिम्ना रसेन, किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरि- ः। तथैतस्यैवाक्षरस्य रसेन व्रीहियवादिरसनिर्वृत्तेन हविषेत्यर्थः। याग- ाद्यक्षरेण क्रियते, तच्चादित्यमुपतिष्ठते, ततो वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोऽन्नं च ते, प्राणैरन्नेन च यज्ञस्तायते, अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसेनेति॥

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद। नाना तु विद्या चाविद्या दवे विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वे- ावाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥१०॥ इति प्रथमः खंडः॥

तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्तव्यमिति स्थितमाक्षिपति— तेनाक्षरेणोभौ कुरुतः, तदक्षरमेवं यथाव्याख्यातं वेद, यश्च कर्ममात्रविदक्षरयाथात्म्यं न वेद, भौ कुरुतः कर्म। तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात्किं तत्राक्षरयाथात्म्य- नेनेति। दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञेतरयोर्विरेचनम्। नैवम्।

यस्मान्नाना तु विद्या चाविद्या च, भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः नोंकारस्य कर्मांगत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवद्विज्ञानं, किं तर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदंगाधिक्यात्तत्फलाधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्शबरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यम तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन्करोति कर्म श्रद्धया श्रद्दधानश्च सन् उप निषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः, तदेव कर्म वीर्यवत्तरमविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भव तीति । विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तरत्ववचनादविदुषोऽपि कर्म वीर्यवदेव भवतीत्यभि प्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यनधिकारः । औषस्त्ये कांडेऽविदुषामप्यार्त्विज्यदर्श नात् । रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवदक्षरमित्येकमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्तरादर्श नात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वात् खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस अक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १.१.—

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाज हुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

देवासुरा देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेर्द्योतनार्थस्य शास्त्रोद्भासिता इंद्रिय वृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमण त्स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इंद्रियवृत्तय एव । ह वै इति पूर्ववृत्तोद्भासकौ नि पातौ । यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयापहारलक्षणे संयेतिरे, संपूर्वस्य यतते संग्रामार्थत्वमिति संग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभिभवनाय प्रवृत्त स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इंद्रियवृत्तयोऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषय विवेकज्योतिरात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय प्रवृत्ता इत्यन्यो न्याभिभवोद्भवरूपः संग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसंग्रामोऽनादिकाल प्रवृत्त इत्यभिप्रायः । स इह श्रुत्याख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेकविज्ञाना कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत उभयेऽपि देवासुराः, प्रजापतेः पत्यानीति प्राजापत्याः । प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः "पुरुष एवोक्थ मयमेव महान्प्रजापतिः" इति श्रुत्यंतरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः स्वाभाविक्य करणवृत्तयो विरुद्धा अपत्यानीव तदुद्भवत्वात् । तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणानिमि ह देवा उद्गीथमुद्गीथभक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्म आजह्रुराहृतवन्तः । तस्यापि के लस्याहरणासंभवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहृतवन्त इत्यभिप्रायः । तत्किमर्थमाजह्रुरित्

च्यते अनेन कर्मणैनानसुरानभिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तः ॥

यदा च तदुद्गीथं कर्माजिहीर्षवस्तदा—

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गंधि च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥२॥

ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां भवं प्राणं चेतनावन्तं प्राणं उद्गीथकर्तारमुद्गातारमुद्गीथभक्त्योपासांचक्रिरे उपासनं कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राणदृष्टयोद्गीथाख्यमक्षरमोंकारमुपासांचक्रिर इत्यर्थः । एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं च न कृतं स्यात् । 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्य' इत्योंकारो ह्युपास्यतया प्रकृतः। ननूद्गीथोपलक्षितं कर्माहृतवन्त इत्यवोचः, इदानीमेवं कथं नासिक्यप्राणदृष्टयोद्गीथाख्यमक्षरमोंकारमुपासांचक्रिर इत्यात्थ? नैष दोषः । उद्गीथकर्मण्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्टयोद्गीथभक्त्यवयवश्चोंकार उपास्यत्वेन विवक्षितो, न स्वतंत्रः, अतस्तादर्थ्येन कर्माहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तम् । तमेवं देवैर्वृतमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकतमआत्मानो ज्योतीरूपं नासिक्यं प्राणं देवं स्वेन पाप्मनाऽधर्मासंगरूपेण विविधुर्विद्धवन्तः, संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि नासिक्यः प्राणः कल्याणगंधग्रहणाभिमानासंगाभिभूतविवेकविज्ञानो बभूव । स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गी बभूव । तदिदमुक्तमसुराः पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्धस्तस्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणप्राणो दुर्गंधग्राहकः प्राणिनाम् । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गंधि च पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्धः । उभयग्रहणमविवक्षितम् । यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छतीति यद्वत् । 'यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति' इति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तां हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥३॥ अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥४॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥५॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं संकल्पते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥६॥

मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं विचारः श्रुत्या प्रव र्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचार्य आसुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोह्यन्ते समानमन्यत्, अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्यन्य त्वग्रसनादिदेवता द्रष्टव्याः । 'एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिः' इति श्रुत्यंतरात्

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुरा ऋत्व विदध्वंसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेतैवम् ॥७॥

आसुरेण पाप्मना विद्धत्वात् घ्राणादिदेवता अपोह्याथानंतरं ह य एवा प्रसिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे, तं हासुराः पूर्ववदृत्व प्राप्य विदध्वंसुर्विनष्टा, अभिप्रायमात्रेण, अकृत्वा किंचिदपि प्राणस्य । क विनष्टा इत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथा लोकेऽश्मानमाखणं, न शक्यते खनितुं कुद्दा लादिभिः टंकैश्च च्छेतुं न शक्योऽखनः अखन एव आखणस्तं, ऋत्वा सामर्थ्य लोष्टः पांसुपिंडः श्रुत्यंतराच्च अश्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण, तस्याश्मन किंचिदप्यकृत्वा स्वयं विध्वंसेत विदार्येत, एवं विदध्वंसुरित्यर्थः । एवं विशुद्धोऽ सुरैरधर्षितत्वात्प्राण इति ॥

यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥८॥

एवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फलमाह यथाश्मानमिति । एष एव दृष्टान्तः एवं हैव स विध्वंसते विनश्यति । कोऽसावित्याह— य एवंविदि यथोक्तप्राणवि पापं तदनर्हं कर्तुं कामयत इच्छति यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणवि प्रत्याक्रोशताडनादि प्रयुंक्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः । यस्मात्स एष प्राण वित्प्राणभूतत्वादश्माखण इवाश्माखणोऽधर्षणीय इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यः, तत्र नासिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सन्न मुख्यः । कथम्? नैष दोषः । नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्यादसुरैः पाप्मन विद्धः, वाय्वात्मापि सन् । मुख्यस्तु स्थानदेवताबलीयस्त्वाच्च विद्ध इति युक्तम् यथा वास्यादयः शिक्षावत्पुरुषाश्रयाः कार्यविशेषं कुर्वन्ति, नान्यहस्तगताः, तद्व दोषवत् घ्राणसचिवत्वाद्विद्धा घ्राणदेवता न मुख्यः ॥

नैवैतेन सुरभि न दुर्गंधि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति । एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददा त्येवान्तत इति ॥९॥

यस्माच्च विद्वोऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवैतेन सुरभि दुर्गंधि वा विजानाति लोकः
ाणेनैव तदुभयं विजानाति । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽपहतो विना-
ातोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा ह्येष विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्च
ात्मंभरयः कल्याणाद्यासंगवत्त्वात् घ्राणादयो, न तथात्मंभरिर्मुख्यः, किं तर्हि,
र्वार्थः । कथमित्युच्यते– तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन
ीतेन चेतरान्प्राणान्घ्राणादीनवति पालयति । तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः ।
नतः सर्वंभरः प्राणोऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुख्याशितपीताभ्यां स्थितिरितरेषां
म्यत इति, उच्यते—एतमु एव मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणस्य वृत्तिमन्नपाने इत्यर्थः ।
ंततोऽन्ते मरणकालेऽवित्वाऽलब्ध्वोत्क्रामति, घ्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अप्राणो
हि न शक्नोत्यशितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा घ्राणादिकलापस्य ।
श्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषा, यतो व्याददात्येव आस्यविदारणं करोतीत्यर्थः ।
तद्ध्यन्नालाभ उत्क्रान्तस्य लिंगम् ॥

तं हांगिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवांगिरसं मन्यन्तेंऽगानां यद्रसः ॥

तं हांगिरास्तं मुख्यं प्राणं हांगिरा इत्येवंगुणमुद्गीथमुपासांचक्र उपासनं कृत-
ान्बको दाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । तथा बृहस्पतिरित्यायास्य इति
चोपासांचक्रे बक इत्येव संबंधं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवांगिरसं बृहस्पति-
मायास्यं प्राणं मन्यन्ते इति वचनात् । भवत्येवं यथाश्रुतासंभवे, संभवति तु
यथाश्रुतमृषिचोदनायामपि— श्रुत्यंतरवत्—'तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव
सन्तं' ऋषिमपि । तथा माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिरित्यादि-
ऋषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथा तानप्यृषीन्प्राणोपासकानंगिरोबृहस्पत्या-
यास्यान्प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय "प्राणो ह पिता प्राणो माता" इत्यादिवच्च ।
तस्मादृषिरंगिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमंगिरसं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्र इत्येतत् ।
यद्यस्मात्सोऽगानां प्राणः सन्रसस्तेनासावांगिरसः ॥

तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः ॥११॥

तथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः ॥

तेन तं हायास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥१२॥

तथा यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्य ऋषिः प्राण एव सन्नित्यर्थः । तथान्योऽप्युपासक आत्मानमेवांगिरसादिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थः ॥

तेन तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार । स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥१३॥

न केवलमंगिरःप्रभृतय उपासांचक्रिरे । तं ह बको नाम दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विज्ञातवान् । विदित्वा च स ह नैमिशीयानां सत्रिणामुद्गाता बभूव । स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिशीयेभ्यः कामानागायति स्म ह आगीतवान्किलेत्यर्थः ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥१४॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

तथान्योऽप्युद्गाताऽऽगाता ह वै कामानां भवति, य एतदेवं विद्वान्यथोक्तगुणं प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते, तस्यैतत् दृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्मभावस्त्वदृष्टं 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इति श्रुत्यंतरात्सिद्धमेवेत्याभिप्रायः । इत्यध्यात्मं एतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारः, अधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानार्थः ॥ १.२—

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्यंस्तमो भयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥१॥

अथानंतरमधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुतमित्यर्थः अनेकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य । य एवासावादित्यस्तपति तमुद्गीथमुपासीत आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थः । तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन्कथमादित्ये वर्तते इति उच्यते—उद्यन्नुद्गच्छन्वै । एष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थम् । न ह्यनुद्यति तस्मिन्व्रीह्यादेः निष्पत्तिः स्यादत उद्गायतीवोद्गायति, यथैवोद्गाताऽन्नार्थमत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किंचोद्यन्नैशं तमस्तज्जं च भयं प्राणिनामपहन्ति । तमेवंगुणं सवितारं यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्ममरणादिलक्षणस्यात्मनस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य भवति ॥

यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः ।

कथम्—

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥२॥

समान उ एव तुल्य एव प्राणः सवित्रा गुणतः, सविता च प्राणेन। यस्मादुष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ सविता। किंच स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति, तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम्। यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति, सविता त्वस्तमित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति, अतः प्रत्यास्वरः। अस्माद्गुणतो नामतश्च समानावितरेतरं प्राणादित्यौ। अतः तत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुं चादित्यमुद्गीथमुपासीत ॥

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः। अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक्। तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति ॥३॥

अथ खल्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्योच्यते, व्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्गीथमुपासीत। अधुना तस्य तत्त्वं निरूप्यते— यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणाख्यो वायोर्वृत्तिविशेषो, यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेवान्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः। ततः किमिति, उच्यते—अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तयोरंतरा वृत्तिविशेषः स व्यानः, यः सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धः, श्रुत्या विशेषनिरूपणात्नासौ व्यान इत्यभिप्रायः। कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महतायासेन व्यानस्यैवोपासनमुच्यते। वीर्यवत्कर्महेतुत्वात्। कथं वीर्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह— यो व्यानः सा वाक्। व्यानकार्यत्वाद्वाचः। यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक् तस्मादप्राणन्ननपानन्प्राणापानव्यापारावकुर्वन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ॥

या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति ॥४॥

तथा वाग्विशेषामृचमृक्संस्थं च साम, सामावयवं चोद्गीथमप्राणन्ननपानन् व्यानेनैव निर्वर्तयतीत्यभिप्रायः ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥५॥

न केवलं वागाद्यभिव्याहरणमेव, अतोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाग्नेर्मथनं, आजेर्मर्यादायाः सरणं धावनं, दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्ननपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो व्यानः प्राणादिवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्राजोपासनवत् । एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत नान्यद्वृत्त्यंतरम् । कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलम् ।

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥६॥

अथाधुना खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विशिनष्टि– उद्गीथ इति, उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थः । नामाक्षरोपासनेऽपि नामवत एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिश्रा इति यद्वत् । प्राण एवोत्, उदित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्त्वमित्याह– प्राणेन ह्युत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावसाददर्शनादतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्गीः । वाचो ह गिर इत्याक्षचते शिष्टाः । तथान्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्त्यन्नस्य थाक्षरस्य च सामान्यम् ॥

द्यौरेवोदंतरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥७॥

त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि । द्यौरेव उत् उच्चैःस्थानात् । अंतरिक्षं गीर्गिरणाल्लोकानाम् । पृथिवी थं प्राणिस्थानात् । आदित्य एवोदूर्ध्वत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निस्थं याज्ञीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वात् । यजुर्वेदो गीर्यजुषां प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् । ऋग्वेदस्थमृच्यध्यूढत्वात्साम्नः । उद्गीथाक्षरोपासनफलमधुनोच्यते– दुग्धे दोग्ध्यस्मै साधकाय । का सा, वाक्, कं दोहम् । कोऽसौ दोहः इत्याह– यो वाचो दोहः ऋग्वेदादिशब्दसाध्यं फलमित्यभिप्रायः, तद्वाचो दोहः तं स्वयमेव वाग्दोग्ध्यात्मानमेव दोग्धि । किंचान्नवान्प्रभूतान्नोऽन्नादश्च दीप्ताग्निर्भवति, य एतानि यथोक्तान्येवं यथोक्तगुणान्युद्गीथाक्षराणि विद्वान्सन् उपास्त उद्गीथ इति ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥८॥

अथ खल्विदानीमाशीःसमृद्धिराशेषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवेत्तदुच्यत इति
यशेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यानि उपगंतव्यानि ध्येयानीत्यर्थः । कथं, इत्युपा-
र एवमुपासीत । तद्यथा— येन साम्ना येन सामविशेषेण स्तोष्यन्स्तुतिं करिष्य-
गाद्भवेदुद्गाता तत्सामोपधावेदुपसरेच्चिंतयेदुत्पत्त्यादिभिः ॥

**यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देव-
मुपधावेत् ॥९॥**

यस्यामृचि तत्साम तां चर्चमुपधावेद्देवतादिभिः । यदार्षेयं साम तं चर्षिम् ।
देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥

**येन च्छंदसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः
त्तं स्तोममुपधावेत् ॥१०॥**

येन च्छंदसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छंद उपधावेत् । येन स्तोमेन
ष्यमाणः स्यात्— स्तोमांगफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण इति—
स्तोममुपधावेत् ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥११॥

यां दिशामभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः ॥

**आत्मानमंतत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यद्-
स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥१२॥**

आत्मानमुद्गाता स्वं रूपं गोत्रनामादिभिः, सामादीन्क्रमेण स्वं चात्मानं
ततोऽन्त उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यंजनादिभ्यः प्रमाद-
कुर्वन् । ततोऽभ्याशः क्षिप्रमेव ह यद्यत्रास्मा एवंविदे स कामः समृध्येत समृद्धिं
च्छेत् । कोऽसौ, यत्कामो, यः कामोऽस्य सोऽयं यत्कामः, संस्तुवीतेति ।
रुक्तिरादरार्था ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ १.३.—

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥

ओमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानमुद्गीथाक्षराद्युपासनान्तरि-
त्वादन्यत्र प्रसंगो मा भूदित्येवमर्थम् । प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृताभयगुणविशिष्ट-
पोपासनं विधातव्यमित्यारंभः । ओमित्यादि व्याख्यातम् ॥

**देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छंदोभिरच्छादयन्यदेभि-
रच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वम् ॥२॥**

देवा वै मृत्योर्मारकाद्बिभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां त्रयीविहितं कर्म प्राविशन्प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त इत्यर्थः, तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः । किंच ते कर्मण्यविनियुक्तैश्छंदोभिर्मंत्रैर्जपहोमादि कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयंश्छादितवन्तः । यद्यस्मादेभिर्मंत्रैरच्छादयंस्तत्तस्माच्छंदसां मंत्राणां छादनाच्छंदस्त्वं प्रसिद्धमेव ॥

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि । ते नु विदित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥३॥

तांस्तत्र देवान्कर्मपरान्मृत्युर्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगंभीरे परिपश्येद्बडिशोदकस्रावोपायसाध्यं मन्यमान, एवं पर्यपश्यत् दृष्टवान्मृत्युः कर्मक्षयोपायेन साध्यान्देवान्मेने इत्यर्थः । क्वासौ देवान्ददर्शेत्युच्यते— ऋचि साम्नि यजुषि । ऋग्यजुःसामसंबंधिकर्मणीत्यर्थः । ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्तो मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च त ऊर्ध्वा व्यावृत्ताः कर्मभ्य ऋचः साम्नो यजुष ऋग्यजुःसामसंबद्धात्कर्मणोऽभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं स्वरं स्वरशब्दितं प्राविशन्नेव प्रविष्टवन्तः, ओंकारोपासनपराः संवृत्ताः । एवशब्दो अवधारणार्थः सन्समुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासनपराः संवृत्ता इत्यर्थः ॥

कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्येत्युच्यते—

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥४॥

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं यजुः । एष उ स्वरः । कोऽसौ ? यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं, तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयाश्चाभवन्देवाः ॥

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥५॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

स योऽन्योऽपि देववदेवैतदक्षरमेवममृताभयगुणं विद्वान्प्रणौति स्तौति । उपासनमेवात्र स्तुतिरभिप्रेता । स तथैवैतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति । तत्प्रविश्य च, राजकुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरंगबहिरंगतावन्न परस्य ब्रह्मणोऽन्तरंगबहिरंगताविशेषः । किं तर्हि, यदमृता देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभू-

वंस्तेनैवामृतत्वेन विशिष्टस्तदमृतो भवति, न न्यूनता नाप्यधिकताऽमृतत्व इत्यर्थः॥
॥ इति चतुर्थः खंडः ॥ १.४.—

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूद्य प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन्प्राणरश्मिभेदगुणविशिष्टदृष्ट्या अक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमित्यारभ्यते—

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥१॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बह्वृचानां, यश्च प्रणवस्तेषां स एव च्छांदोग्य उद्गीथशब्दवाच्यः। असौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः। प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव बह्वृचानां नान्यः। उद्गीथ आदित्यः। कथं? उद्गीथाख्यमक्षरमोमित्येतदेष हि यस्मात्स्वरन्नुच्चारयन्ननेकार्थत्वाद्धातूनाम्। अथवा स्वरन्गच्छन्नेति। अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥२॥

तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्मि आदित्यरश्म्यभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः। तेन तस्मात्कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान्। अतो रश्मीनादित्यं च भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्पर्यावर्तयेत्यर्थः, त्वंयोगात्। एवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥३॥

अथानंतरमध्यात्ममुच्यते। य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतेत्यादि पूर्ववत्। तथोमिति ह्येष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्योमिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतीत्यर्थः। न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्राणस्योंकरणं शृण्वन्तीति। एतत्सामान्यादादित्येऽप्योंकरणमनुज्ञामात्रं द्रष्टव्यम् ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणांस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥४॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव । अतो वागादीन्मुख्यं च :
भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं पश्यन्भूमानं मनसाभिगायतात् पूर्ववदावर्तयेत्यर्थः । ब
वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः । प्राणादित्यैकत्वोद्गीथ
रेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्रश्मिप्राणभेददृष्टेः कर्तव्यता चोद्यतेऽस्मिन्
बहुपुत्रफलत्वार्थम् ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृष
नाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥५॥

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादि प्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फलमुच्यं
होतृषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति तत्स्थानं होतृषदनं, हौत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुः
दित्यर्थः । न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यम् । किं तत् ? हैवापि दुरुद्गीतं दुष्ट
द्गीतमुद्गानं कृतमुद्गात्रा स्वकर्मणि क्षतं कृतमित्यर्थः । तदनुसमाहरत्यनुसंध
इत्यर्थः । चिकित्सयेव धातुवैषम्यसमीकरणमिति ॥ इति पंचमः खंडः ॥ १.५.-

---

अथेदानीं सर्वफलसंपत्त्यर्थमुद्गीथस्योपासनान्तरं विधित्स्यते—

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं सा
गीयत इयमेव साग्निरमस्तत्साम ॥१॥

इयमेव पृथिव्यृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या । तथाग्निः साम । साम्न्यग्नि
दृष्टिः । कथं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमिति । उच्यते । तदेतदग्न्याख्यं सामैतस
पृथिव्यामृच्यध्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचीव साम । तस्माद
एव कारणादृच्यध्यूढमेव साम गीयत इदानीमपि सामगैः । यथा च ऋक्स
मनी नात्यन्तं भिन्ने अन्योन्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी । कथं ? इयमेव पृथिवी स
सामनामार्धशब्दवाच्या, इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमः । तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामै
कशब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लि
ष्टमृक्सामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयो
पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्थमियमेव साग्निरम इति केचित् ॥

अंतरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्य
ध्यूढं साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥२॥

अंतरिक्षमेवर्ग्वायुः सामेत्यादि पूर्ववत् ॥

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥३॥ नक्षत्राण्येवर्क्चंद्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चंद्रमा अमस्तत्साम ॥४॥

नक्षत्राणामधिपतिश्चंद्रमा अतः स साम ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते ॥५॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः सैवर्क् । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन कार्ष्ण्यं तत्साम । तद्ध्येकान्तसमाहितदृष्टेर्दृश्यते ॥

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥६॥

ते एवैते भासौ शुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषोऽन्तरादित्य आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयः । न हि सुवर्णविकारत्वं देवस्य संभवति । ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासंभवात् । न हि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत, चाक्षुषे चाग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो, ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पूरयति वा स्वेनात्मना जगदिति, दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिः ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि— हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति । ज्योतिर्मयाण्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः । आप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव भारूप इत्यर्थः ॥

तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥

तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः । कथं ? तस्य यथा कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः । आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्यास इव पुंडरीकमत्यंततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षिणी । उपमितोपमानत्वान्न हीनोपमा । तस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । 'य आत्माऽपहतपाप्मा'

इत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उद्गत इत्यर्थः, अतोऽसावुन्नामा । तमेवंगुण-संपन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह वै इत्यवधारणार्थौ निपातौ । उदेत्येवेत्यर्थः ॥

तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥८॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वात् आह— तस्यर्क्च साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा हि देवः । परापरलोककामेशितृत्वादुपपद्यते पृथिव्यग्न्याद्यृक्सामगेष्णत्वम् । सर्वयोनित्वाच्च । यत एवमुन्नामा चासावृक्सामगेष्णश्च तस्मादृक्सामगेष्णत्वे प्राप्ते उद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण, परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य, तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव हेतोरुद्गायतीत्युद्गाता । यस्माद्ध्येतस्य यथोक्तस्योन्नाम्नो गाताऽसौ अतो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः पराग‍ञ्चनादूर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्टे न केवलमीशितृत्वमेव । चशब्दाद्धारयति च "स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्" इत्यादिमंत्रवर्णात् । किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ इति षष्ठः खंडः ॥ १.६.—

अथाध्यात्मं वागेवर्क्प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥१॥

अथाधुनाध्यात्ममुच्यते । वागेवर्क्प्राणः साम । अधरोपरिस्थानत्वसामान्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते चक्षुरेव सात्मामस्तत्साम ॥२॥

चक्षुरेव ऋक् आत्मा साम । आत्मेति च्छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ॥

श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥३॥

श्रोत्रमेवर्क् मनः साम, श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वम् ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥४॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परः कृष्णमादित्य इव ऋशक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्त-ह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम न्नाम ॥५॥

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते । पूर्ववत् । सैवर्गध्यात्मं वागाद्या थिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक्पादबद्धाक्षरात्मिका । तथा साम । उ-थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक् शस्त्रमुक्थादन्यत्तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि र्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव । सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम । ऋगा-द्प्रकरणात्तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य तदेव रूपमति-दृश्यते । किं तत् यदमुष्यादित्यपुरुषस्य । हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं, ावमुष्य गेष्णौ पर्वणी ताविवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ, यच्चामुष्य नामोदित्युद्गीथ ति च तदेवास्य नाम । स्थानभेदाद्रूपगुणनामातिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यप-शाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् । न । अमुना अनेनैव इत्येकस्योभयात्म-त्वप्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधाभावेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि 'स एकधा ावति त्रिधा भवति' इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वात् द्विधाभावा-ुपपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणम-ोचो न तद्भेदावगमाय । किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशंका मा भूदित्येवमर्थम् ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणां चेति तद्य ्मे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥६॥

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वाग्गता ोकाः तेषां चेष्टे मनुष्यसंबंधिनां च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति ायकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभ-ुक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च ॥७॥

अथ य एतदेवं विद्वान्यथोक्तं देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति चाक्षुषमादित्यं च । तस्यैवंविदः फलमुच्यते— सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामु-

ष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति, आदित्यान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो, देवकामांश्च ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च स्माद् हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥८॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामाग नस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥९॥ इति सप्तमः खंडः

अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामां चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्माद् हैवंविदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टं ते तव कामम गायानीति । एष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं संपादयितुमी समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ, य एवं विद्वान्साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था इति सप्तमः खंडः ॥ १.७-

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे क वदाम इति ॥१॥

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपासनान्त मानिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोधनार्थः । त्रयस्त्रिसंख्याकाः ह इत्यैतिह्या उद्गीथ उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः । कस्मिंश्चिद्देशे काले च निमि वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथ दिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युषस्तिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्र इत्याह— शिलको नामतः, शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायनस्यापत चैकितायनः, दल्भगोत्रो दाल्भ्यो ह्यामुष्यायणो वा । प्रवाहणो नामतो जीवलस्य पत्यं जैवलिरित्येते त्रयः । ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्ध स्मः । अतो हंत यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथ उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां विचारणां पक्ष प्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः । तथा च तद्विद्यसंवादे विपरीत ग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोपजनः संशयनिवृत्तिश्चेति । अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इ चेतिहासप्रयोजनम् । दृश्यते हि शिलकादीनाम् ॥

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्ताव वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति ॥२॥

तथेत्युक्त्वा ते समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्ते स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचेतरौ— भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे पूर्वं वदताम् । ब्राह्मण

ारिति लिंगाद्राजासौ । युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामि । अर्थरहितामित्य-
र, वाचमिति विशेषणात् ॥

**स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत त्वा पृच्छा-
ीति पृच्छेति होवाच ॥३॥**

उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच– हंत यद्यनु-
ास्यसे त्वा त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच ॥

**का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण
इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप
इति होवाच ॥४॥**

लब्धानुमतिराह— का साम्नः— प्रकृतत्वादुद्गीथस्य, उद्गीथो ह्यत्रोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः, 'परोवरीयांसमुद्गीथम्' इति च वक्ष्यति, — गतिराश्रयः परा-
यणमित्येतत् । एवं पृष्टो दाल्भ्य उवाच— स्वर इति । स्वरात्मकत्वात्साम्नः ।
यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं, मृदाश्रय इव घटादिः ।
स्वरस्य का गतिरिति, प्राण इति होवाच । प्राणनिष्पाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य
प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाच । अन्नावष्टंभो हि प्राणः ।
'शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्" इति श्रुतेः । "अन्नं दाम" इति च । अन्नस्य का
गतिरित्याप इति होवाच । अप्संभवत्वादन्नस्य ॥

**अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति
न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच । स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः
स्वर्गसंस्तावं हि सामेति ॥५॥**

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच । अमुष्माद्धि लोकाद्वृष्टिः संभ-
वति । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्य उवाच— स्वर्गममुं लोक-
मतीत्याश्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवाचाह । अतो वयमपि स्वर्गं लोकं
सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं
स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो यस्य तत्साम स्वर्गसंस्तावं, हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः
साम वेद इति श्रुतिः ॥

**तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल
ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते
विपतेदिति ॥६॥**

तमितरः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच— अप्रतिष्ठितम् संस्थितं परोवरीयस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति दाल्भ्य ते तव साम । यस्त्वसहिष्णुः सामविदेतर्ह्येतस्मिन्काले ब्रूयात्कश्चिद्वि परीतविज्ञानं– अप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमिति– एवंवादापराधिनो मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति । एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न संशयो। न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्धपातार्हं चेदपराधं कृतवानतः परेणानुक्त स्यापि पतेन्मूर्धा, न चेदपराध्युक्तस्यापि नैव पतति । अन्यथा अकृताभ्यागम कृतनाशश्च स्याताम् । नैष दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशका लनिमित्तापेक्षत्वात् । तत्रैवं सति मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहार निमित्तापेक्षत्वमिति ॥

हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गति रित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति ॥७॥

एवमुक्तो दाल्भ्य आह— हंताहमेतद्भगवतो वेदानि यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्त प्रत्युवाच शालावत्यो– विद्धीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीति । "अतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति" इति हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेति । अतः साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तम् । अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्त आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठामिमं लोकमतीत्य नयेत्साम कश्चित् । अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात्प्रतिष्ठासंस्तावं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । "इयं वै रथंतरम्" इति च श्रुतिः ॥

तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥८॥ इत्यष्टमः खंडः ॥

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेत्यादि पूर्ववत् । ततः शालावत्य आह— हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति, विद्धीति होवाचेतरः ॥ इति अष्टमः खंडः ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि तान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ायानाकाशः परायणम् ॥१॥

अनुज्ञातः आह— अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच ाहणः । आकाश इति च पर आत्मा "आकाशो वै नाम" इति श्रुतेः । तस्य कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । 'तत्तेजोऽसृजत' 'तेजः स्यां देवतायाम्' इति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि स्थावरजं- नान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोवन्नादिक्रमेण, सामर्थ्यात् । आकाशं प्रत्यस्तं न्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण । हि यस्मादाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो तेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः स सर्वेषां भूतानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि लेष्वित्यर्थः ॥

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनंतः परोवरीयो हास्य भवति ोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ॥२॥

यस्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोवरीयानुद्गीथः ्मात्मा संपन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनंतोऽविद्यमानान्तः । तमेतं परो- ीयांसं परमात्मभूतमनंतमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते । तस्यैतत्फल- ाह— परोवरीयः परं परं वरीयो विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति दृष्टं लमदृष्टं च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशान्ताँल्लोकाञ्जयति य तदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥

तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशांडिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं जायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं विष्यति ॥३॥

किं च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः, शुनकस्यापत्यं शौनकः, उदर- ांडिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्त्वोवाच । यावत्ते तव प्रजायां संतताबि- र्थः एनमुद्गीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ति, तावन्तं कालं परोवरीयो भ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति ॥

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय व हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक ति ॥४॥ इति नवमः खंडः ॥

तथाऽदृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयाँल्लोको भविष्यतीत्युक्तवान्ह्याति ल्यायातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्यानां नैदंयुगीनानामि त्याशंकानिवृत्तय आह— स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतर्ह्युपास्ते, तस्याप्ये वमेव परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति ॥—

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥१॥

उद्गीथोपासनप्रसंगेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं वक्तव्यमितीदमा रभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था । मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु कुरुसस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जात आटिक्याऽनुपजात पयोधरादिस्त्रीव्यंजनया सह जाययोषस्तिर्ह नामतः, चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरो, हस्त्यारोहो वा, तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्तस्मि न्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवासोषितवान्कस्यचिद्गृहमाश्रित्य ॥

स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तं होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति ॥२॥

सोऽन्नार्थमटन्निभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान्खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छयो- पलभ्य बिभिक्षे याचितवान् । तमुषस्तिं होवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया भक्ष्य- माणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते, यच्च ये राशौ मे ममोपनिहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने, किं करोमि, इत्युक्तः प्रत्युवाचोषस्तिः ॥

एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच ॥३॥

एतेषामेतानित्यर्थः । मे मह्यं देहीति होवाच । तान्स इभ्योऽस्मा उष- स्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । पानाय समीपस्थमुदकं च गृहीत्वोवाच— हंत गृहाणानु- पानम् । इत्युक्तः प्रत्युवाच— उच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामि । इत्युक्तवन्तं प्रत्युवाचेतरः ॥

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपानमिति ॥४॥

किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा, इत्युक्त आहोषस्तिः— न वै अजी-

विष्यं नैव जीविष्यामीमान्कुल्माषानखादन्नभक्षयन्निति होवाच । कामं इच्छातो मे ममोदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मयशोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नाघस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरेऽजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकशब्दश्रवणात् ॥

स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

तांश्च स खादित्वातिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार । साटिक्यग्र एव कुल्माषप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्नेत्येतद्बभूव संवृत्ता । तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान्कुल्माषान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रां राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥६॥

स तस्याः कर्म जानन्प्रातरुषःकाले संजिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच पत्न्याः शृण्वत्या— यद्यदि बतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोकं लभेमहि तद्भुक्त्वान्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धनस्याल्पम् । ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति । धनलाभे च कारणमाह— राजासौ नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते । यजमानत्वात्तस्यात्मनेपदम् । स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीतेति ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय ॥७॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच— हंत गृहाण हे पत इम एव ये मद्धस्ते विनिक्षिप्तास्त्वया कुल्माषा इति । तान्खादित्वामुं यज्ञं राज्ञो विततं विस्तारितमृत्विग्भिरेयाय

तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥८॥

तत्र च गत्वोद्गातॄनुद्गातृपुरुषानागत्य, स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावस्तस्मिन्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः । उपविश्य च स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥९॥

हे प्रस्तोतरित्यामंत्र्याभिमुखीकरणाय। या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्तिमनुगतान्वायत्ता तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो मम समीपे—। तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य मूर्धा, कर्ममात्रविदामनधिकार एव कर्मणि स्यात्। तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् दक्षिणमार्गश्रुतेश्च। अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत। न च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पंथाः 'यज्ञेन दानेन' इत्यादिश्रुतेः। 'तथोक्तस्य मया' इति च विशेषणाद्विद्वत्समक्षमेव कर्मण्यनधिकारो, न सर्वत्राग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषु च। अनुज्ञायास्तत्र तत्र दर्शनात् कर्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति। - मूर्धा ते विपतिष्यतीति॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥१०॥ एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥११॥ इति दशमः खंडः॥

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत्। ते प्रस्तोत्रादयः कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्धपातभयात् तूष्णीमासांचक्रिरेऽन्यच्चाकुर्वन्तः अर्थित्वात्॥ इति दशमः खंडः॥ १.१०.—

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥१॥

अथानंतरं हैनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच। भगवन्तं वै पूजावन्तमहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामि। इत्युक्त उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि श्रोत्रपथमागतो यदि, इति होवाचोक्तवान्॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्यान्यानवृषि ॥२॥

स ह यजमान उवाच—सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋत्विक्कर्मभिरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि। अन्विष्य भगवतो वा अहमवित्त्याऽलाभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि॥

भगवांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजमान उवाच ॥३॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमस्तु, इत्युक्तस्तथेत्याहौषस्तिः । किंत्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समतिसृष्टा मया सम्यक्प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्यम् । यावत्त्वेभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम दद्याः । इत्युक्तस्तथेति ह यजमान उवाच ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥४॥

अथ हैनमौषस्त्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादौषस्तिं विनयेनोपजगाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति ॥

प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥५॥

पृष्टः प्राण इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं? सर्वाणि स्थावरजंगमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले, प्राणमभि लक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । तां चेदविद्वांस्त्वं प्रास्तोष्यः प्रस्तवनं प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते विपतिष्यतीति । अतस्त्वया साधु कृतं, मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीः इत्यभिप्रायः ॥

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥६॥

तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगतान्वायत्ता देवतेति ॥

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥७॥

पृष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैरूर्ध्वं

सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसा न्यादिव प्राणः । अतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कत सा देवतेति ॥८॥

एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेति

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहर णानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥९॥

पृष्टोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेवात्मानं प्र सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्ति मनुगता । समानमन्यत्तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तीः प्राणा त्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः । प्राणाद्यापत्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलमिति ॥ – इति एकादशः खंडः ॥ १-११.–

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्य यमुद्वव्राज ॥१॥

अतीते खंडेऽन्नाप्राप्तिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षण क्षणा । सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानंतरं शौवः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामा प्रस्तूयते । तत्तत्र ह किल बको नामतो, दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो, ग्लावो नामतो, मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयः । वाशब्दश्चार्थे, द्व्यामुष्यायणो ह्यसौ । वस्तु विषये क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनामा द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः दृश्यते चोभयतः पिंडभाक्त्वम् । उद्गीथे बद्धचित्तत्वाद्दषावनादराद्वा । वाशब्द स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाद्बहिरुद्वव्राजोद्गतवान्विविक्तदेशस्थोदकाभ्य शम् । उद्वव्राज, प्रतिपालयांचकार, इति चैकवचनाल्लिंगादेकोऽसावृषिः । श्वोद्गी थकालप्रतिपालनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनयेति लक्ष्यत इत्यभिप्रायतः ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवा नागायत्वशनायाम वा इति ॥२॥

स्वाध्यायेन तोषिता देवतर्षिर्वा श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः संस्तस्मा ऋषे तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुश्चकार । तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुल्लकाः श्वान उपसमे

त्योचुरुक्तवन्तः अन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन निष्पादयत्वित्यर्थः। मुख्यप्राणं वागादयो वा प्राणमन्वन्नभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम्। अशनायाम वै बुभुक्षिताः स्मो वै इति॥

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥२॥

एवमुक्ते श्वा श्वेत उवाच तान्क्षुल्लकाञ्शुनः, इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातः प्रातःकाल उपसमीयातेति। दैर्घ्यं छांदसं, समीयातेति प्रमादपाठो वा। प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम्। अन्नदस्य वा सवितुरपराह्णेऽनाभिमुख्यात्। तत्तत्रैव ह बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयांचकार प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥४॥

ते श्वानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संरब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेव सर्पन्ति एवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वाऽऽससृपुरासृतवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः। त एवं संसृप्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हिं चक्रुर्हिंकारं कृतवन्तः॥

ओ३मदा३मों३पिबा३मों३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽन्नमिहा२ऽऽहरदन्नपते३ऽन्नमिहा२ऽऽहरा२ऽऽहरो३मिति ॥५॥ इति द्वादशः खंडः॥

ओमदामों पिबामों देवो द्योतनात्। वरुणो वर्षणाज्जगतः। प्रजापतिः पालनात्प्रजानाम्। सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते। एतैः पर्यायैः स एवंभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाहरदाहरत्विति। त एवं हिं कृत्वा पुनरप्यूचुः— स त्वं हेऽन्नपते। स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवितृत्वात्पतिः। न हि तत्पाकेन विना प्रसूतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम्। अतोऽन्नपतिः। हेऽन्नपतेऽन्नमस्मभ्यमिहाहराहरेति। अभ्यास आदरार्थः। ओमिति॥ १.१२.—

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदिश्यन्तेऽनंतरं तेषां सामावयवसंबद्धत्वाविशेषात्—

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चंद्रमा अथकारः। आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥१॥

अयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभो रथंतरे साम्नि प्रसिद्धः— 'इयं रथंतरं' इत्यस्मात्संबंधसामान्याद्धाउकारस्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत। वाग् हाइकारः वामदेव्ये सामनि हाइकारः प्रसिद्धः। वाय्वप्संबंधश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरित्यस्मात्सामान्याद्धाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत। चंद्रमा अथकारः। चंद्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत। अन्ने हीदं स्थितम्। अन्नात्मा चंद्रः। थकाराकारसामान्याच्च। आत्मेहकारः। इहेति स्तोभः। प्रत्यक्षो ह्यात्मेहेति व्यपदिश्यते। इहेति च स्तोभः। तत्सामान्यात्। अग्निरीकारः। ईनिधनानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्यात्॥

आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोयिकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट्॥२॥

आदित्य ऊकारः। उच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं गायन्तीत्यूकारश्चायं स्तोभः आदित्यदैवत्ये साम्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारः। निहव इत्याह्वानमेकारः स्तोभः एहीति चाह्वयन्तीति तत्सामान्यात्। विश्वेदेवा औहोयिकारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात्। प्रजापतिर्हिंकारः आनिरुक्त्याद्धिंकारस्य चाव्यक्तत्वात्, प्राणः स्वरः, स्वर इति स्तोभः, प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात्। अन्नं या या इति स्तोभोऽन्नम्। अन्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामान्यात्। वागिति स्तोभो विराडन्नं देवताविशेषो वा। वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात्॥

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः॥३॥

अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संचरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः। कोऽसावित्याह—त्रयोदशः स्तोभो हुंकारः। अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः॥ स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह—

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवं साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेति॥४॥ इति त्रयोदशः खंडः॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम्। य एतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः। सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थ इतिशब्द इति॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥ १.१३.—

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

'ओमित्येतदक्षरं' इत्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपादिष्टम् । अनंतरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथापि सामैकदेशसंबद्धमेव तदिति । अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानंतरमेकदेशिविषयमुपासनमुच्यत इति ।

ॐ । समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥१॥

समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पांचभक्तिकस्य साप्तभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वान्न पूर्वोपासननिंदार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते । न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत इत्याह— यत्खलु लोके साधु शोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तत् सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरण उताप्याहुः— साम्नैनं राजानं सामन्तं चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ यतोऽसाधुत्वप्राप्त्याशंका स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधुनैनमुपागादित्येव तत्तत्राहुर्लौकिका बंधनाद्यसाधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्ययेण बंधनाद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति तत्रासाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥३॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं बतेत्यनुकंपयन्तः संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति, यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नो बतेति । यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धम् ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥४॥ इति प्रथमः खंडः ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं
साधुगुणवद्विद्वांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं ह, यदिति क्रियाविशेषणार्थं,
मुपासकं साधवः शोभना धर्माः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुः
न केवलमागच्छेयुरुप च नमेयुरुपनमेयुश्च, भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ २.१.

लोकेषु पंचविधं सामोपासीत पृथिवी हिंकारः । अग्निः प्रस्तावोऽ रिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥१॥

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानी
इमानि तान्युच्यन्ते— लोकेषु पंचविधमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या ता
पास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु कारण
नुगतत्वात्— । मृदादिवद्घटादिविकारेषु । साधुशब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म
सर्वथापि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यनुग
सा, तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः ।— धर्मादिकार्यत्वाल्लोकादीनाम्
यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः, तथापि धर्म एव साधुशब्दवाच्य
युक्तं, साधुकारी साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादि
र्येषु कारणस्यानुगतत्वादर्थप्राप्तैव तद्दृष्टिरिति 'साधु सामेत्युपास्त' इति न व
व्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता एव धर्मा उपास्य
विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः ॥ लोकेषु पृथिव्यादिषु पंचविधं पंचभक्तिभेदेन पं
प्रकारं साधु समस्तं सामोपासीत । कथम्? पृथिवी हिंकारः । लोकेष्विति
सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणमय्य पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे पृथिवी हिंकार इ
पासीत । व्यत्यस्य वा सप्तमीश्रुतिं लोकविषयां हिंकारादिषु पृथिव्यादि
कृत्वोपासीत । तत्र पृथिवी हिंकारः, प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः
अग्नौ हि कर्माणि प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अंतरिक्षमुद्गीथः । अंत
हि गगनम् । गकारविशिष्टश्चोद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः, प्रतिप्राण्यभिमुख
न्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् । दिवि निधीयन्ते हीतो गता इत्युर्ध्वेषू
गतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनम् ॥

अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्र हारः पृथिवी निधनम् ॥२॥

अथ आवृत्तेष्ववाङ्मुखेषु पंचविधमुच्यते सामोपासनम् । गत्यागति

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥३॥ नक्षत्राण्येवर्क्चंद्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चंद्रमा अमस्तत्साम ॥४॥

नक्षत्राणामधिपतिश्चंद्रमा अतः स साम ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते ॥५॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः सैवर्क् । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन कार्ष्ण्यं तत्साम । तद्ध्येकान्तसमाहितदृष्टेर्दृश्यते ॥

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥६॥

ते एवैते भासौ शुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषोऽन्तरादित्य आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयः । न हि सुवर्णविकारत्वं देवस्य संभवति । ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासंभवात् । न हि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत, चाक्षुषे चाग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो, ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पूरयति वा स्वेनात्मना जगदिति, दृश्यते निवृत्तचक्षुभिः समाहितचेतोभिः ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि— हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति । ज्योतिर्मयाण्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः । आप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव भारूप इत्यर्थः ॥

तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥

तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः । कथं ? तस्य यथा कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः । आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्यास इव पुंडरीकमत्यंततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षिणी । उपमितोपमानत्वान्न हीनोपमा । तस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । 'य आत्माऽपहतपाप्मा'

इत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उद्गत इत्यर्थः, अतोऽसावुन्नामा । तमेवंगु संपन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वे पाप्मभ्यः । ह वै इत्यवधारणार्थौ निपातौ । उदेत्येवेत्यर्थः ॥

तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गा स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वात् आह— तस्य साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा हि देवः । परापरलोकका शितृत्वादुपपद्यते पृथिव्यग्न्याद्यृक्सामगेष्णत्वम् । सर्वयोनित्वाच्च । यत एवमुन्ना चासावृक्सामगेष्णश्च तस्मादृक्सामगेष्णत्वे प्राप्ते उद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण, परो प्रियत्वाद्देवस्य, तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव हेतोरुद्गायतीत्युद्गाता । यस्मा द्ध्येतस्य यथोक्तस्योन्नाम्नो गाताऽसौ अतो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः पराग्चनादूर्ध्वा लोकास्तेषां लोक नां चेष्टे न केवलमीशितृत्वमेव । चशब्दाद्धारयति च "स दाधार पृथिवीं द्या तेमाम्" इत्यादिमंत्रवर्णात् । किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवताविष देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ इति षष्ठः खंडः ॥ १.६.-

अथाध्यात्मं वागेवर्क्प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मा च्यध्यूढं साम गीयते । वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥१॥

अथाधुनाध्यात्ममुच्यते । वागेवर्क्प्राणः साम । अधरोपरिस्थानत्वसामान्यात् प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यू साम गीयते चक्षुरेव सात्मामस्तत्साम ॥२॥

चक्षुरेव ऋक् आत्मा साम । आत्मेति च्छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ॥

श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यू साम गीयते । श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥३॥

श्रोत्रमेवर्क् मनः साम, श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वम् ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम त तदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्ण शुक्लं भाः सैव साथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥४॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परः कृष्णमादित्य इव
ऱ्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥

**अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्त-
ह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम
न्नाम ॥५॥**

अथ य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते । पूर्ववत् । सैवर्गध्यात्मं वागाद्या
थिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक्पादबद्धाक्षरात्मिका । तथा साम । उ-
थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक् शस्त्रमुक्थादन्यत्तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि
र्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव । सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम । ऋगा-
प्रकरणात्तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य तदेव रूपमति-
श्यते । किं तत् यदमुष्यादित्यपुरुषस्य । हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं,
ावमुष्य गेष्णौ पर्वणी तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ, यच्चामुष्य नामोदित्युद्गीथ
ति च तदेवास्य नाम । स्थानभेदाद्रूपगुणनामातिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यप-
शाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् । न । अमुना अनेनैव इत्येकस्योभयात्म-
प्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधाभावेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि 'स एकधा
वति त्रिधा भवति' इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वात् द्विधाभावा-
पपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणम-
ाचो न तद्भेदावगमाय । किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशंका मा भूदित्येवमर्थम् ॥

**स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणां चेति तद्य
मे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥६॥**

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वाग्गता
ोकाः तेषां चेष्टे मनुष्यसंबंधिनां च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति
ायकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभ-
क्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥

**अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष
चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च ॥७॥**

अथ य एतदेवं विद्वान्यथोक्तं देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति
ाक्षुषमादित्यं च । तस्यैवंविदः फलमुच्यते— सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामु-

ष्मात्परांचो लोकास्तांश्चाप्नोति, आदित्यान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो, देवकामांश्च

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च स्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥८॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव काम नस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥९॥ इति सप्तमः खं

अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकाम चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्माद् हैवंविदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टं ते तव का गायानीति । एष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं संपादयितु समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ, य एवं विद्वान्साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्थ इति सप्तमः खंडः ॥ १.

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे वदाम इति ॥१॥

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपासना मानिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोधनार्थः । त्रयस्त्रिसंख्याकाः ह इत्यैतिह उद्गीथ उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः । कस्मिंश्चिद्देशे काले च नि वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गी दिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युषस्तिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते इत्याह— शिलको नामतः, शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायनस्या चैकितायनः, दल्भगोत्रो दाल्भ्यो द्व्यामुष्यायणो वा । प्रवाहणो नामतो जीवल पत्यं जैवलिरित्येते त्रयः । ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति प्रसि नः । अतो हंत यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथ उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां विचारणां क्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः । तथा च तद्विद्यसंवादे विप शोऽपूर्वविज्ञानोपजनः संशयनिवृत्तिश्चेति । अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य योजनम् । दृश्यते हि शिलकादीनाम् ॥

ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्ता वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति ॥२॥

ते समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योप वाचेतरौ—भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे पूर्वं वदताम् । ब्राह

रिति लिंगाद्राजासौ । युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामि । अर्थरहितामित्य-
, वाचमिति विशेषणात् ॥

**स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हंत त्वा पृच्छा-
नि पृच्छेति होवाच ॥३॥**

उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच– हंत यद्यनु-
स्यसे त्वा त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच ॥

**का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण
ते होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप
ते होवाच ॥४॥**

लब्धानुमतिराह— का साम्नः— प्रकृतत्वादुद्गीथस्य, उद्गीथो ह्यत्रोपा-
त्वेन प्रकृतः, 'परोवरीयांसमुद्गीथम्' इति च वक्ष्यति, — गतिराश्रयः परा-
गमित्येतत् । एवं पृष्टो दाल्भ्य उवाच— स्वर इति । स्वरात्मकत्वात्साम्नः ।
यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं, मृदाश्रय इव घटादिः ।
रस्य का गतिरिति, प्राण इति होवाच । प्राणनिष्पाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य
णो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाच । अन्नावष्टंभो हि प्राणः ।
शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्" इति श्रुतेः । "अन्नं दाम" इति च । अन्नस्य का
तिरित्याप इति होवाच । अप्संभवत्वादन्नस्य ॥

**अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरिति
स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच । स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः
र्गसंस्तावं हि सामेति ॥५॥**

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच । अमुष्माद्धि लोकाद्वृष्टिः संभ-
ति । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्य उवाच— स्वर्गममुं लोक-
तीत्याश्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवाचाह । अतो वयमपि स्वर्गं लोकं
माभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं
र्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो यस्य तत्साम स्वर्गसंस्तावं, हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः
ाम वेद इति श्रुतिः ॥

**तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल
दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते
पतेदिति ॥६॥**

तमितरः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच— अप्रतिष्ठितमसंस्थितं परोवरीयस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः। वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च दाल्भ्य ते तव साम। यस्त्वसहिष्णुः सामविदेतर्ह्येतस्मिन्काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानं— अप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमिति— एवंवादापराधिनो मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति। एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न संशयो, न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः। ननु मूर्धपातार्हं चेदपराधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्धा, न चेदपराध्युक्तस्यापि नैव पतति। अन्यथा अकृताभ्यागमः कृतनाशश्च स्याताम्। नैष दोषः। कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमित्तापेक्षत्वात्। तत्रैवं सति मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति॥

हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति॥७॥

एवमुक्तो दाल्भ्य आह— हंताहमेतद्भगवतो वेदानि यदप्रतिष्ठं सामेत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो— विद्धीति होवाच। अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन शालावत्योऽयं लोक इति होवाच। अयं हि लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीति। "अतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति" इति हि श्रुतयः। प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेति। अतः साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तम्। अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्त आह शालावत्यः। न प्रतिष्ठामिमं लोकमतीत्य नयेत्साम कश्चित्। अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः। यस्मात्प्रतिष्ठासंस्तावं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः। "इयं वै रथंतरम्" इति च श्रुतिः॥

तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच॥८॥ इत्यष्टमः खंडः॥

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेत्यादि पूर्ववत्। ततः शालावत्य आह— हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति, विद्धीति होवाचेतरः॥ इति अष्टमः खंडः॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥१॥

अनुज्ञातः आह— अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्मा "आकाशो वै नाम" इति श्रुतेः । तस्य हि कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । 'तत्तेजोऽसृजत' 'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि स्थावरजंगमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोबन्नादिक्रमेण, सामर्थ्यात् । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण । हि यस्मादाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः स सर्वेषां भूतानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनंतः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ॥२॥

यस्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोवरीयानुद्गीथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनंतोऽविद्यमानान्तः । तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनंतमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते । तस्यैतत्फलमाह— परोवरीयः परं परं वरीयो विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति दृष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशान्ताँल्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥

तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशांडिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥३॥

किं च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः, शुनकस्यापत्यं शौनकः, उदरशांडिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्त्वोवाच । यावत्ते तव प्रजायां संततावित्यर्थः एनमुद्गीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ति, तावन्तं कालं परोवरीयो हैभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति ॥

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥४॥ इति नवमः खंडः ॥

तथाऽदृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयाँल्लोको भविष्यतीत्युक्तवान्शांि ल्यायातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्यानां नैदंयुगीनानामि ल्याशंकानिवृत्तय आह— स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतर्ह्युपास्ते, तस्याप्ये वमेव परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति ॥—

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रा प्रद्राणक उवास ॥१॥

उद्गीथोपासनप्रसंगेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं वक्तव्यमितीदम रभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था । मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभि तेषु नाशितेषु कुरुषु कुरुसस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जात आटिक्याऽनुपजा पयोधरादिस्त्रीव्यंजनया सह जाययोषस्तिर्ह नामतः, चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरो, हस्त्यारोहो वा, तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्तस्मि न्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्र इत्यर्थः । उवासोषितवान्कस्यचिद्गृहमाश्रित्य ॥

स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तं होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन् यच्च ये म इम उपनिहिता इति ॥२॥

सोऽन्नार्थमटन्निभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान्खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छया पलभ्य बिभिक्षे याचितवान् । तमुषस्तिं होवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया भक्ष्य माणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते, यच्च ये राशौ मे ममोपनिहित प्रक्षिप्ता इमे भाजने, किं करोमि, इत्युक्तः प्रत्युवाचोषस्तिः ॥

एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति होवाच ॥३॥

एतेषामेतानित्यर्थः । मे मह्यं देहीति होवाच । तान्स इभ्योऽस्मा उ स्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । पानाय समीपस्थमुदकं च गृहीत्वोवाच— हंत गृहाणा पानम् । इत्युक्तः प्रत्युवाच— उच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामि इत्युक्तवन्तं प्रत्युवाचेतरः ॥

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवा कामो म उदपानमिति ॥४॥

किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा, इत्युक्त आहोषस्तिः— न वै अज

ं नैव जीविष्यामीमान्कुल्माषानखादन्नभक्षयन्निति होवाच । कामं इच्छातो ामोदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मयशोवतः मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नाघस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि ्रेतं प्रत्युपायान्तरेऽजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन तो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकशब्दश्रवणात् ॥

स ह खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

तांश्च स खादित्वातिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार । साटिक्यग्र कुल्माषप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्नेत्येतद्बभूव संवृत्ता । तथापि स्वाभाव्यादनवज्ञाय तान्कुल्माषान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रां राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥६॥

स तस्याः कर्म जानन्प्रातरुषःकाले संजिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजवाच पत्न्याः शृण्वत्या— यद्यदि बतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोकं लभेमहि तद्भुत्वान्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धनस्याल्पम् । ततोऽस्माकं जीवनं वेष्यतीति । धनलाभे च कारणमाह— राजासौ नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते । यजनत्वात्तस्यात्मनेपदम् । स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विग्भिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीतेति ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाय ॥७॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच— हंत गृहाण हे पत इम एव ये मद्धस्ते विनिक्षिप्तास्त्वया कुल्माषा इति । तान्खादित्वामुं यज्ञं राज्ञो विततं विस्तारितमृत्विग्भिरेयाय

तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥८॥

तत्र च गत्वोद्गातॄनुद्गातृपुरुषानागत्य, स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावस्तस्मिन्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः । उपविश्य च स प्रस्तोतारमुवाच ॥

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा विपतिष्यतीति ॥९॥

हे प्रस्तोतरित्यामंन्त्र्याभिमुखीकरणाय। या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभ मनुगतान्वायत्ता तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो समीपे—। तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य मूर्धा, कर्ममात्रविदामनधिकार एव कर्म स्यात्। तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् दक्षिणमार्गश्रुतेश्च। अनधि चाविदुषामुत्तरं एवैको मार्गः श्रूयेत। न च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षि पंथाः 'यज्ञेन दानेन' इत्यादिश्रुतेः। 'तथोक्तस्य मया' इति च विशेषणा द्वत्समक्षमेव कर्मण्यनधिकारो, न सर्वत्राग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषु च अनुज्ञायास्तत्र तत्र दर्शनात् कर्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति। – म ते विपतिष्यतीति॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वा द्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥१०॥ एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्र हर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते वि तिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥११॥ इति दशमः खंडः ॥

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत्। ते प्रस्तोत्राद कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्धपातभयात् तूष्णीमासांचक्रिरेऽन्यच्चाकुर्व अर्थित्वात्॥ इति दशमः खंडः॥ १.१०.

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्ति रस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥१॥

अथानंतरं हैनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच। भगवन्तं वै पूजावन्तः विविदिषाणि वेदितुमिच्छामि। इत्युक्त उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि श्रोत्रप मागतो यदि, इति होवाचोक्तवान्॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं भगव वा अहमवित्त्यान्यानवृषि ॥२॥

स ह यजमान उवाच–सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋ कर्मभिरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि। अन्विष्य भगवतो वा अहमा त्त्याऽलाभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि॥

भगवांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृ स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह यजम उवाच ॥३॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमस्तु, इत्युक्तस्तथे-
ाहौषस्तिः । किंत्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समतिसृष्टा मया सम्य-
प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्यम् । यावत्त्वेभ्यः प्रस्तो-
दिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम दद्याः । इत्युक्तस्तथेति ह
जमान उवाच ॥

**अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां
दविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा
वतेति ॥४॥**

अथ हैनमौषस्त्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादौषस्तिं विनयेनोपजगाम ।
स्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा देवता या प्रस्ता-
भक्तिमन्वायत्तेति ॥

**प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसं-
ीशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रा-
तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥५॥**

पृष्टः प्राण इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं? सर्वाणि
थावरजंगमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले, प्राणमभि लक्षयित्वा
ाणात्मनैवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता
स्तावमन्वायत्ता । तां चेदविद्वांस्त्वं प्रास्तोष्यः प्रस्तवनं प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि
दि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते
पतिष्यतीति । अतस्त्वया साधु कृतं, मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीः
त्यभिप्रायः ॥

**अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानु-
ास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥६॥**

तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगतान्वायत्ता देवतेति ॥

**आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं
ायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपति-
ष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥७॥**

पृष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैरूर्ध्वं

सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणः । अतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥८॥

एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेति ।

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥९॥

पृष्टोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेवात्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता । समानमन्यत्तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तीः प्राणादित्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः । प्राणाद्यापत्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलमिति ॥ —

इति एकादशः खंडः ॥ १-११.—

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥१॥

अतीते खंडेऽन्नाप्राप्तिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणलक्षणा । सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानंतरं शौवः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं साम्मात प्रस्तूयते । तत्तत्र ह किल बको नामतो, दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो, ग्लावो व नामतो, मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयः । वाशब्दश्चार्थे, ह्यामुष्यायणो ह्यसौ । वस्तु विषये क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनामा द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः दृश्यते चोभयतः पिंडभाक्त्वम् । उद्गीथे बद्धचित्तत्वाद्दषावनादराद्वा । वाशब्द स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाद्बहिरुद्वव्राजोद्गतवान्विविक्तदेशस्थोदकाभ्याशम् । उद्वव्राज, प्रतिपालयांचकार, इति चैकवचनाल्लिंगादेकोऽसावृषिः । श्वोद्गीथकालप्रतिपालनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनयेति लक्ष्यत इत्यभिप्रायतः ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा इति ॥२॥

स्वाध्यायेन तोषिता देवतर्षिर्वा श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः संस्तस्मा ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुश्चकार । तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुल्लकाः श्वान उपसमे

स्तावन्तः अन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन निष्पादयत्वित्यर्थः । प्राणं वागादयो वा प्राणमन्वन्नभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयु-रूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । अशनायाम वै बुभुक्षिताः स्मो वै इति॥

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा : प्रतिपालयांचकार ॥३॥

एवमुक्ते श्वा श्वेत उवाच तान्क्षुल्लकाञ्शुनः, इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातःकाल उपसमीयातेति । दैर्घ्यं छांदसं, समीयातेति प्रमादपाठो वा । कालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा सवितुरपराह्णेऽनाभिमु-: । तत्रैव ह बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयांचकार णं कृतवानित्यर्थः ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमा-सृस्ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥४॥

ते श्वानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण ष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संरब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेव सर्पन्ति एवं मुखेनान्यो-पुच्छं गृहीत्वाऽऽसस्रुपुरासृप्तवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः । त एवं य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हिं चक्रुर्हिंकारं कृतवन्तः ॥

ओ३मदा३मों३पिबा३मों३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽन्नमिहा२ न्नपते३ऽन्नमिहा२ऽऽहरा२ऽऽहरो३मिति ॥५॥ इति द्वादशः खंडः ॥

ओमदामों पिबामों देवो द्योतनात् । वरुणो वर्षणाज्जगतः । प्रजापतिः नात्प्रजानाम् । सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते । एतैः पर्यायैः स त आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाहरदाहरत्विति । स एवं हिं कृत्वा पुनरप्यूचुः । हेऽन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवितृत्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपतेऽन्नमस्मभ्य-हराहरेति । अभ्यास आदरार्थः । ओमिति ॥ १.१२.—

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविष-उपासनान्तराणि संहतान्युपदिश्यन्तेऽनंतरं तेषां सामावयवसंबद्धत्वाविशेषात्—

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्चंद्रमा अथकारः । आत्मेह-ऽग्निरीकारः ॥१॥

अयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभो रथंतरे साम्नि प्रसिद्धः— 'इयं रथंतरं' इत्यस्मात्संबंधसामान्याद्धाउकारस्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः वामदेव्ये सामनि हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वप्संबंधश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरित्यस्मात्सामान्याद्धाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत । चंद्रमा अथकारः । चंद्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अन्ने हीदं स्थितम् । अन्नात्मा चंद्रः । थकाराकारसामान्याच्च । आत्मेहकारः । इहेति स्तोभः । प्रत्यक्षो ह्यात्मेहेति व्यपदिश्यते । इहेति च स्तोभः । तत्सामान्यात् । अग्निरीकारः । ईनिधनानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्यात् ॥

आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोयिकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ॥२॥

आदित्य ऊकारः । उच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं गायन्तीत्यूकारश्चायं स्तोभः आदित्यदैवत्ये साम्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकारः । निहव इत्याह्वानमेकारः स्तोभः एहीति चाह्वयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वेदेवा औहोयिकारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हिंकारः आनिरुक्त्याद्धिंकारस्य चाव्यक्तत्वात् प्राणः स्वरः, स्वर इति स्तोभः, प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या या इति स्तोभोऽन्नम् । अन्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामान्यात् । वागिति स्तोभो विराडन्नं देवताविशेषो वा । वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात् ॥

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥३॥

अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संचरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः । कोऽसावित्याह— त्रयोदशः स्तोभो हुंकारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥ स्तोभाक्षरोपासनफलमाह—

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवं साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेति ॥४॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य एतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां समावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थ इति शब्द इति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १.१३.—

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

'ओमित्येतदक्षरं' इत्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपादिष्टम् । अनंतरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथापि साम्नैकदेशसंबद्धमेव तदिति । अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानंतरमेकदेशिविषयमुपासनमुच्यत इति ।

ॐ । समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥१॥

समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पांचभक्तिकस्य साप्तभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वान्न पूर्वोपासननिंदार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते । न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत इत्याह— यत्खलु लोके साधु शोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तत् सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरण उताप्याहुः— साम्नैनं राजानं सामन्तं चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ यतोऽसाधुत्वप्राप्त्याशंका स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधुनैनमुपागादित्येव तत्तत्राहुर्लौकिका बंधनाद्यसाधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्ययेण बंधनाद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति तत्रासाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥

अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥३॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं बतेत्यनुकंपयन्तः संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति, यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नो बतेति । यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धम् ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥४॥ इति प्रथमः खंडः ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं साधुगुणवद्विद्वांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं ह, यदिति क्रियाविशेषणार्थं मुपासकं साधवः शोभना धर्माः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छे न केवलमागच्छेयुरुप च नमेयुरुपनमेयुश्च, भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ २.

लोकेषु पंचविधं सामोपासीत पृथिवी हिंकारः । अग्निः प्रस्ताव रिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥१॥

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्या इमानि तान्युच्यन्ते— लोकेषु पंचविधमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या पास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु का नुगतत्वात्— । मृदादिवद्घटादिविकारेषु । साधुशब्दवाच्योऽर्थो धर्मो सर्वथापि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट सा, तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः ।— धर्मादिकार्यत्वाल्लोकादी यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः, तथापि धर्म एव साधुशब्दवाच युक्तं, साधुकारी साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लो र्येषु कारणस्यानुगतत्वादर्थप्राप्तैव तद्दृष्टिरिति 'साधु सामेत्युपास्त' इति व्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता एव धर्मा उ विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः ॥ लोकेषु पृथिव्यादिषु पंचविधं पंचभक्तिभे प्रकारं साधु समस्तं सामोपासीत । कथम्? पृथिवी हिंकारः । लोके सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणमय्य पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे पृथिवी हिं पासीत । व्यत्यस्य वा सप्तमीश्रुतिं लोकविषयां हिंकारादिषु पृथिव कृत्वोपासीत । तत्र पृथिवी हिंकारः, प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्र अग्नौ हि कर्माणि प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अंतरिक्षमुद्गीथः । हि गगनम् । गकारविशिष्टश्चोद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः, प्रतिप्राण्यभि न्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् । दिवि निधीयन्ते हीतो गता इ गतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनम् ॥

अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्नि हारः पृथिवी निधनम् ॥२॥

अथ आवृत्तेष्ववाङ्मुखेषु पंचविधमुच्यते सामोपासनम् । ग

शिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु । द्यौर्हिंकारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः, उदिते ह्यादित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अंतरिक्षमुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः, प्राणिभिः प्रतिहृरणादग्नेः । पृथिवी निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ॥

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं सामोपास्ते ॥२॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

उपासनफलं— कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्च आवृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पंचविधं समस्तं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पंचविधे सप्तविधे च ॥

वृष्टौ पंचविधं सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः उद्गृह्णाति तन्निधनम् ॥१॥

वृष्टौ पंचविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्वृष्टिनिमित्तत्वादानंतर्यम् । पुरोवातो हिंकारः । पुरोवाताद्युद्ग्रहणान्ता हि वृष्टिः, यथा साम हिंकारादिनिधनान्तम् । अतः पुरोवातो हिंकारः प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः, प्रावृषि मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः । वर्षति स उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं, समाप्तिसामान्यात् ॥

वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पंचविधं सामोपास्ते ॥२॥ इति तृतीयः खंडः ॥

फलमुपासनस्य— वर्षति हास्मै इच्छातः । तथा वर्षयति हासत्यामपि वृष्टौ । य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥ इति तृतीयः खंडः ॥　　२.३.—

सर्वास्वप्सु पंचविधं सामोपासीत मेघो यत्संप्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यंदन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥१॥

सर्वास्वप्सु पंचविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वासामपामानंतर्यम् । मेघो यत्संप्लवत एकीभावेनेतरेतरं घनीभवति मेघो यदोन्नतः तदा संप्लवत इत्युच्यते, तदा अपामारंभः स हिंकारः । यद्वर्षति स प्रस्तावः, आपः सर्वतो

व्याप्तुं प्रस्तुताः। याः प्राच्यः स्यंदन्ते स उद्गीथः श्रैष्ठ्यात्। याः प्रतीच्
प्रतिहारः प्रतिशब्दसामान्यात्। समुद्रो निधनं, तन्निधनत्वादपाम्॥

**न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पं
सामोपास्ते ॥२॥ इति चतुर्थः खंडः ॥**

न हाप्सु प्रैति। नेच्छति चेत्। अप्सुमानम्मान्भवति फलम् ॥२॥

**ऋतुषु पंचविधं सामोपासीत वसंतो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्ताव
उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमंतो निधनम् ॥१॥**

ऋतुषु पंचविधं सामोपासीत। ऋतुव्यवस्थाया यथोक्ताम्बुनिमित्त
तर्थम्। वसंतो हिंकारः, प्राथम्यात्। ग्रीष्मः प्रस्तावः, यवादिसंग्रहः प्र
हि प्रावृडर्थम्। वर्षा उद्गीथः, प्राधान्यात्। शरत्प्रतिहारः, रोगिणां मृ
प्रतिहरणात्। हेमंतो निधनं, निवाते निधनात्प्राणिनाम्॥

**कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु
सामोपास्ते ॥२॥ इति पंचमः खंडः ॥**

फलं— कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकाय
ऋतुमानार्तवैर्भोगैश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः॥

**पशुषु पंचविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गा
थोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥१॥**

पशुषु पंचविधं सामोपासीत। सम्यग्वृत्तेष्वृतुषु पशव्यः काल
र्थम्। अजा हिंकारः। प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा। ''अजः पशूनां प्रथ
श्रुतेः। अवयः प्रस्तावः, साहचर्यदर्शनादजावीनाम्। गाव उद्गीथः श्रै
अश्वाः प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणाम्। पुरुषो निधनं पुरुषाश्रयत्वात्प

**भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशु
विधं सामोपास्ते ॥२॥ इति षष्ठः खंडः ॥**

फलं— भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति। पशुफलैश्च भोग
भिर्युज्यत इत्यर्थः॥

**प्राणेषु पंचविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो वा
श्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयांसि वा एतानि**

प्राणेषु पंचविधं परोवरीयः सामोपासीत। परंपरं वरीयस्त्व

दृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः । प्राणो हिंकारः उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् । वाक्प्रस्तावः वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् । वाग्वरीयसी प्राणात् । अप्राप्तमप्युच्यते वाचा, प्राप्तस्यैव तु गंधस्य ग्राहकः प्राणः । चक्षुरुद्गीथः । वाचो बहुतरविषयं प्रकाशयति चक्षुरतो वरीयो वाच उद्गीथः, श्रैष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । वरीयश्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् । मनो निधनं, मनसि हि निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेंद्रियाहृता विषयाः । वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः सर्वेंद्रियविषयव्यापकत्वात् । अतींद्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति । यथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसि प्राणादीनि वै एतानि ॥

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पंचविधं परोवरीयः सामोपास्त इति तु पंचविधस्य ॥२॥

एतद्दृष्ट्या विशिष्टं यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं भवतीत्युक्तार्थम् । इति तु पंचविधस्य साम्न उपासनमुक्तमिति सप्तविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निरपेक्षो हि पंचविधे, वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधित्सति ॥ इति सप्तमः खंडः ॥ २.७.—

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥१॥

अथानंतरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साध्विदमारभ्यते । वाचीति सप्तमी पूर्ववत् वाग्दृष्टिविशिष्टं सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किंच वाचः शब्दस्य हुमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारसामान्यात् । यत्प्रेति शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यत् आ इति स आदिः आकारसामान्यात् । आदिरित्योंकारः सर्वादित्वात् ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥२॥

यदुदिति स उद्गीथः उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स प्रतिहारः प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनं निशब्दसामान्यात् ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते ॥३॥ इति अष्टमः खंडः ॥

दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थम् ॥ २.८.

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्वदा समस्तेन स मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥१॥

अवयवमात्रे साम्न्यादित्यदृष्टिः पंचविधेषूक्ता प्रथमे चाध्याये । अथेद खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्न्यवयवविभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासी कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति उच्यते— उद्गीथत्वे हेतुवदादित्यस्य सा हेतुः । कोऽसौ ? सर्वदा समो वृद्धिक्षयाभावात्तेन हेतुना सामादित्यः । प्रति मां प्रतीति तुल्यां बुद्धिमुत्पादयति । अतः सर्वेण समोऽतः साम त्वादित्यर्थः । उद्गीथभक्तिसामान्यवचनादेव लोकादिषूक्तसामान्याद्धिंकारा गम्यत इति हिंकारादित्वे कारणं नोक्तम् । सामत्वे पुनः सवितुरनुक्तं कार सुबोधमिति समत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य य दयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति हिंकारभा ह्येतस्य साम्नः ॥२॥

तस्मिन्नादित्येऽवयवविभागश इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान यत्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् । कथं ? तस्यादित्यस्य य दयाद्धर्मरूपं स हिंकारो भक्तिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तस्य हिंकारभक्तिरूपम् । स्यादित्यस्य साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुपजी त्यर्थः । यस्मादेवं, तस्मात्ते हिं कुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्माद्धिंव जिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नः, तद्भक्तिभजनशीलत्वाद्धि त एवं वर्तन्ते

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्त प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥३॥

अथ यत्प्रथमोदिते सवितृरूपं तदस्यादित्याख्यस्य साम्नः स प्रस दस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते, त्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यत्संगववेलायां स आदिस्तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि त न्यंतरिक्षेऽनारंबणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्न

अथ यत्संगववेलायां गवां रश्मीनां संगमनं संगमो यस्यां वेलाय

वत्सैः सह, सा संगववेला, तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष कारः । तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि । यत एवं तस्मात्तानि वयां- तरिक्षेऽनारंबणान्यनालंबनानि आत्मानमादायात्मानमेवालंबनत्वेन गृहीत्वा पतन्ति गच्छन्ति, अत आकारसामान्यादादिभक्तिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥५॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिन ऋजु मध्यंदिन इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्त- य देवा अन्वायत्ताः, द्योतनातिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः जापत्यानां प्रजापत्यपत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ .

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वा- त्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥६॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णाद्यद्रूपं सवितुः, स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा न्वायत्ताः । अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नाव- न्ते नाधः पतन्ति तद्द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो र्भाः ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्ता- स्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्याः पशवोऽन्वायत्ताः । स्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्षमरण्यं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति, ष्ट्वोपद्रवणादुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्नि- दधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामो- पास्ते ॥८॥ इति नवमः खंडः ॥

अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं जिगमिषति सवितरि तन्निधनं, तदस्य पितरोऽन्वायत्ताः, तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु निक्षिपन्ति स्तदर्थं पिंडान्वा स्थापयन्ति । निधनसंबंधान्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः तरः । एवमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते स्तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ २.९.—

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयितृत्वात् । तस्याति
रणायेदं सामोपासनमुपदिश्यते—

**अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत हिंकार इ
त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥१॥**

अथ खल्वनंतरं आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्य, आत्मसंमितं स्वाव
वतुल्यतया मितं, परमात्मतुल्यतया वा संमितं, अतिमृत्यु मृत्युजयहेतुत्वा
यथा प्रथमेऽध्याय उद्गीथभक्तिनामाक्षराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि, त
साम्नः सप्तविधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं प
कल्प्योपास्यत्वेनोच्यन्ते । तदुपासनं मृत्युगोचराक्षरसंख्यासामान्येन मृत्युं प्र
तदतिरिक्ताक्षरेण तस्यादित्यस्य मृत्योरतिक्रमणायैव संक्रमणं कल्पयति । अ
मृत्यु सप्तविधं सामोपासीत, मृत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताक्षरसंख्ययेत्यतिमृत्यु सा
तस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतत्त्र्यक्षरं भक्तिनाम । प्रस्ताव इति
भक्तेस्त्र्यक्षरमेव नाम, तत्पूर्वेण समम् ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ।

आदिरिति द्व्यक्षरं, सप्तविधस्य साम्नः संख्यापूरण ओंकार आदिरि
च्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकमक्षरमवच्छिद्याद्यक्षरयोः प्र
प्यते । तेन तत्सममेव भवति ॥

**उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत
रमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥३॥**

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भव
अक्षरमतिशिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः समत्वकरणायाह
तदेकमपि सदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवति । अतस्तत्समम् ॥

**निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि
विंशतिरक्षराणि ॥४॥**

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति । एवं त्र्यक्षरसमतया सा
संपाद्य यथाप्राप्तान्येवाक्षराणि संख्यायन्ते— तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनाम
राणि द्वाविंशतिः ॥

एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन

मादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥५॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययादित्यमाप्नोति मृत्युम् । यस्मादेकविंश इतोऽस्माल्लोकादसावादित्यः संख्यया । 'द्वादश मासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इति श्रुतेरतिशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्योरादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः । यच्च तदादित्यात्परं, किं तत्, नाकं, कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति नाकं, कमेवेत्यर्थः अमृत्युविषयत्वात् । विशोकं च तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोतीति ॥

आप्नोति हादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ॥६॥

उक्तस्यैव पिंडितार्थमाह— एकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयमाप्नोति । परो हास्यैवंविद आदित्यजयान्मृत्युगोचरात्परो जयो भवति, द्वाविंशत्यक्षरसंख्ययेत्यर्थः । य एतदेवं विद्वानित्याद्युक्तार्थम् । तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति । द्विरभ्यासः साप्तविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ इति दशमः खंडः ॥ २.१०.—

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥१॥

विना नामग्रहणं पंचविधस्य सप्तविधस्य च साम्न उपासनमुक्तम् । अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशिष्टफलानि सामोपासनान्तराण्युच्यन्ते । यथाक्रमं गायत्रादीनां कर्मणि प्रयोगः, तथैव मनो हिंकारो मनसः सर्वकरणवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानंतर्याद्वाक्प्रस्तावः, चक्षुरुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्स्वापकाले । एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतं, गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात् ॥

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥२॥ इति एकादशः खंडः ॥

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति, अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्वमायुरेति, 'शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्य' इति श्रुतेः । ज्योगुज्ज्वलं जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्या । गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति, यन्महामना अक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः ॥ २.११.—

अभिमंथति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्‌ ऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं संशाम्यति तन्निध द्रथंतरमग्नौ प्रोतम् ॥१॥

अभिमंथति स हिंकारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते स प्रस्ताव उ र्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविःसंबंधाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्य । अंगारा भवन्ति प्रतिहारोऽङ्गाराणां प्रतिहृतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वादग्नेः, संशमो निः शे शमः, समाप्तिसामान्यान्निधनम् । एतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् । मंथने ह्यग्निर्गी

स य एवमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्व रेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ माचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वादशः खंडः ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसी वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्च तेजस्तु केवलं त्विड्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निः । न प्रत्यङ्ङग्नेरभिमुखो ना भक्षयेत्किंचिन्न निष्ठीवेत् श्लेष्मनिरसनं च न कुर्यात् तत् व्रतम् ॥ २.१

उपमंत्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उ प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति धनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥१॥

उपमंत्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारः । ज्ञपयते तोषयति स प्रस सहशयनमेकपर्यंकगमनं स उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । प्रति स्त्रीं शयनं स्त्रिया अ स्त्रीभावः स प्रतिहारः । कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति तं मेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । वाय्वंबुमिथुनसंबंधात् ॥

स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मिथुन थुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति न्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । मिथुनीभवत्यविधुरो भवतीत्यर्थः । मिथुन नात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते । न कांचन कांचिदपि स्त्रियं स्वात प्राप्तां न परिहरेत्समागमार्थिनीम् । वामदेव्यसामोपासनांगत्वेन विध एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयः । वचनप्रामाण्याच्च धर्मावगतेर्न प्रतिषे णास्य विरोधः ॥२॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ २.१

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतत् बृहदादित्ये प्रोतम् ॥१॥

उद्यन्सविता स हिंकारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्तवनहेतुत्वात्कर्मणाम् । मध्यंदिनं उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । अपराह्णः प्रतिहारः पश्वादीनां गृहान्प्रति हरणात् । यदस्तं यंस्तन्निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्राणिनाम् । एतत् बृहदादित्ये प्रोतं बृहत आदित्यदैवत्यत्वात् ॥

स य एवमेतत् बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निंदेत्तत् व्रतम् ॥२॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निंदेत्तद्व्रतम् ॥ २.१४.—

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥१॥

अभ्राण्यब्भरणात् । मेघ उदकसेक्तृत्वात् । उक्तार्थमन्यत् । एतद्वैरूपं नाम साम पर्जन्ये प्रोतम् । अनेकरूपत्वात् अभ्रादिभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यम् ॥१॥

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निंदेत्तत् व्रतम् ॥२॥ इति पंचदशः खंडः ॥

विरूपांश्च सुरूपांश्चाजाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं न निन्देत्तत् व्रतम् ॥ इति पंचदशः खंडः ॥ २.१५.—

वसंतो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमंतो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥१॥

वसंतो हिंकारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तूंन्न निंदेत्तत् व्रतम् ॥२॥ इति षोडशः खंडः ॥

एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुवत् यथर्तव आर्तवैर्धर्मैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानिति । उक्तमन्यत् । ऋतूंन्न निंदेत्तत् व्रतम् ॥ २.१६.—

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥१॥

पृथिवी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । शक्वर्य इति नित्यं बहुवचनं रेवत लोकेषु प्रोताः ॥

स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्व ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निंदेत्तत् इति सप्तदशः खंडः ॥

लोकी भवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निंदेत्तत् व्रत

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥१॥

अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः ॥

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्व ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निंदेत्तत इति अष्टादशः खंडः ॥

पशून्न निंदेत्तत् व्रतम् ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो म धनमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषु प्रोतम् ॥१॥

लोम हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात् । त्वक्प्रस्ताव आनंतर्यात मुद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । मज्जा निधन एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देहावयवेषु प्रोतम् ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमंगेषु प्रोतं वेदांगी भवति नांगेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या मज्ज्ञो नाश्नीयात्तत् व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥२॥ एकोनविंः

अंगी भवति समग्रांगो भवतीत्यर्थः । नांगेन हस्तपादादि न कुटिलो भवति पंगुः कुणी वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्ज नाश्नीयान्न भक्षयेत् । बहुवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्ज्ञो नाः नाश्नीयादिति वा, तत् व्रतम् ॥ इति एकोनविंशः खंडः ॥

अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि

ा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥१॥

अग्निर्हिंकारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनंतर्यसामान्यात् । आ-
य उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । चंद्रमा निधनं क-
गां तन्निधनात् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात् ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां
र्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
ति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निंदेत्तत् व्रतम् ॥ इति विंशः खंडः ॥

विद्वत्फलं— एतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां
र्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमित्येतत् । वाशब्दोऽत्र
ा द्रष्टव्यः । सलोकतां वेत्यादि । भावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेः । गच्छति
ोति । समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान्न निंदेत्तत् व्रतम् । "एते वै देवाः
प्रक्षं यद्ब्राह्मणाः" इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिंदा देवतानिंदैवेति ॥ २.२०.—

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स
ीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गंधर्वाः पितरस्तन्नि-
नमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥१॥

त्रयी विद्या हिंकारः । अग्न्यादिसाम्न आनंतर्यं त्रयीविद्याया अग्न्यादि-
र्यत्वश्रुतेः । हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्यानाम् । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वा-
ंतरा इति प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रैष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिहृत-
ात्प्रातिहारत्वम् । सर्पादीनां धकारसामान्यान्निधनत्वम् । एतत्साम— नामवि-
शभावात्सामसमुदायः सामशब्दः— सर्वस्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् ।
यीविद्यादिदृष्ट्या हिंकारादिसामभक्तय उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपासनेषु
नु येषु प्रोतं यद्यत्साम तद्दृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्मांगाणां दृष्टिविशेषेणेवाज्य-
ाव संस्कार्यत्वात् ॥

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥२॥

सर्वविषयसामविदः फलं— सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः । निरुपचारि-
सर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्यनुपपत्तिः ॥

तदेष श्लोको यानि पंचधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥

तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रोऽप्यस्ति । यानि पंचधा पंचप्रकारेण हिंकारा-

दिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रय्यविद्यादीनि, तेभ्यः पंचत्रिकेभ्यो ज्या महत्तरं परं च व्यतिरिक्तमन्यद्वस्त्वंतरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव सर्वस्यांतर्भावः ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्यु सीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥४॥ इति एकविंशः खंडः ॥

यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स वेद सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । दिशः सर्वदिक्स्था अस्मा एवंविदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः । मस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतम् । द्विरुक्तिः सामोपा समाप्त्यर्था ॥ इति एकविंशः खंडः ॥ २.२१.

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्नि सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदिंद्रस्य क्रौंचं बृहस्पतेरपध्वान्तं णस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥१॥

सामोपासनप्रसंगेन गानविशेषादिसंपदुद्गातुरुपदिश्यते फलविशेषसंबंध विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष ऋषभकूजितसमोऽस्यास्तीति विनर्दि गान वाक्यशेषः । तच्च साम्नः संबंधि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निदेवत्यं चोद्गी द्गानम् । तदहमेवंविशिष्टं वृणे प्रार्थय इति कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्ये अनिरुक्तोऽमुकसम इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदेवत्यः स गानवि आनिरुक्त्यात्प्रजापतेः । निरुक्तः स्पष्टः सोमस्य सोमदेवत्यः स उद्गीथ इत्य मृदु श्लक्ष्णं च गानं वायोर्वायुदेवत्यं तत् । श्लक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्य चंद्रस्यैंद्रं तद्गानम् । क्रौंचं क्रौंचपक्षिनिनादसमं बृहस्पतेर्बार्हस्पत्यं तत् । अप भिन्नकांस्यस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानेवोपसेवेत प्रयुंजीत वारुणं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनु स्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्ये मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥२॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य आगा आशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् । तृणोदकं पशुभ्यः, लोकं यजमानाय, अन्नमात्मने मह्यमागायानि इत्येतानि । मनसा चिंतयन्

तः स्वरोष्मव्यंजनादिभ्यः स्तुवीत ॥

सर्वे स्वरा इंद्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा गोरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेंद्रं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति रतीत्येनं ब्रूयात् ॥३॥

सर्वे स्वरा अकारादय इंद्रस्य बलकर्मणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्था- ाः । सर्व ऊष्माणः शषसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य वा आत्मानः । स्पर्शाः कादयो व्यंजनानि मृत्योरात्मानः । तमेवंविदमुद्गातारं यदि कश्चि- रेषूपालभेत, स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इति, एवमुपालब्ध इंद्रं प्राणमीश्वरं गमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुंजानोऽहं, स इंद्रो यत्तव वक्तव्यं त्वा त्वां प्रति ाति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति रतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥४॥

अथ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत, प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं, स त्वा प्रति ति संचूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत, मृत्युं शरणं नोऽभूवं, स त्वा प्रति धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इंद्रे बलं ददानीति सर्व माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥५॥ द्वाविंशः खंडः ॥

यत इंद्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः । हमिंद्रे बलं ददानि बलमादधानीति । तथा सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अंतरप्रवे- ा अनिरस्ता बहिरप्रक्षिप्ता विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः, प्रजापतेरात्मानं परि- नि प्रयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशेन शनकैरनभिनिहिता अनासिनिक्षिप्ता व्याः । मृत्योरात्मानं बालानिव शनकैः परिहरन् मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥

त्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो चार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥१॥

ओंकारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्यारभ्यते । नैवं मः सामावयवभूतस्यैवोद्गीथादिलक्षणस्योंकारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं यत्सर्वैरपि सामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवलादोंकारोपासन प्यत इति । तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्यासः । त्रयस्त्रिसंख्याका धर्मस्य स धर्मस्कंधा धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह— यज्ञोऽग्निहोत्रादिः, अध सनियमस्य ऋगादेरभ्यासः, दानं बहिर्वेदि यथाशक्ति द्रव्यसंविभागो भिक्षमाणे इत्येष प्रथमो धर्मस्कंधः गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निर्वर्तकेन गृहस्थेन ि श्यते । प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणान्नाद्यार्थः । तप एव द्वितीयः, इति कृच्छ्रचांद्रायणादि तद्वांस्तापसः परिव्राड्वा, न ब्रह्मसंस्थ आश्रमधर्म संस्थो ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कंधः । ब्रह्मचार्याचार्ये वस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यंतं यावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकु वसादयन्क्षपयन्देहं तृतीयो धर्मस्कंधः । अत्यंतमित्यादिविशेषणान्नैष्ठिक गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्यायग्रहणार्थत्वान्न पुण्यलोकत्वं ब्रह्मचर्येण । एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तैर्धर्मैः पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां इमे पुण्यलोका आश्रमिणो भवन्ति । अवशिष्टस्त्वनुक्तः परिव्राट् तुरीयो संस्थो ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः; सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्म कमेति नापेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत्, पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणा

यदि च पुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वाद्वि नावक्ष्यत् । विभक्तोपदेशाच्चात्यंतिकममृतत्वमिति गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मप पन्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थः न तत्फलविध्यर्थः, स्तुतये च प्रणवसेवाया आ धर्मफलविधये चेति हि भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् स्मृतिसिद्धाश्रमफलानुव प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति । यथा पूर्णवर्मणः सेवा भक्त धानमात्रफला राजवर्मणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवश्च तत्सत्यं ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परं' इत्याद्याम्नायात्क युक्तं तत्सेवातोऽमृतत्वम् ॥

अत्राहुः केचित्— चतुर्णामाश्रमिणामविशेषेण स्वधर्मानुष्ठानात्पुण्यलो इहोक्ता ज्ञानवार्जितानां 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' इति । नात्र परिव्राड ष्टितः, परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्च तप एवेति । तप एव द्वि

इत्यत्र तपःशब्देन पारिव्राट्तापसौ गृहीतौ । अतस्तेषामेव चतुर्णां यो ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति चतुर्णामधिकृतत्वाविशेषात् ब्रह्मसंस्थत्वेऽप्रतिषेधाच्च स्वकर्मच्छिद्रे च ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्योपपत्तेः । न च यववराहादिशब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः पारिव्राजके रूढः ब्रह्मणि संस्थितिनिमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि रूढिशब्दा निमित्तमुपाददते । सर्वेषां च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते । यत्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं पारिव्राडेकविषये संकोचे कारणाभावान्निरोद्धुमयुक्तम् ॥ न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वं, ज्ञानानर्थक्यप्रसंगात् । पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानं अमृतत्वसाधनमिति चेन्न । आश्रमधर्मत्वाविशेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टम् । न च वचनमस्ति पारिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः । तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितधर्मवतां सोऽमृतत्वमेतीति ॥

न । कर्मनिमित्तविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् । कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षीरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतं सर्वप्राणिषु दर्शनात् । 'सदेकमेवाद्वितीयं' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' इति शास्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्मविधिनिमित्तमनुपमृद्य न जायते, भेदाभेदप्रत्यययोर्विरोधात् । न हि तैमिरिकद्विचंद्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृद्य तिमिरापगमे चंद्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते, विद्याविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः 'सदेकमेवाद्वितीयं' 'तत्सत्यं' 'विकारभेदोऽनृतं' इत्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्रत्ययेन, स सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृत्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते, स च परिव्राडेवान्यस्यासंभवात् । अन्यो ह्यनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्निदं कृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । तस्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता । वाचारंभणमात्रविकारानृताभिसंधिप्रत्ययवत्त्वात् । न चासत्यमित्युपमर्दिते भेदप्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिरुपपद्यते, आकाश इव तलमलबुद्धिर्विवेकिनः । उपमर्दितेऽपि भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययानुपमर्दनादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यात् । अभक्ष्यभक्षणादिप्रति-

षेधवाक्यानां प्रामाण्यवदुक्तं एकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यं, सर्वोपनिषदां त
रत्वात् । कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसंग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत
वत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधात् । विवेकिन
करणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काम्यविध्यनुच्छेददर्शनात् । न
कामात्मता न प्रशस्ता इत्येवंविज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त
काम्यकर्मविधय उच्छिद्यन्ते, अनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति । तथा ब्रह्मसं
ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न तद्विधय उच्छिद्यन्ते, अब्रह्मविद्भिरनुष्ठी
एवेति । परिव्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीन
ग्निहोत्रादिकर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्यचिंतायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात्
हि नाभिचरेदिति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति, शत्रौ द्वेषर
नापि विवेकिनाभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते भेदप्र
बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति, परिव्राजकस्येव भिक्षाचरणादौ
क्षादि प्रवर्तकम् । इहाप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्तकमिति चेत् न । भेदप्रत
वतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धिर्विद्यया यः, स कर्मण्यधि
इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्यवायो, न निवृत्त
कारस्य; गृहस्थस्येव ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्व
मस्थ उत्पन्नैकत्वप्रत्ययः परिव्राडिति चेत् न । स्वस्वामित्वभेदबुद्ध्यनि
कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणां, "अथ कर्म कुर्वीय" इति श्रुतेः । तस्मात् स्वस्वामि
भावाद्भिक्षुरेक एव परिव्राट् न गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प
येन विधिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परिव्राजकस्
चेत् न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रच्यावितस्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प
षिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रात्रौ
कंटके वा पतित उदितेऽपि सवितारि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं निवृत्त
भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ इति ॥

यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् । यच्च
तपःशब्देन परिव्राडप्युक्त इति । एतदसत् । कस्मात् ? परिव्राजकस्यैव नि
भेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थतासंभवात् । स एव ह्यवशेषित इत्यवोचाम । एव
विज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च । भेदबुद्धिमत एव हि तपःकर्तव

स्यात् । एतेन कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परिव्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तम् ॥ यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्पारिव्राजके न रूढो ब्रह्मसंस्थशब्द इति तत्परिहृतम् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवान्नान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दा निमित्तं नोपाददत इति । तन्न । गृहस्थतक्षपारिव्राजकादिशब्ददर्शनात् । गृहास्थितिपारिव्राज्यतक्षणादिनिमित्तोपादाना अपि गृहस्थपरिव्राजकावाश्रमिविशेषे, विशिष्टजातिमति च तक्षेति, रूढा दृश्यन्ते शब्दाः । न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते, प्रसिद्ध्यभावात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनपरिव्राडेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्त इह भवितुमर्हति, मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं पारिव्राज्यं, न यज्ञोपवीतत्रिदंडकमंडल्वादिपरिग्रह इति । 'मुंडोऽपरिग्रहोऽसंगः' इति च श्रुतिः । 'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं' इत्यादि च श्वेताश्वतरीये । "निस्तुतिर्निर्नमस्कारः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । "तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः । तस्मादलिंगो धर्मज्ञोऽव्यक्तालिंगः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

यत्तु सांख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः सत्यत्वाभ्युपगमात् तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्यताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते, तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्चाज्ञैरलसतयाऽकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत् कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्वेदान्तप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत एव कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वं चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्व विज्ञाने सति पारिव्राज्यमर्थसिद्धम् ॥

ननु अग्न्युत्सादनदोषभाक्स्यात्परिव्रजन् "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इति श्रुतेः । न । दैवोत्सादितत्वात् उत्सन्न एव हि स एकत्वदर्शने जाते । "अपागादग्नेरग्नित्वं" इति श्रुतेः । अतो न दोषभाग्गृहस्थः परिव्रजन्निति ॥

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥२॥

प्रजापतिर्विराट् कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाभ्यतपदभितापं कृतवान्ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या संप्रास्रवत्प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् पूर्ववत् । तस्या अभित-

प्राया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः ॥

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः संप्रास्रवत्तद्यथा शंकुना सर्वा पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोंकार एवेदं सर्वमोंकार ए सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खंडः ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः संप्रास्रवत् । तद्ब्रह्म की इत्याह—तद्यथा शंकुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि संतृण्ण निविद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोंकारेण ब्रह्मणा परमात्मनः प्रतीकभूतेन वाक्शब्दजातं संतृण्णा । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इत्यादिश्रुतेः । परमात्मविका नामधेयमात्रमित्यतः ॐकार एवेदं सर्वमिति । द्विरभ्यास आदरार्थः । लोक निष्पादनकथनमोंकारस्तुत्यर्थमिति ॥ २. २३.

सामोपासनप्रसंगेन कर्मगुणभूतत्वान्निवर्त्योंकारं परमात्मप्रतीकत्वादमृतत्वं त्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्यांगभूतानि सामहोममंत्रोत्थानान्युपदिदिक्षन्नाह

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सव मादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति— यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनाम् । तैश्च प्रातःस संबद्धोऽयं लोको वशीकृतः प्रातःसवनेशानैः । तथा रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशानै रिक्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृत इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते ॥

क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्या विद्वान्कुर्यात् ॥२॥

अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न क्वचिल्लोकोऽस्तीत्य प्रायः । "लोकाय वै यजते यो यजते" इति श्रुतेः । लोकाभावे च स यो य मानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममंत्रोत्थानलक्षणं न विद्यान्न विजानीय सोऽज्ञः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथंचन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । सामादिविज्ञ स्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामा विज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रतिषेधाय चेति हि भिद्येत वाक्यम् । आद्ये चौष कांडेऽविदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं सामाद्युपायं वि न्कुर्यात् ॥

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवं सामाभिगायति ॥३॥

किं तद्वेद्यमित्याह— पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारंभाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं रा ३३३३३हु३म् आ३३ ज्या३यो३आ३२१११ इति ॥४॥

लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हेऽग्ने तेन द्वारेण पश्येम त्वा त्वां राज्यायेति ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विंदैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥५॥

अथानंतरं जुहोत्यनेन मंत्रेण— नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः । लोकं मे मह्यं यजमानाय विंद लभस्व । एष वै मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्रयच्छन्ति ॥६॥

अत्रास्मिंल्लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः । स्वाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारार्गलं इत्येवं मंत्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । एवमेतैः वसुभ्यः प्रातःसवनसंबद्धो लोको निष्क्रीतः स्यात् । ततस्ते प्रातःसवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति ॥

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति ॥७॥ लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं वैरा३३३३३हु३म् आ३३ज्या३यो३आ३२१११ इति ॥८॥

तथा आग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विंदैष वै यजमानस्य लोक एताऽस्मि ॥९॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनं सवनं संप्रयच्छन्ति ॥१०॥

अंतरिक्षक्षित इत्यादि समानम् ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उप स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥११॥ लो३कद्वारमपावा३र्ण पश्येम त्वा वयं स्वारा३३३३३हु३म् आ३३ज्या३यो३ आ३२१११ ॥१२॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा साम्रा३३३३३हु३म् आज्या३आ३यो३२१११ इति ॥१३॥

तथा आहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यदैवत्यमादित्यं वै च सामाभिगायति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो क्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विंदत ॥१४॥ एष वै यजमानस्य लोक स्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहापहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥१

दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादि समानमन्यत् । विंदतापहतेति बहुवचन विशेषः । याजमानं त्वेतत् । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादिलिंगात् ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं संप्रयच्छन्त्येष यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥१६॥ इति चतुर्विंशः खंडः

एष ह वै यजमान एवंवित् यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य मात्रां याथात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एव वेदेति द्विरुक्तिरध्यायपरि प्त्यर्था ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २.२४

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

'असौ वा आदित्यः' इत्याद्यध्यायारंभे संबंधः । अतीतानंतराध्या उक्तं 'यज्ञस्य मात्रां वेद' इति । यज्ञविषयाणि च सामहोममंत्रोत्थानानि वि फलप्राप्तये यज्ञांगभूतान्युपदिष्टानि । सर्वयज्ञानां च कार्यनिर्वृत्तिरूपः स महत्या श्रिया दीप्यते । स एष सर्वप्राणिकर्मफलभूतः प्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव अतो यज्ञव्यपदेशानंतरं तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः श्रे फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिः—

ॐ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥१॥

असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि। देवानां मोदनान्मध्विव मध्वसावादित्यः। वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य। कथं मधुत्वमित्याह– तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रामरस्येव मधुनस्तिरश्चीनवंशः तिरश्चीनश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः। तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यते। अंतरिक्षं च मध्वपूपो द्युवंशे लग्नः सन् लंवत इवातो मध्वपूपसामान्यादंतरिक्षं मध्वपूपो, मधुनः सवितुराश्रयत्वाच्च। मरीचयो रश्मयो राश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः। 'एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचयः' इति हि विज्ञायन्ते। ता अंतरिक्षमध्वपूपस्थरश्म्यंतर्गतत्वात् भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा, मध्वपूपनाड्यंतर्गता हि भ्रमरपुत्राः॥

तस्य ये प्रांचो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः। ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः॥२॥

तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्रांचः प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यः प्रागंचनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः। तत्र ऋच एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव, यतो रसानादाय मधु कुर्वन्ति, तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव। तत्र ऋग्ब्राह्मणसमुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्रावासंभवादृग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म। ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिस्रावसंभवात्। मधुकरैरिव पुष्पस्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मणोऽप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते। कास्ता आप इत्याह— ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिनिर्वृत्ता अमृता अमृतार्थत्वादत्यंतरसवत्य आपो भवन्ति। तद्रसानादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्रमरा ऋचः॥

एतमृग्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥३॥

एतमृग्वेदमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं अभ्यतपन्नभितापं कृतवत्य इवैता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः। ऋग्भिर्हि मंत्रैः शस्त्राद्यंगभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वर्तकं रसं मुंचतीत्युपपद्यते, पुष्पाणीव भ्रमरैराचूष्यमाणानि। तदेत-

दाह— तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य ऋङ्मधुकराभितापनिःसृत च्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिंद्रियं सामर्थ्योपेतैरिंद्रियैरवै वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनोपयुज्यमानेनाहन देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्यमेष रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं ॥४॥ इति प्रथमः खंडः ॥१॥

यशआद्यन्नाद्यपर्यंतं तद्व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरदगमत् । गत्वा च तदादि भितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः । अमुष्मिन्नादित्ये र कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे इत्येवं हि यशआदिलक्षणफलप्राप्तये कर्माणि यन्ते मनुष्यैः, केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते श्रद्धाहेतोः । एतत् । किं तत् यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥ ३.१

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यज मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजूंष्येव मधुकृतो वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि, पूर्ववन्मधुकृत इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्प नीयं पुष्पमित्युच्यते । ता एव सोमाद्या अमृता आपः ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यश इंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रय एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपम् ॥३॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समा मप्येतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ ३.२

अथ येऽस्य प्रत्यंचो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः स न्यव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ तानि वा ए सामान्येतं सामवेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्यमन रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि कृष्णं रूपम् ॥३॥ इति तृतीयः खंडः ॥

अथ येऽस्य प्रत्यंचो रश्मय इत्यादि समानम् । तथा साम्नां मधु । दादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ ३.३

अथ येऽस्योदंचो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वांगिरस मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ ते वा एतेऽथर्वांरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥३॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

अथ येऽस्योदंचो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वांगिरसोऽथर्वणा अंगिरा च दृष्टा मंत्रा अथर्वांगिरसः, कर्मणि प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं रम् । तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्मांगत्वेन विनियोगः द्धः । मध्वेतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपमतिशयेन कृष्णमित्यर्थः ॥ ३.४.—

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा कृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥१॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एतमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥२॥ व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मय इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या एव देशा लोकद्वारीयादिविधय उपासनानि च कर्मांगविषयाणि मधुकृतो, ब्रह्मैव दाधिकारात्प्रणवाख्यं पुष्पम् । समानमन्यत् । मध्वेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत समाहितदृष्टेर्दृश्यते संचलतीव ॥

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतामृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥४॥ इति पंचमः खंडः ॥

ते वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानाम्याह—वेदा हि यस्माल्लोकनिष्यंदत्वात्सारा इति रसाः, तेषां रसानां कर्मसमापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यंतसारभूता इत्यर्थः । तथा मृतानाममृतानि वेदा ह्यमृताः नित्यत्वात् तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्यमृतानि । रसानां रसा इत्यादि कर्मस्तुतिरेषा यस्यैवंविशिष्टान्यमृतानि फलमिति ।

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति ॥१॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः । प्रातःसवनेशाना उपजीग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । 'अन्नाद्यं

शन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥२॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भू
ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्मा
पादुदेति ॥३॥ स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्ताव
र्ध्वं उदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥
इति दशमः खंडः ॥

तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वस्मात्पूर्वस्मात् द्वि
णोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवितुश्चतुर्दिशमिंद्रयमवरुणसोमपु
उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य मूर्धनि मे
प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति । अत्रोक्तः परिहार आचार्यैः । अमरावत्यादि
पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासि
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिः तदत्ययश्चास्तमनं, न परमार्थत उदयास्तमने स्त
तन्निवासिनां च प्राणिनामभावे तान्प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता ना
मेतेति, चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् । तथा अमरावत्याः सकाश
द्विगुणं कालं संयमनी पुरी वसति अतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इ
देत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिं चापेक्ष्य । तथोत्तरास्वपि पुरीषु योजन
सर्वेषां च मेरुरुत्तरतो भवति । यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा सं
मन्यामुद्यन्दृश्यते, तत्र मध्याह्नगतो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते, तथोत्तरस्यां, प्रदक्षिणावृ
तुल्यत्वात् । इलावृतवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां स
तोर्ध्व इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते, पर्वतोर्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्सवितृप्रकाशस्य । त
र्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानां च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालवै
ण्यालिंगेन । उद्यमनसंवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानम् ॥ ३.१०.

अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्था
तदेष श्लोकः ॥१॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं, तत्कर्मफ
पभोगक्षये तानि प्राणिजातान्यात्मनि संहृत्याथ ततस्तस्मादनंतरं प्राण्यनुग्रह
लादूर्ध्वः सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्स्वात्मस्थो नै
देता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये स्वात्मन्येव स्थाता । तत्र कश्चि
द्वान्वस्वादिसमानचरणो रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सवि

मत्वेनोपेत्य समाहितः सन्नेतं मंत्रं दृष्ट्वोत्थितोऽन्यस्मै पृष्टवते जगाद यतस्त्व-
तो ब्रह्मलोकात्किं तत्राप्यहोरात्राभ्यां परिवर्तमानः सविता प्राणिनामायुः
ति यथेहास्माकम्। इत्येवं पृष्टः प्रत्याह तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष
 भवति तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदम्॥

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन।
देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति॥२॥

न वै तत्र यतोऽहं ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन्न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि।
हि तत्र निम्लोचास्तमगमत्सविता न चोदियायोद्गतः कुतश्चित्कदाचन कस्मिं-
पि काल इति। उदयास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक इत्यनुपपन्नमित्युक्तः शपथ-
प्रतिपेदे। हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन सत्ये-
ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुध्येयं अप्राप्तिर्ब्रह्मणो मम मा
त्यर्थः॥

सत्यं तेनोक्तमित्याह श्रुतिः—

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य मेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद॥३॥

न ह वा अस्मै यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निम्लोचति नास्तमेति, किं तु
विदेऽस्मै सकृद्दिवा हैव सदैवाहर्भवति स्वयंज्योतिष्ट्वात् य एतां यथोक्तां ब्रह्मोप-
दं वेदगुह्यं वेद। एवं तंत्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसंबंधं च यच्चान्य-
चामैत्र जानातीत्यर्थः। विद्वानुदयास्तमयकालापरिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म
तीत्यर्थः॥

**तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदु-
द्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच॥४॥**

तद्धैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतय उवाच। सोऽपि
वे। मनुरिक्ष्वाक्वाद्याभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तौति ब्रह्मादिविशिष्ट-
ागतेति। किं च तद्धैतन्मधुज्ञानमुद्दालकायारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय
ाय प्रोवाच॥

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने॥

इदं वाव तद्यथोक्तमन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात्।
ाय्याय वा योग्यायान्तेवासिने शिष्याय॥

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥६॥ इति एकादशः खंडः

नान्यस्मै कस्मैचन प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामाचार्यादीनाम् । कस्मात्पुनस्तीर्थसंकोचनं विद्यायाः कृतमित्याह— यद्यप्यस्मा आचार्यायेमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्यादस्या विद्याया निष्क्रयार्थं, आचार्याय धनस्य पूर्णां संपन्नां भोगोपकरणैः, नासावस्य निष्क्रयो यस्मात्ततोऽपि दानादेतदेव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ इति एकादशः खंडः ॥ ३.११.—

यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म सर्वविशेषरहितस्य 'नेति नेति' इत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् । सत्स्वनेकेषु च्छंदःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छंदोक्षराहरणेनेतरच्छंदोव्याप्त्या च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य मातरमिव, हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति, तस्यामत्यंतगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते—

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥१॥

गायत्री वा इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत्किंच स्थावरं जंगमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव । तस्याश्छंदोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्रीकारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं वाग्वै गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतम् । यस्माद्वाक्शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति शब्दयति, असौ गौरसावश्व इति च, त्रायते च रक्षति, अमुष्मान्मा भैषीः किं ते भयमुत्थितमित्यादिना सर्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च, गायत्र्येव तद्गायति च त्रायते च, वाचोऽनन्यत्वाद्गायत्र्याः । गानात्त्राणाच्च गायत्र्या गायत्रीत्वम् ॥

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥२॥

या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री, इयं वाव सा येयं पृथिवी । कथं रेयं पृथिवी गायत्रीति, उच्यते— सर्वभूतसंबंधात् । कथं सर्वभूतसंबंधः, यां पृथिव्यां हि यस्मात्सर्वं स्थावरं जंगमं च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं शीयते नातिवर्तत इत्येतत् । यथा गानत्राणाभ्यां भूतसंबंधो गायत्र्या, भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसंबद्धा पृथिवी, अतो गायत्री पृथिवी ॥

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे ाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥३॥

या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सेदमेव । तत्किं? यदिदमस्मिन्पुरुषे करणसंघाते जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्री- ति, उच्यते— अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अतः वीवद्भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री । एतदेव यस्माच्छरीरं तिशीयन्ते प्राणाः ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे हृदयमस्मिन्- मे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥४॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमस्मिन्नंतर्मध्ये पुरुषे हृदयं रीकाख्यमेतद्गायत्री । कथमित्याह— अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः रवद्गायत्री हृदयम् । एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । "प्राणो ह पिता ो माता" "अहिंसन्सर्वभूतानि" इति च श्रुतेर्भूतशब्दवाच्याः प्राणाः ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥५॥

सैषा चतुष्पदा षडक्षरपदा छंदोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग्भूत- थ्वीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्टयोः पि गायत्रीप्रकारत्वं अन्यथा षड्विधसंख्यापूरणानुपपत्तेः । तदेतस्मिन्नर्थे गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तमृचापि मंत्रेणाभ्यनूक्तं ाशितम् ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥६॥

तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः, वांश्चतुष्पात्षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः पादा गायत्रीति व्याख्यातः । अतस्त-

स्माद्विकारलक्षणाद्गायत्र्याख्याद्वाचारंभणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरश्च परमा॰ रूपोऽविकारः पूरुषः पुरुषः सर्वपूरणात्पुरि शयनाच्च । तस्यास्य पादः सर्वा॰ भूतानि तेजोबन्नादीनि सस्थावरजंगमानि । त्रिपात्त्रयः पादा अस्य त्रिपात् । त्रिपादमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योत॰ स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थ इति ॥

यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स ब॰ पुरुषादाकाशः ॥७॥

यद्वै तत्त्रिपादमृतं गायत्रीमुखेनोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव तत् अयं प्रसिद्धो बहिर्धा बहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै, स बहिर्धा पुरुषाद॰ उक्तः ॥

अयं वाव स योऽयमंतः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः आकाशः ॥८॥

अयं वाव स योऽयमंतः पुरुषे शरीर आकाशः । यो वै सोऽन्तः आकाशः ॥

अयं वाव स योऽयमंतर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णा॰ र्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद ॥९॥ इति द्वादशः खंडः ॥

अयं वाव स योऽयमंतर्हृदये हृदयपुंडरीक आकाशः । कथमेकस्य आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते—बाह्येंद्रियविषये जागरित॰ नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । ततोऽन्तःशरीरे स्वप्नस्थानभूते मंदतरं भवति । स्वप्नान्पश्यतो हृदयस्थे पुनर्नभसि न कंचन कामं कामयते न स्वप्नं पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्थानम् । अतो यु॰ स्यापि त्रिधा भेदान्वाख्यानम् । बहिर्धा पुरुषादारभ्य आकाशस्य हृदये स॰ करणं चेतःसमाधानस्थानस्तुतये । यथा "त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं॰ ष्यते । अर्धतस्तु कुरुक्षेत्रमर्धतस्तु पृथूदकम्" इति तद्वत् । तदेतद्धार्दाका॰ ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं, न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं, यद्यपि हृदयाकाशे समाधीयते । अप्रवर्ति न कुतश्चित्क्वचित्प्रवर्तितुं शीलमस्येत्यप्रवर्ति तद॰ त्तिधर्मकम् । यथान्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्युच्छित्तिधर्मकाणि न तथा नभः । पूर्णामप्रवर्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते दृष्ट॰

एवं यथोक्तं पूर्णाप्रवर्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः।
इति द्वादशः खंडः॥ ३.१२.—

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पंच देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद॥१॥

तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनांगत्वेन द्वारापालादिगुणावधानार्थमारभ्यते। यथा लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था भवन्ति तथेहापीति। तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः। एतस्यानंतरनिर्दिष्टस्य पंच पंचसंख्याका देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि, देवैः प्राणादित्यादिभी रक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयः, तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं द्वारं प्राणः, तत्स्थस्तेन द्वारेण यः संचरति वायुविशेषः स प्रागनितीति प्राणः। तेनैव संबद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव स आदित्यः 'आदित्यो ह वै बाह्यप्राणः' इति श्रुतेश्चक्षूरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः। 'स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषि' इत्यादि हि वाजसनेयके। प्राणवायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण। वक्ष्यति च—प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति। तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारपालत्वाद्ब्रह्म। स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः तेजस्त्वेतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेण अन्नाद्यत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत। ततस्तेजस्व्यन्नादश्च आमयावित्वरहितो भवति, य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलम्। उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं च फलम्॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चंद्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद॥२॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्विगृह्य वा प्राणापानौ नाना वा अनितीति व्यानः। तत्संबद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिंद्रियं, तथा स चंद्रमाः, 'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चंद्रमाश्च' इति श्रुतेः। सहाश्रयो पूर्ववत्। तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचंद्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वं अतस्ताभ्यां श्रीत्वम्। ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वं अतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम्॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥३॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः। सा तथा वाक् तत्संबंधात्। तथाऽग्निः। तदेतद्ब्रह्मवर्चसं, वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम्। अग्निसंबंधात् वृत्तस्वाध्यायस्य। अन्नग्रसनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वम्। समानमन्यत्।

अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥४॥

अथ योऽस्योदङ्सुषिरुदग्गतः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं नयतीति समानः। तत्संबद्धं मनोऽन्तःकरणं, स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति। "मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्च" इति श्रुतेः। तदेतत्कीर्तिश्च मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात्। आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्तिर्यशः। स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं लावण्यम्। ततश्च कीर्तिसंभवात्कीर्तिश्चेति। समानमन्यत्॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वेद ॥५॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः आ पादतलादारभ्योर्ध्वमुत्क्रमणादुत्कर्षार्थं च कर्म कुर्वन्ननितीत्युदानः। स वायुस्तदाधारश्चाकाशः। तदेतद्वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वादोजो बलं महत्वाच्च मह इति। समानमन्यत्॥

ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पंच ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पंच ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद ॥६॥

ते वा एते यथोक्ताः पंचसुषिसंबंधात्पंच ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपा द्वारपालाः। एतैर्हि चक्षुःश्रोत्रवाङ्मनःप्राणैर्बहिर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि। प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया बाह्यविषयासंगानृतप्ररूढत्वान्न हार्दे ब्रह्मणि मनस्तिष्ठति। तस्मात्सत्यमुक्तमेते पंच ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा इति। अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेद उपास्त उपासनया वशी-

ति, स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं ; राजानमिव हार्दं ब्रह्म । किंचास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुष-ात् । तस्य च ऋणापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम् । ततश्च स्वर्गलोक-प्त्तये पारंपर्येण भवतीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम् ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनु-त्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टि-तदस्मिञ्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णा-गृह्य निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं पासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥७॥

अथ यदसौ विद्वान्स्वर्गं लोकं वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते, यच्चोक्तं त्रिपाद-मृतं दिवीति, तदिदं लिंगेन चक्षुःश्रोत्रेंद्रियगोचरमापादयितव्यम्, यथाऽ-ादि धूमादिलिंगेन । तथा ह्येवमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थे दृढा प्रतीतिः स्यात्, न्यत्वेन च निश्चय इति, अत आह— यदतोऽमुष्माद्दिवो द्युलोकात्परः, मेति लिंगव्यत्ययेन, ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदाप्रकाशत्वाद्दीप्यत इव त इत्युच्यते अग्न्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया दीप्तेरसंभवात् । विश्वतः पृष्ठे-ेतस्य व्याख्यानं सर्वतः पृष्ठेष्विति, संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि , असंसारिण एकत्वान्निर्भेदत्वाच्च । अनुत्तमेषु तत्पुरुषसमासाशंकानिवृत्तय उत्तमेषु लोकेष्विति सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भादिकार्यरूपस्य परमेश्वरस्य न्नत्वादुच्यत उत्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्त-ज्योतिश्चक्षुःश्रोत्रग्राह्येण लिंगेनोष्णिम्ना शब्देन चावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्श-ग गृह्यते तच्चक्षुष्यैव । दृढप्रतीतिकरत्वात्त्वचः, अविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः । पुनस्तस्य ज्योतिषो लिंगं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यत इति आह— यत्र मन्काले । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अस्मिञ्शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शे-ष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति । स ह्युष्णिमा नामरूप-करणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिंगमव्यभिचारात् । न हि न्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति । उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो मरिष्यन्निति विज्ञायते । मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेणाविभागत्वोपग-। अतोऽसाधारणं लिंगमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः

साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्र
श्रवणोपायोऽप्युच्यमानः । यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिंगं शुश्रूषति श्रोतुमि
च्छति, तदैतत्कर्णावपिगृह्य, एतच्छब्दः क्रियाविशेषणं, अपिगृह्यापिधायेत्यर्थ
अंगुलिभ्यां प्रोर्णुत्य निनदमिव रथस्येव घोषो निनदस्तमिव शृणोति, नदथुमि
ऋषभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्बहिर्ज्वलत एवं शब्दमंतःशरीर उपशृणो।
तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिंगत्वात् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुष
दर्शनीयः श्रुतो विश्रुतश्च । यत्स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे संपादय
चक्षुष्य इति, रूपस्पर्शयोः सहभावित्वात् इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवं
विद्यायाः फलमुपपन्नं स्यान्न तु मृदुत्वादिस्पर्शवत्त्वे । य एवं यथोक्तौ गुणौ वेद
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्तूक्तमदृष्टं फलम् । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ इति त्रयोदशः खं

पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनंतगुणवतोऽनंतशक्तेरनेकभेदोपास्यस
विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं विधित्सन्नाह—

**सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्र
मयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स ब्र
कुर्वीत ॥१॥**

सर्वं समस्तं, खल्विति वाक्यालंकारार्थो निपातः । इदं जगन्नामरू
विकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म कारणं, बृद्धतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमि
त्यत आह— तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोबन्नादिक्रमेण सर्वम्
अतस्तज्जम् । तथा तेनैव जननक्रमेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीय
तदात्मतया श्लिष्यत इति तल्लम् । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणि
चेष्टत इति । एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेषु अविशिष्टं तद्व्यतिरेकेण अग्रहणात्
अतः तदेव इदं जगत् । यथा चेदं तदेव एकं अद्वितीयं तथा षष्ठे विस्त
रेण वक्ष्यामः । यस्माच्च सर्वं इदं ब्रह्म, अतः शान्तो रागद्वेषादि
दोषरहितः संयतः सन् यत्तत्सर्वं ब्रह्म तत् वक्ष्यमाणैः गुणैः उपासीत
कथमुपासीत ? क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय एवमेव नान्यथेत्यविचल
प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन संबंधः । किं पुनः क्रतुकरणे
कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्तव्यः ? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसिद्धिसाध
कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रंथः । अथ खल्विति हेत्वर्थः

यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्यादृशः क्रतुः अस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति तथैतोऽस्माद्देहात्प्रेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टं "यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम्" इत्यादि । यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टा अतः स एवं जानन्क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्तव्यः क्रतुः ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥२॥

कथम् । मनोमयो मनःप्रायः । मनुतेऽनेनेति मनस्तत्स्ववृत्त्या विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त इव तत्प्रायो निवृत्त इव च । अत एव प्राणशरीरः प्राणो लिंगात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः' इति श्रुतेः । स शरीरं यस्य स प्राणशरीरः 'मनोमयः प्राणशरीरनेता' इति च श्रुत्यंतरात् । भारूपः भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भारूपः । सत्यसंकल्पः सत्या अवितथाः संकल्पा यस्य सोऽयं सत्यसंकल्पः । न यथा संसारिण इवानैकांतिकफलः संकल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । संसारिणः अनृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना प्रत्यूढत्वात्संकल्पस्य मिथ्याफलत्वं वक्ष्यति 'अनृतेन हि प्रत्यूढा' इति । आकाशात्मा आकाश इवात्मा स्वरूपं यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वं च आकाशतुल्यतेश्वरस्य । सर्वकर्मा सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्य स सर्वकर्मा 'स हि सर्वस्य कर्ता' इति श्रुतेः । सर्वकामः सर्वे कामा दोषरहिता अस्येति सर्वकामः । "धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि" इति स्मृतेः । ननु कामोऽस्मीति वचनादिह बहुव्रीहिर्न संभवति सर्वकाम इति । न, कामस्य कर्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारार्थ्यप्रसंगाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बहुव्रीहिः तथा कामोऽस्मीतिस्मृत्यर्थो वाच्यः । सर्वगंधः सर्वे गंधाः सुखकरा अस्य सोऽयं सर्वगंधः "पुण्यो गंधः पृथिव्याम्" इति स्मृतेः । तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगंधरसग्रहणस्य पाप्मसंबंधनिमित्तत्वश्रवणात् 'तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गंधि च । पाप्मना ह्येष विद्धः' इति श्रुतेः । न च पाप्मसंसर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः । सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तः । अततेर्व्याप्त्यर्थस्य कर्तरि निष्ठा । तथाऽवाकी,

उच्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकः । यद्वा वचेर्घञंतस्य करणे वाकः । स यस्य विद्यते स वाकी न वाक्यवाकी । वाक्प्रतिषेधश्चात्रोपलक्षणार्थः । गंधरसादिश्रवणार्दीश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि करणानि गंधादिग्रहणाय । अतो वाक्प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते तानि । "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिमंत्रवर्णात् । अनादरोऽसंभ्रमः । अप्राप्तप्राप्तौ हि संभ्रमः स्यादनाप्तकामस्य । न त्वाप्तकामत्वान्नित्यतृप्तस्येश्वरस्य संभ्रमोऽस्ति क्वचित् ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतंडुलाद्वैष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥३॥

एष यथोक्तगुणो मे ममात्मा अंतर्हृदये हृदयपुंडरीकस्यान्तर्मध्येऽणीयान् अणुतरो, व्रीहेर्वा यवाद्वेत्याद्यत्यंतसूक्ष्मत्वप्रदर्शनार्थम् । श्यामाकाद्वा श्यामाकतंडुलाद्वेति परिच्छिन्नपरिमाणादणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशंक्य अतस्तत्प्रतिषेधायारभते— एष आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना । ज्यायःपरिमाणाच्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननंतपरिमाणत्वं दर्शयति— मनोमय इत्यादिना ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इत्यंतेन ॥

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शांडिल्यः शांडिल्यः ॥४॥

यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो न तु तद्गुणविशिष्ट एव । यथा राजपुरुषमानय चित्रगुं वेत्युक्ते न विशेषणस्याप्यानयने व्याप्रियते तद्वदिहापि प्राप्तम् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वकर्मेत्यादि पुनर्वचनम् । तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एवेश्वरो ध्येयः । अत एव षष्ठसप्तमयोरिव 'तत्त्वमसि' 'आत्मैवेदं सर्वं' इति नेह स्वाराज्येऽभिषिंचत्येष म आत्मैतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति लिंगात् न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते, ममेति षष्ठ्याः संबंधार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसंभवितास्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् । ननु षष्ठेऽप्यथ संपत्स्य इति सत्संपत्तेः कालान्तरितत्वं दर्शयति । न, आरब्धसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वात् न कालान्तरितार्थता । अन्यथा तत्त्वमसीत्येतस्यार्थस्य बाधप्रसंगात् । यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति च प्रकृतमेष म आत्माऽन्तर्हृदय

एतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तथाप्येतं धीनमीषदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्युक्तम् । यथाक्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यस्यैवंविदः स्याद्भवेदद्धा सत्यमेवं स्यामहं प्रेत्यैवं न स्यामिति न च विचिकित्साऽस्तीत्येतस्मिन्नर्थे क्रतुफलसंबंधे स तथैवेश्वरभावं प्रतिपद्यते विद्वानित्येतदाह स्मोक्तवान् किल शांडिल्यो नामर्षिः । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ —

'अस्य कुले वीरो जायते' इत्युक्तम् । न वीरजन्ममात्रं पितुस्त्राणाय "तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः" इति श्रुत्यंतरात् । अतस्तद्दीर्घायुष्ट्वं कथं स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारंभः । अभ्यर्हितविज्ञानव्यासंगादनंतरमेव नोक्तं तदिदानीमेव आरभ्यते—

अंतरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥१॥

अंतरिक्षमुदरमंतःसुषिरं यस्य सोऽयमंतरिक्षोदरः, कोशः कोश इवानेकधर्मसादृश्यात्कोशः, स च भूमिबुध्नो भूमिर्बुध्नो मूलं यस्य स भूमिबुध्नो, न जीर्यति न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी हि सः । दिशो ह्यस्य सर्वाः स्रक्तयः कोणाः । द्यौरस्य कोशस्योत्तरमूर्ध्वं बिलम् । स एष यथोक्तगुणः कोशो वसुधानो, वसु धीयतेऽस्मिन्प्राणिनां कर्मफलाख्यमतो वसुधानः । तस्मिन् अंतर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं सह तत्साधनैरिदं यद्गृह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदम् ॥

तस्यास्य प्राची दिक्प्रागगतो भागो जुहूर्नाम जुह्वत्यस्यां दिशि कर्मिणः प्राङ्मुखाः सन्त इति जुहूर्नाम । सहमाना नाम सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुर्यां प्राणिन इति सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिग्राज्ञी राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता संध्यारागयोगाद्वा । सुभूता नाम भूतिमद्भिरीश्वरकुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात्सुभूता नामोदीची । तासां दिशां वायुर्वत्सो, दिग्जत्वाद्वायोः, पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः कश्चित्पुत्रदीर्घजीवितार्थ्येवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्समसृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न

रोदिति पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशदिग्वत्सविषयं ि
नमतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थ्येवमेतं वायुं दिशां वत्सं वेद जाने । अतः पु
मा रुदं पुत्रमरणनिमित्तम् । पुत्ररोदो मम मा भूदित्यर्थः ॥

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनामुनामुना प्राणं प्रपद्येऽमुनामुनामुना प्रपद्येऽमुनामुनामुना भुवः प्रपद्येऽमुनामुनामुना स्वः प्रपद्येऽमुनामुनामु

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि पुत्रायुषे । अ
ऽमुनाऽमुनेति त्रिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य । तथा प्राणं प्रपद्येऽमुनामुनामुना,
प्रपद्येऽमुनामुनामुना, भुवः प्रपद्येऽमुनामुनामुना, स्वः प्रपद्येऽमुनामुना
सर्वत्र प्रपद्य इति त्रिर्नाम गृह्णाति पुनः पुनः ॥

स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं तमेव तत्प्रापत्सि ॥४॥

स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्यानार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं
भूतं यदिदं जगत् । 'यथा वाऽरा नाभौ' इति वक्ष्यति । अतस्तमेव सर्वं
प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्सि प्रपन्नोऽभूवम् ॥

अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥५॥

तथा भूः प्रपद्य इति त्रीन् लोकान्भूरादीन्प्रपद्य इति तदवोचम् ॥

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं इत्येव तदवोचम् ॥६॥

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन्प्रपद्य इति तदवोचम् ॥

अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सा प्रपद्य इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥७॥ इति पंचदशः खंडः ॥

अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन्प्रपद्य इत्येव तदवोचमिति ।
रिष्टान्मंत्राञ्जपत्ततः पूर्वोक्तमजरं कोशं सदिग्वत्सं यथावद्ध्यात्वा द्विर्वचन
रार्थम् ॥ इति पंचदशः खंडः ॥ ३.१५

पुत्रायुष उपासनमुक्तं जपश्च । अथेदानीमात्मनो दीर्घजीवनायेदमु
जपं च विदधदाह । जीवन् हि स्वयं पुत्रादिफलेन युज्यते नान्यथा ।
आत्मानं यज्ञं संपादयति पुरुषः—

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥१॥

पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरणसंघातो यथाप्रसिद्ध एव । वावशब्दोऽवधारणार्थः । पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः । तथाहि सामान्यैः संपादयति यज्ञत्वम् । कथम्? तस्य पुरुषस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाण्यायुषः तत्प्रातःसवनं पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य । केन सामान्येनेत्याह—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री छंदो, गायत्रं गायत्रीछंदस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातःसवनम् । अतः प्रातःसवनसंपन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषा युक्तः पुरुषः । अतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञः । तथोत्तरयोरप्यायुषोः सवनद्वयसंपत्तिः त्रिष्टुब्जगत्यक्षरसंख्यासामान्यतो वाच्या । किंच तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्येव वसवो देवा अन्वायत्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विशिनष्टि—प्राणा वाव वसवो वागादयो वायवश्च । एते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणिजातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसत्सु सर्वमिदं वसति नान्यथा । इत्यतो वसनाद्वासनाच्च वसवः ।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥२॥

तं चेद्यज्ञसंपादिनमेतस्मिन्प्रातःसवनसंपन्ने वयसि किंचिद्व्याध्यादि मरणशंकाकारणमुपतपेत् दुःखमुत्पादयेत्स तदा यज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदित्यर्थः इमं मंत्रं—हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम यज्ञस्य वर्तते, तन्माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माध्यंदिनेन सवनेनायुषा सहितमेकीभूतं संततं कुरुतेत्यर्थः । माहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां मध्ये विलोप्सीय विलुप्येय विच्छिद्येयेत्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च ततस्तस्मादुपतापादुदेत्युद्गच्छति । उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो ह्यनुपतापो भवत्येव ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव

रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥३॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि समानम् । रुदन्ति रोदयन्तीति प्राणा रुद्राः । क्रूरा हि ते मध्यमे वयस्यतो रुद्राः ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥४॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥५॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनुतेति माहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥६॥

तथा आदित्याः प्राणाः । ते हीदं शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्याः तृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्षशतं समापयतानुसंतनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः समानमन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरति—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥७॥ इति षोडशः खंडः ॥

एतद्यज्ञदर्शनं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदासो नामतः, इतराया अपत्यमैतरेयः । किं कस्मान्मे मम एतदुपतपनमुपतपसि स त्वं हे रोग, योऽहं यज्ञोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन न प्रेष्यामि न मरिष्यामि अतो वृथा तव श्रम इत्यर्थः । इति एवमाह स्मेति पूर्वेण संबंधः । स एवंनिश्चयः सन्षोडशं वर्षशतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति य एवं यथोक्तं यज्ञसंपादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ इति षोडशः खंडः ॥ ३.१६.—

स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥१॥

स यदशिशिषतीत्यादियज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य पूर्वेणैव संबध्यते यदशिशिषत्यशितुमिच्छति, तथा पिपासति पातुमिच्छति, यन्न रमत इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तं, यदेवंजातीयकं दुःखमनुभवति, ता अस्य दीक्षाः । दुःखसाम

याद्विधियज्ञस्येव ॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ॥२॥

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते रतिं चानुभवतीष्टादिसंयोगात्तदुपसद: ।मानतामेति । उपसदां च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनीयानि । अहान्यासन्नानीति प्रश्वासः अतोऽशनादीनामुपसदां च सामान्यम् ॥

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥३॥

अथ यद्धसति यजक्षति भक्षयति यन्मैथुनं चरति, स्तुतशस्त्रैरेव तत्स-नानतामेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥४॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः । धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् ॥

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥५॥

यस्माच्च यज्ञः पुरुषः, तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाहुरन्ये सोष्य-तीति तस्य मातरं, यदा च प्रसूता भवति तदाऽसोष्ट पूर्णिकेति । विधियज्ञे इव सोष्यति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यज्ञदत्त इति, अतः शब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः । पुनरुत्पादनमेवास्य तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यत्सोष्यत्यसोष्टेति शब्दसंबं-धित्वं विधियज्ञस्येव । किंच तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभृथः समाप्तिसामा-न्यात् ॥

तद्धैतद्घोर आंगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितम-सीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥६॥

तद्धैतद्यज्ञदर्शनं घोरो नामतः, आंगिरसो गोत्रतः, कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्यायोक्त्वोवाच तदेतत्त्रयमित्यादिव्यवहितेन संबंधः । स चैतद्दर्शनं श्रुत्वा-ऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव । इत्थं च विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्य अन्यां विद्यां प्रति तृड्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति । घोर आंगिरसः कृष्णायोक्त्वेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह— स एवं यथोक्तयज्ञवित् अंतवेलायां मरणकाल एतन्मंत्रत्रयं प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् ? अक्षितं अक्षीणमक्षतं वासीत्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्थं प्राणं चैकीकृत्याह । तथा

तमेवाह अच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः। प्राणसंशितं प्राण· संशितं सम्यक्तनूकृतं च सूक्ष्मं तत्त्वमसीति तृतीयं यजुः। तत्रैतस्मिन्नर्थे स्तुतिपरे द्वे ऋचौ मंत्रौ भवतो न जपार्थे। त्रयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसंख्या नात्। पंचसंख्या हि तदा स्यात्॥

आदित्प्रत्नस्य रेतसः। उद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तम ॥७॥ इति सप्तदशः खंडः॥

आदिदित्यत्र आकारस्यानुबंधस्तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च। प्रत्नस्य तनस्य पुराणस्येत्यर्थः। रेतसः कारणस्य बीजभूतस्य जगतः। सदाख्यस्य तिः प्रकाशं पश्यन्ति। आशब्द उत्सृष्टानुबंधः पश्यन्तीत्यनेन संबध्यते। तज्ज्योतिः पश्यन्ति। वासरमहरहरिव तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः। वृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधनैः शुद्धान्तःकरणा आ सं ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः। परः परमिति लिंगव्यत्ययेन, ज्योतिष्परत्वात्। ध्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमानम्। येन ज्योति सविता तपति चंद्रमा भाति विद्युद्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते। किंच मंत्रदृगाह यथोक्तं ज्योतिः पश्यन्—उद्वयं तमसोऽज्ञानलक्षणात्परि परस्ता शेषः। तमसो वापनेतृ यज्ज्योतिरुत्तरमादित्यस्थं परिपश्यन्तो वयमुदग व्यवहितेन संबंधः। तज्ज्योतिः स्वः स्वमात्मीयमस्मद्धृदि स्थितम्। उ त्यस्थं च तदेकं ज्योतिः। यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा अपरं ज्योतिरपेक्ष्य श्यन्त उदगन्म वयम्। कमुदगन्मेत्याह— देवं द्योतनवन्तं देवत्रा देवेषु स सूर्यं रसानां रश्मीनां प्राणानां च जगत ईरणात्सूर्यस्तमुदगन्म गतवन्तो, ज्यो रुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उत्कृष्टतममहो प्राप्ता वयमित्यर्थः। इदं तज्ज्योतिर्यद स्तुतं यद्यजुस्त्रयेण प्रकाशितम्। द्विरभ्यासो यज्ञकल्पनापरिसमाप्त्यर्थः॥ ३.१

मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयम भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥१॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैकदेशत्वेन। दानीं मनआकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टिविधानार्थ आरंभो मनो ब्रह्मेत्यादि। मनुतेऽनेनेत्यंतःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति एतदात्मविषयं दर्शनमध्यात्म

अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः। आकाशो ब्रह्मेत्युपासीत। एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतं चोभयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति। आकाशमनसोः सूक्ष्मत्वात् मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणः। योग्यं मनो ब्रह्मदृष्टेः, आकाशश्च, सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ॥

तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥२॥

तदेतन्मनआख्यं चतुष्पाद्ब्रह्म, चत्वारः पादा अस्येति। कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह— वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मम्। अथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश इत्येते। एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्म आदिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च। तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः इतरपादत्रयापेक्षया। वाचा हि पादेनेव गवादि वक्तव्यविषयं प्रति तिष्ठति। अतो मनसः पाद इव वाक्। तथा प्राणो घ्राणः पादः। तेनापि गंधविषयं प्रति च क्रमति। तथा चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मणः। अथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य ब्रह्मण उदर इव गोः पादा इव लग्ना उपलभ्यन्ते। तेन तस्याकाशस्याग्न्यादयः पादा उच्यन्ते। एवमुभयमध्यात्मं चैवाधिदैवतं च चतुष्पादादिष्टं भवति ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥३॥

तत्र वागेव मनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः। सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति च दीप्यते तपति च संतापं चौष्ण्यं करोति। अथवा तैलघृताद्याग्नेयाशनेनेद्धा वाग्भाति च तपति च वदनायोत्साहवती स्यादित्यर्थः। विद्वत्फलं— भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद ॥

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥४॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥५॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च

कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥६॥

तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना गंधाय भाति च तप च । तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणाय, श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय । विद्याप समानं सर्वत्र ब्रह्मसंपत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद । द्विरुक्तिर्दर्शनसमाप्त्यर्था ॥ इ अष्टादशः खंडः ॥ ३.१८.

आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन्सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते-

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत् । तत् दासीत्तत्समभवत्तदांडं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्य ते आंडकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥१॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश उपदेशः तस्योपव्याख्यानं क्रियते स्तुत्यर्थम् । अ दव्याकृतनामरूपमिदं जगदशेषमग्रे प्रागवस्थायामुत्पत्तेरासीन्न त्वसदेव । 'क मसतः सज्जायेत' इत्यसत्कार्यत्वस्य प्रतिषेधात् । नन्विहासदेवेति विधाना कल्पः स्यात् । न, क्रियास्विव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः । कथं तर्हीदमसदेवे ननु अर्वाचामाव्याकृतनामरूपत्वादसदिवासदिति । नन्वेवशब्दोऽवधारणार्थ सत्यमेवं, न तु सत्त्वाभावमवधारयति । किं तर्हि, व्याकृतनामरूपाभाव धारयति, नामरूपव्याकृतविषये सच्छब्दप्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरण दित्यायत्तं प्रायशो जगतः । तदभावे ह्यंधं तम इवेदं न प्रज्ञायेत किंचनेत्य तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवेत्यादित्यं स्तौति ब्रह्मदृष्टि त्वाय । आदित्यनिमित्तो हि लोके सदिति व्यवहारः । यथाऽसदेवेदं राज्ञः सर्वगुणसंपन्ने पूर्णवर्मणि राजन्यसतीति तद्वत् । न च सत्त्वमसत्त्वं वेह जग प्रतिपिपादयिषितमादित्यो ब्रह्मेत्यादेशपरत्वात् । उपसंहरिष्यत्यंते आदित्यं ब्र त्युपास्त इति । तत्सदासीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः स्तिमितमनिस्पंदमस सत्कार्याभिमुखमीषदुपजातप्रवृत्ति सदासीत् ततो लब्धपरिस्पंदं तत्समभवद तरनामरूपव्याकरणेनांकुरीभूतमिव बीजम् । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्तद आंडं समवर्तत संवृत्तम् । आंडमिति दैर्घ्यं छांदसम् । तदंडं संवत्सरस्य काल प्रसिद्धस्य मात्रां परिणाममभिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव । त संवत्सरपरिमाणात्कालादूर्ध्वं निरभिद्यत निर्भिन्नं वयसामिवांडम् । तस्य निर्भि स्यांडस्य कपाले द्वे रजतं च सुवर्णं चाभवतां संवृत्ते ॥

तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बं समेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥२॥

तत्तयोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितमधोऽण्डकपालमित्यर्थः । यत्सुवर्णं कपालं सा द्यौर्द्युलोकोपलक्षितमूर्ध्वं कपालमित्यर्थः । यज्जरायु गर्भपरिवेष्टनं स्थूलमंडस्य द्विशकलीभावकाल आसीत्ते पर्वता बभूवुः । यदुल्बं सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह मेघैः समेघो नीहारोऽवश्यायो बभूवेत्यर्थः । या गर्भस्य जातस्य देहे धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः । यत्तस्य वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥३॥

अथ यत्तदजायत गर्भरूपं तस्मिन्नंडे सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः शब्दा उलूलव उरूरवो विस्तीर्णरवा उदतिष्ठन्नुत्थितवन्त ईश्वरस्येवेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजंगमानि भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति विषयाः स्त्रीवस्त्रान्नादयः । यस्मादादित्यजन्मनिमित्ता भूतकामोत्पत्तिः तस्मादद्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रत्यस्तगमनं च प्रति, अथवा पुनः पुनः प्रत्यागमनं प्रत्यायनं तत्प्रति तन्निमित्तीकृत्येत्यर्थः । सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा घोषा उलूलवश्चानूत्तिष्ठन्ति । प्रसिद्धं ह्येतदुदयादौ सवितुः ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥४॥ इति एकोनविंशः खंडः॥

स यः कश्चिदेतमेवं यथोक्तमहिमानं विद्वान्सन्नादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते स तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किंच दृष्टं फलमभ्याशः क्षिप्रं तद्विदो, यदिति क्रियाविशेषणं, एनमेवंविदं साधवः शोभना घोषाः । साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे पापानुबंधाभावः । आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च उप च निम्रेडेरन्नुपनिम्रेडेरंश्च । न केवलमागमनमात्रं घोषाणामुपसुखयेयुश्चोपसुखं च कुर्युरित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थ आदरार्थश्च ॥ इति एकोनविंशः खंडः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

वायुप्राणयोः ब्रह्मणः पाददृष्ट्यध्यासः पुरस्ताद्वर्णितः । अथेदानीं तयं साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायोत्तरमारभ्यते । सुखावबोधार्थाख्यायिका, विद्यादान हणविधिप्रदर्शनार्था च । श्रद्धान्नदानानुद्धतत्वादीनां च विद्याप्राप्तिसाधनत्वं प्र र्श्यत आख्यायिकया—

ॐ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्तीति ॥१॥

जानश्रुतिर्जनश्रुतस्यापत्यम् । ह ऐतिह्यार्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः एव श्रद्धादेयः, श्रद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति श्रद्धादेयः । बहुदा प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहुपाक्यो बहु पक्तव्यमहन्यहनि ग यस्यासौ बहुपाक्यः । भोजनार्थिभ्यो बह्वस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवंगु संपन्नोऽसौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च कस्मिंश्चिदास बभूव स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु चावसथानेत्य वसन्ति येष्वित्याव थास्तान्मापयांचक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममान्नं तेष्वावसथे वसन्तोऽत्स्यन्ति भोक्ष्यन्त इत्येवमभिप्रायः ॥

अथ ह हंसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवं हंसो हंसमभ्युवाद हो होऽ भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रस क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥२॥

तत्रैवं सति राजनि तस्मिन्घर्मकाले हर्म्यतलस्थेऽथ ह हंसा निशा रात्रावतिपेतुः । ऋषयो देवता वा राज्ञोऽन्नदानगुणैस्तोषिताः सन्तो हंसरूपा भू राज्ञो दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन्काले तेषां पततां हंसानामेव पृष्ठतः पतन्नग्रतः पतन्तं हंसमभ्युवादाभ्युक्तवान् हो होऽयीति भो भो इ संबोध्य भल्लाक्ष भल्लाक्षेत्यादरं दर्शयन्यथा पश्य पश्याश्चर्यमिति तद्वत् । भल्लाक्षे मंददृष्टित्वं सूचयन्नाह । अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वात्तस्यासकृदुपालब्ध तेन पीड्यमानोऽमर्षितया तत्सूचयति भल्लाक्षेति । जानश्रुतेः पौत्रायणस्य स तुल्यं दिवा द्युलोकेन ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितप्रभावजमाततं व्य द्युलोकस्पृगित्यर्थः । दिवाऽह्ना वा समं ज्योतिरित्येतत् । तन्मा प्रसांक्षीः संज सक्तिं तेन ज्योतिषा संबंधं मा कार्षीरित्यर्थः । तत्प्रसंजनेन तज्ज्योतिस्त्वा त

प्रधाक्षीर्मा दहत्वित्यर्थः । पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीदिति ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच कंवर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति नु कथं सयुग्वा रैक्क इति ॥३॥

तमेवमुक्तवन्तं पर इतरोऽग्रगामी प्रत्युवाच—अरे निकृष्टोऽयं राजा कः तं कमु एनं सन्तं केन माहात्म्येन युक्तं सन्तमिति कुत्सयत्येनमेवं समानमेतद्वचनमात्थ रैक्कमिव सयुग्वानं, सह युग्वना गंत्र्या वर्तत इति सयुग्वा , तमिवात्थैनम् । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तुं रैक्क इवेत्यभिप्रायः । श्याह यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वा रैक्कः । इत्युक्तवन्तं भल्लाक्ष आह शृणु स रैक्कः ॥

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥४॥

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरंकः स यदा ते द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकांका अधरेयास्त्रेताद्वापरनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति । चतुरंके कृताये त्रिद्व्येकांकानां मानत्वात्तदंतर्भवन्तीत्यर्थः । यथायं दृष्टान्त एवमेनं रैक्कं कृतायस्थानीयं त्रेतायस्थानीयं सर्वं तदभिसमैत्यंतर्भवति रैक्के । किं तत्? यत्किंच लोके सर्वाः : साधु शोभनं धर्मजातं कुर्वन्ति तत्सर्वं रैक्कस्य धर्मेऽन्तर्भवति । तस्य च सर्वप्राणिधर्मफलं अन्तर्भवतीत्यर्थः । तथान्योऽपि कश्चिद्यस्तद्वेद्यं वेद । किं द्यं स रैक्को वेद । तद्वेद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्वप्राणिधर्मजातं तत्फलं च भवाभिसमेतीत्यनुवर्तते । स एवंभूतोऽरैक्कोऽपि मया विद्वानेतदुक्त एवमुक्तो त्स एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचांगारे ह सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति यो नु कथं सयुग्वा रैक्क इति॥५॥

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥६॥

तदु ह नदेतदीदृशं हंसवाक्यमात्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैक्कादेः सारूपमुपशुश्राव श्रुतवान्हर्म्यतलस्थो राजा जानश्रुतिः पौत्रायणः । तच्च हंस यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन रात्रिशेषमतिवाहयामास । ततः स बंदिभी राजा

स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारं संजिहान एव शयनं । वा परित्यजन्नेव, हे अंग वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ किं माम् ? स स्तुत्यर्हो नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैक्कमात्थ गत्वा मम तद्दिदृक्षा तदा इवशब्दोऽवधारणार्थोऽनर्थको वा वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैक्कान कामो राज्ञोऽभिप्रायज्ञो, यो नु कथं सयुग्वा रैक्क इति, राज्ञैवं चोक्त उ नश्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन्यो नु कथं सयुग्वा रैक्क इत्यवोचत् । स च भल्लाक्षव मेवावोचत् तस्य स्मरन् ॥

स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तं होवाच यत्रारे ब्रा स्यान्वेषणा तदेनमर्छेति ॥७॥

स ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैक्कं नाविदं न व्यज्ञासि प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् । तं होवाच क्षत्तारमरे यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मविद एक रण्ये नदीपुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणाऽनुमार्गणं भवति तत्तत्रैनं रैक्कमर्छ गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश तं हाभ्युव नु भगवः सयुग्वा रैक्क इत्यहं ह्यरा३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताविद प्रत्येयाय ॥८॥ इति प्रथमः खंडः ॥

इत्युक्तः क्षत्ताऽन्विष्य तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गंत्र्याः खर्जूं कषमाणं कंडूयमानं दृष्ट्वा अयं नूनं सयुग्वा रैक्क इत्युप समीप उ विनयेनोपविष्टवान् । तं च रैक्कं हाभ्युवादोक्तवान् । त्वमसि हे भगवो सयुग्वा रैक्क इति ? एवं पृष्टोऽहमस्मि ह्यरा ३ अर इति हानादर ए जज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञायाविदं विज्ञातवानस्मीति प्रत्येयाय इत्यर्थः ॥ इति प्रथमः खंडः ॥

४

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कमश्वतरीर दाय प्रतिचक्रमे तं हाभ्युवाद ॥१॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थितां चो ह एव, उ पौत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कं कंठहारमश्वतरीरथमश्वतरीभ्यां युक्तं र दाय धनं गृहीत्वा प्रतिचक्रमे रैक्कं प्रति गतवान् । तं च गत्वाभ्युवाद क्तवान् ॥

रैक्वेमानि षट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां गवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥२॥

हे रैक्व गवां षट् शतानीमानि तुभ्यं मया आनीतान्ययं निष्कोऽश्वतरीरथश्चायमेतद्धनमादत्स्व, भगवोऽनुशाधि च मे मामेतां यां च देवतां त्वमुपास्से देवतोपदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदु पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदाय प्रतिचक्रमे ॥३॥

तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्युवाच परो रैक्वः । अहेत्ययं निपातो विनिग्रार्थीयोऽन्यत्रेह त्वनर्थकः । एवशब्दस्य पृथक्प्रयोगात् । हारेत्वा हारेण युक्तेत्वा त्री सेयं हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु तवैव तिष्ठतु न मम, अपर्याप्तेन कर्मामनेन प्रयोजनमित्यभिप्रायो, हे शूद्रेति । ननु राजासौ क्षत्तृसंबंधात्स ह क्षत्तारमुवाचेत्युक्तम् । विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमाच्छूद्रस्य चानधिकारात्कथमिदमननुरूपं रैक्वेणोच्यते हे शूद्रेति । तत्राहुराचार्याः— हंसवचनश्रवणाच्छुगेमाविवेश । तेनासौ शुचा श्रुत्वा रैक्वस्य महिमानं वा आद्रवतीति ऋषिरात्मनः रोक्षज्ञतां दर्शयञ्शूद्रेत्याहेति । शूद्रवद्वा धनेनैवैनं विद्याग्रहणायोपजगाम न च शुश्रूषया, न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराहुरल्पं धनमाहृतमिति रुषैवैनमुक्तवाञ्छूद्रेति । लिंगं च बह्वाहरण उपादानं धनस्येति । तदु ह ऋषेर्मतं ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं जायां चर्षेरभिमतां दुहितरमामनस्तदादाय प्रतिचक्रमे क्रान्तवान् ॥

तं हाभ्युवाद रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायायं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥४॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥५॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

रैक्वेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जाया जायार्थं मम दुहिता आनीतायं च ग्रामो यस्मिन्नास्से तिष्ठसि स च त्वदर्थे मया कल्पितः । तदेतत्सर्वमादायानुशाध्येव मा मां हे भगवः । इत्युक्तस्तस्या जायार्थमानीताया राज्ञो दुहितुर्हैव मुखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपोद्गृह्णञ्जानन्नित्यर्थः । "ब्रह्मचारी

धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः। विद्यया वा विद्यां प्राह तानि तीर्थ
षण्मम ॥" इति विद्याया वचनं विज्ञायते हि। एवं जानन्नुपोद्गृह्णन्नुवाचोक्तवा
आजहार आहृतवान्भवान्यदिमा गा यच्चान्यद्धनं तत्साध्विति वाक्यशेष
शूद्रेति पूर्वोक्तानुकृतिमात्रं न तु कारणान्तरापेक्षया पूर्ववत्। अनेनैव मु
विद्याग्रहणतीर्थेनालापयिष्यथा आलापयसीति मां भाणयसीत्यर्थः। ते हैते इ
रैक्वपर्णा नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र येषु ग्रामेष्ववासोषितवान् रैक्व
नसौ ग्रामानदादस्मै रैक्वाय राजा। तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते ह किलोवाच ।
स रैक्वः॥ इति द्वितीयः खंडः॥ ४.२

**वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सू
स्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥१॥**

वायुर्वाव संवर्गो वायुर्बाह्यो, वावेत्यवधारणार्थः। संवर्जनात्संग्रहणा
सनाद्वा संवर्गः। वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या देवता आत्मभावमापादयतीत्यतः र
संवर्जनाख्यो गुणो ध्येयो वायोः कृतायान्तर्भावदृष्टान्तात्। कथं संवर्गत्वं
इत्याह। यदा यस्मिन्काले वै अग्निरुद्वायत्युद्वासनं प्राप्नोत्युपशाम्यति तद
ग्निर्वायुमेवाप्येति वायुस्वाभाव्यमपिगच्छति। तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वा
प्येति। यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति। ननु कथं सूर्याचंद्रमसोः स्व
स्थितयोर्वायावपिगमनम्? नैष दोषः। अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्त
वायुना ह्यस्तं नीयते सूर्यः। चलनस्य वायुकार्यत्वात्। अथवा प्रलये सू
मसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वायावेवापिगमनं स्यात्॥

**यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्त इ
दैवतम् ॥२॥**

तथा यदाप उच्छुष्यन्त्युच्छोषमाप्नुवन्ति तदा वायुमेवापियन्ति।
यस्माद्वैतानग्न्याद्यान्महाबलान्संवृंक्ते। अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य इ
इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम्॥

**अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वा
प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्त इति ॥३**

अथानंतरमध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते। प्राणो मुख्यं
संवर्गः। स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति तदा प्राणमेव वागप्येति

ाग्निः। प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन् सर्वान्संवृङ्क्त इति ॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥४॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः प्राणेषु वागादिषु मुख्यः ॥

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥५॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिकारभ्यते। ह इत्यैतिह्यार्थः शौनकं च शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपिगोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं भोजनायोपविष्टौ परिविष्यमाणौ सूपकारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्मविच्छौण्डो बिभिक्षे भिक्षितवान्। ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविन्मानितां बुद्ध्वा तं जिज्ञासमानौ तस्मा उ भिक्षां न ददतुर्न दत्तवन्तौ ह किमयं वक्ष्यतीति ॥

स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥६॥

स होवाच ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीयाबहुवचनम्। देव एकोऽग्न्यादीन्वायुर्वागादीन्प्राणः। कः स प्रजापतिर्जगार ग्रसितवान्। कः स जागरेति प्रश्नमेके। भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता गोप्तेत्यर्थः। तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा हेऽभिप्रतारिन्बहुधा अध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तम्। यस्मै वा एतदहन्यहन्यन्नमदनायाह्रियते संस्क्रियते च तस्मै प्रजापतय एतदन्नं न दत्तमिति ॥

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥७॥

तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसा आलोचयन्ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आजगाम। गत्वा चाह यं त्वमवोचो नाभिपश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं पश्यामः। कथम्? आत्मा सर्वस्य स्थावरजंगमस्य। किञ्च

देवानामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनिता उत्पादयिता वायुरु धिदैवतमग्न्यादीनाम् । अध्यात्मं च प्राणरूपेण वागादीनां प्रजानां च ज अथवा आत्मा देवानामग्निवागादीनां जनिता प्रजानां स्थावरजंगमानाम् । ण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभग्नदंष्ट्र इति यावत् । बभसो भक्षणशीलः । अनसूरिः मेधावी न सूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधोऽनसूरिः सूरिरेवेत्यर्थः । महान्तमतिप्रमा मेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्रह्मविदः । यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यम भक्ष्यमाणो यदनन्नमग्निवागादिदेवतारूपमत्ति भक्षयतीति । वा इति निर वयं हे ब्रह्मचारिन्, आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म वयमा उपास्महे । व व्यवहितेन संबंधः । अन्ये न वयमिदमुपास्महे, किं तर्हि, परमेव ब्रह्मो इति वर्णयन्ति । दत्तास्मै भिक्षामित्यवोचद्भूत्यान् ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश सन्तस्तत्कृतं त्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतं सैषा विराडन्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्वं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥८॥ इति तृतीयः ख

तस्मा उ ह ददुस्ते हि भिक्षाम् । ते वै थे ग्रस्यन्तेऽग्न्यादयो य ग्रसिता वायुः पंचान्ये वागादिभ्यः, तथान्ये तेभ्यः पंचाध्यात्मं वागादयः ते सर्वे दश भवन्ति संख्यया, दश सन्तस्तत्कृतं भवति ते, चतुरंक एका चत्वारस्त्र्यंकायः एवं त्रयोऽपरे द्व्यंकाय एवं द्वावन्यावेकांकाय एवमे इत्येवं दश सन्तस्तत्कृतं भवति । यत एवं तस्मात्सर्वासु दिक्षु दशस्वप्य वागाद्याश्च दशसंख्यासामान्यादन्नमेव "दशाक्षरा विराट्" "विराडन्नं" हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसंख्यत्वात् । तत एव दश कृतं कृतेऽन्न न्चतुरंकायत्वेनेत्यवोचाम । सैषा विराट् दशसंख्या सत्यन्नं चाशायन्ना कृतत्वेन । कृते हि दशसंख्ययांतर्भूता अतोऽन्नमन्नादिनी च सा । तथा वि देवतात्मभूतः सन्विराट्त्वेन दशसंख्ययान्नं कृतसंख्ययान्नादी च तयान्नान्न सर्वं जगद्दशदिक्संस्थं दृष्टं कृतसंख्याभूतयोपलब्धम् । एवंविदोऽस्य स संख्याभूतस्य दशदिक्संबद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति । किंचान्नादश्च भवति वेद यथोक्तदर्शी । द्विरभ्यास उपासनसमाप्त्यर्थः ॥ इति तृतीयः खंड

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामंत्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं विवत्स्यामि किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥१॥

सर्वं वागाद्यग्न्यादि चान्नान्नादत्वसंस्तुतं जगदेकीकृत्य षोडशधा प्रवि-य तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते । श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनांगत्वप्रदर्शनाय ख्यायिका । सत्यकामो ह नामतो, हशब्द ऐतिह्यार्थो, जबालाया अपत्यं बालो जबालां स्वां मातरमामंत्रयांचक्र आमंत्रितवान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्याय-णाय हे भवति विवत्स्याम्याचार्यकुले, किंगोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं गोत्रो न्वहमस्मीति ॥

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परि-रिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥२॥

एवं पृष्टा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच— नाहमेतत्तव गोत्रं वेद हे तात गोत्रस्त्वमसि । कस्मान्न वेत्सीत्युक्ताह— बहु भर्तृगृहे परिचर्याजातमतिथ्य-भ्यागतादि चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशीलैवाहं, परिचरण-चित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् । यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि । तदैव ते पितोपरतः । अतोऽनाथाहं, साहमेतन्न वेद यद्गोत्रः त्वमसि । जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि, स त्वं सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रुवीथाः । यद्याचार्येण पृष्ट इत्याभिप्रायः ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥३॥ तं होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाह-मेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥४॥

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हारिद्रुमतोऽपत्यं हारिद्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच— ब्रह्मचर्यं भगवति पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं शिष्यतया भगवन्तमित्युक्तवन्तं तं होवाच गौतमः । किंगोत्रो नु सोम्यासीति । विज्ञातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्यः । इति पृष्टः प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि । किं त्वपृच्छं पृष्टवानस्मि मातरम् । सा मया

पृष्टा मां प्रत्यब्रवीन्माता । बह्वहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या अहं वचः स
सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥

तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निरा वाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तेये ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥५॥ इति चतुर्थः खंडः॥

तं होवाच गौतमो नैतद्वचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हत्यार्जवार्थसं ऋजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मादगा तवानसि, अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्ये । अतः संस्कारार्थं होमाय समिधं सो त्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामबलानां गोयूथान्निराकृत्यापकृष्य चतुःशताः शतानि गवामुवाच— इमा गाः सोम्यानुसंव्रजानुगच्छ । इत्युक्तस्ता प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच— नासहस्रेणापूर्णेन सहस्रेण नावर्तेय न प्रत्यागच्छे स एवमुक्त्वा गा अरण्यं तृणोदकबहुलं द्वंद्वरहितं प्रवेश्य स ह वर्षगण प्रोवास प्रोषितवान् । ताः सम्यग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन्काले सहस्र संपन्ना बभूवुः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रति प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः प्रापय न आचार्यकुलम् ॥१॥

तमेतं श्रद्धातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्संबंधिनी तुष्टा सत्यृषभ स्यर्षभभावमापन्नाऽनुग्रहायाथ हैनमृषभोऽभ्युवादाभ्युक्तवान्सत्यकाम३ इति बोध्य । तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ सोम्य सहस्रं स्मः पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्मानाचार्यकुलम् ॥

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥२॥

किंचाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि कथयानि । इत्यु वाच— ब्रवीतु कथयतु मे मह्यं भगवान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै स होवाच । प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा प्रतीची दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलश्चतस्रः क

वा यस्य सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रकाशवानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्त्रयश्चतुष्कला ब्रह्मणः ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥३॥ इति पंचमः खंडः ॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादं विद्वान्प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्टमुपास्ते तस्येदं फलं— प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तथाऽदृष्टं फलं— प्रकाशवतो ह लोकान्देवादिसंबंधिनो मृतः सञ्जयति प्राप्नोति । य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ४.५.—

अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ॥१॥

सोऽग्निस्ते पादं वक्तेत्युपररामर्षभः । स सत्यकामो ह श्वोभूते परेद्युर्नैत्यकं नित्यं कर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापयांचकाराचार्यकुलं प्रति । ताः शनैश्चरन्त्यः आचार्यकुलाभिमुख्यः प्रस्थिता यत्र यस्मिन्काले देशेऽभि सायं निशायामभिसंबभूवुरेकत्राभिमुख्यः संभूताः, तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङुपोपविवेश ऋषभवचो ध्यायन् ॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३ इति संबोध्य । तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम ॥३॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच पृथिवी कला अंतरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलेत्यात्मगोचरमेव दर्शनमग्निः अब्रवीत् । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनंतवान्नाम ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनंतवानित्युपास्तेऽनंतवानस्मिँल्लोके भवत्यनंतवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं

ब्रह्मणोऽनंतवानित्युपास्ते ॥४॥ इति षष्ठः खंडः ॥

स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनंतवत्त्वेन गुणेनोपास्ते स तथैव तद्गुणो त्यस्मिँल्लोके, मृतश्चानंतवतो ह लोकान्स जयति, य एतमेवमित्यादि पूर्वव इति षष्ठः खंडः ॥ ४.६

हंसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता भि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चा प्राङुपोपविवेश ॥१॥ तं हंस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम३ इति इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥

सोऽग्निर्हंसस्ते पादं वक्तेत्युक्त्वोपरराम । हंस आदित्यः । शौक्ल्यात सामान्याच्च । स ह श्वोभूत इत्यादि समानम् ॥

ब्रह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै चाग्निः कला सूर्यः कला चंद्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥३॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्र ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानास्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह ल जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते इति सप्तमः खंडः ॥

अग्निः कला सूर्यः कला चंद्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्येति ज्योति यमेव च दर्शनं प्रोवाच अतो हंसस्यादित्यत्वं प्रतीयते । विद्वत्फलं— ज ष्मान्दीप्तियुक्तोऽस्मिँल्लोके भवति । चंद्रादित्यादीनां ज्योतिष्मत एव च लोकाञ्जयति । समानमुत्तरम् ॥ इति सप्तमः खंडः ॥ ४.

मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता भि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्च प्राङुपोपविवेश ॥१॥

हंसोऽपि मद्गुष्टे पादं वक्तेत्युपरराम । मद्गुरुदकचरः पक्षी, स चाप्स त्प्राणः । स ह श्वोभूत इत्यादि पूर्ववत् ॥

तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रति ॥२॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै ह प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः

ग आयतनवान्नाम ॥३॥

स च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः कलेत्याद्यायतनवा-
र्व नाम । आयतनं नाम मनः सर्वकरणोपहृतानां भोगानां तद्यस्मिन्पादे
त इत्यायतनवान्नाम पादः ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आय-
नवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥४॥ इति अष्टमः खंडः ॥

तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवानाश्रयवानस्मिँल्लोके भवति । तथा-
नवत एव सावकाशाँल्लोकान्मृतो जयति । य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ —

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव इति
प्रतिशुश्राव ॥१॥

स एवं ब्रह्मवित्सन्प्राप ह प्राप्तवानाचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाद स-
काम ३ इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥

ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति
प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥२॥

ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । प्रसन्नेंद्रियः प्रहसितवदनश्च निश्चितः कृता-
ब्रह्मविद्भवति । अत आह आचार्यो ब्रह्मविदिव भासीति, को न्विति वितर्क-
वाच कस्त्वामनुशशासेति । स चाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः । देवता मा-
शिष्टवत्यः । कोऽन्यो भगवच्छिष्यं मां मनुष्यः सन्ननुशासितुमुत्सहेतेत्यभि-
यः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवांस्त्वेव मे
मे ममेच्छायां ब्रूयात्किमन्यैरुक्तेन, नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः ॥

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्राप-
ति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किंचन वीयायेति वीयायेति ॥३॥

किंच श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्दृशेभ्यो भगवत्समेभ्य
षिभ्यः । आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापति प्राप्नोति इ-
तो भगवानेव ब्रूयादित्युक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरुक्तां विद्याम् ।
त्र ह न किंचन षोडशकलविद्यायाः किंचिदेकदेशमात्रमपि न वीयाय न वि-
गमित्यर्थः । द्विरभ्यासो विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ इति नवमः खंडः ॥ ४.९.—

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिं च तद्विदोऽग्निविद्यां आख्यायिका पूर्ववच्छ्रद्धातपसोर्ब्रह्मविद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था—

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह स्मान्यानंतेवासिनः समावर्तयंस्स्मैव न समावर्तयति ॥१॥

उपकोसलो ह वै नामतः कमलस्यापत्यं कामलायनः सत्यकामे ज ब्रह्मचर्यमुवास । तस्य, ह ऐतिह्यार्थः, तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीन्परि अग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्म आचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वा ग्राहयित्वा समावर्तयंस्तमेवोपकोसलमेकं न समावर्तयति स्म ह ॥

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्व परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥२॥

तमाचार्यं जायोवाच— तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सम्यगग्नीन्परिच त्परिचरितवान् । भगवांश्चाग्निषु भक्तं न समावर्तयति । अतोऽस्मद्भक्तं न वर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्नयो मा परिप्रवोचन्गर्हां तव मा कुर्युः । अतः प्र विद्यामिष्टामुपकोसलायेति । तस्मा एवं जाययोक्तोऽपि हाप्रोच्यैवाद किंचित्प्रवासांचक्रे प्रवसितवान् ॥

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारि किं नु नाश्नासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नान व्याधिभिः प्रतिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥३॥

स होपकोसलो व्याधिना मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं क धृतवान्मनः । तं तूष्णीमग्न्यागारेऽवस्थितमाचार्यजायोवाच— हे ब्रह अशान भुंक्ष्व, किं नु कस्मान्नु कारणान्नाश्नासीति । स होवाच— ब नेकेऽस्मिन्पुरुषेऽकृतार्थे प्राकृते कामा इच्छाः कर्तव्यं प्रति नाना अ तिगमनं येषां व्याधीनां कर्तव्यचिंतानां ते नानात्यया व्याधयः क प्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थः । तैः प्रतिपूर्णोऽस्मि अतो नाशिष्या

अथ हाग्नयः समूदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्ध प्रब्रवामेति तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥४॥

उक्त्वा तूष्णींभूते ब्रह्मचारिणि, अथ हाग्नयः शुश्रूषया वर्जिताः

प्राविष्टाः सन्तस्त्रयोऽपि समूदिरे संभूयोक्तवन्तः । हंतेदानीमस्मै ब्रह्मचारिणे-स्मद्भक्ताय दुःखिताय तपस्विने श्रद्दधानाय सर्वेऽनुशास्मोऽनुप्रब्रवाम ब्रह्मविद्यां त्येवं संप्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः— प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥

स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ॥५॥ इति दशमः खंडः ॥

स होवाच ब्रह्मचारी— विजानाम्यहं यद्भवद्भिरुक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात्प्राणो ब्रह्मेति । स यस्मिन्सति जीवनं यदपगमे च न भवति तस्मिन्वायुविशेषे लोके रूढोऽतो युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन प्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कं च तु खं च न विजानामीति । ननु कंखंशब्दयोरपि सुखाकाशविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव, कस्माद्ब्रह्मचारिणोऽज्ञानम् ? नूनं सुखस्य कंशब्दवाच्यस्य क्षणप्रध्वंसित्वात्खंशब्दवाच्यस्य चाकाशस्याचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते । कथं च भगवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते हाग्नय ऊचुः— यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशमित्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेंद्रियसंयोगजात्सुखान्निवर्तितं स्यात् नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः । यदेव खमित्याकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवं च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात्खान्निवर्तितं स्यात् नीलोत्पलवदेव । सुखमाकाशस्थं नेतरल्लौकिकं, आकाशं च सुखाश्रयं नेतरद्भौतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशं चेत्सुखेन विशेषयितुमिष्टं अस्त्वन्यतरदेव विशेषणं यद्वाव कं तदेव खमित्यतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं वा । ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरिष्टेत्यवोचाम । सुखेनाकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरुभयोरर्थप्राप्तैवेति चेत्सत्यमेवं, किंतु सुखेन विशेषितस्यैवाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं, न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेष्यनियन्तृत्वेनैवोपक्षयात् । अतः खेन सुखमपि विशेष्यते ध्येयत्वाय । कुतश्चैतन्निर्श्चीयते ? कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्दसंबंधात्कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य खस्य ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात्कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्नयः प्रथमम् । न चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि ? कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो ब्रह्मचारिणो मोहापनय-

नाथ कंखंशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाव कमित्यादिः तदेतदग्निभिरुक्तं वाक्यार्थमस्मद्बोधाय श्रुतिराह— प्राणं च हास्मै ब्रह्मचारिणे तस्याकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य संबंधी आश्रयत्वेन हार्द आकाश इत्यर्थः । सुख गुणवत्त्वनिर्देशात् । तं चाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्थं च प्राणं ब्रह्मसंपर्क देव ब्रह्मेत्युभयं प्राणं चाकाशं च समुच्चित्य ब्रह्मणी ऊचुरग्नय इति ॥ ४.१०.—

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य ए आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

संभूयाग्नयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानंतरं प्रत्येकं स्वस्वविषय विद्यां वक्तुमारेभिरे । तत्रादावेनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास । पृथिव्यग्नि रन्नमादित्य इति ममैताश्चतस्रस्तनवः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो दृश्यते सोऽ हमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति पुन परावृत्त्या स एवाहमस्मीति वचनम् । पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः संबंधे न गार्हपत्यादित्ययोः । अत्तृत्वपक्तृत्वप्रकाशनधर्मा अविशिष्टा इत्यत एकत्व मेवानयोरत्यंतम् । पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्यत्वेनाभ्यां संबंधः ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुंजामोऽस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥ इति एकादशः खंडः ॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्यमग्निमन्नाशादत्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमु पास्ते सोऽपहते विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकवांश्चास्मदीये लोकेनाग्नेयेन तद्वान्भवति यथा वयम् । इह च लोके सर्वं वर्षशतमायुरेति प्राप्नो ज्योगुज्ज्वलं जीवति नाप्रख्यात इत्येतत् । न चास्यावराश्च ते पुरुषाश्चास विदुषः संततिजा इत्यर्थः, न क्षीयन्ते संतत्युच्छेदो न भवतीत्यर्थः । किं च वयमुपभुंजामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके जीवन्तममुष्मिंश्च परलोके । य एतमे विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्य तत्फलमित्यर्थः ॥ इति एकादशः खंडः ॥४.११.—

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इ य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी वति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुंजामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिं

य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥ इति द्वादशः खंडः ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निः आपो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इत्येता मम चतस्रस्तनवश्चतुर्धाहमन्वाहार्यपचनः आत्मानं प्रविभज्याव-स्थितः । तत्र य एष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि, स एवाहमस्मीति पूर्व-वत् । अन्नसंबंधाज्ज्योतिष्ट्वसामान्याच्चान्वाहार्यपचनचंद्रमसोरेकत्वं दक्षिणदिक्सं-बंधाच्च । अपां नक्षत्राणां च पूर्ववदन्नत्वेनैव संबंधः, नक्षत्राणां चंद्रमसो भोग्य-त्वप्रसिद्धेः । अपामन्नोत्पादकत्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः, पृथिवीवद्गार्हपत्यस्य । समान-मन्यत् ॥ इति द्वादशः खंडः ॥　　४.१२.—

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायु-रेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुंजामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति ममाप्येताश्च-तस्रस्तनवः । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत्सामान्यात् । द्यु-आकाशयोस्त्वाश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव संबंधः । समानमन्यत् ॥—

ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥१॥

ते पुनः संभूयोचुर्ह— उपकोसल एषा सोम्य ते तवास्मद्विद्याऽग्निविद्ये-त्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता विद्याफलप्राप्तय इत्युक्त्वोपरेमुरग्नयः । आजगाम हास्याचार्यः कालेन । तं च शिष्यमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्भो इतीहापेव निह्नुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥२॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥३॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं प्रसन्नं
को नु त्वाऽनुशशासेत्युक्तः प्रत्याह— को नु माऽनुशिष्यादनुशासनं कु
भगवंस्त्वयि प्रोषित, इतीहापिव निह्नुतेऽपनिह्नुत इवेति व्यवहितेन संबंधः
चार्पानिह्नुते, न च यथावदग्निभिरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः । कथं? इमेऽग्नयो
परिचरिता उक्तवन्तो नूनं, यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदृशा दृश्यन्ते पूर्वमन्या
सन्त, इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान्काकाऽग्नीन्दर्शयन् । किं नु सोम्य किल ते
मवोचन्नग्नयः? इति पृष्ट इत्येवमिदमुक्तवन्त इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवा
कमात्रं किंचिन्न सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् । यत आहाचार्यो— लोका
पृथिव्यादीन्हे सोम्य किल तेऽवोचन्न ब्रह्म साकल्येन । अहं तु ते तुभ्यं
यदिच्छसि त्वं श्रोतुं वक्ष्यामि, शृणु तस्य मयोच्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाह
यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्र आपो न श्लिष्यन्त, एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैव
पापं कर्म न श्लिष्यते न संबध्यत इति । एवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलो
मे भगवानिति । तस्मै होवाचाचार्यः ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ ४.१४

**य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय
ब्रह्मेति तद्यद्यप्यास्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छति ॥१॥**

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुभिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैः
विवेकिभिर्दृष्टेर्द्रष्टा । 'चक्षुषश्चक्षुः' इत्यादिश्रुत्यंतरात् । नन्वग्निभिरुक्तं वितथं
आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्रस्य वक्तेत्यवोचन् भविष्यद्विषयाप
चाग्नीनाम् । नैष दोषः । सुखाकाशस्यैवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात्
आत्मा प्राणिनामिति होवाचैवमुक्तवान् एतद्यदेवात्मतत्त्वमवोचाम । एतद
मरणधर्म्यविनाश्यत एवाभयं, यस्य हि विनाशाशंका तस्य भयोपपत्तिस्त
वादभयमत एवैतद्ब्रह्म बृहदनंतमिति । किंचास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुरुषस्य मा
तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षिणि यद्यप्यास्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मन
गच्छति, पक्ष्मावेव गच्छति, न चक्षुषा संबध्यते पद्मपत्रेणेवोदकम् । स्था
प्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निरंजनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्र

**एतं संयद्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति
यन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥२॥**

एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्वाम इत्याचक्षते । कस्मात्? यस्मादेतं

वामानि वननीयानि संभजनीयानि शोभनान्यभिसंयन्त्यभिसंगच्छन्तीत्यतः संयद्वामः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥२॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥३॥

एष उ एव वामनीः यस्मादेष हि सर्वाणि वामानि पुण्यकर्मफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति वहति चात्मधर्मत्वेन । विदुषः फलं—सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥४॥

एष उ एव भामनीः एष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्वादित्यचंद्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । अतो भामानि नयतीति भामनीः । य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥

अथ यदु चैवास्मिन्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते ॥५॥ इति पंचदशः खंडः ॥

अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते । यद्यदि उ चैवास्मिन्नेवंविदि शव्यं शवकर्म मृते कुर्वन्ति, यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः, सर्वथाप्येवंवित्तेन शवकर्मणाऽकृतेनापि प्रतिबद्धो न ब्रह्म न प्राप्नोति, न च कृतेन शवकर्मणास्य कश्चनाभ्यधिको लोकः । 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुत्यंतरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन्विद्यां स्तौति, न पुनः शवकर्मैवंविदो न कर्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मणां फलारंभे प्रतिबंधः कश्चिदनुमीयतेऽन्यत्र । यत इह विद्याफलारंभकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबंधेन फलारंभं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामो वामनीर्भामनीरित्येवंगुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां च तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देवताया अहरहरभिमानिनीं देवतां, अह्न आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां, आपूर्य-

माणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्मासानुत्त
तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां, ततः संवत्सरादादित्यं,
मसं चंद्रमसो विद्युतम् । तत्तत्रस्थांस्तान्पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्यामान
सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः, स पुरुष एनान्ब्रह्म सत्यलोक
गन्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः सन्मात्रब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ।
ब्रह्माप्येति' इति हि तत्र वक्तुं न्याय्यम् । सर्वभेदनिरासेन सन्
वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गोऽगमनायोपतिष्ठते 'स एनमविदितो न
श्रुत्यंतरात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपल
देवपथ उच्यते । ब्रह्म गंतव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतैः
माना गच्छन्तो ब्रह्मेमं मानवं मनुसंबंधिनं मनोः सृष्टिलक्षणमाव
आवर्तन्तेऽस्मिञ्जननमरणप्रबंधचक्रारूढा घटीयंत्रवत्पुनः पुनरित्यावर्त
पद्यन्ते । नावर्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रद

रहस्यप्रकरणे प्रसंगादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे क्षत उत्पन्ने
प्रायश्चित्तार्था विधातव्यास्तदभिज्ञस्य चर्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत इ

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति य सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥१॥

एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै इति प्रसि
तकौ निपातौ । वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु । "स्वाहा वातेध
वै यज्ञो योऽयं पवते" इत्यादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलनात्मक
समवायी । "वात एव यज्ञस्यारंभको वातः प्रतिष्ठा" इति च श्रवणा
यन्गच्छंश्चलन्निदं सर्वं जगत्पुनाति पावयति शोधयति । न ह्यचलत
दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य । यद्यस्माच्च यन्नेष इदं सर्वं पु
देष एव यज्ञो यत्पुनातीति । तस्यास्यैवंविशिष्टस्य यज्ञस्य वाक्च
व्यापृता । मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतम् । ते एते वाङ्मनसे
याभ्यां यज्ञस्तायमानः प्रवर्तते ते वर्तनी । "प्राणापानपरिचलनवत्या
श्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः" इति हि श्रुत्यंतरम् । अतो वाङ्मन
वर्तत इति वाङ्मनसे वर्तनी उच्येते यज्ञस्य ॥

तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गा

स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥२॥ अन्यतरामेव वर्तनीं संस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्व्रजन्रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥३॥

तयोर्वर्तन्योरन्यतरां वर्तनीं मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मर्त्विक्, वाचा वर्तन्या होताध्वर्युरुद्गाता, इत्येते त्रयोऽप्यृत्विजोऽन्यतरां वाग्लक्षणां वर्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं सति वाङ्मनसे वर्तनी संस्कार्ये यज्ञे । अथ स ब्रह्मा यत्र यस्मिन्काल उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनुवाके शस्त्रे पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋचो ब्रह्मैतस्मिन्नंतरे काले व्यववदति मौनं परित्यजति यदि, तदान्यतरामेव वाग्वर्तनीं संस्करोति । ब्रह्मणा असंस्क्रियमाणा मनोवर्तनी हीयते विनश्यति छिद्रीभवत्यन्यतरा । स यज्ञो वाग्वर्तन्यैवान्यतरया वर्तितुमशक्नुवन्रिष्यति । कथमिवेत्याह—स यथैकपात्पुरुषो व्रजन्गच्छन्नध्वानं रिष्यति, रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो गच्छन्रिष्यत्येवमस्य यजमानस्य कुब्रह्मणा यज्ञो रिष्यति विनश्यति । यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति । यज्ञप्राणो हि यजमानः । अतो युक्तो यज्ञरेषे रेषस्तस्य । स तं यज्ञमिष्ट्वा तादृशं पापीयान्पापतरो भवति ॥

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥४॥ स यथोभयपाद्व्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥५॥ इति षोडशः खंडः ॥

अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वान्मौनं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते यावत्परिधानीयाया न व्यववदति, तथैव सर्वर्त्विजः उभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरापि । किमिवेत्याह पूर्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ । एवमस्य यजमानस्य यज्ञः स्ववर्तनीभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्वर्तत इत्यर्थः । यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति । स यजमान एवं मौनविज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्ट्वा श्रेयान्भवति श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः॥ इति षोडशः खंडः ॥ ४.१६.—

अत्र ब्रह्मणो मौनं विहितं, तद्रेषे ब्रह्मत्वकर्मणि चाथान्यस्मिंश्च होत्रादिकर्मरेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह—

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्निं पृ वायुमंतरिक्षादादित्यं दिवः ॥१॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपल्लोकानुद्दिश्य तत्र सारजिघृक्षया ध्यानलक्षणं चार। तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्साररूपान्प्रांवृहदुद्धृतवान् जग्राहेल्कान्। अग्निं रसं पृथिव्याः वायुमंतरिक्षात् आदित्यं दिवः ॥

स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्रावृ ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् ॥२॥

पुनरप्येवमेवमग्न्याद्याः स एतास्तिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत्। त सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह ॥

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥३॥ तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्व गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्येणर्चां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति

स एतां पुनरभ्यतपत् त्रयीं विद्याम्। तस्यास्तप्यमानाया रसं व्याहृतिमृग्भ्यो जग्राह। भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः। स्वरिति व्याहृतिं साम अत एव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः। अतस्तत्र यज्ञे यद्यृक्त ऋक्त दृङ्निमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्राप्नुयात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्। र प्रायश्चित्तिः। कथम्, ऋचामेव, तदिति क्रियाविशेषणं, रसेनर्चां वीर्येण यज्ञस्य ऋक्संबंधिनो यज्ञस्य विरिष्टं विच्छिन्नं क्षतरूपमुत्पन्नं सं प्रतिसंधत्ते ॥

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यज्ञ तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥५॥ अथ सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥६॥

अथ यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिष्येत् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ यात्। तथा सामनिमित्ते रेषे स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्। तथा पृ संदधाति। ब्रह्मनिमित्ते तु रेषे त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात्। त्र विद्यायाः स रेषः। "अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनयैव त्रय्या विद्यया" इति न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेषे ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥७॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥८॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् । क्षारेण टंकणादिना खरे मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्णेन रजतमशक्यसंधानं संदध्यात् । रजतेन तथा त्रपु, त्रपुणा सीसं, सीसेन लोहं, लोहेन दारु, दारु चर्मणा चर्मबंधनेन । एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति । भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त इव पुमांश्चिकित्सकेन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ । यत्र यस्मिन्यज्ञे एवंविद्यथोक्तव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मा भवति स यज्ञ इत्यर्थः ॥

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥९॥

किंचैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्निम्नो दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति । उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषाऽनुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्तते कर्म प्रदेशादृत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य क्षतरूपं प्रतिसंदधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयति इत्येतत् ॥

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥१०॥ इति सप्तदशः खंडः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

मानवो ब्रह्मा मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वात्ततो ब्रह्मैवैकर्त्विक् कुरून् कर्तॄन् । योद्धृनारूढानश्वा वडवा यथाभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदोषापनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवंविदमेव यथोक्तव्याहृत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ४.१७.—

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ पंचमोऽध्यायः ॥

सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं पंचमेऽध्याये पंचाग्नि गृहस्थस्योर्ध्वरेतसां च श्रद्धालूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूद्य, अ दक्षिणा दिक्संबंधिनी केवलकर्मिणां धूमादिलक्षणा, पुनरावृत्तिरूपा तृतीया ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादि प्राणो वाव संवर्ग इत्यादि च बहुशोऽतीते ग्रंथे प्राणग्रहणं कृतं, स कथं, वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे कथं च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्व गुणविधित्सयेदमनंतरमारभ्यते—

ॐ । यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्र वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥१॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसा श्रेष्ठं च गुणैरभ्यधिकं वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह—प्राणो ज्येष्ठश्च वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागादिभ्यः लब्धात्मिका भवति यथा गर्भो विवर्धते । चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ स पश्चाद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वं तु प्रति यिष्यति 'सुहय' इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चास्मिन्क करणसंघाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः।

यो ह वै वसिष्ठं वसितृतममाच्छादयितृतमं वसुमत्तमं वा यो वेद तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञातीनाम् । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह—वा वसिष्ठो, वाग्मिनो हि पुरुषा वसन्त्यभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमाश्च, वाग्वसिष्ठः ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यास्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च चक्षु प्रतिष्ठा ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स अस्मिंल्लोकेऽमुष्मिंश्च परे प्रतितिष्ठति ह । तर्हि प्रतिष्ठेत्याह—चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन्समे च दुर्गे च तिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः ॥

यो ह वै संपदं वेद सं हास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च

व संपत् ॥४॥

यो ह वै संपदं वेद तस्मा अस्मै दैवाश्च मानुषाश्च कामाः संपद्यन्ते ह । तर्हि संपदित्याह— श्रोत्रं वाव संपत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदा गृह्यन्ते तदर्थज्ञानं च, ततः कर्माणि क्रियन्ते, ततः कामसंपत् इत्येवं कामसंपद्धेतुत्वाछ्रोत्रं वाव संपत् ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥५॥

यो ह वा आयतनं वेद आयतनं ह स्वानां भवत्याश्रयो भवतीत्यर्थः । किं तदायतनमित्याह— मनो ह वा आयतनम् । इंद्रियोपहृतानां विषयाणां भोक्त्रर्थानां प्रत्ययरूपाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आयतनमित्युक्तम् ॥

अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति ॥६॥

अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयसि अहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्येतस्मिन्प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवन्तः ॥

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥७॥

ते ह ते हैवं विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जनयितारं कंचिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन्को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैः ? इत्येवं पृष्टवतः तान्पितोवाच ह— यस्मिन्वो युष्माकं मध्य उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीवतोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापिष्ठतरमिवातिशयेन दृश्येत कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्येत स वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत्काक्वा तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ॥

स ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथांधा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्यो-

वाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्त णेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह त्रम् ॥१०॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमश मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा न्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥११॥

तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य त्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती पुनः पर्येत्येतरान्प्राणानुवाच— केन प्रकारेणाशकत शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमा मिति । ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूका यथा लोकेऽवदन्तो जीवन्ति । कथम् । प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्य मनसैवं सर्वकरणचेष्टां कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्मेत्यर्थः । आत श्रेष्ठतां प्राणेषु बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक्पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभूवेत्यर्थः । स मन्यच्चक्षुर्होच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बाला अमन प्ररूढमनस इत्यर्थः ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पड्वीशशंकून्संखिदेदे तरान्प्राणान्समखिदत्तं हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मीरिति ॥१२॥

एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानंतरं ह स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिषन्नु तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पड्वीशशंकू बंधनकीलान्परीक्षणायारूढेन कशया हतः सन्संखिदेत्समुत्खनेत्समुत्पाटयेत् इतरान्वागादीन्प्राणान्समखिदत्समुद्धृतवान् । ते प्राणाः संचालिताः सन्तः स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुर्हे भगवन्नेधि भव नः यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽसि मा चास्माद्देहादुत्क्रमीरिति ॥

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥१३॥ अथ हैनं श्रो वाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमा मस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥१४॥

अथ हैनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येण आपादयन्त आहुर्बा

न्तो राज्ञे विदाः । कथं, वाक् तावदुवाच— यदहं वसिष्ठोऽस्मि, यदिति ़्यांविशेषणं, यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं तद्वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं द्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः । अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषणमेव । त्वत्कृ- स्त्वदीयोऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् । तथोत्तरेषु ज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु ॥

न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्ये- ाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥१५॥ इति प्रथमः खंडः ॥

श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै कि वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि करणान्याचक्षते ाकिका आगमज्ञा वा, किं तर्हि प्राणा इत्येवाचक्षते कथयन्ति, यस्मात्प्राणे वैतानि सर्वाणि वागादीनि करणजातानि भवन्ति । अतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनुरूप- व वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसंजिहीर्षति ॥

ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहंश्रेष्ठतायै विवदन्तोऽन्योन्यं पर्धेरन्निति । न हि चक्षुरादीनां वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं संभवति । तथा- गमो देहात्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वोपपद्यते । तत्राग्न्यादिचेतनावद्देव- ाधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्धमागमतः । तार्किकसमयविरोध इति द्देह एकस्मिन्ननेकचेतनावत्त्वे । न । ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् । तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकाः, ते मनआदिकार्यकरणानामाध्यात्मिकानां ाह्यानां च पृथिव्यादीनामीश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादिवत् । चास्माभिरग्न्याद्याश्चेतनावत्योऽपि देवता अध्यात्मं भोक्त्र्योऽभ्युपगम्यन्ते, किं र्हि, कार्यकरणवतीनां हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैवभे- दकोटिविकल्पानां अध्यक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युपगम्यते । स ह्यकरणः 'अपा- णिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिमंत्रवर्णात् । 'हिर- ण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' 'हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वम्' इत्यादि च श्वेताश्व- तरीयाः पठन्ति । भोक्ता कर्मफलसंबंधी देहे तद्विलक्षणो जीव इति वक्ष्यामः । वागादीनां चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्धार- णार्थम् । यथा लोके पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कंचिद्गुण- विशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति, तेनोक्ता एकैकश्येन अदः कार्यं

साधयितुमुपगच्छत, येनादः कार्यं साध्यते, स वः श्रेष्ठ, इत्युक्तास्तथैवोपगच्छ आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारयन्ति, तथेमं संव्यवहारं वागादिषु कल्पि वती श्रुतिः— कथं नाम विद्वान्वागादीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येतेति। तथाच श्रुतिः कौषीतकिनां— "जीव वागपेतो मूकान्हि पश्यामो जीवति चक्षुरपेतोऽन्धान्हि पश्यामो जीवति श्रो पेतो बधिरान्हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान्हि पश्यामो जीवति ब च्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्नः" इत्याद्या ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ ५.१.

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमा श्वभ्य आ श निभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा विदि किंचनानन्नं भवतीति ॥१॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति। मुख्यं प्राणं प्रष्टा कल्पयित्वा वागादीन्प्रतिवक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह— यदिदं लोकेऽन्न प्रसिद्धमा श्वभ्यः श्वभिः सह आ शकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति। प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्य प्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्व्यावृत्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह— तद्वै एतद्य चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्य सर्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम। प्राद्युप वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात्। तथाच सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रा नाम अन इति सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानम्। न ह वा एवंविदि यथो प्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह किंचन किंचिदपि प्राणिभिरद्यं सर्वैरनन्नमनद्यं न भवति, सर्वमेवंविदन्नं भव त्यर्थः। प्राणभूतत्वाद्विदुषः। 'प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति' इत्यु क्रम्य "एवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्यस्तमेति" इति श्रुत्यंतरात् ॥

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतद शिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्य ह भवति ॥२॥

स होवाच पुनः प्राणः। पूर्ववदेव कल्पना। किं मे वासो भविष्यती इति होचुर्वागादयः। यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो

॥ भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किम् । अद्भिर्वासस्थानीयाभिः ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्टाच्च भोजनादूर्ध्वं च परिदधति परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य स्य । लंभुको लंभनशीलो वासो ह भवति । वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः । ग्नो ह भवति । वाससो लंभुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नतेत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरा- न्भवतीत्येतत् ॥

भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन्प्राणस्य वास दर्शनमात्रमिह विधीयते, अद्भिः परिदधतीति । नाचमनान्तरम् । यथा केः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शनमात्रं, तद्वत् । किं मेऽन्नं किं मे वास ादिप्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्यत्वात् । यद्याचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा याद्यन्नमपि प्राणस्य भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् । तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रति- नयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुम् ॥

यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यार्थं प्राणस्यानग्नतार्थं च न भवतीत्युच्यते, तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः । किं तर्हि, प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः । गस्य वास इति दर्शनं चोद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनस्योभयार्थत्वप्रसंगदोष- दना अनुपपन्ना । वासोर्थ एवाचमने तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोः नार्थवाक्ये वासोर्थापूर्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः । चमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वं चेति प्रमाणाभावात् ॥

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्ये- च्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥३॥

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते । कथम् । तद्धैतत्प्राणदर्शनं सत्यकामो जाबालो श्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायो- क्त्वोवाच अन्यदपि वक्ष्यमाणं वचः । किं तदुवाचेत्याह—यद्यपि शुष्काय ाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात्प्राणवित् जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च लाशानि पत्राणि, किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति ॥

यथोक्तप्राणदर्शनविद इदं मंथाख्यं कर्मारभ्यते—

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ वौषधस्य मंथं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य त्वा मंथे संपातमवनयेत् ॥४॥

अथानंतरं यदि महन्महत्त्वं जिगमिषेद्गंतुमिच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि काम तेत्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वे हि सति श्रीरुपनमते । श्रीमतो ह्य प्राप्तं धनं, ततः कर्मानुष्ठानं, ततश्च देवयानं पितृयाणं वा पंथानं प्रतिपत्स्य इत्येतत्प्रयोजनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्सोरिदं कर्म, न विषयोपभोगकामस्य । तस्य कालादिविधिरुच्यते—अमावास्यायां दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनिय कृत्वा तपोरूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान्भूत्वेत्यर्थः । न पुनर्दीक्षो कर्मजातं सर्वमुपादत्ते, अतद्विकारत्वान्मंथाख्यस्य कर्मणः । 'उपसद्व्रती' इ श्रुत्यंतरात्पयोमात्रभक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ कर्मारभ सर्वौषधस्य ग्राम्यारण्यानामोषधीनां यावच्छक्यत्यल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृ आममेव पिष्टं दधिमधुनोरौदुंबरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यंतरात्प्रक्षिप्य पमथ्याग्रतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्य आजस्यावापस्थ हुत्वा स्रुवसंलग्नं मंथे संपातमवनयेत्संस्रवमधः पातयेत् ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठ स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्य हुत्वा मंथे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मंथे संपा मवनयेत् ॥५॥

समानमन्यत् । वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्ये तथैव संपातमवनयेत् हुत्वा ॥

अथ प्रतिसृप्यांजलौ मंथमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते स मिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं राज्यमाधिप गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति ॥६॥

अथ प्रतिसृप्याग्नेरीषदपसृत्य अंजलौ मंथमाधाय जपतीमं मंत्रम्—अ नामास्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि प्राणः प्राणिति इत्यतो मंथद्रव्यं प्राणस्यान्नत्वात्प्राणत्वेन स्तूयतोऽमो नामासीति । कुतः । य अमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जगदिदमतः । स हि प्रा भूतो मंथो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधिष्ठाय पा यिता सर्वस्य । स मा मामपि मंथः प्राणो ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमः अहमेवेदं सर्वं जगदसानि भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति यं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य ोमहीति सर्वं पिबति निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति र्मणि वा स्थंडिले वा वाचंयमोऽप्रसाह स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं र्मेति विद्यात् ॥७॥

अथानंतरं खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश आचामति भक्षयति, ित्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रासं भक्षयति । तद्भोजनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः । ाणमादित्यं चैकीकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मंथरूपम् । नान्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वरूपापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । वस्य सवितुरिति पूर्वेण संबंधः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं सर्व- य जगतो धारयितृतममतिशयेन विधातृतममिति वा । सर्वथा भोजनविशेष- ाम् । तुरं त्वरं तूर्णं शीघ्रमित्येतत् । भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । ीमहि चिंतयेमहि विशिष्टभोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्तः इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तुं कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिंत- ामर्हाति सर्वं च मंथलेपं पिबति । निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसं चमसाकारं वौदुंबरं पात्रम् । पीत्वाचम्य पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति चर्मणि ाऽजिने स्थंडिले केवलायां वा भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्र- ाहो न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्र्याद्यनिष्टस्वप्रदर्शनेन यथा, तथा संयतचित्तः सन्नित्यर्थः । स एवंभूतो यदि स्त्रियं पश्येत्स्वप्नेषु, तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥८॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मंत्रोऽपि भवति । यदा कर्मसु काम्येषु कामा- र्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति, समृद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः । तस्मिन्स्त्र्यादिप्रशस्तस्वप्न- दर्शने सतीत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्था ॥ ५.२.—

ब्रह्मादिस्तंबपर्यंताः संसारगतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यतः आख्यायिकारभ्यते—

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पंचालानां समितिमेयाय तं ह प्रवाहणो जैव रुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥१॥

श्वेतकेतुर्नामतो, ह इत्यैतिह्यार्थः, अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारु पंचालानां जनपदानां समितिं सभामियायाजगाम। तमागतवन्तं ह प्रवा नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिरुवाचोक्तवान्। हे कुमारानु त्वा त्वामशिषद शिषत्पिता? किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः। इत्युक्तः स आह — अनु ह्यनुशिष्टे स्मि भगव इति सूचयन्नाह ॥

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुन वर्तन्त३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्य र्तना३ इति न भगव इति ॥२॥

तं होवाच — यद्यनुशिष्टोऽसि, वेत्थ यदितोऽस्माल्लोकादध्यूर्ध्वं यत्प्र प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः। न भगव इत्याहेतरो, न जाने तद्यत्पृच्छसि। एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्त इति भगव इति प्रत्याह। वेत्थ पथोर्मार्गयोः सहप्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य व्यावर्तना व्यावर्तनमितरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः। न भगव इ

वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत३ इति न भगव इति वेत्थ य पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥३॥

वेत्थ यथासौ लोकः पितृसंबंधी यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते, बहुभिः प्रया रपि येन कारणेन न संपूर्यत इति। न भगव इति प्रत्याह। वेत्थ यथा क्रमेण पंचम्यां पंचसंख्याकायामाहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्च पुरुषवचसः पुरुष इत्येवं वचोऽभिधानं यासां हूयमानानां क्रमेण षष्ठाहुतिभूत ताः पुरुषवचसः पुरुषशब्दवाच्या भवन्ति पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः। इत्यु नैव भगव इत्याह। नैवाहमत्र किंचन जानामीत्यर्थः॥

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्कथं सोऽनुशि ब्रुवीतेति स हायस्तः पितुरर्धमेयाय तं होवाचाननुशिष्य वाव किल भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥४॥

अथैवमज्ञः सन्किमनु कस्मात्त्वमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि यो हीमानि मया पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान्न विजानीयात्कथं स विद्वत्स्

ऽस्मीति ब्रुवीत । इत्येवं स श्वेतकेतू राज्ञा आयस्त आयासितः सन्पितुरर्धं
मियायागतवांस्तं च पितरमुवाच— अननुशिष्यानुशासनमकृत्वैव मा मां किल
ान्समावर्तनकालेऽब्रवीदुक्तवाननु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

**पंच मा राजन्यबंधुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स
ाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकंचन वेद यद्यहमिमानवे-
ं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥५॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह
ायार्हांचकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं होवाच मानुषस्य भगवन्
म वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं वित्तं
ाव कुमारस्यांते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव ॥**

यतः पंच पंचसंख्याकान्प्रश्नान् राजन्यबंधू राजन्या बंधवोऽस्येति राजन्य-
स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः, अप्राक्षीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकंचनैकमपि नाशकं न
वानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स होवाच पिता— यथा मा
वत्स त्वं तदा आगतमात्र एवैतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि, तेषां नैकंचनाशकं
क्तुमिति, तथा मां जानीहि, त्वदीयाज्ञानेन लिंगेन मम तद्विषयमज्ञानं
ीहीत्यर्थः । कथं, यथाहमेषां प्रश्नानामेकंचनैकमपि न वेद न जान इति ।
त्वमेवांग एतान्प्रश्नान्न जानीषे तथाहमप्येतान्न जान इत्यर्थः । अतो मय्य-
ाभावो न कर्तव्यः । कुत एतदेवं, यतो न जाने । यद्यहमिमान्प्रश्नानवेदिष्यं
ातवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्तनकाले पुरा नावक्ष्यं नोक्त-
स्मि । इत्युक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो राज्ञो जैवलेरर्धं स्थानमेयाय गतवान् ।
ह गौतमाय प्राप्तायार्हामर्हणां चकार कृतवान् । स च गौतमः कृतातिथ्य
त्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राज्ञ्युदेयाय । भजनं भागः पूजा
सह भागेन वर्तमानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
ानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतमं राजा— मानुषस्य भगवन्गौतम मनुष्य-
धिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच
मः— तवैव तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यांते
पे वाचं पंचप्रश्नलक्षणामभाषथा उक्तवानसि, तामेव वाचं मे मह्यं ब्रूहि
य । इत्युक्तो गौतमेन राजा स ह कृच्छ्री दुःखी बभूव । कथं त्विदमिति ॥

तं ह चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार तं होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो

यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु स्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥७॥ इति तृतीयः खंडः ॥३॥

स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं मन्वानो न्यायेन विद्या वक्त सत्वा तं ह गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयांचकाराज्ञप्तवान् । प्रख्यातवान्राजा विद्यां, यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्, तन्निमित्तं ब्राह्मणं षयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच राजा— सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन्यथ प्रकारेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं, तामेव विद्यालक्षणां वाचं मे ब्रूहि, इत्यः तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं— यथा येन प्रकारेणेयं विद्या प्राक् ब्राह्मणान्न गच्छति न गतवती, न च ब्राह्मणा अनया विद्ययाऽनुशासितव तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतः, तस्मादु पुरा पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्र एवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्बभूव । क्षत्रियपरंपर विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि, त्वत्संप्रदाना ब्राह्मणान्गामिष्यति । अतो मया यदुक्तं तत्क्षंतुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै हो विद्यां राजा ॥ इति तृतीयः खंडः॥ ५.३

'पंचम्यामाहुतावापः' इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते । तदपाकरण इतरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्निहोत्राहुत्योः कार्यारंभो यः स वाजसनेयके— "तं प्रति प्रश्नाः । उत्क्रांतिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा तृप्तिः पुनराव लोकं प्रत्युत्थायी" इति । तेषां चापाकरणमुक्तं तत्रैव— "ते वा एते आ हुते उत्क्रामतस्ते अंतरिक्षमाविशतस्ते अंतरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं सा मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अंतरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामत इत्याद्येवमेव वाहिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवति" इति । तत्राग्निहोत्राहुत्योः कार्यारंभम मेवंप्रकारं भवतीत्युक्तम् । इह तु तं कार्यारंभमग्निहोत्रापूर्वविपरिणामलः पंचधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सन्नाह—

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽह र्चिश्चंद्रमा अंगारा नक्षत्राणि विस्फुलिंगाः ॥१॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यादि । इह सायंप्रातरग्निहोत्राहुती हु पयआदिसाधने श्रद्धापुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगभावि

ोदिकारकभाविते चांतरिक्षक्रमेणोत्क्रम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते अप्स-
ायित्वादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये। तयोरधिकरणोऽग्निरन्यच्च
बिंधं समिदार्दीत्युच्यते । या चासावग्न्यादिभावना आहुत्योः सापि तथैव
देश्यते । असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय इह ।
ाग्नेर्द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित्तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते । अतः
ाधनात्समिदादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात्, समिधो हि धूम उत्तिष्ठति ।
रार्चिः प्रकाशसामान्यात्, आदित्यकार्यत्वाच्च । चंद्रमा अंगाराः । अहःप्रश-
भेव्यक्तः । अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिंगाः
मसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा ावति ॥२॥ इति चतुर्थः खंडः ॥४॥

तस्मिन्नेतस्मिन्यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधि-
तम् । श्रद्धामग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा
यन्ते । "पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इत्यपां होम्यतया
श्रुतत्वात् । "श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्ति" इति च
ायते । तां श्रद्धामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा अपां श्रद्धा-
ब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा संभवति । यथर्ग्वेदा-
प्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्ते आदित्ये यशआदिकार्यं रोहितादिरूपलक्ष-
ारभन्ते इत्युक्तं, तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः श्रद्धाशब्दवाच्या
ो द्युलोकमनुप्रविश्य चांद्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः । यजमाना-
तत्कर्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा आकृष्टाः
ाप्समवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं
म् । अत्र त्वाहुतिपरिणाम एव पंचाग्निसंबंधक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित
सनार्थं न यजमानानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति,
षां चोत्तरां विद्याकृताम् ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥ ५.४.—

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरश-गारा ह्रादनयो विस्फुलिंगाः ॥१॥

द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह— पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो

नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् वायुना पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् । अभ्रं धूमो, धू कार्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदर्चिः, प्रकाशसामान्यात् । अशनिरंग काठिन्याद्विद्युत्संबंधाद्वा । ह्रादनयो विस्फुलिंगाः । ह्रादनयो गर्जितशब्दाः मेघ विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुते संभवति ॥२॥ इति पंचमः खंडः ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुह्वति । तस्या आहुते संभवति । श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्रा वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ इति पंचमः खंडः ॥ ५.५.-

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धू रात्रिरर्चिर्दिशोंऽगारा अवान्तरदिशो विस्फुलिंगाः ॥१॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः सं त्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पर भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमः रात्रिरर्चिः, पृथिव्या हि अप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः । तमोरूपत्वात अग्नेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोंऽगारा, उपशांतत्वसामान्यात् । अवांतरदिशो विस्फु लिंगाः क्षुद्रत्वसामान्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति ॥२ इति षष्ठः खंडः ॥

तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि संभवति ॥५.६.-

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वार्चिश्च क्षुरंगाराः श्रोत्रं विस्फुलिंगाः ॥१॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि मुखेन समिध्य पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो, धूम इव मुखान्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् चक्षुरंगारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिंगाः । विप्रकीर्णत्वसाम्यात् ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति ॥२॥ इति सप्तमः खंडः ॥

समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः
ति ॥२॥ इति सप्तमः खंडः ॥ ५.७.—

**योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते स धूमो
ार्चिर्यदंतः करोति तेंऽगारा अभिनंदा विस्फुलिंगाः ॥१॥**

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा पुत्रा-
त्नाय समिध्यते । यदुपमंत्रयते स धूमः । स्त्रीसंभवादुपमंत्रणस्य । योनि-
ाहितत्वात् । यदंतः करोति तेंऽगारा अग्निसंबंधात् । अभिनंदाः सुखलवा
लिंगाः क्षुद्रत्वात् ॥

**तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥२॥
अष्टमः खंडः ॥**

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवतीति ।
द्धासोमवर्षान्नरेतोहवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहुति-
येत्वात्प्राधान्यविवक्षा— आपः पंचम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति ।
ा एव केवलाः सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापो अत्रिवृत्कृताः सन्तीति ।
तत्वेऽपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतम-
ानिमित्तः । तस्मात्समुदितान्येव भूतान्यब्बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमा-
ारंभकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु ।
च शरीरं यद्यपि पार्थिवम् । तत्र पंचम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो
ताः ॥ ५.८.—

**इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो
दश वा नव वा मासानंतः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥१॥**

इति त्वेवं तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः
यत्तु द्युलोकादिमां प्रत्यावृत्तयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
त्युत्थायी भवतीति वाजसनेयके उक्तं, तत्प्रासंगिकमिहोच्यते । इह च
प्रश्ने उक्तं— वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः ।
ाऽपां पंचमः परिणामविशेषः आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्या-
ावृत उल्बेन जरायुणा आवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानंतर्मातुः
ायित्वा यावद्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वा अथानंतरं जायते ॥

उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ म
षवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्वाशुचिपटावृतस्य लोहितरे
बीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवी
प्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृति
वैराग्यं ग्राहयति, मुहूर्तमप्यसह्यं दश वा नव वा मासानतिदीर्घकालमंतः
त्वेति च ॥

**स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति
एवेतो यतः संभूतो भवति ॥२॥ इति नवमः खंडः ॥**

स एवं जातो यावदायुषं पुनः पुनर्घटीयंत्रवद्गमनागमनाय कर्म
लालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेनं
युषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति, यदि चेज्जीवन्वैदिके
ज्ञाने वाधिकृतः, तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नयेऽन्यर्थमृत्विजो हरन्ति
वा अंत्यकर्मणे । यत एवेत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण,
पंचभ्योऽग्निभ्यः संभूत उत्पन्नो भवति, तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेव
ग्निमापादयन्तीत्यर्थः ॥ ५

**तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽ
भिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्डुदङेति
स्तान् ॥१॥ मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चं
विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पंथा इति**

'वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्ति' इत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽपा
तया । तत्तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृहमेधिनां य इत्थमेवं
पंचाग्निदर्शनं— द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पंचाग्न्या
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यत इत्थं विदुरिति गृहस्था एवोच्यन्ते
इति? गृहस्थानां ये त्वनित्थंविदः केवलेष्टापूर्तदत्तपरास्ते धूमादिना चंद्रं
न्तीति वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च श्रद्धा त
पासते, तेषां चेत्थंविद्भिः सहार्चिरादिना गमनं वक्ष्यति, पारिशेष्यादग्निहो
संबंधाच्च गृहस्था एव गृह्यन्ते इत्थं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्याऽरण्यश्रुत्या चानुपलक्षिता ।

पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः । पुराणस्मृतिप्रामाण्यादूर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्म-
णामुत्तरेणार्यम्णः पंथाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह गमिष्यन्ति।
र्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न विशेषनिर्देशार्हाः ।

ननु ऊर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यत, वेत्त्वमनर्थकं प्राप्तम् । न । गृहस्थान्प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्थं-त्तेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः पंथाः प्रसिद्धः, तेषां य इत्थं विदुः ां वान्यद्ब्रह्म विदुः । 'अथ यदु चैवास्मिञ्शव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेव' लिंगादुत्तरेण ते गच्छन्ति । ननूर्ध्वरेतसां गृहस्थानां च समाने आश्रमित्वे रेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं अग्निहोत्रादिवैदिक-ाहुल्ये च सति । नैष दोषः । अपूता हि ते । शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ । हिंसानृतमायाब्रह्मचर्यादि ह्मशुद्धिकारणमपरिहार्यं तेषाम् । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा गम- । हिंसानृतमायाब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च शुद्धात्मानो हीतरे, शत्रुमित्रराग-देपरिहाराच्च विरजसः, तेषां युक्त उत्तरः पंथाः । तथा च पौराणिकाः— प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि रे" इत्याहुः । इत्थंविदां गृहस्थानामरण्यवासिनां च समानमार्गत्वेऽमृतत्व-च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तम् । तथाच श्रुतिविरोधः "न तत्र णा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" इति । 'स एनमविदितो न भुनक्ति' इति विरुद्धम् । न । आभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् । तत्रैवोक्तं णिकैः— "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति । यच्चात्यंतिकम-वं तदपेक्षया 'न तत्र दक्षिणा यन्ति' 'स एनमविदितो न भुनक्ति' इत्याद्याः धः, इत्यतो न विरोधः । 'न च पुनरावर्तन्ते' इति 'इमं मानवमावर्तं ना-ते' इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं मानवमिति विशेषणात् 'तेषा-न पुनरावृत्तिरस्ति' इति च । यदि ह्येकांतेनैव नावर्तेरन्निमं मानवमिहेति च षणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् । न । अनावृत्ति-नैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति शेषणार्थवत्त्वायान्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीयमित्येवं यवतां मूर्धन्यया नाड्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनम् । 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति'

'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते' दिश्रुतिशतेभ्यः ॥

ननु तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति, सहैव गच्छन्तीत्य कल्प्यत इति चेत्। न। 'अत्रैव समवलीयन्ते' इति विशेषणानर्थक्य 'सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात्। तस्मादुत्क्रा त्यनाशंकैवैषा। यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सह माशंक्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते, तदापि 'अत्रैव समवलीयन्ते' इति णमनर्थकं स्यात्। न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते जीवत्वं वा। सर्व त्सदात्मनो निरवयवत्वात्प्राणसंबंधमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिंगवज्जीवत्वभेद मित्यतः तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं श्रुतयश्चेत्प्रमाणम् सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूपं छिद्रीकुर्वन्गच्छतीति शक्यं व तुम्। तस्मात् "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" इति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणै नाड्या गमनं, सापेक्षमेव चामृतत्वं न साक्षान्मोक्ष, इति गम्यते। 'तदपर पूस्तदैरं मदीयं सरः' इत्याद्युक्त्वा 'तेषामेवैष ब्रह्मलोकः' इति विशेषणात्

अतः पंचाग्निविदो गृहस्था ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः श्रद्धा तप इत्येवमाद्युपासते श्रद्दधानास्तपस्विनश्चेत उपासनशब्दस्तात्पर्यार्थः। इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत इति यद्वत्। श्रुत्यंतर सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवताम वन्ति प्रतिपद्यन्ते। समानमन्यच्चतुर्थगतिव्याख्यानेन। एष देवयानः व्याख्यातः सत्यलोकावसानो न अंडाद्बहिः। "यदंतरा पितरं मातरं च मंत्रवर्णात् ॥

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभ धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते सं मभिप्राप्नुवन्ति ॥३॥

अथेत्यर्थांतरप्रस्तावनार्थो, य इमे गृहस्था ग्रामे। ग्राम इति गृ नामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं, यथा वानप्रस्थपरिव्रा अरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत्। इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादि कर्म, पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम्। दत्तं बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो संविभागो दत्तम्। इत्येवंविधं परिचरणपरित्राणाद्युपासते। इतिशब्दस्य

र्थित्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति
द्यन्ते । तयातिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव
क्षाभिमानिनीं अपरपक्षात् यान्षण्मासान्दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता ।
सान्दक्षिणायनषण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । संघचा-
हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
ः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सर-
प्रसंगो यतः प्रतिषिध्यते ? अस्ति हि प्रसंगः । संवत्सरस्य ह्येकस्यावयव-
दक्षिणोत्तरायणे, तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानां उदगयनमासेभ्योऽवयविनः संव-
य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं
तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्ना । इत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषि-
- नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति ॥

**मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो
लदेवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥४॥**

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः
ते चंद्रमा, य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां, तदन्नं देवानां,
द्रमसमन्नं देवा इंद्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चंद्रभूताः
गा देवैर्भक्ष्यन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् । नैष दोषः ।
मित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते ।
हिं उपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द
रणेषु, स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां
पभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवानामुपभोग्या अपि सन्तः
ते देवैः क्रीडन्ति । शरीरं च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चंद्रमंडल आप्यमार-
। तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धाशब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा संभव-
। ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चंद्रत्व-
ताः शरीराद्यारंभिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । अंत्यायां च शरीराहुतावग्नौ
ग्रामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्ध्वं यजमानमावेष्ट्य
डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारंभिका भवन्ति । तदारब्धेन च
णेष्टादिफलमुपभुंजाना आसते ॥

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमा- शमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति ॥५॥

यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य कर्मणः क्षयः, संपतन्ति येनेति संपातः कर्म क्षयो यावत्संपातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चंद्रमंडल उषित्वा अथ नंतरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्ते । पुनर्निवर्तन्त इति प्रयोगात् र्वमप्यसकृच्चंद्रमंडलं गता निवृत्ताश्चासन्निति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टा कर्मोपचित्य चंद्रं गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य ॥

तत्र किं येन कर्मणा चंद्रमंडलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोह किं वा सावशेष इति । किं ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणः चंद्रमंडलस् स्यैव मोक्षः प्राप्नोति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव । मोक्षः स्यान्न वेति । तत आगतस्य शरीरोपभोगादि न संभवति । "ततः शेषेण" इत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् ननु इष्टापूर्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेका संभवन्ति, न च तेषां चंद्रमंडल उपभोगः । अतोऽक्षीणानि तानि । यन्निमि चंद्रमंडलमारूढस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसाम न्यादविरुद्धः । अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरुद्धानेकयोन्यु पभोगफलानां च कर्मणामेकैकस्य जंतोरारंभकत्वसंभवात् । न चैकस्मिन् जन्मनि सर्वकर्मणां क्षय उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेश्चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारंभकत्वस्मर णात् । स्थावरादिप्राप्तानां चात्यंतमूढानामुत्कर्षहेतोः कर्मण आरंभकत्वासंभवात् गर्भभूतानां च स्रंसमानानां कर्मासंभवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मिन् जन्मनि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः ॥

यत्तु कैश्चिदुच्यते-- सर्वकर्माश्रयोपमर्देन प्रायेण कर्मणां जन्मारंभकत्वम् तत्र कानिचित्कर्माण्यनारंभकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्मारभतः इति नोप पद्यते । मरणस्य सर्वकर्माभिव्यंजकत्वात्स्वगोचराभिव्यंजकप्रदीपवदिति । तद सत् । सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे देशकाल निमित्तावरुद्धत्वात्सर्वात्मनोपमर्दः कस्यचित्क्वचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते तथा कर्मणामपि साश्रयाणां भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्मा भिसंस्कृता विरुद्धानेकवासना मर्कटत्वप्रापकेण कर्मणा मर्कटजन्म आरभमाणेन

नोपमृद्यन्ते तथा कर्माण्यपि अन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तम् । यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन्मर्कटजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखांतरगमने मातुरुदरसंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानंतरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुम् । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतेः । तस्माद्वासनावत् नाशेषकर्मोपमर्द इति शेषकर्मसंभवः । यत एवं तस्माच्छेषेणोपभुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥

कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमिति गमनक्रम उक्तो, न तथा निवृत्तिः । किं तर्ह्याकाशाद्वायुमित्यादि, कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाशप्राप्तिस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च । न चात्र यथेतमेवेति नियमो अनेवंविधमपि निवर्तन्ते, पुनर्निवर्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमेतद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते । याः तेषां चंद्रमंडले शरीरारंभिका आप आसंस्तास्तेषां तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयन्ते । घृतसंस्थानमिवाग्निसंयोगे, ता विलीना अंतरिक्षस्था आकाशभूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अंतरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायुप्रतिष्ठा वायुभूता इतश्च अमुतश्च ऊह्यमानास्ताभिः सह क्षीणकर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो भवति । धूमो भूत्वाभ्रमब्भरणमात्ररूपो भवति ॥

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवति ॥६॥

अभ्रं भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भवति, मेघो भूत्वोन्नतेषु प्रदेशेष्वथ प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । ते व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवंप्रकारा जायन्ते । क्षीणकर्मणामनेकत्वाद्बहुवचननिर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः । यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसंनिवेशसहस्राणि वर्षधाराभिः पतितानाम् । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणम् । यतो गिरितटादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीः प्राप्नुवन्ति,

ततः समुद्रं, ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते, तेऽप्यन्येन, तत्रैव च सह मकरेण विलीनाः समुद्रांभोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातटे वा पतितास्तिष्ठन्ति, कदाचिद्व्यालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः, तेऽप्यन्यैः, प्रकाराः परिवर्तेरन्। कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन्. ष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंबंधो दुर्लभ एव बहुत्वात्स्थावराणां, दुर्निष्क्रमणत्वम्। अथवा अतोऽस्माद्व्रीहियवादिभावात् दुर्निष्प्रपततरं दुर्निर्गम दुर्निष्प्रपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः। व्रीहियवादिभावो दुर्निष्प्रपतः दपि दुर्निष्प्रपताद्रेतःसिग्देहसंबंधो दुर्निष्प्रपततर इत्यर्थः। यस्मादूर्ध्वरेतोभि पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अंतराले शीर्यन्ते, अनेकत्वादन्नादानाम्। चित्काकतालीयवृत्त्या रेतःसिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा, तदा रेतःसिग्भावं : कर्मणो वृत्तिलाभः। कथम्। यो यो ह्यन्नमत्त्यनुशयिभिः संश्लिष्टं रेतःसि रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तद्भूय एव तदाकृतिरेव भवति। तदवयव भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषितो गर्भाशयेऽन्तःप्रविष्टोऽनु रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात्। 'सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम्' इति श्रुत्यंतरात्। अतो रेतःसिगाकृतिरेव भवतीत्यर्थः। तथाहि पुरुषा जायते गोर्गवाकृतिरेव न जात्यंतराकृतिः तस्मायुक्तं तद्भूय एव भवतीति।

ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चंद्रमंडलमनारुह्य इहैव पापकर्मभिर्घोरैर्व्रीहियवा प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं तेषां नानुशयिनामिव दुर्निष्प्रपतरम्। कस्य कर्मणा हि तैर्व्रीहियवादिदेह उपात्त इति तदुपभोगनिमित्तक्षये व्रीह्यादिस्तं विनाशे यथाकर्मार्जितं देहान्तरं नवं नवं जलूकावत्संक्रमन्ते सविज्ञाना "सविज्ञानो भवति 'सविज्ञानमेवान्ववक्रामति" इति श्रुत्यंतरात्। यद्यप्युप करणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भू वासनाज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति। श्रुतिप्रामाण्यात्। तथा रादिना धूमादिना च गमनं स्वप्न इवोद्भूतविज्ञानेन। लब्धवृत्तिकर्मनिमित्त मनस्य। न तथा अनुशयिनां व्रीह्यादिभावेन जातानां सविज्ञानमेव रेतःसिग् देहसंबंध उपपद्यते। नहि व्रीह्यादिलवनकंडनपेषणादौ च सविज्ञ स्थितिरस्ति। ननु चंद्रमंडलादपि अवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्य जलूकावत्सविज्ञानता एव युक्ता। तथा सति घोरो नरकानुभव इष्ट

कारिणां चंद्रमंडलात् आरभ्य प्राप्तो यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च ते अनर्थायैवेष्टापूर्तादुपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदिकानां र्मणामनर्थानुबंधित्वात् । न । वृक्षारोहणपतनवद्विशेषसंभवात् । देहाद्देहान्तरं तेपित्सोः कर्मणो लब्धवृत्तित्वात्कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं युक्तम् । ाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चिरादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । मादिना च चंद्रमंडलमारुरुक्षताम् । न तथा चंद्रमंडलादवरुरुक्षतां वृक्षाग्रादिव तां सचेतनत्वम् । यथा च मुद्गराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्छि- ातिबद्धकरणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं नीयमानानां विज्ञानशून्यता दृष्टा, ा चंद्रमंडलान्मानुषादिदेहान्तरं प्रत्यवरुरुक्षतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षयान्मृ- ताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानाम् । अतस्तेऽपरित्यक्तदेहबीजभूताभिरद्भिर्मूर्छिता ाकाशादिक्रमेणेमामवरुह्य कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते प्रतिबद्ध- णतया अनुद्भूतविज्ञाना एव । तथा लवनकंडनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरि- मरेतःसेककालेषु मूर्छितवदेव । देहान्तरारंभकस्य कर्मणोऽलब्धवृत्तित्वात् । ्बीजभूताप्संबंधापरित्यागेनैव सर्वास्ववस्थासु वर्तन्त इति जलूकावच्चेतनावत्त्वं विरुध्यते । अंतराले त्वविज्ञानं मूर्छितवदेवेत्यदोषः ॥ न च वैदिकानां कर्मणां सायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमातुम् । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । "अहिं- न्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" इति श्रुतेः शास्त्रचोदिताया हिंसाया नाधर्महेतुत्व- भ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्महेतुत्वे मंत्रैर्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःख- ार्यारंभकत्वोपपत्तिर्वैदिकानां कर्मणां, मंत्रेणेव विषभक्षणस्येति ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ाह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा भ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडाल- ोनिं वा ॥७॥

तत्तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते मणीयचरणा, रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते मणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्यानृतमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानु- यसद्भावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चंद्रमंडले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्र- व, यदिति क्रियाविशेषणं, ते रमणीयां क्रौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन्प्राप्नुयुर्ब्रा-

ह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वकर्मानुरूपेण । अथ पुनर्ये त परीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणोऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां र कर्म योनिमापद्येरन्कपूयामेव धर्मसंबंधवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरन् श्व वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा स्वकर्मानुरूपेणैव ॥

ये तु रमणीयचरणा द्विजातयस्ते स्वकर्मस्थाश्चेदिष्टादिकारिणस्ते धूम गत्या गच्छन्त्यागच्छन्ति च पुनः पुनर्घटीयंत्रवत् । विद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदाऽर्चि दिना गच्छन्ति, यदा तु न विद्यासेविनो नापि इष्टादिकर्म सेवन्ते तदा—

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूत भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपू तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥८॥

अथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोः न कतरेणान्यतरेणचन यन्ति । तानीमानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तीनि भवन्ति अत उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तेषां जननमरण तेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व म्रियस्वेतीश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननम लक्षणेनैव कालयापना भवति । न तु क्रियासु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थ एतत्क्षुद्रजंतुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पंथानावपेक्ष्य स्थानं संसरताम् । येनैवं दा णमार्गगा अपि पुनरागच्छन्त्यनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति तेनासौ लोको न संपूर्यते । पंचमस्तु प्रश्नः पंचाग्निविद्यया व्याख्यातः । प्रथ दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतः । दक्षिणोत्तरयोः पथोर्व्यावर्तनापि— मृतानाम प्रक्षेपः समानस्ततो व्यावर्त्यान्येऽर्चिरादिना यन्त्यन्ये धूमादिना पुनरुत्तरदा णायने षण्मासान्प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ पितृलोकं— इति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चंद्रमंडलादाक शादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तम्— तेनासौ लोको संपूर्यत इति । यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च जन्ममर जनितवेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजंतवो ध्वान्ते च घोरे दुस्तरे प्रवेशित सागर इवागाधेऽप्लवे निराशाश्चोत्तरणं प्रति, तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्से बीभत्सेत घृणी भवेन्मा भूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरे पात इति । तदेतस्मिन्न एष श्लोकः पंचाग्निविद्यास्तुतये ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पंचमश्चाचरंस्तैरिति ॥९॥

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता। सुरां पिबन्ब्राह्मणः सन्। गुरोश्च तल्पं दारानावसन्। ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता च। इत्येते पतन्ति चत्वारः पंचमश्च तैः सह आचरन्निति॥

अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥१०॥ इति दशमः खंडः ॥

अथ ह पुनर्यो यथोक्तान्पंचाग्नीन्वेद स तैरप्याचरन्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव। तेन पंचाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यो लोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति, य एवं वेद यथोक्तं समस्तं पंचभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद। द्विरुक्तिः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था॥ इति दशमः खंडः॥　　　　५.१०.—

दक्षिणेन पथा गच्छतामन्नभाव उक्तः 'तद्देवानामन्नं' 'तं देवा भक्षयन्ति' इति, क्षुद्रजंतुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता। तदुभयदोषपरिजिहीर्षया वैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रंथ आरभ्यते। 'अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं' इत्यादिलिंगात्। आख्यायिका तु सुखावबोधार्था विद्यासंप्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च—

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिंद्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥१॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः। सत्ययज्ञो नामतो पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः। तथेंद्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्लवेयः। जन इति नामतः शर्कराक्षस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः। बुडिलो नामतः अश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः। पंचापि ते हैते महाशाला महागृहस्था विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः संपन्ना इत्यर्थः। महाश्रोत्रियाः श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्ना इत्यर्थः। त एवंभूताः सन्तः समेत्य संभूय क्वचिन्मीमांसां विचारणां चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः। कथम्। को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेति। आत्मब्रह्मशब्द-

योरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वम् । ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं नि
आत्मेति चात्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति । अभेदे
ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ।
व्यपतिष्यत् अंधोऽभविष्यत् इत्यादिलिंगात् ॥

**ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीमम
वैश्वानरमध्येति तं हंताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥२॥**

ते ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः संपादयांचक्रुः संपा
आत्मन उपदेष्टारम् । उद्दालको वै प्रसिद्धो नामतो, भगवन्तः पूजावन्तो
रुणिररुणस्यापत्यं संप्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति स्म
तं हंतेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं हाभ्याजग्मुः गतवन्तस्तमारुणिम

**स ह संपादयांचकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रो
स्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हंताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥३॥**

स ह तान्दृष्ट्वैव तेषामागमनप्रयोजनं बुद्ध्वा संपादयांचकार । व
प्रक्ष्यन्ति मां वैश्वानरमिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्वमिव
प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हंताहमिदानीमन्यमेषामभ्यनुशासानि
म्युपदेष्टारमिति ॥

**तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं
नरमध्येति तं हंताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥४॥**

एवं संधाय तान्होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं केकयस
कैकेयः संप्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि समानम् ॥

**तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार स ह प्रातः सं
उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्ना
स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋ
धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त इति ॥५॥**

तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक्पृथगर्हाण्यर्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च क
चकार कारितवान् । स हान्येद्यू राजा प्रातः संजिहान उवाच विनयेनोपगम
एतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यन्ति नूनं, य

ेगृह्णन्ति मत्तो धनमिति मन्वान आत्मनः सद्वृत्ततां प्रतिपिपादयिषन्नाह । न मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता सति विभवे । न ापो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः शतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपम् । न ी परदारेषु गन्ता । अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः । ़ न वयं धनेनार्थिन इत्युक्त आह अल्पं मत्वैते धनं न गृह्णन्तीति– यक्ष्यमाणो कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मया यावदेकैकस्मै ोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वसन्तु ावन्तः पश्यन्तु च मम यागम् ॥

ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तं हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥६॥

इत्युक्तास्ते होचुः । येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषस्तं ार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सताम् । वयं च वैश्वान-ानार्थिनः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि । अतस्तमेव ऽस्मभ्यं ब्रूहि ॥

तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैवैतदुवाच ॥७॥ इति एकादशः खंडः ॥

इत्युक्तस्तान्होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मि । युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे जानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो हाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो नयेनोपजग्मुः । तथान्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यम् । तेभ्यश्चादाद्विद्यामनुपनीोपनयनमकृत्वैव तान् । यथा योग्येभ्यो विद्यामदात्तथान्येनापि विद्या दात-ेत्याख्यायिकार्थः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन संबंधः ॥ ५.११.—

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति ावाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं सुतमासुतं कुले दृश्यते ॥१॥

स कथमुवाचेत्याह— औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्स इति प्रच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सञ्शिष्यं पृच्छतीति । नैष दोषः । 'यद्वेत्थ तेन

मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति' न्यायदर्शनात् । अन्यत्राप्याचार्यस्याप्रा चति शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः, 'क्वैष तदाभूत्कुत गात्' इति । दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वानरमुपासे भगवो राजन्निति होवाच वै सुतेजाः शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्म रमनोऽवयवभूतत्वात् यं त्वमात्मानमात्मैकदेशमुपास्से तस्मात्सुतेजसो वै स्योपासनात्तव सुतमभिषुतं सोमरूपं कर्मणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतं गणादिषु तव कुले दृश्यतेऽतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच ले व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति द्वादशः खंडः ॥

अत्स्यन्नं दीप्ताभिः सन्पश्यसि च पुत्रपौत्रादि प्रियमिष्टम् । अन्योऽप्य पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमासुतमित्यादि कर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कु कश्चिदेतं यथोक्तमेवं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्धा त्वात्मनो वैश्वानरस्यैष न र वैश्वानरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनान्मूर्धा शिरस्ते विपरीतग्र व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् यद्यदि मां नागमिष्यो नागतोऽभविष्यः । कार्षीर्यन्मामागतोऽसीत्यभिप्रायः ॥ इति द्वादशः खंडः ॥ ५.१

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमु इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वान त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥१॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं— हे प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमु इति । आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूप दित्यस्य, सर्वरूपत्वाद्वा । सर्वाणि रूपाणि हि त्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा वि आदित्यः । तदुपासनात्तव बहु विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुपकरणं दृश्यते कुले

प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं प प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते च त्तदात्मन इति होवाचांधोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥

किंच त्वामनु प्रवृत्तोऽश्वतरीभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्को द भिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कः । अत्स्यन्नमित्यादि समानम् । चक्षुर्वैश्वा

सविता। तस्य समस्तबुद्ध्योपासनादंधोऽभविष्यः चक्षुर्हीनोऽभविष्यो यन्मां
ागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ ५.१३.—

**अथ होवाचेंद्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति
युमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमा-
ानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥१॥**

अथ होवाचेंद्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि
ानम्। पृथग्वर्त्मा नाना वर्त्मानि यस्य वायोः आवहोद्वहादिभिर्भेदैर्वर्तमानस्य
ऽयं पृथग्वर्त्मा वायुः। तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात्पृथङ्नाना-
कास्त्वां बलयो वस्त्रान्नादिलक्षणा बलय आयन्त्यागच्छन्ति। पृथग्रथश्रेणयो
पंक्तयोऽपि त्वामनुयन्ति ॥

**अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त
्क्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥**

अत्स्यन्नमित्यादि समानम्। प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच। प्राणस्ते
ोदक्रमिष्यदुत्क्रान्तोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ ५.१४.—

**अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव
गवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से
स्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥१॥**

अथ होवाच जनमित्यादि समानम्। एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः।
ुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च। त्वं बहुलोऽसि प्रजया च पुत्र-
त्रादिलक्षणया धनेन च हिरण्यादिना ॥

**अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति होवाच संदेहस्ते
्शीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति पंचदशः खंडः ॥**

संदेहस्त्वेष संदेहो मध्यमं शरीरं वैश्वानरस्य। दिहेरुपचयार्थत्वान्मांस-
धरास्थ्यादिभिश्च बहुलं शरीरं तत्संदेहस्ते तव शरीरं व्यशीर्यच्छीर्णमभविष्य-
न्मां नागमिष्य इति ॥ इति पंचदशः खंडः ॥ ५.१५.—

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स

इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वम नमुपास्से तस्मात्त्वं रयिमान्पुष्टिमानसि ॥१॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विमित्यादि समानम् । एष वै रयि वैश्वानरो धनरूपः । अद्भ्योऽन्नं ततो धनमिति । तस्माद्रयिमान्धनवांस्त्वं मांश्च शारीरेण पुष्टश्चान्ननिमित्तत्वात् ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच ब स्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥ इति षोडशः खंडः ॥

बस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य. बस्तिर्मूत्रसंग्रहस्थानं, बस्तिस्ते व्यभ ङ्भिन्नोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति षोडशः खंडः॥ ५.१६

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति । वीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्म मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥१॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच । ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ इति सप्तदशः खंडः ॥

अथ होवाचोद्दालकमित्यादि समानम् । पृथिवीमेव भगवो राजा होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वानरस्य । पादौ ते व्यम्लास्येतां विम्ल अभविष्यतां श्लथीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति ॥ ५.१७

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसो मत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स स लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥१॥

तान्यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो होवाच— एते यूयं, वै खल्वित्यनर्थकौ, पृथगिवापृथक्सन्तमिममेकं वैश्वानरमात्मानं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबु ल्येतत् हस्तिदर्शन इव जात्यंधाः । यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्धादिभिः पृथि पादान्तैर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मं ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । मुखादिषु वा करणेष्वत्तृत्वेन मीयत इति प्रा मात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यंतप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रे

न्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शाखान्तरे र्धादिश्चिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । ह वा एतस्यात्मनः इत्याद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतया अभिविमीयतेऽह- ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं, विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानु- गतिं सर्वात्मैष ईश्वरो वैश्वानरो, विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरस्तमेवमुपास्ते यः, सोऽद- दी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरें- मनोबुद्धिषु, तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः, प्राणिनामन्नमत्ति । वैश्वानरवि- त्मा सन्नन्नमत्ति । न यथाऽज्ञः पिंडमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः ॥

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः : पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः

इति अष्टादशः खंडः ॥

कस्मादेवम् । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव ाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव । अथवा विध्यर्थमेतद्वचनं एवमुपास्य इति । अथेदानीं वैश्वानरविदो नेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह— एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुरुर एव वेदिराकार- न्यात् । लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं त्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानंतरी भवति । अतोऽन्वाहार्यपचनोऽग्नि- । आस्यं मुखमाहवनीय इवाहवनीयो हूयतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ ५.१८.—

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहु- ाणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥१॥

तत्तत्रैवं सति यद्भक्तं प्रथमं भोजनकाल आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमीयं ाव्यं, अग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्रांगेतिकर्तव्यताप्राप्तिरिह । क्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह— प्राणाय स्वाहेत्य- ंत्रेण । आहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन प्राणस्तृप्यति ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति ृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति

तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेने
इति एकोनविंशः खंडः ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति, चक्षुरादित्यो द्यौश्चेत्यादि तृप्यति, य
द्यौश्चादित्यश्च स्वामित्वेनाधितिष्ठतस्तच्च तृप्यति, तस्य तृप्तिमनु स्वयं
तृप्यत्येवं प्रत्यक्षम् । किं च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्था दीप्तिः
प्रागल्भ्यं वा, ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्या
॥१॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चंद्रमास्तृप्यति
तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चंद्रमाश्चा
तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
सेनेति ॥२॥ इति विंशः खंडः ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्य
अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति
तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृ
स्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेने
इति एकविंशः खंडः ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति समा
॥१॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति
तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चा
स्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्र
नेति ॥२॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥

अथ यां पंचमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्य
उदाने तृप्यति त्वक्तृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ तृ
शस्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥

अथ यां द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीं पंचमीमिति समानम् ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथांगारानपोह्य भस्मनि
हुत्तत्स्यात् ॥१॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रं प्रसिद्धं जुहोति, रानाहुतियोग्यानपोह्य अनाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक्तुल्यं तस्य ोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति प्रसिद्धाग्निहोत्रनिंदया वैश्वानर-ग्निहोत्रं स्तूयते ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु त्मसु हुतं भवति ॥२॥

अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रम् । कथम् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ाथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थम् । हुतमन्नमत्तीत्यन-र्थत्वात् ॥

तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥३॥

किंच तद्यथेषीकायास्तूलमग्रमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रं एवं विदुषः सर्वात्मभूतस्य सर्वान्नानामत्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्मा ा अनेकजन्मसंचिता इह च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभाविनश्च प्रदूयन्ते प्रद-र्ःमानशरीरारंभकपाप्मवर्जं, लक्ष्यं प्रति मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुंक्ते ॥

तस्मादु हैवंविद्यद्यपि चंडालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वै-हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥४॥

स यद्यपि चंडालायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्प्रतिषिद्धमु-ानं यद्यपि कुर्यात् आत्मनि हैवास्य चंडालदेहस्थे वैश्वानरे तद्धुतं स्यान्ना-मित्तमिति विद्यामेव स्तौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मंत्रोऽप्येष भवति ॥

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्र-त इत्यग्निहोत्रमुपासत इति॥५॥ इति चतुर्विंशः खंडः ॥

इति पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते, कदा नो माताऽन्नं तीति एवं सर्वाणि भूतान्यन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा भोक्ष्यत इति, जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायप-प्त्यर्था ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ५.२४.—

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्वेतकेतुर्हारुणेय आसेत्याद्यध्यायसंबंधः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज
इत्युक्तं, कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनै
क्तव्यम् । अनंतरं चैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं,
सत्यात्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नात्मभेदे । कथं च तदेकत्वमिति त
षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्राख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शना

ॐ । श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्म वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबंधुरिव भवतीति ॥१॥

श्वेतकेतुरिति नामतो, हेत्यैतिह्यार्थः, आरुणेयोऽरुणस्य पौत्र आस
तं पुत्रं ह्यारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्योपनयनकालात्ययं
न्नुवाच–हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यम् । न
यदस्मत्कुलीनो हे सोम्याननूच्यानधीत्य ब्रह्मबंधुरिव भवतीति ब्राह्मणान्बं
दिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः येन
गुणवान्सन्पुत्रं नोपनेष्यति ॥

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य म अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तं ह पितोवाच ॥२॥

स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्ह द्वादशवर्षः सन्नुपेत्याचार्यं यावच्चतुर्विं
बभूव तावत्सर्वान्वेदांश्चतुरोऽप्यधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा, महामना महद्गंभी
यस्यासममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महामना, अनूचानमा
नमात्मानं मन्यत इत्येवंशीलो यः सोऽनूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव
गृहम् । तमेवंभूतं ह्यात्मनोऽननुरूपशीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पि
सद्धर्मावताराचिकीर्षया ॥

श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत देशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति भगवः स आदेशो भवतीति ॥३॥

श्वेतकेतो यन्नु इदं महामना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽ
प्राप्त उपाध्यायादुतापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः केवलशास्त्राचार्योपदे
मित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते स आदेशः तमप्राक्ष्यः पृष्टवानस्याच

दशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुतेनाश्रुतमप्यन्यत् श्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति । सर्वानपि वेदानधीत्य चान्यद्वेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति यावदात्मतत्त्वं न जानातीत्या- यिकातोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं श्रुत्वाह, कथं न्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञाने- ाद्विज्ञातं भवतीत्येवं मन्वानः पृच्छति, कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स शो भवतीति ॥

यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥४॥

यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा लोके एकेन मृत्पिं- रुचककुंभादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृन्मयं मृद्विकार- विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिंडे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष : । कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्य । यन्मन्यसेऽन्यस्मिन्विज्ञातेऽन्यन्न ज्ञायत इति । मेवं स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्नत्वेवमन्यत्कारणात्कार्यम् । कथं ई लोक, इदं कारणमयमस्य विकार इति । शृणु । वाचारंभणं वागारंभणं ालंबनमित्येतत् । कोऽसौ, विकारो नामधेयं, नामैव नामधेयं, स्वार्थे धेय- यः । वागालंबनमात्रं नामैव केवलं न विकारो नाम वस्त्वस्ति, परमार्थतो किेत्येव मृत्तिकैव तु सत्यं वस्त्वस्ति ॥

यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं ारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥५॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिंडेन सर्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुट- ादि विज्ञातं स्यात् । वाचारंभणमित्यादि समानम् ॥

यथा सोम्यैकेन नखनिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्याद्वा- भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेवं सोम्य स आदेशो तीति ॥६॥

यथा सोम्यैकेन नखनिकृंतनेनोपलक्षितेन कृष्णायसपिंडेनेत्यर्थः, सर्वं र्णायसं कृष्णायसविकारजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तो- ानं दार्ष्टान्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थं च । एवं सोम्य स आदेशो यो क्तो भवति ॥

सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातंत्रा श्रुतिः स्यात् स्वतंत्रा तु श्रुतिः यत आह उ
ह्येव बीजं नांडादीति । दृश्यते चांडजाद्यभावे तज्जातीयसंतत्यभावो नांडाद्य
अतोऽडजादीन्येव बीजान्यंडजादीनाम् । तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुज
नरपुरुषपश्वादि । उद्भिज्जं उद्भिनत्तीत्युद्भित्स्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं,
वोद्भित्ततो जायत इत्युद्भिज्जं स्थावरबीजं स्थावराणां बीजमित्यर्थः । स्वे
शोकजयोरंडजोद्भिज्जयोरेव यथासंभवमंतर्भावः । एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव
नीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्र नामरूपे व्याकरवाणीति ॥२॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोबन्नयोनिर्देवतोक्ता ऐक्षतेक्षितवती यथापूः
स्यामिति । तदेव बहुभवनं प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तं इत्यत ईक्षां पुनः कृ
बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य । कथम् । हंतेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजः
स्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति स्वबुद्धिस्थं पूर्वसृष्ट्यनुभूतप्राणधारणं आत्म
स्मरन्त्याह अनेन जीवेनात्मनेति । प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात्स्वात्मने
तिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्येतद्दर्शयति । अनुप्रविश्य तेजोबन्नभू
त्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना सती नाम च रूपं च नामरूपे व्याकरवाणि
स्पष्टमाकरवाणि असौनामायं इदंरूप इति व्याकुर्यामित्यर्थः ॥

ननु न युक्तमिदं असंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया बुद्धिपूर्वकमनेक
सहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति संकल्पनं, अनुप्रवेशश्च,
तंत्र्ये सति । सत्यमेवं न युक्तं स्यात् यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप्रा
दुःखमनुभवेयमिति च संकल्पितवती । न त्वेवम् । कथं तर्हि । अनेन
नात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि नाम देवताया आभासमात्र
बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनितः, आदर्शे इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिंबो जलादि
च सूर्यादीनाम् । अचिंत्यानंतशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसंबंधश्चैतन्या
देवतास्वरूपाविवेकाग्रहणनिमित्तः सुखी दुःखी मूढ इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहे
छायामात्रेण जीवरूपेणानुप्रविष्टत्वाद्देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादि
संबध्यते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु च्छायामात्रेणानुप्रविष्टा आद
द्कादिदोषैर्न संबध्यन्ते, तद्वद्देवतापि । 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लि

ुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' ॥ काशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति हि काठके । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति च ासनेयके । ननु च्छायामात्रश्चेज्जीवो मृषैव प्राप्तः तथा परलोकेहलोकादि च । । नैष दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वं च नामरूपादि सदा-ाव सत्यं विकारजातं, स्वतस्त्वनृतमेव । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' ुक्तत्वात् । तथा जीवोऽपीति । यक्षानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः । ः सदात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्व-ते न कश्चिद्दोषः तार्किकैरिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धद्वैतवादाः स्वबु-विकल्पमात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुम् ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता नेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥३॥

सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूते अव्याकृते नामरूपे ाकरवाणीतीक्षित्वा तासां च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि । ैकस्यास्त्रिवृत्करण एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावः, अन्यथा हि रज्ज्वा ेकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक्पृथक्त्रिवृत्करणमिति । एवं हि जोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात् तेज इदं इमा आपोऽन्नमिदमिति च । ति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं ात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य-ंबवदंतः प्रविश्य वैराजं पिंडं प्रथमं देवादीनां च पिंडाननुप्रविश्य यथासंकल्पमेव ामरूपे व्याकरोत् असौनामायं इदंरूप इति ॥

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो ेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥४॥ इति तृतीयः खंडः ॥

तासां च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती ेवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिंडानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबन्नमयत्वेन ्रेधात्वं यथा तु बहिरिमाः पिंडेभ्यस्तिस्रो देवताः त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे ्म निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः ॥ ६.३.—

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापा-ादग्नेरग्नित्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥१॥

यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नाम ए
देशप्रसिद्ध्या अशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह— यदग्नेस्त्रिवृत्कृत
रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदग्निवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छ
रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अ
वृत्कृताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे
त्तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम् । प्राग्रूपत्रयविवेकविज्ञानात् या अग्निबु
रासीत्ते साग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयु
स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमितिशब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधान
टिकयोर्विवेकविज्ञानात् तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्तेते तद्विवेकविज्ञ
त्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राग्रूपत्रयविवेककरणाद
रेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणात् अपागादिति युक्तं, यथा तंत
कर्षणे पटाभावः । नैवं, बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निः, यत आह वाचारंभणमग्नि
विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थः । अतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव । किं तर्हि
सत्यं, त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं, नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्ती
वधारणार्थः ॥

**यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तद
स्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी
सत्यम् ॥२॥ यच्चंद्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृ
तदन्नस्यापागाच्चंद्राच्चंद्रत्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी
सत्यम् ॥३॥ यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृ
तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा
ण्येव सत्यम् ॥४॥**

तथा यदादित्यस्य यच्चंद्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु 'यथ
खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि' इत्युप
तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैः अग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाह
दर्शितं त्रिवृत्करणे । नैष दोषः । अबन्नविषयाण्यप्युदाहरणानि एवमेव च ऊ
ह्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थम् । रूपवत्त्वात्स्पष्टार्थत्वो
पपत्तेश्च । गंधरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसंभवात् । न हि गंधरसौ तेजसि स्त

ाब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृत-
न्यादिवत् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं अग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम् ।
अन्नस्याप्यप्शुंगत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारंभणमात्रमन्नम् । तथा अपामपि
शुंगत्वाद्वाचारंभणत्वं तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुंगत्वाद्वाचारंभणत्वं
त्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वंतरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृति-
तर्भूतत्वादवशिष्येते । एवं गंधरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति कथं सता
तेन सर्वमन्यदविज्ञातं विज्ञातं भवेत् । तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् ।
दोषः । रूपवद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथम् । तेजसि तावद्रूपवति शब्द-
योरप्युपलंभाद्वाय्वंतरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथा
नयो रूपवतो रसगंधांतर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोबन्नानां त्रिवृत्क-
ादर्शनेन सर्वं तदंतर्भूतं सद्विकारत्वात् त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः ।
इ मूर्तं रूपवद्द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोः तद्गुणयोर्गंधरसयोर्वा ग्रहण-
त । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु
त्कृते त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं, तथा पंचीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः
स्य सद्विकारत्वात्सता विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं
ामिति सिद्धमेव भवति । तदेकस्मिन्सति विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति
नम् ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥५॥

एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महाश्रोत्रिया आहुर्ह
वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह— न नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञान-
ां कश्चन कश्चिदपि अश्रुतममतमविज्ञातं उदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति, सर्वं
ज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां सद्विज्ञानवत्त्वादित्यभिप्रायः । ते पुनः कथं सर्वं विज्ञा-
न्त इत्याह—एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्यः त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्व-
प्यन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदांचक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा एव सद्विज्ञानात्त
ासुरित्यर्थः । अथवैभ्यो विदांचक्रुरिति अग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः
वमन्यद्विदांचक्रुरित्येतत् ॥

यद्‌ रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यद्‌ शुक्लमिवा-

भूदित्यपां रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥६॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥७॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

कथम् । यदन्यद्रूपेण संदिह्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमिव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां, तत्तेजसो रूपमिति विदांचक्रुः । तथा यच्छुक्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां रूपं, यत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदांचक्रुः । एवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यदु अप्यविज्ञातमिव विशेषतोऽगृह्यमाणमभूत् तदप्येतासामेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदांचक्रुः । एवं तावद्बाह्यं वस्त्वग्न्यादिवद्विज्ञातं तथेदानीं यथा नु खलु हे सोम्येमा यथोक्तास्तिस्रो देवताः पुरुषं शिरःपाण्यादिलक्षणं कार्यकारणसंघातं प्राप्य पुरुषेणोपयुज्यमानाः त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निगदतः इत्युक्त्वाह ॥ इति चतुर्थः खंडः॥ ६.४.—

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥१॥

अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभज्यते । कथं, तस्यान्नस्य त्रिधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोंऽशः तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमोंऽशो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण परिणम्य मांसं भवति, योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्ध्वं हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागादिकरणसंघातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनो भवति । मनोरूपेण विपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतंत्रोक्तलक्षणं नित्यं निरवयवं चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया, किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेंद्रियविषयव्यापारकत्वापेक्षया । यच्चान्येंद्रियविषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः । 'सदेकमेवाद्वितीयं' इति श्रुतेः ॥

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥२॥

तथा आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं

। यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति। योऽणिष्ठः स प्राणो भवति। वक्ष्यति हि
मयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यते' इति॥

**तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति
ध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक्॥३॥**

तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते। तस्य यः स्थ-
धातुस्तदस्थि भवति। यो मध्यमः स मज्जा अस्थ्यंतर्गतः स्नेहः। योऽ-
सा वाक्। तैलघृतादिभक्षणाद्धि वाग्विशदा भाषणे समर्था भवतीति
[लोके॥

**अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव
गवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥४॥ इति पंचमः खंडः॥**

यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्। ननु
ान्नभक्षिण आखुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राणवन्तश्च, तथा अब्मात्रभक्ष्याः सामुद्रा
नकरप्रभृतयो मनस्विनो वाग्मिनश्च, तथा स्नेहपानामपि प्राणवत्त्वं मनस्वित्वं
नयम्। यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य मन इत्याद्युच्यते। नैष
। सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तेः। नहि अत्रिवृत्कृतमन्नं अश्नाति
दापो वा अत्रिवृत्कृताः पीयन्ते तेजो वा अत्रिवृत्कृतमश्नाति कश्चिदित्यन्ना-
माखुप्रभृतीनां वाग्मित्वं प्राणवत्त्वं चेत्याद्यविरुद्धम्। इत्येवं प्रत्यायितः
कतुराह— भूय एव पुनरेव मा मां भगवानन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि
पयतु दृष्टान्तेनावगमयतु, नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः।
त्तेजोबन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमानान्यन्नाप्स्नेहजातानि अणि-
नुरूपेण मनःप्राणवाच उपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्य-
ायः। अतो भूय एवेत्याद्याह। तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु सोम्येति होवाच
शृणवत्र दृष्टान्तं यथैतदुपपद्यते यत्पृच्छसि॥ इति पंचमः खंडः॥ ६.५.—

**दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पि-
ति॥१॥**

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा अणुभावः स ऊर्ध्वः समुदीषति संभू-
र्य नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भवति॥

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति

तन्मनो भवति ॥२॥

यथायं दृष्टान्तः, एवमेव खलु सोम्यान्नस्यौदनादेरश्यमानस्य भुज्यमानस्य औदर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति मनोवयवैः सह संभूय मन उपचिनोतीत्येतत् ॥

अपां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥३॥

तथा अपां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीति ॥

तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स वाग्भवति ॥४॥

एवमेव खलु सोम्य तेजसोऽश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स वाग्भवति ॥

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥५॥ इति षष्ठः खंडः

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमेतन्मयोक्तमित्यभिप्रायः । अतोऽप्तेजसोरस्त्वेतत्सर्वमेवम् । मनस्त्वन्नमयमित्यत्र नैकान्तेन मम निश्चयो जातः । अतो भूय एव मा भगवान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६.६.—

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पंचदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो नपिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥१॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिमधात् । साऽन्नोपचिता मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभज्य पुरुषस्य कलात्वेन निर्दिदिक्षिता । तया मनस्यन्नोपचितया शक्त्या षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तस्तद्वान्कार्यकारणसंघातलक्षणो जीवविशिष्टः पुरुषः षोडशकल उच्यते । यस्यां सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञाता सर्वक्रियासमर्थः पुरुषो भवति । हीयमानायां च यस्यां सामर्थ्यहानिः । वक्ष्यति च 'अथान्नस्यायै द्रष्टा' इत्यादि । सर्वस्य कार्यकारणस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि बलेन संपन्ना बलिनो दृश्यन्ते लोके ध्यानाहाराः केचित्, अन्नस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यम् । षोडश कल

य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुषः । एतच्चेत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पंचदश-याक्रान्यहानि माऽशीरशनं मा कार्षीः, काममिच्छातोऽपः पिब, यस्मान्न-तोऽपस्ते प्राणो विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते, यस्मादापोमयोऽब्विकारः ा इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपष्टंभमंतरेणाविभ्रंशमानं स्थातुमुत्सहते ॥

स ह पंचदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः म्य यजूंषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥२॥

स हैवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमयत्वं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्पंचदशाहानि न आश ानं न कृतवान् । अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य शाच— किं ब्रवीमि भो इति । इतर आह ऋचः सोम्य यजूंषि सामान्य-ेति । एवमुक्तः पित्राह— न वै मा मामृगादीनि प्रतिभान्ति मम मनसि दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भगवन्निति ॥

तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परि-ष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका ातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥३॥

एवमुक्तवन्तं पिताह— शृणु तत्र कारणं येन ते तान्यृगादीनि न प्रति-न्तीति । तं होवाच यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्य उप तस्येंधनैरभ्रैरेकोंगारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः द्भवेत्तेनांगारेण ततोऽपि तत्परिमाणादीषदपि न बहु दहेत् एवमेव खलु सोम्य तवान्नोपचितानां षोडशानां कलानामेका कला अवयवोऽतिशिष्टावशिष्टा स्यात् ा त्वं खद्योतमात्रांगारतुल्ययैतर्हीदानीं वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे, श्रुत्वा च मम वाचमथाशेषं विज्ञास्यस्यशान भुंक्ष्व तावत् ॥

स हाशाथ हैनमुपससाद तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥४॥

स ह तथैवाश भुक्तवान् । अथानंतरं हैनं पितरं शुश्रूषुरुपससाद । तं होप-ं पुत्रं यत्किंचर्गादिषु पप्रच्छ ग्रंथरूपमर्थजातं वा पिता, स श्वेतकेतुः सर्वं ह प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रंथतश्च ॥

तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमंगारं खद्योतमात्रं परि-ष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥५॥

तं होवाच पुनः पिता— यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानम् ।

एकमंगारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय प्राज्वलयेद्वर्धयेत् । तेनेद्धेनांगारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बहु दहेत् ॥

एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥६॥

एवं सोम्य ते षोडशानामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाभूत् अतिशिष्टासीत् । पंचदशाहान्यभुक्तवत एकैकेनाह्नैकैका कला चंद्रमस इवापरपक्षे क्षीणा, सातिशिष्टा कला तवान्नेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्धितोपचिता प्राज्वाली, दैर्घ्यं छांदसं, प्रज्वलिता वर्धितेत्यर्थः । प्राज्वालीदिति पाठान्तरं तदा तेनोपसमाहिता स्वयं प्रज्वलितवतीत्यर्थः । तया वर्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभसे । एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरति अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं तव सिद्धं, तथा आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मनआदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवाञ्श्वेतकेतुः । द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ इति सप्तमः खंडः ॥ ६.७.—

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति ॥१॥

यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवता, आदर्श इव पुरुषः प्रतिबिंबेन जलादिष्विव च सूर्यादयः प्रतिबिंबैः । तन्मनोऽन्नमयं तेजोमयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां संगतमधिगतम् । यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं श्रुत्यंतरे 'ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः' इत्यादि, 'स्वप्नेन शारीरं' इत्यादि, 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति' इत्यादि च । तस्यास्य मनःस्थस्य मनआख्यां गतस्य मनउपशमद्वारेणेंद्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां परस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं, तत्पुत्रायाचिख्यासुरुद्दालको ह किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् ।

स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्या, तस्य मध्यं स्व-

सुषुप्तमित्येतत्। अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः। तत्राप्यर्थात्सु-
व भवति। 'स्वमपीतो भवति' इति वचनात्। न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वम-
जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः। तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिंब आदर्शगतो
स्वमेव पुरुषमपीतो भवति, एवं मनआद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिंबरूपेण जीवे-
ना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रति-
ते जीवरूपतां मनआख्यां हित्वा। अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इति
गम्यते। यत्र तु सुप्तः स्वप्नान्पश्यति तत्स्वाप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति
ापुण्यकार्यम्। पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारंभकत्वं प्रसिद्धम्। पुण्यापुण्य-
ाविद्याकामोपष्टंभेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारंभकत्वमुपपद्यते नान्यथेति
द्याकामकर्मभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति।
न्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य
ति' 'तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा एष परम आनंदः' इत्यादिश्रुतिभ्यः।
 एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामि इत्याह—
न्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टं अवधारय इत्यर्थः।
 स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते— यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्व-
तः। प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति। गौणं चेदं नामेत्याह— यदा स्वपिती-
य्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया संपन्नो
ति संगत एकीभूतो भवति। मनसि प्रविष्टं मनआदिसंसर्गकृतं जीवरूपं परि-
त्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्यमपीतोऽपिगतो भवति। अतस्तस्मात्स्वपितीत्ये-
ाचक्षते लौकिकाः। स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति। गुणनामप्रसिद्धितोऽपि
त्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः। कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसंपत्तिः?
प्रच्छ्रमनिमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः। जागरिते हि पुण्यापुण्यनिमित्तसुख-
ख्यानेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति, ततश्चायस्तानां करणानां अनेकव्यापार-
मेत्तग्लानानां स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति। श्रुतेश्च 'श्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति
ःु' इत्येवमादि। तथा च 'गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः'
वमादीनि करणानि प्राणग्रस्तानि। प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति
ा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते। नान्यत्र स्वरूपाव-
ानाच्छ्रमापनोदः स्यात् इति युक्ता प्रसिद्धिर्लौकिकानां, स्वं ह्यपीतो भवतीति।

दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मोके स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्विदिहापि स्यादिति युक्तम्। 'तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः' इत्यादिश्रुतेश्च ॥

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बंधनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति ॥२॥

तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे—स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बंधनमोक्षार्थी सन्प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बंधनादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्ध्वाऽप्राप्य बंधनमेवोपश्रयते । एवमेव यथायं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्तत्प्रकृतं षोडशकलमन्नोपाचितं मनो निर्धारितं, तत्प्रविष्टस्तत्स्थस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते मंचाक्रोशनवत् स मनआख्योपाधिर्जीवो अविद्याकामकर्मोपदिष्टां दिशं दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानुभूयेत्यर्थः, अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मनः आयतनं विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव, प्राणेन सर्वकार्यकरणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता, 'प्राणस्य प्राणं' 'प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिश्रुतेः अतस्तां देवतां प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बंधनं यस्य मनसस्तत्प्राणबंधनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं, मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥३॥

एवं स्वपितिनामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यस्वरूपं जगतो मूलं तत्पुत्रस्य दर्शयित्वा आह अन्नादिकार्यकारणपरंपरयापि जगतो मूलं सद्दिदर्शयिषुः अशनापिपासे अशितुमिच्छाऽशना, यालोपेन, पातुमिच्छा पिपासा, ते अशनापिपासे, अशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम पुरुषो भवति । किं तदशिशिषत्यशितुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किंनिमित्तं नाम भवतीत्याह— यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो नयन्ते

त्य रसादिभावेन विपरिणमयन्ते तदा भुक्तमन्नं जीर्यति । अथ च भव-नामाशिशिषतीति गौणम् । जीर्णे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जंतुः । मशितनेतृत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे । यथा गोनायो यतीति गोनाय इत्युच्यते गोपालः । तथाश्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपाल इत्यु-। पुरुषनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा । एवं तत्तदा अप आच-लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन । तत्रैवं सत्यद्भी रसादिभावेन नीते-तेनान्नेन निष्पादितमिदं शरीरं वटकणिकायामिव शुंगोंकुर उत्पतित उद्गतः, । शुंगं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुंगवदुत्पतितं हे सोम्य विजानीहि । किं वेज्ञेयमित्युच्यते— श्रृण्विदं शुंगवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं भवि-त्युक्त आह श्वेतकेतुः ॥

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुंगेनापो मूल-ाच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मू-न्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥४॥

यद्येवं समूलमिदं शरीरं वटादिशुंगवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्भ-ग्रेवं पृष्ट आह पिता— तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमित्यभिप्रायः । । अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसभावेन परिणमते । च्छोणित शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायाः । तथा योषिद्भुक्तं चान्नं रसादिक्रमेणैव परिणतं लोहितं भवति । ताभ्यां शोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेन आपूर्यमा-यां कुड्यमिव मृत्पिंडैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुंगः परिनिष्पन्न थैः । यत्तु देहशुंगस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्क-च्चन्मूलादुत्पतितं शुंग एवेति कृत्वाह— यथा देहशुंगोऽन्नमूल एवमेव सोम्यान्नेन शुंगेन कार्यभूतेन अपो मूलमन्नस्य शुंगस्यान्विच्छ प्रतिपद्यस्व । मपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुंगत्वमेवेति अद्भिः सोम्य शुंगेन कार्येण कारणं मूलमन्विच्छ । तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुंगत्वमिति तेजसा सोम्य न सन्मूलमेकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन्सर्वमिदं वाचारंभणं विकारो धेयमनृतं रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पजातमध्यस्तमविद्यया, तदस्य जगतो म् । अतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजंगमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः ।

न केवलं सन्मूला एव इदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया एव। नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वास्ति। अतो मृद्वत्सन्मूलत्वात्प्रजानां सदायतनं यासां ताः सदायतनाः प्रजाः। अंते च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषो यासां ताः सत्प्रतिष्ठाः ॥

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥५॥

अथेदानीमप्शुंगद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः कार्य इत्याह— यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य आपोऽन्नशुंगं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यन्ते। नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम। तदेतदाह— तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति। तद्यथा गोनाय इत्यादि समानं, एवं तत्तेज आचष्टे लोकः— उदन्येत्युदकं नयतीत्युदन्यम्। उदन्येतीति च्छांदसं तत्रापि पूर्ववत्। अपामप्येतदेव शरीराख्यं शुंगं नान्यदित्येवमादि समानमन्यत् ॥

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भयोऽद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥६॥

सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुंगम्। अतोऽप्शुंगेन देहेन आपो मूलं गम्यते। अद्भिः शुंगेन तेजो मूलं गम्यते। तेजसा शुंगेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत्। एवं हि तेजोबन्नमयस्य देहशुंगस्य वाचारंभणमात्रस्यान्नादिपरंपरया परमार्थसत्यं सन्मूलमभयमसंत्रासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति पुत्रं गमयित्वा अशिशिषति पिपासतीति नामप्रसिद्धिद्वारेण यदन्यदिहास्मिन्प्रकरणे तेजोबन्नानां पुरुषेणोपयुज्यमानानां कार्यकरणसंघातस्य देहशुंगस्य स्वजात्यसांकर्येणोपचयकरत्वं वक्त-

प्राप्तं, तदिहोक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा नु खलु येन
रेण इमास्तेजोबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति
कं पुरस्तादेव भवति 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यादि । तत्रैवोक्तमन्ना-
मिशितानां ये मध्यमा धातवस्ते साप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तम् ।
। भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवतीति । ये त्वणिष्ठा धातवो
: प्राणं वाचं देहस्यांतःकरणसंघातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं— तन्मनो भवति
प्राणो भवति सा वाग्भवतीति । सोऽयं प्राणकरणसंघातो देहे विशीर्णे देहा-
ं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्युतो गच्छति तदाह, अस्य हे सोम्य
षस्य प्रयतो म्रियमाणस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनस्युपसंह्रियते । अथ तदा-
तियो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः । 'यद्वै मनसा ध्यायति
चा वदति' इति श्रुतेः । वाच्युपसंहृतायां मनसि मनो मननव्यापारेण केव-
वर्तते । मनोऽपि यदोपसंह्रियते तदा मनः प्राणे संपन्नं भवति सुषुप्तकाल
। तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याहुः । प्राणश्च तदोर्ध्वोच्छ्वासी स्वा-
न्युपसंहृतबाह्यकरणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्धस्तपादादीन्विक्षिपन्मर्मस्थानानि
कृन्तन्निवोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतस्तेजसि संपद्यते । तदाहुर्ज्ञातयो न चलतीति ।
ो नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णं चोपलभमाना देह उष्णो
वतीति । यदा तदप्यौष्ण्यलिंगं तेज उपसंह्रियते, तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां
ाम्यति । तदैवं क्रमेणोपसंहृते स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो जीवोऽपि सुषु-
ालवत् निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः सन्सत्याभिसंधिपूर्वकं चेदुपसंह्रियेत
व संपद्यते न पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति । यथा लोके सभये देशे वर्त-
नः कथंचिदिवाभयं देशं प्राप्तस्तद्वत् । इतरस्त्वनात्मज्ञस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्ता-
वोत्थाय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति यस्मान्मूलादुत्थाय देहमाविशति जीवः ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
तकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
७॥ इति अष्टमः खंडः ॥

स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाणुभावो जगतो मूलमैतदात्म्यं एतत्स-
त्मा यस्य सर्वस्य तत् एतदात्म तस्य भाव ऐतदात्म्यम् । एतेन सदाख्येन
त्मना आत्मवत्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्त्यस्यात्मा संसारी । 'नान्यदतोऽस्ति

द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ' इत्यादिश्रुत्यंतरात् । येन चात्मनात्मवत्सर्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्यम् । आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्निरूढत्वात् । अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्यायितः पुत्र आह—भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु, यद्भवदुक्तं तत्संदिग्धं मम, अहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ सत्संपद्यन्त इत्येतदेन सत्संपद्य न विदुः सत्संपन्ना वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमुक्तस्तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥१॥

यत्पृच्छस्यहन्यहनि सत्संपद्य न विदुः सत्संपन्नाः स्म इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तम् । यथा लोके हे सोम्य मधुकृतो, मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथम् । नानात्ययानां नानागतीनां नानादिक्कानां वृक्षाणां रसान्समवहारं समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान्गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति ॥

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति ॥२॥

ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधुनि विवेकं न लभन्ते । कथं, अमुष्याहमाम्रस्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति । यथाहि लोके बहूनां चेतनावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं पुत्रोऽमुष्याहं नप्तास्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न संकीर्यन्ते । न तथेह अनेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथायं दृष्टान्तः, इत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति संपद्य सुषुप्तिकाले मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः, सति संपद्यामह इति संपन्ना इति वा ॥

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥३॥

यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वैव सत्संपद्यन्ते । अतस्ते इह लोके यत्क-

।मित्तां यां यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्व्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽहमित्येवं, त्त्कर्मज्ञानवासनांकिताः सन्तः सत्प्रविष्टा अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति पुनः आगत्य व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति बभूवुरित्यर्थः, तदेव पुनरागत्य भ-न्त । युगसहस्रकोट्यंतरितापि संसारिणो जंतोर्या पुरा भाविता वासना सा न यतीत्यर्थः । 'यथाप्रज्ञं हि संभवाः' इति श्रुत्यंतरात् ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-तो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥४॥ ते नवमः खंडः ॥

ताः प्रजा यस्मिन्प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति, ये त्वितोऽन्ये सत्सत्यात्माभि-धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नावर्तन्ते, स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्या-न् । यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति स्वगृहादा-तोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जंतूनां कस्माद्विज्ञानं न भवतीति, भूय व मा भगवान्विज्ञापयतु इत्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६.९.—

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रा-समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमह-स्मीयमहमस्मीति ॥१॥

शृणु तत्र दृष्टान्तं— यथा सोम्येमा नद्यो गंगाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं ति प्राच्यः प्रागंचनाः स्यंदन्ते स्रवन्ति । पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रति सिन्ध्वाद्याः तीचीमंचन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यः, ताः समुद्रादंभोनिधेर्जलधरैराक्षिप्ताः पुन-ष्टिरूपेण पतिता गंगादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमंभोनिधिमेवापियन्ति स समुद्र व भवति । ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकतां गता न विदुर्न जान-तीयं गंगाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीति च ॥

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥२॥ स य एषोऽ-णिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति दशमः खंडः ॥

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति संपद्य न विदुस्तस्मात्सत आगम्य न विदुः, सत आगच्छामह आगता इति वा। त इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत्। दृष्टं लोके जले वीचीतरंगफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्तद्भावं गता विनष्टा इति। जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत्। भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु दृष्टान्तेन। तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ इति दशमः खंडः ॥ ६.१०.—

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥१॥

शृणु दृष्टान्तं— अस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य वृक्षस्य, अस्येत्यग्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह। यदि यः कश्चिदस्य मूलेऽभ्याहन्यात्परश्वादिना सकृद्घातमात्रेण न शुष्यतीति जीवन्नेव भवति, तदा तस्य रसः स्रवेत्। तथा यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन्स्रवेत्। स एष वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवंस्तिष्ठति ॥

अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥२॥

तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशम्। अथ सा शुष्यति। वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहारे उपसंह्रियते। जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं पीतं च रसतां गतं जीवच्छरीरं वृक्षं च वर्धयद्रसरूपेण जीवस्य सद्भावे लिंगं भवति। अशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठति। ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति तस्यैकांगवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति। अथ तदा सा शाखा शुष्यति। जीवस्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति। रसापगमे च शाखा शोषमुपैति। तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति। वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिंगाज्जीववत्त्वं दृष्टान्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति, बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदसारं, इति दर्शितं भवति ॥

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति वाच ॥३॥ इति एकादशः खंडः ॥

यथास्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं, जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो वतीत्युच्यते तदपेतश्च म्रियत इत्युच्यते, एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच– वापेतं जीवविमुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियत इति । कार्यशेषे सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात् । तमात्राणां च जंतूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्च अतीतजन्मान्तरानुभूत- न्यपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रादीनां च वैदिकानां कर्मणामर्थ- वाच्च जीवो म्रियत इति । स य एषोऽणिमेत्यादि समानम् । कथं पुनरिदम- तस्थूलं पृथिव्यादि नामरूपवज्जगत् अत्यंतसूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो यते, इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति हो- च पिता ॥ इति एकादशः खंडः ॥ ६.११.—

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिंद्धीति भिन्नं भगव इति मत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामंगैकां भिंद्धीति भिन्ना गव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति ॥१॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्यु- स्तथा चकार सः । इदं भगव उपहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिं- ति । भिन्नमित्याहेतरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आह अण्व्योऽणु- रा इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धानानामेकां धानां ग हे वत्स भिंद्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव इति । यदि भिन्ना धाना तस्यां न्नायां किं पश्यसीत्युक्त आह न किंचन पश्यामि भगव इति ॥

तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यै- ऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति ॥२॥

तं पुत्रं होवाच वटधानायां भिन्नायां यं वटबीजाणिमानं हे सोम्यैतं न भालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्यैष महान्यग्रोधो बीजस्या- म्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलशाखास्कंधफलपलाशवांस्तिष्ठत्यु-

त्पन्नः सन् उत्तिष्ठतीति वा, उच्छब्दोऽध्याहार्यः । अतः श्रद्धत्स्व सोम्य सत एव अणिम्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि न्यायागमाभ्य निर्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते, तथाप्यत्यंतसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनस स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां गुरुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्स्वेति श्रद्धायां तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुत्सितेऽर्थे भवेत्ततश्च तदर्थावगतिः 'अन्यत्रमना अभूवम्' इत्यादिश्रुतेः ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥

इति द्वादशः खंडः ॥

स य इत्याद्युक्तार्थम् । यदि तत्सज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इत्येतत दृष्टान्तेन मा भगवान्भूय एव विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥—

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तं होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अंग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥१॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत इति शृण्वत्र दृष्टान्तम् । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पिंडरूपं लवणमेतद्घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति । स ह पित्रोक्तं अर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छंस्तथा चकार । तं होवाच परेद्युः प्रातर्यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवाधा निक्षिप्तवानसि अंग हे वत्स तदाहर । इत्युक्तस्तल्लवणमाजिहीर्षुर्ह किलावमृश्योदके न विवेद न विज्ञातवान् यथा तल्लवणं विद्यमानमेव सद्वस्तु लीनं संश्लिष्टमभूत् ॥

यथा विलीनमेवांगास्यांतादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यंतादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तं होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥

यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिंडरूपं लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सूपलभ्यते चोपायान्तरेण, इत्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाह— अंग अस्योदकस्यान्तादुपरि गृहीत्वाचाम । इत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृत-

वन्तमुवाच कथमिति । इतर आह लवणं स्वादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृहत्वाचामेति । कथमिति लवणमिति । तथांतादधोदेशाद्गृहीत्वाचामेति । कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रास्य परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति । तद्ध तथा चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपमाजगामेत्यर्थः इदं वचनं ब्रुवन्— तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं शश्वन्नित्यं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सम्यग्वर्तते । इत्येवमुक्तवन्तं तं होवाच पिता— यथेदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवोपायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात्, एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोबन्नादिकार्ये शुंगे देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशस्मरणप्रदर्शनार्थौ । सत्तेजोबन्नादिशुंगकारणं वटबीजाणिमवत् विद्यमानमेवेंद्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे । यथात्रैवोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वयोपलब्धवानसि । एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्जगन्मूलमुपायान्तरेण लवणाणिमवदुपलप्स्यस इति वाक्यशेषः ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

स य इत्यादि समानम् । यद्येवं लवणाणिमवदिंद्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं शक्यते, यदुपलंभात्कृतार्थः स्यामनुपलंभाच्चाकृतार्थः स्यामहं, तस्यैवोपलब्धौ क उपाय इत्येतत् भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु दृष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ ६.१३.—

यथा सोम्य पुरुषं गंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥१॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कंचिद्गंधारेभ्यो जनपदेभ्योऽभिनद्धाक्षं बद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्ता तस्करस्तमभिनद्धाक्षमेव बद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगतजनेऽत्यंतविगतजने देशे विसृजेत्स तत्र दिग्भ्रमोपेतो यथा प्राङ्वा प्रागंचनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्वा अधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीत शब्दं कुर्याद्विक्रोशेत्— अभिनद्धाक्षोऽहं गंधारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनद्धाक्ष एव विसृष्ट इति ॥

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गंधारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥२॥

एवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बंधनं प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो गंधारा एतां दिशं व्रजेति प्रब्रूयात्। स एवं कारुणिकेन बंधनान्मोक्षितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पंडित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थः सन्गंधारानेवोपसंपद्येत। नेतरो मूढमतिर्देशान्तरदर्शनतृड्वा। यथायं दृष्टान्तो वर्णितः—स्वविषयेभ्यो गंधारेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनद्धाक्षोऽविवेको दिङ्मूढोऽशनायापिपासादिमान्व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुत अरण्यं प्रवेशितो दुःखार्तो विक्रोशन्बंधनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति, स कथंचिदेव कारुणिकेन केनचिन्मोक्षितः स्वदेशान्गंधारानेवापन्नो निर्वृतः सुख्यभूत्। एवमेव सतो जगदात्मस्वरूपात्तेजोबन्नादिमयं देहारण्यं वातपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषवत् शीतोष्णाद्यनेकद्वंद्वदुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भार्यापुत्रमित्रपशुबंध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषयतृष्णापाशितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेशितः अहममुष्य पुत्रो, ममैते बांधवाः, सुख्यहं दुःखी मूढः पंडितो धार्मिको बंधुमाञ्जातो मृतो जीर्णः पापी, पुत्रो मे मृतो, धनं मे नष्टं, हा हतोऽस्मि, कथं जीविष्यामि, का मे गतिः, किं मे त्राणं, इत्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवान्विक्रोशन् कथंचिदेव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कंचित्सद्ब्रह्मात्मविदं विमुक्तबंधनं ब्रह्मिष्ठं यदा आसादयति तेन च ब्रह्मविदा कारुण्याद्दर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यो— नासि त्वं संसार्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान्किं तर्हि सद्यत्तत्त्वमसि— इत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोक्षितो गंधारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसंपद्य सुखी निर्वृतः स्यादित्येतमेवार्थमाह— आचार्यवान्पुरुषो वेदेति। तस्यास्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्मस्वरूपसंपत्तेरिति वाक्यशेषः। कियान्कालश्चिरमित्युच्यते, यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन। सामर्थ्यात्। येन कर्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः। अथ तदैव सत्संपत्स्ये संपत्स्यत इति पूर्ववत्। न हि देहमोक्षस्य सत्संपत्तेश्च कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनंतर्यार्थः स्यात्॥

ननु यथा सद्विज्ञानानंतरमेव देहपातः सत्संपत्तिश्च न भवति कर्मशेषवत् तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मान्तरसंचितान्यपि कर्माणि सन्तीति फलोपभोगार्थं पतितेऽस्मिञ्शरीरान्तरमारब्धव्यम् । उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं हेतानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं चावश्यं शरीान्तरमारब्धव्यं, ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं, कर्मणां ठवत्त्वात् । अथ ज्ञानवतः क्षीयन्ते कर्माणि, तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य संपत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथाच आचार्याभावः ाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यनुपपत्तिः । ज्ञानान्मोक्षाभावप्रसंगश्च । देशान्तरप्राप्त्युज्ञानवदनैकांतिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न । कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्तफलवत्त्वविशेपत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां ध्रुवफलवत्त्वाद्ब्रह्मविदः शरीरे पतिते ीरान्तरमारब्धव्यं अप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थं इत्येतदसत् । विदुषः 'तस्य ादेव चिरं' इति श्रुतेः प्रामाण्यात् ॥

ननु 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यम् । तथापि प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानां च कर्मणां विशेषोऽस्ति । कथम् । ने प्रवृत्तफलानि कर्माणि यैर्विद्वच्छरीरमारब्धं तेषामुपभोगेनैव क्षयः । यथावेगस्य लक्ष्यमुक्तेष्वादेर्वेगक्षयादेव स्थितिः, न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोनास्तीति तद्वत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राग्ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च कृतानि क्रियमाणानि वा अतीतजन्मान्तरकृतानि वा अप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते ाश्चित्तेनेव । "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा" इति स्मृतेश्च । यन्ते चास्य कर्माणि' इति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो जीवनादिप्रयोजनाभापि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्यमेव फलोपभोगः स्यादिति मुक्तेषुवत्तस्य तावचिरमिति युक्तमेवोक्तमिति यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः । ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं च विदः कर्माभावमवोचाम 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इत्यत्र । तच्च स्मर्तुमर्हसि ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-ो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
। चतुर्दशः खंडः ॥

स य इत्याद्युक्तार्थम् । आचार्यवान्विद्वान्येन क्रमेण सत्संपद्यते, तं क्रमं न्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ —

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥१॥

पुरुषं हे सोम्योतोपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो बांधवाः परिवार्य उपासते मुमूर्षुं, जानासि मां तव पितरं पुत्रं भ्रातरं वेति पृच्छन्तः । तस्य मुमूर्षोः यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति तदुक्तार्थम् ॥

अथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥२॥

संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषोऽपि सत्संपत्तिक्रम इत्येतदाह । परस्यां देवतायां तेजसि संपन्नेऽथ न जानाति । अविद्वांस्तु सत उत्थाय प्राग्भावितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति । विद्वांस्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्तत इत्येष सत्संपत्तिक्रमः । अन्ये तु मूर्धन्यया नाड्योत्क्रम्य आदित्यादिद्वारेण सद्गच्छन्तीत्याहुः । तदसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसंधानेन गमनदर्शनात् । नहि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसंधस्य देशकालनिमित्तफलाद्यनृताभिसंधिरुपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकामकर्मणां च गमननिमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविप्लुष्टत्वाद्गमनानुपपत्तिरेव । 'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' इत्याथर्वणे नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ॥

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच । इति पंचदशः खंडः ॥

स य इत्यादि समानम् । यदि मरिष्यतो मुमुक्षतश्च तुल्या सत्संपत्तिः तत्र विद्वान्सत्संपन्नो नावर्तते, आवर्तते त्वविद्वान् इत्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ६.१५

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि संदिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय च

तगृहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपहार्षी-
मस्यायम् । ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बंधनमर्हति, अन्यथा दत्तेऽपि धने
नप्रसंगात् । इत्युक्ताः पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षीदिति । तेष्वेवं
दिस्वितरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्तेति । ते चाहुः संदिह्यमानं स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य
स्येति । तस्मिंश्चापह्नुवान आहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति ।
यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एवंभूतस्तत एवानृतमन्य-
भूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते । स तथा अनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमंतर्धाय
वहितं कृत्वा परशुं तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति, स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
कृतेनानृताभिसंधिदोषेण ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः
येनात्मानमंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥२॥

अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स
येन तया स्थैन्याकर्तृतया आत्मानमंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स स-
ाभिसंधः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानात् अथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः ।
तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृताभिसंधो दह्यते न तु
त्याभिसंधः ॥

स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
तकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥३॥ इति षोडशः खंडः
ति षष्ठोऽध्यायः ॥

स यथा सत्याभिसंधः तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वात्
दाह्येत न दह्येतेत्येतत् एवं सद्ब्रह्मसत्याभिसंधी इतरयोः शरीरपातकाले च
त्यायां सत्संपत्तौ विद्वान्सत्संपद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्तते । अवि-
स्तु विकारानृताभिसंधः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथाकर्म यथाश्रुतं
तिपद्यते । यदात्माभिसंध्यनभिसंधिकृते मोक्षबंधने, यच्च मूलं जगतो, यदाय-
ना यत्प्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजा, यदात्मकं च सर्वं यच्चाजममृतमभयं शिवम-
द्वितीयं, तत्सत्यं स आत्मा तव, अतस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वा-
यम् । कः पुनरसौ श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः ? योऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र इति
द आत्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय च, अश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं

पप्रच्छ कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता विज्ञाता तेजोबन्नमयं कार्यकारणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूपव्याक आदर्श इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ प्रतिबिंबरूपेण । स आत्मानं कार्यकर प्रविभक्तं सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ । अथेदानीं पित्रा बोधितः तत्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुरस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मी जज्ञौ विज्ञातवान् । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मनि ? कर्तृत्वभोक्तृत्वर कृतत्वविज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वयमवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन धिकृतत्वमविज्ञातविज्ञानफलार्थम् । प्राक्चैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करिष्याम्यग्नि दीनि कर्माणि, अहमत्राधिकृतः, एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये, कृ कर्मसु कृतकर्तव्यः स्यां, इत्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि य अभूत्तस्य, यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रति निवर्तते । विरोधात् । न ह्येकस्मिन्नद्वितीये आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते मन्यदनेन कर्तव्यमिदं कृत्वास्य फलं भोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते । त्सत्सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्तते इति युक्तम् तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते यथादित्यमनआदिषु ब्र बुद्धिः । यथाच लोके प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्धिस्तद्वत् । ननु सदेव त्व यदि सदेव श्वेतकेतुः स्यात्कथमात्मानं न विजानीयाद्येन तस्मै तत्त्वमसी श्यते । न आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादौ इति शब्दव नान्न साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते । रूपादिमत्वाच्चादित्यादीनाम् । आकाशमनसो ब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वम् । इह तु सत एवेह प्रवेशं दर्शयित्वा तत्त्वमसी कुर्वं सदात्मभावमुपदिशति ॥

ननु पराक्रमादिगुणः सिंहोऽसि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति स्यात् । न । मृदा देकमेवाद्वितीयं सत्यमित्युपदेशात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव नि सत्संपत्तिरुपदिश्येत । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्वमिंद्रो यम इतिवत् । स्तुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः । नापि सत् श्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयेत राजा दासस्त्वमिति स्तुत्यः स्यात् । नापि सतः सर्वात्मन एकदेशनिरोधो त्वमसीति, देशाधिपतेरिव ग्रामाध्यक्षस्त्वमिति । न चान्या गतिरिह सदात

ादर्थान्तरभूता संभवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यतया चोद्यते वज्ञातं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् । नन्वस्मिन्पक्षेऽपि 'अश्रुतं श्रुतं भवति' ाद्यनुपपन्नम् । न सदस्मीतिबुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वात् । न आचार्यवान्पुरुषो , तस्य तावदेव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्तव्यतया ाियते, न तु त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव, तदा नाचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपा- देशो वाच्यः स्यात् । यथा अग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेव आचा- त्वमिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति च क्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदा- त्त्वेऽविज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसंगात् । न च तत्त्वमसीत्युक्ते ं सदितिप्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्तयितुं शक्या । नोत्पन्नेति वा शक्यं तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् । यथा अग्निहोत्रादिविधिज- ाग्निहोत्रादिकर्तव्यताबुद्धीनां अतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् । ुक्तं सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नायं दोषः । कार्यकरणसं- तव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् । ु तस्य सदात्मविज्ञानम् । कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञानेऽसति तेषां कर्तृत्वादि- ज्ञानं संभवति दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि देहादिष्वात्मबुद्धित्वाच्च स्यात्सदात्मवि- नम् । तस्मात् विकारानृताधिकृतजीवात्मविज्ञाननिवर्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्वम- ति सिद्धमिति ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवोप- ः । न सतोऽर्वाग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामादीनि ाान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं निर्देक्ष्यामि शाखा- ्दर्शनवदितीमं सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्त्वेषु मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशंका कस्यचित्स्यात्सा मा भूदिति तानि निर्दिदिक्षति । अथवा सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च द्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिदि- ते । अथवा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि तत्त्वान्यतितरां च तेषामुत्कृष्टतमं माख्यं तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था । कथम् । नारदो देवर्षिः कृतकर्तव्यः सर्वविद्योऽपि सन्ननात्म-

ज्ञात्वान्कृशोचैव, किंमु वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जंतुः अकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति। अथवा नान्यदात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्यायिकारभ्यते। येन सर्वविज्ञानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभूव, येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसंपत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससाद श्रेयःसाधनप्राप्तये। अतः प्रख्यापितं भवति निरतिशयश्रेयःप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति॥

ॐ। अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥१॥

अधीह्यधीष्व भगवो भगवन्निति ह किलोपससाद। अधीहि भगव इति मंत्रः। सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मिष्ठं नारद उपसन्नवान्। तं न्यायत उपसन्नं होवाच-- यदात्मविषये किंचिद्वेत्थ तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं जान इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामि। इत्युक्तवति स होवाच नारदः।

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि यद्वेत्थेति विज्ञानस्य पृष्टत्वात्। तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पंचमं वेदं वेदानां भारतपंचमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः। व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते। पित्र्यं श्राद्धकल्पम्। राशिं गणितम्। दैवमुत्पातज्ञानम्। निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रम्। वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम्। एकायनं नीतिशास्त्रम्। देवविद्यां निरुक्तम्। ब्रह्मण ऋग्यजुःसामाख्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्पच्छंदश्चितयः। भूतविद्यां भूततंत्रम्। क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम्। नक्षत्रविद्यां ज्योतिषम्। सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं, देवजनविद्यां गंधयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि। एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि॥

सोऽहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥३॥

सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मंत्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवाने-
ीत्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मंत्रेष्वंतर्भवति ।
विदेवास्मि मंत्रवित्कर्मविदित्यर्थः । 'मंत्रेषु कर्माणि' इति हि वक्ष्यति । नात्म-
ात्मानं वेद्मि । ननु आत्मापि मंत्रैः प्रकाश्यते एवेति कथं मंत्रविच्चेन्नात्म-
। न । अभिधानाभिधेयभेदस्य विकारत्वात् । न च विकार आत्मेष्यते ।
ात्मापि आत्मशब्देनाभिधीयते । न । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'यत्र नान्य-
यति' इत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तात्स आत्मेत्यादिशब्दा आत्मानं
ायन्ति । नैष दोषः । देहवति प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो
दीनामात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सत् अवाच्यमपि प्रत्याययति ।
। सराजिकायां दृश्यमानायां सेनायां छत्रध्वजपताकादिव्यवहिते अदृश्यमाने-
राजन्येष राजा दृश्यत इति भवति शब्दप्रयोगः, तत्र कोऽसौ राजेति राज-
ाणनिरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्याने अन्यस्मिन्नदृश्यमानेऽपि राजनि राज-
ातिर्भवेत्तद्वत् । तस्मात्सोऽहं मंत्रवित्कर्मविदेवास्मि, कर्मकार्यं च सर्वं विकार
। विकारज्ञ एवास्मि नात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपज्ञ इत्यर्थः । अत एवोक्तं 'आ-
ैवान्पुरुषो वेद' इति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । श्रुतमाग-
ानमस्त्येव हि यस्मान्मे मम भगवद्दृशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यः तरत्यतिक्रामति
कं मनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदिति । अतः सोऽहमनात्मवित्त्वाद्धे भगवः
ाम्यकृतार्थबुद्ध्या संतप्ये सर्वदा । तं मा मां शोकस्य शोकसागरस्य पारं
ं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोडुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः ।
ामुक्तवन्तं होवाच— यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा अधीतवानसि । अध्ययनेन तद-
ानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानस्येतत् । नामैवैतत् । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं'
ं श्रुतेः ॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः
ञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या
ह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामो-
स्स्वेति ॥४॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि नामैवैतत् । नामोपास्स्व ब्रह्मेति ब्रह्म-
द्धया । यथा प्रतिमां विष्णुबुद्ध्योपास्ते तद्वत् ॥

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथ भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति न भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥५॥ इति प्रथमः खंडः ॥

स यस्तु नाम ब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फलं भवति तत् शृणु— गतं नाम्नो गोचरं तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथाकामचारः कामचरणं स्वविषये भवति । यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसंहारः । किमस्ति भ भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्मदृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह— भूयोऽस्त्येव । इत्युक्त आह— यद्यस्ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं माथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां न सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च दे ष्यांश्च पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्श्वापदान्याकीटपतंगपिप चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥

वाग्वाव । वागितींद्रियं जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्ण जकम् । वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसीत्युच्यते । कार्याद्धि कारणं लोके, यथा पुत्रात्पिता तद्वत् । कथं च वाङ्नाम्नो भूयसीत्याह— वा विज्ञापयत्ययमृग्वेद इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समानम् । हृदयज्ञं म तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । यद्यपि वाङ्नाभविष्यद्धर्मादि न व्यज्ञापयिष्यत ऽध्ययनाभावोऽध्ययनाभावे तदर्थश्रवणाभावः तच्छ्रवणाभावे धर्मादि पयिष्यन्न विज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्माद्वागेवैतच्छब्दोच्चारणेन यति । अतो भूयसी वाङ्नाम्नः । तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्स्व ॥

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाका वति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो ऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

समानमन्यत् ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मंत्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥१॥

मनो मनस्यनविशिष्टमंतःकरणं वाचो भूयः । तद्धि मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्यंतर्भवति । यच्च यस्मिन्नंतर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वा आमलके फले द्वे वा कोले बदरफले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि ते अंतर्भवतः । एवं वाचं च नाम च आमलकादिवन्मनोऽनुभवति । स यदा पुरुषो यस्मिन्काले मनसाऽन्तःकरणेन मनस्यति, मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः, कथं मंत्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाऽथाधीते । तथा कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाऽथ कुरुते । पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते, पुत्रादीन्प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमं च लोकममुं चोपायेनेच्छेयेति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति । मनो ह्यात्मा, आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सति मनसि नान्यथेति मनो ह्यात्मेत्युच्यते । मनो हि लोकः, सत्येव हि मनसि लोको भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानं चेति मनो हि लोको यस्मात्तस्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्स्वेति ॥

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति तृतीयः खंडः ॥

स यो मन इत्यादि समानम् ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ ७.३.—

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मंत्रा एकं भवन्ति मंत्रेषु कर्माणि ॥१॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । संकल्पोऽपि मनस्यनवदंतःकरणवृत्तिः, कर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेन समर्थनम् । विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानंतरं भवति । कथम् । यदा वै संकल्पयते कर्तव्यादिविषयान्विभजते इदं कर्तुं युक्तं इदं कर्तुमयुक्तमिति, अथ मनस्यति मंत्रानधीयीये-

त्यादि । अथानंतरं वाचमीरयति मंत्राद्युच्चारणे । तां च वाचमु नाम्नि नाम्‍ चारणनिमित्तं विवक्षां कृत्वेरयति । नाम्नि नामसामान्ये मंत्राः शब्दविशे सन्तः एकं भवन्त्यंतर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मंत्रेषु क ण्येकं भवन्ति । मंत्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते नामंत्रकमस्ति कर्म । य मंत्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यमस्मै फलायेति विधीय याप्युत्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणां दृश्यते, सापि मंत्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां स्प करणम् । न हि मंत्राप्रकाशितं कर्म किंचिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते । त्रयीवि कर्मेति प्रसिद्धं लोके । त्रयीशब्दश्च ऋग्यजुःसामसमाख्या । 'मंत्रेषु कर्म कवयो यान्यपश्यन्' इति चाथर्वणे । तस्माद्युक्तं मंत्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीति

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्र ष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पन्त पश्च तेजश्च तेषां संक्लृप्त्यै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नं संकल्पते न्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानां संक्लृप्त्यै मंत्राः संकल्प मंत्राणां संक्लृप्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणां संक्लृप्त्यै लोकः संकल लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमुपास्स्वेति ॥

तानि ह वा एतानि मनआदीनि संकल्पैकायनानि संकल्प एकोऽ गमनं प्रलयो येषां तानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकान्युत्पत्तौ संकल्पे प्रति तानि स्थितौ । समक्लृपतां संकल्पं कृतवत्याविव हि द्यौश्च पृथिवी च द्या पृथिवी, द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते । तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशं चैता संकल्पं कृतवन्ताविव । तथा समकल्पन्तापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चल लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संक्लृप्त्यै संकल्पनिमित्तं वर्षं संक समर्थं भवति । तथा वर्षस्य संक्लृप्त्यै संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते । वृष्टेः भवति । अन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टंभक 'अन्नं दाम' इति हि श्रुतिः । तेषां संक्लृप्त्यै मंत्राः संकल्पन्ते । प्राणवा मंत्रानधीते नाबलः । मंत्राणां हि संक्लृप्त्यै कर्माण्यग्निहोत्रादीनि संकल्पन्ते नुष्ठीयमानानि मंत्रप्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः फलं स ल्पते कर्मकर्तृसमवायितया समर्थीभवतीत्यर्थः । लोकस्य संक्लृप्त्यै सर्वं जग कल्पते स्वरूपावैकल्याय । एतद्धीदं सर्वं जगत् यत्फलावसानं तत्सर्वं संक

लम् । अतो विशिष्टः स एष संकल्पः । अतः संकल्पमुपास्स्व इत्युक्त्वा फल-
माह तदुपासकस्य ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते संक्लृप्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रति-
ष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पा-
द्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥३॥ इति
चतुर्थः खंडः ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्योपास्ते संक्लृप्तान्वै धात्रा अस्येमे लोकाः
फलमिति कल्पितान्समर्थितान्संकल्पितान्स विद्वान्ध्रुवान्नित्यान्, अत्यंताध्रुवापेक्षया,
ध्रुवश्च स्वयम् । लोकिनो ह्यध्रुवत्वे लोके ध्रुवक्लृप्तिर्व्यर्थेति ध्रुवः सन्प्रतिष्ठितानु-
पकरणसंपन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः प्रतितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठितः
आत्मीयोपकरणसंपन्नो अव्यथमानानमित्रादित्रासरहितान् अव्यथमानश्च स्वयम-
भिसिध्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्संकल्पस्य गतं संकल्पगोचरस्तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति, आत्मनः संकल्पस्य न तु सर्वेषां संकल्पस्येति, उत्तरफल-
विरोधात् । यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादि पूर्ववत् ॥ ७.४.—

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मन-
स्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मंत्रा एकं भवन्ति मंत्रेषु
कर्माणि ॥१॥

चित्तं वाव संकल्पात् भूयः । चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वं
अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च, तत्संकल्पादपि भूयः । कथम् ।
यदा वै प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते, तदा तदादानाय वाऽपोहाय वाथ
संकल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि
तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वा
अयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥२॥

तानि संकल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तो-
त्पत्तीनि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तास्थितानीत्यपि पूर्ववत् । किंच चित्तस्य माहा-

त्म्यम् । यस्माच्चित्तं संकल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानवान्स
न्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृत्वसामर्थ्यविरहितो भवति, तं निपुणा लौकिका
नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः । यच्चायं किंचिच्छास्त्रादि वेद श्रुत
त्वांस्तदप्यस्य वृथैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं विद्वान्स्यादित्थमेवमचित्त
न स्यात् तस्मादस्य श्रुतमप्यश्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथाल्पविदपि यदि चित्त
वान्भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणायैवोतापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति ।
तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां संकल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् ॥

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्प्र
तिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति
चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥३॥ इति पंचमः खंडः ॥

चित्तानुपचितान्बुद्धिमद्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादि चोक्तार्थम् ॥
इति पंचमः खंडः ॥ ७.५.—

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्याय
तीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्मा
इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः
कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा इवैव ते भव
न्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥१॥

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति षष्ठः खंडः ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालंबनेष्वचलो भिन्न
जातीयैरंतरितः प्रत्ययसंतानः । एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य मा
हात्म्यं फलतः । कथम् । यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यानफललाभे । एवं
ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी । ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत्
देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवसमा देवमनुष्याः शमादिगुण
संपन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहतीत्यर्थः । यस्मादेवं विशिष्टं ध्यानं, तस्मा
इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति, धनादि

त्वहेतुं लभन्ते इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्यापादनमापादो ध्यान-लाभ इत्येतत् तस्यांशोऽवयवः कला काचित् ध्यानफललाभकलावंत इवेवे-ाः । ते भवन्ति निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये पुनरल्पाः क्षुद्राः चेदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः ाुना: परदोषोद्भासका उपवादिनः परदोषं सामीप्ययुक्तमेव वदितुं शीलं येषां उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान्प्रति वन्तीति प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इव इत्याद्युक्तार्थम् , ो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतोऽतो भूयश्चित्तात् अतस्तदुपास्स्व इत्याद्यु-र्थम् ॥ इति षष्ठः खंडः ॥ ७.६.—

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं साम-माथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं कोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्प-जनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनु-ंश्च पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकं धर्मं धर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चान्नं च रसं ं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति ॥१॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यानकारणत्वा-ानात् भूयस्त्वम् । कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह—विज्ञानेन वा ऋग्वेदं ज्ञानात्ययमृग्वेद इति प्रमाणतया यस्यार्थज्ञानं ध्यानकारणम् । तथा यजुर्वेद-त्यादि । किंच पश्वादींश्च धर्माधर्मौ शास्त्रसिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्ते दृष्टविषयं च सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानाद्विज्ञानस्य ूयस्त्वम् । अतो विज्ञानमुपास्स्वेति ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकाञ्ज्ञानवतोऽ-सिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे गवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति सप्तमः खंडः ॥

शृणु उपासनफलं विज्ञानवतः । विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो लोका-ज्ञानवतश्च अभिसिध्यत्यभिप्राप्नोति । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं अन्यविषयं

नैपुण्यं तद्वद्भिर्युक्ताँल्लोकान्प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७.७.—

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकंपयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनांतरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंगपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥१॥

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति अष्टमः खंडः ॥

बलं वाव विज्ञानात् भूयः । बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसा विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यम् । अनशनात् 'ऋगादीनि न वै मा प्रतिभान्ति भो' इति श्रुतेः । शरीरेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं यस्माद्विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवानाकंपयते यथा हस्ती मत्तो मनुष्याणां शतं समुदितमपि । यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा बली बलेन तद्वान्भवति, अथोत्थातोत्थानस्य कर्तोत्तिष्ठंश्च गुरूणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः कर्ता भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरंगः प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नैकाग्रतया आचार्यस्यान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवति । ततस्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यते इत्युपपत्तितो मंता भवति । मन्वानश्च बोद्धा भवत्येवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्तानुष्ठाता भवति विज्ञातानुष्ठानफलस्यानुभविता भवतीत्यर्थः । किंच बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्यादि ऋज्वर्थम् ॥ इति अष्टमः खंडः ॥ ७.८.—

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमंताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मंता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥१॥

अन्नं वाव बलात् भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बलहेतुत्वमित्युच्यते- यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चिद्दश रात्रीर्नाश्नीयात् सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य

ा हान्या म्रियते । न चेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत्, दृश्यन्ते हि मासमप्यन- जीवन्तः । अथवा, स जीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि, तत एवाश्रोते- पूर्वाविपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा बह्वन्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रिया- र्थः सन्नन्नस्यायी । आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः । स यस्य विद्यते स्यायी । आये इत्येतद्वर्णव्यत्ययेन । अथान्नस्याया इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । दिकार्यश्रवणात् । दृश्यते ह्यन्नोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तदप्राप्तौ । अतो मुपास्स्वेति ॥

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानवतोऽभिसिध्यति न्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति ोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥

फलं चान्नवतः प्रभूतान्नान्वै स लोकान्पानवतः प्रभूतोदकांश्च अन्नपानयोः संबंधात् लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ इति नवमः खंडः ॥ —

आपो वावान्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानंदिनः प्राणा भवन्त्यन्नं भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदंतरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता मनुष्या यत्पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतंग- ल्कमाप एवेमा मूर्ता अप उपास्स्वेति ॥१॥

आपो वावान्नात् भूयस्योऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्माद्यदा यस्मिन्काले ः सस्यहिता शोभना वृष्टिर्न भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भव- । किंनिमित्तमित्याह—अन्नमस्मिन्संवत्सरे नः कनीयोऽल्पतरं भविष्यतीति । पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदानंदिनः सुखिनो हृष्टाः प्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं प्रभूतं भविष्यतीति । अप्संभवत्वान्मूर्तस्यान्नस्य आप एवेमा मूर्ता, मूर्त- कारपरिणता इति मूर्ता, येयं पृथिवी यदंतरिक्षमित्यादि । आप एवेमा अतोऽप उपास्स्वेति ॥

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्वान्कामांस्तृप्तिमान्भवति यावदपां तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥

फलं—स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति सर्वान्कामान्काम्यान्मूर्तिमतो

विषयानित्यर्थः। अप्संभवत्वाच्च तृप्तेः अंबूपासानात्तृप्तिमांश्च भवति। सम
नमन्यत् ॥ इति दशमः खंडः ॥ ७.१०.-

तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुिः
शोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृज
तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स
नयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाथापः सृजते तेज उप
स्स्वेति ॥१॥

तेजो वावाद्भ्यो भूयः। तेजसोऽप्कारणत्वात्। कथमप्कारणत्वमित्याह-
यस्मादब्योनिस्तेजस्तस्माद्वा एतत्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चल
कृत्य वायुं आकाशमभितपत्याकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिका ि
शोचति संतपति सामान्येन जगत् नितपति देहानतो वर्षिष्यति वै इति। प्रसि
हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम्। तेज एव तत्पू
मात्मानमुद्भूतं दर्शयित्वा अथानंतरमपः सृजते अतोऽप्स्रष्टृत्वात् भूयोऽद्भ्यस्तेज
किंचान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्नुरूपेण वर्षहेतुर्भवति। कथम्। ऊर्ध्वाभिश्चोर्ध्व
गाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च तिर्यग्गताभिश्च सह आह्रादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति
तस्मात्तद्दर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वै इत्याद्युक्तार्थम
अतस्तेज उपास्स्वेति ॥

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽ
हततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भव
यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्ती
तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति एकादशः खंडः ॥

तस्य तेजस उपासनफलं— तेजस्वी वै भवति। तेजस्वत एव च ल
कान्भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् बाह्याध्यात्मिकाज्ञानाद्यपनीततमस्काना
सिध्यति। ऋज्वर्थमन्यत् ॥ इति एकादशः खंडः ॥ ७.११.-

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचंद्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्र
ण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत अ
काशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥१

आकाशो वाव तेजसो भूयान्। वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्व्योम्न

ागृह्येति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः । कारणं हि लोके
त् भूयो दृष्टम् । यथा घटादिभ्यो मृत्तथाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कार-
ो ततो भूयान् । कथम् । आकाशे वै सूर्याचंद्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्न-
ग्यग्निश्च तेजोरूपाण्याकाशेऽतः । यच्च यस्यांतर्वर्ति तदल्पं भूय इतरत् । किंच
शेनाह्वयति चान्यमन्यः, आहूतश्चेतर आकाशेन शृणोति, अन्योक्तं च शब्द-
प्रतिशृणोति, आकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्यं सर्वः तथा न रमते चाकाशे
देवियोगे, आकाशे जायते न मूर्तेनावष्टब्धे । तथाकाशमभिलक्ष्य अंकुरादि
न प्रतिलोमम् । अत आकाशमुपास्स्व ॥

**स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशवतोऽ-
बाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकाम-
भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव
ऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति द्वादशः खंडः ॥**

ले शृणु– आकाशवतो वै विस्तारयुक्तान्स विद्वाँल्लोकान्प्रकाशवतः । प्रकाशा-
र्योर्नित्यसंबंधात्प्रकाशवतश्च लोकानसंबाधान्, संबाधनं संबाधः संबाधोऽन्यो-
डा तद्रहितानसंबाधानुरुगायवतो विस्तीर्णगतीन्विस्तीर्णप्रचाराँल्लोकानभिसि-
। यावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थम् ॥ इति द्वादशः खंडः ॥　　७.१२.—

**स्मरो वावाकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते
श्रृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वी-
विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्स्मरमुपास्स्वेति ॥१॥
स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति
भगवान्ब्रवीत्विति ॥१॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥**

स्मरो वावाकाशात् भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः । स आकाशात्
नेति द्रष्टव्यं लिंगव्यत्ययेन । स्मर्तुः स्मरणे हि सत्याकाशादि सर्वमर्थ-
स्मरणवतो भोग्यत्वात् । असति तु स्मरणे सदपि असदेव । सत्त्वकार्या-
त् । नापि सत्त्वं स्मृत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगंतुं इत्यतः स्मरण-
गाकाशात् भूयस्त्वम् । दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्य-
मुदिता बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविशेयुस्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न

स्मरन्तश्चेत्स्युर्नैव ते कंचन शब्दं शृणुयुः, तथा न मन्वीरन् मंतव्यं स्तदा मन्वीरन्स्मृत्यभावाच्च मन्वीरन् तथा न विजानीरन् । यदा वाव ते मंतव्यं विजातव्यं श्रोतव्यं चाथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् । तथा वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति, स्मरेण पशून् । अतो भूयस्मुपास्स्वेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मंत्रानधीते कर्माणि पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपास्स्वेति ॥१॥

आशा वाव स्मरात् भूयसी । आशाऽप्राप्तवस्त्वाकांक्षा, आशा तृष्णा इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी । कथम् । आशया ह्यंतःकरणस्थया स्मरति स्मर्तव्यम् । आशाविषयरूपं स्मरन्सो स्मरो भवति । अत आशयाभिवर्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मंत्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलाशयैव, पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूतानभिवांछति, आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठति । इमं च लोकमाशेद्धः एव संग्रहहेतुभिरिच्छते । अमुं च लोकमाशेद्धः स्मरंस्तत्साधनान्यनुतिष्ठन्निच्छते आशारशनावबद्धं स्मराकाशादिनामपर्यंतं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि । अतः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्स्व ॥

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आशयास्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् । आशया सदोपासितयास्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्ति । अमोघाः हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति, यत्प्रार्थितं सर्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि पूर्ववत् ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ ७

प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥१॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन च उत्तरोत्तरभूय-
अवस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाशारशनापाशैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो बिस-
तंतुभिर्यस्मिन्प्राणे समर्पितम् । येन च सर्वतो व्यापिना अंतर्बहिर्गतेन सूत्रे
णा इव सूत्रेण ग्रथितं विधृतं च । स एष प्राणो वा आशाया भूयान् ।
स्य भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तत् भूयस्त्वम्— यथा वै लोके रथ-
यारा: रथनाभौ समर्पिता: संप्रोता: संप्रवेशिता इत्येतत् एवमस्मिँल्लिंग-
रूपे प्राणे प्रज्ञात्मनि दैहिके मुख्ये, यस्मिन्परा देवता नामरूपव्याकरणाय
र्शादौ प्रतिबिंबवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यथ महाराजस्येव सर्वाधिकारी-
न 'कस्मिन्नु अहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
ति स प्राणमसृजत' इति श्रुतेः । यस्तु च्छायेवानुगत ईश्वरम् । "तद्यथा
रेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः
मात्राः प्राणेऽर्पिताः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" इति कौषीतकिनाम् । अत
स्मिन्प्राणे सर्वं यथोक्तं समर्पितम् । अतः स एष प्राणोऽपरतंत्रः प्राणेन
त्यैव याति, नान्यकृतं गमनादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रिया-
फलभेदजातं प्राण एव, न प्राणाद्बहिर्भूतमस्तीति प्रकरणार्थः । प्राणः प्राणं
ते । यद्ददाति तत्स्वात्मभूतमेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः
द्याख्योऽपि प्राण एव ॥

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं
कंचिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृ-
। त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि
णहा वै त्वमसीति ॥२॥

कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण प्राणविषयत्वमिति । उच्यते—
प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात् । कथं
याह स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि तं भृशमिव तदननुरूपमिव किं-
चनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह, तदेनं पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो, धिक्त्वास्तु
स्तु त्वामित्येवम् । पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि ॥

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषंदहेदेवैनं ब्रूयुः
हासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य-

हासीति न ब्राह्मणहासीति ॥३॥

अथैनानेव उत्क्रान्तप्राणांस्त्यक्तदेहनाथान् यद्यपि शूलेन समासं सम व्यतिषंदहेद्व्यत्यस्य संदहेत् एवमप्यतिक्रूरं कर्म समासव्यत्यासादिप्रकारेण दा लक्षणं तद्देहसंबद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरे भ्यामवगम्यते एतपित्राद्याख्योऽपि प्राण एवेति ॥

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्व एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूया पन्हुवीत ॥४॥ इति पंचदशः खंडः ॥

तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति चलानि स्थिराणि च स वा एष प्राणविदेवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन्फलतोऽनुभवन्नेवं मन्वान उपप भिश्चितयन्नेवं विजानन्नुपपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः । मन विज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत् । अत एवं पश्यन्नतिव भवति नामाद्याशांतमतीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः । तं चेत् ब्रूयुस्तं यद्येवम वादिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्तमानं प्राणमेवं वदन्तमेवं पः न्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतस्य हि जगतः प्राण आत्माऽहमि ब्रुवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । बाढमतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापन्हुवीत । कस ह्यसावपन्हुवीत । यत्प्राणं सर्वेश्वरमयमहमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ इति पंचद खंडः ॥ ७.१५.

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं सर्वात्मानं श्रुत्वा नातः । मस्तीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणात् भूय इति पप्रच्छ यत मेवं विकारानृतब्रह्मविज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमात्मानं म मानं योग्यं शिष्यं मिथ्याग्रहविशेषाद्विप्रच्याव‌यन्नाह भगवान्सनत्कुमारः—

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं भगवः सत्येना वदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इ ॥१॥ इति षोडशः खंडः ॥

एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि, न प्राणविदतिवादी परमार्थत नामाद्यपेक्षं तु तस्यातिवादित्वम् । यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं तत्त्वं परम सत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह— एष तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थस

नवत्तया अतिवदति । सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा नियुनक्तु भगवान्यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः । यद्येवं सत्येनातिमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितव्यमित्युक्त आह नारदः । तथास्तु सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेयं त्वत्तोऽहमिति ॥ इति ः खंडः ॥

७.१६.—

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्सत्यं वदति विजा: सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो ज्ञास इति ॥१॥ इति सप्तदशः खंडः ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानातीदं परमार्थतः सत्यमिति, ततोऽनृतं रजातं वाचारंभणं हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति ति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । 'नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः' । वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुत्यंतरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यंतरे रस्य, न तु परमार्थापेक्षमुक्तम् । किं तर्हि? इंद्रियविषयत्वापेक्षं सच्च ति सत्यमित्युक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यस्य उपलब्धिर्विवक्षितेति । 'प्राणा त्यं तेषामेष सत्यं' इति चोक्तम् । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषया- ार्थसत्यविज्ञानाभिमानात् व्युत्थाप्य नारदं यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं ार्थायिष्यामीत्येष विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति यस्त्व- नन्यदति सोऽग्न्यादिशब्देन अग्न्यादीन्परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो वदति, न रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति । तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया सन्तीत्यतो नाविजानन्सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । न च त्यविज्ञानं अविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह— विज्ञानं त्वेव ज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां रोत्तराणां कर्त्यंतानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम् ॥ इति सप्तदशः खंडः ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मत्येव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति ादशः खंडः ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्कः ॥ इति अष्टादशः खंडः ॥

यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा

त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति एकोनविंशतितमः खंडः ॥

मंतव्यविषये आदरः आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ ७.१९.—

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति विंशतितमः खंडः ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादितत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ ७.२०.—

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति एकविंशः खंडः ॥

यदा वै करोति । कृतिरिंद्रियसंयमश्चित्तैकाग्रताकरणं च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ इति एकविंशः खंडः ॥ —

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखा कृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिष्वुत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रतिभासत इति न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य इति प्राप्तम् । तत इदमुच्यते, सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ इति द्वाविंशः खंडः ॥ ७.२२.—

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥ इति त्रयोविंशः खंडः ॥

यो वै भूमा महन्निरतिशयं बह्विति पर्यायास्तत्सुखम् । ततोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजम् । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखम् । तृष्णादिदुःखबीजत्वासंभवात् भूम्नः ॥ इति त्रयोविंशः खंडः ॥ ७.२३.—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रा-
न्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं
तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महि-
म्नीति ॥१॥

किंलक्षणोऽसौ भूमेत्याह— यत्र यस्मिन्भूम्नि तत्त्वे नान्यत् द्रष्टव्यमन्येन
करणेन द्रष्टाऽन्यो विभक्तो दृश्यात्पश्यति । तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयो-
रन्तर्भावात् विषयभेदस्य तद्ग्राहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणमन्येषां चोपल-
क्षणार्थत्वेन । मननं त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यं नान्यन्मनुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वा-
द्विज्ञानस्य । तथा नान्यद्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रसिद्धा-
न्यदर्शनाभावो भूम्न्युच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना । अथान्यन्न पश्यत्यात्मानं
पश्यतीत्येतत् । किंचातः । यद्यन्यदर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते, तदा द्वैतसंव्य-
वहारविलक्षणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेन आत्मानं पश्य-
तीत्युच्यते, तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगतो भवेत् । यद्येवं को
दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः संसारानिवृत्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार
इति । आत्मैकत्वे एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति चेत् । न ।
आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्द-
मात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिपक्षेऽपि यत्र इति अन्यन्न पश्यतीति च विशे-
षणमनर्थकं स्यादिति चेत् । दृश्यते हि लोके यत्र शून्ये गृहेऽन्यन्न पश्यती-
त्युक्ते स्तंभादीनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एवमिहापीति चेत् । न ।
तत्त्वमसीत्यैकत्वोपदेशात् अधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवा-
द्वितीयं सत्यमिति षष्ठे निर्धारितत्वात् । 'अदृश्येऽनात्म्ये' 'न संदृशे तिष्ठति रूप-
मस्य' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वात्मनि दर्शनाद्यनुप-
पत्तेः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् ।
यथा सत्यैकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतामपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति संख्याद्यनर्ह-
मप्युच्यते । एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणम् । अविद्यावस्थायां अन्यद-
र्शनानुवादेन च भूम्नस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वात् नान्यत्पश्यतीति विशे-
षणम् । तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्राविद्या-
विषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पं अविद्याकालभावीत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं

वस्तु प्राक् प्रबोधात्तत्कालभावीति तद्वत् । तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्व
वदेव । तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतम् । तच्छब्दोऽमृतत्वपरः । स तर्ह्येवं
भूमा हे भगवन्कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः
महिम्नीति स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा । यदि
ष्ठामिच्छसि क्वचिद्यदि वा परमार्थमेव पृच्छसि, न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित
ब्रूमः । अप्रतिष्ठितोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः ॥

**गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यात
नीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति
इति चतुर्विंशः खंडः ॥**

यदि स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु
अश्वादीह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोअश्वं द्वंद्वैकवद्भावः । सर्वत्र
श्वादि महिमेति प्रसिद्धम् । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति यथा, न
स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति ब्रवीमि. अन्य हेतुत्वेनान्यो
स्मिन्प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन संबंधः । किंत्वेवं ब्रवीमीति होवाच स
त्यादि ॥ इति चतुर्विंशः खंडः ॥ ७.२.

**स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उ
स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं प
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥१॥**

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते--- यस्मात्स एव भूमा अध
तद्व्यतिरेकेणान्यन्नास्ति यस्मिन्प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्टादित्यादि समा
सति भूम्नोऽन्यस्मिन्भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु स
अतस्तस्माद्भूमा न क्वचित्प्रतिष्ठितः । 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यधिकरणा
व्यतानिर्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्षनिर्देशात् द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्
त्याशंका कस्यचिन्मा भूदित्यथातोऽनंतरं अहंकारादेशोऽहंकारेणादिश्यत
हंकारादेशः । द्रष्टुरनन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽहंकारेण अहमेवाध
दित्यादिना ॥

**अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चाद
पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष**

श्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानंदः स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। अथ येऽन्यथातो ादुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो वति ॥२॥ इति पंचविंशः खंडः ॥

अहंकारेण देहादिसंघातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिः इत्यतस्तदाशंका मा दित्यथानंतरं आत्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धेनादिश्यते। आ- ैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन्स वा एष द्वान्मननविज्ञानाभ्यां आत्मरतिरात्मन्येव रती रमणं यस्य सोऽयमात्मरतिः। थात्मक्रीडः। देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा। लोके स्त्रीभिः सखि- भिश्च क्रीडतीति दर्शनात्। न तथा विदुषः, किं तर्हि, आत्मविज्ञाननिमित्तमेवो- ायं भवतीत्यर्थः। मिथुनं द्वंद्वजनितं सुखं तदपि द्वंद्वनिरपेक्षं यस्य विदुषः। थात्मानंदः, शब्दादिनिमित्त आनंदोऽविदुषां, न तथास्य विदुषः, किं तर्ह्यात्म- निमित्तमेव सर्वं सर्वदा सर्वप्रकारेण च। देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तु- निरपेक्ष इत्यर्थः। स एवंलक्षणो विद्वाञ्जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः पतितेऽपि हे स्वराडेव भवति। यत एवं भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो ावति। प्राणादिषु पूर्वभूमिषु 'तत्रास्य' इति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारत्वमुक्तम्। न्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशयत्वात्। यथाप्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन तत्त- क्षन्नतिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना। अथ पुनर्येऽन्यथा अत उक्तदर्शनादन्यथा ापरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्न विदुः, तेऽन्यराजानो भवन्ति अन्यः परो ाजा स्वामी येषां तेऽन्यराजानस्ते। किंच क्षय्यलोकाः क्षय्यो लोको येषां ते य्यलोकाः। भेददर्शनस्याल्पविषयत्वात्। अल्पं च तन्मर्त्यमित्यवोचाम। ास्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः स्वदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु ोकेष्वकामचारो भवति ॥ इति पंचविंशः खंडः ॥ ७.२५.—

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः ाण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्म- तो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मंत्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥१॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य विदुष इत्यर्थः प्राक्सदात्मविज्ञानात् स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः प्राणादेर्नामान्तस्योत्पत्तिप्रलयाव भूताम् । सदात्मविज्ञाने तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ । तथा सर्वोऽप्यन्यं व्यवहार आत्मत एव विदुषः ॥

तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वं पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तं स्कंद इत्याचक्षते तं स्कंद इत्याचक्षते ॥२॥ इति षड्विंशखंडः ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

किंच तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मंत्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं रोगं ज्वरादि दुःखतां दुःखभावं चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव स पश्यः पश्यत्यात्मानमेव । सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वशः सर्वप्रकारैरिति । किंच स विद्वान्प्राक्सृष्टिप्रभेदादेकधैव भवति एकधैव च सन्त्रिधादिभेदैरनंतभेदप्रकारो भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमार्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते स्वतंत्र एवेति विद्यां फलेन प्ररोचयन्स्तौति । अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः सम्यगवभासकारणं मुखावभासकारणस्येव आदर्शस्य विशुद्धिकारणं साधनमुपदिश्यते— आहारशुद्धौ । आह्रियत इत्याहारः शब्दादिविषयविज्ञानं भोक्तुर्भोगायाह्रियते । तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टं विषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमात्मनि ध्रुवा अविच्छिन्ना स्मृतिरविस्मरणं भवति । तस्यां च लब्धायां स्मृतिलंभे सति सर्वेषां अविद्याकृतानर्थपाशरूपाणां अनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाश्रयाणां ग्रंथीनां विप्रमोक्षो विशेषेण प्रमोक्षणं विनाशो भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं तस्मात्सा कार्येत्यर्थः । सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वा आख्यायिकामुपसंहरति श्रुतिः— तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादि

सत्त्वस्य रंजनारूपत्वात्स ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो शितो यस्य नारदस्य, तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणा- परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः । कोऽसौ, भगवान् "उत्पत्तिं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा- ॥" एवंधर्मा सनत्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कंद इत्याचक्षते कथ- तद्विदः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

यद्यपि दिग्देशकालादिभेदशून्यं ब्रह्म 'सदेकमेवाद्वितीयं आत्मैवेदं सर्वं' षष्ठसप्तमयोरधिगतं, तथापीह मंदबुद्धीनां दिग्देशादिभेदवद्वस्त्विति एवं भाविता न शक्यते सहसा परमार्थविषया कर्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थ- सिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुंडरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि सत्सम्यक्प्रत्य- विषयं निर्गुणं चात्मतत्त्वं, तथापि मंदबुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात् सत्यकामा- गुणवत्त्वं च वक्तव्यम् । तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्र्यादिविषयेभ्यः स्वयमेवो- पर भवति तथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषयविषया तृष्णा न सा निवर्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यात्मैकत्वविदां गंतृगमनगंतव्याभावात् अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये गगन विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेंधन इवाग्निः स्वात्मन्येव निवृत्तिः, तथापि गंतृ- नादिवासितबुद्धीनां हृदयदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्धन्यया नाड्या वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफलभेदशून्यं हि परमार्थ- द्वयं ब्रह्म मंदबुद्धीनामसदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः मार्थमपि ग्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः—

ॐ । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतरा- शस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥

अथानंतरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुंडरीकं पुंडरीकसदृशं वेश्मेव वेश्म पाल्यादिमत्त्वात् । अस्मिन्ब्रह्मपुरे ब्रह्मणः परस्य पुरं, राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा , तथेदमनेकेंद्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्मपुरम् । पुरे च न राज्ञो यथा, तथा तस्मिन्ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेश्म, ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठान-

मित्यर्थः । यथा तथा विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकारशुंगे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदाख्यं ब्रह्म जीवेनात्मनेत्युक्तम् । तस्मादस्मिन्हृदयपुंडरीके वेश्मनि उपसंहृतकरणैर्बाह्यविषयविरक्तैः विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्ध्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तदंतर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनः । अंतराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म । 'आकाशो वै नाम' इति हि वक्ष्यति । आकाश इवाशरीरत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च । तस्मिन्नाकाशाख्ये यदंतर्मध्ये तदन्वेष्टव्यम् । तत्सदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्करणीयमित्यर्थः ॥

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥२॥

तं चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरंतेवासिनः चोदयेयुः, कथं, यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे परिच्छिन्नेऽन्तर्दहरं पुंडरीकं वेश्म, ततोऽप्यंतरल्पतर एवाकाशः पुंडरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात् । किं ततोऽल्पतरे खे यद्भवेदित्याहु दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते, न किंचन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि विद्यते, किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यात् । अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनम् ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचंद्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥३॥

शृणुत । तत्र यत् ब्रूथ पुंडरीकांतःस्थस्य खस्याल्पत्वात्तत्स्थमल्पतरं स्यादिति तदसत् । न हि खं पुंडरीकवेश्मगतं पुंडरीकादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इति । किं तर्हि, पुंडरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्थमंतःकरणं पुंडरीकाकाशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहृतकरणानां योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिंबरूपमादर्श इव च शुद्धे स्वच्छं विज्ञानज्योतिः स्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इत्यवोचाम अंतःकरणोपाधिनिमित्तः

स्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतोऽयमाकाशो भौतिकः, तावानेषोऽन्तर्हृदय
ाशो यस्मिन्नन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम । नाप्याकाशतुल्यपरिमाण-
भिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणोऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात् ।
पुनर्नाकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते 'येनावृतं खं च दिवं महीं च' 'तस्माद्वा एत-
दात्मन आकाशः संभूतः' 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
चोभे अस्मिन्द्यावापृथिवी ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टे अंतरेव समाहिते सम्य-
हिते स्थिते । 'यथा वा अरा नाभौ' इत्युक्तं हि । तथोभौ अग्निश्च वायुश्चेत्यादि
ानम् । यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा
चात्मीयत्वेन न विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यंतमेवासत् ।
य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः ॥

तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे कामा यदैतज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥

तं चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरंतेवासिनः— अस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरे
पुरोपलक्षितान्तकाराशे इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे
कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अंतेवासिभिरुच्यन्ते । नैष दोषः ।
ास्येहास्ति यच्च नास्तीत्युक्ता एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन
क्ता एव कामाः । यदा यस्मिन्काल एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं जरा वलीपलिता-
लक्षणा वयोहानिर्वा आप्नोति, शस्त्रादिना वा व्रणं प्रध्वंसते विस्रंसते विन-
ति, किं ततोऽन्यदतिशिष्यते ? घटाश्रितक्षीरदधिस्नेहादिवत् घटनाशे देहनाशे-
े देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्नश्यतीत्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किं ततो-
यद्यथोक्तादतिशिष्यतेऽवतिष्ठते, न किंचनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥

स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुर-स्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमंतमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमे-वोपजीवन्ति ॥५॥

एवमंतेवासिभिश्चोदितः स आचार्यो ब्रूयात्तन्मतिमपनयन् । कथम् ।
स्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमंतराकाशाख्यं ब्रह्म यस्मिन्सर्वं समाहितं न जीर्यति

देहवच्च विक्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्धन्यते यथ
किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म देहेंद्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इ
कथं देहेंद्रियादिदोषैर्न स्पृश्यते इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं, त
व्यासंगो मा भूदिति नोच्यते । इंद्रविरोचनाख्यायिकायां उपरिष्टाद्व
युक्तितः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं, शरीराख्यं
पुरं ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात् । तत्त्वनृतमेव । 'वाचारंभणं विकारो नाम
इति श्रुतेः । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुंगे ब्रह्मोपलभ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं
हारिकम् । सत्यं तु ब्रह्मपुरमेतदेव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽ
शरीकोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा, ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते, तेऽस्मिन्नेव
त्मनि समाहिताः । अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानुतिष्ठत बाह्यविषयतृष्णां त्यजत
प्रायः । एष आत्मा भवतां स्वरूपम् । शृणुत तस्य लक्षणम् । अपहत
अपहतः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमपहतपाप्मा । तथा विजरो
जरो विमृत्युश्च । तदुक्तं पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यत इति । किमर्थं पुनरु
यद्यपि देहसंबंधिभ्यां जरामृत्युभ्यां न संबध्यते, अन्यथापि संबंधस्तावत्
दित्याशंकानिवृत्त्यर्थम् । विशोको विगतशोकः । शोको नामेष्टादिवियोगनि
मानसः संतापः । विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिपासोऽपानेच्छः
अपहतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति । कारण
धात् । धर्माधर्मकार्या हि ते इति । जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः का
विद्यमानयोरप्यसत्समत्वमिति पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्यमेवं,
धर्मकार्यानंदव्यतिरेकेण स्वाभाविकानंदो यथेश्वरे 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इति
तथाऽधर्मकार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादि
क्येत । अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक्प्रतिषेधः ।
ग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानां तु दुःखानामानंत्यात्प्रत्ये
तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात् सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववच
सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां क
ईश्वरस्य तद्विपरीताः । तथा कामहेतवः संकल्पा अपि सत्या यस्य स
कल्पः । संकल्पाः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुव
स्वतो 'नेति नेति' इत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एवात्मा विज्ञेयो गुरुभ्यः

आत्मसंवेद्यतया च स्वाराज्यकामैः । न चेद्विज्ञायते को दोषः स्यादिति, तात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशन्त्यनुवर्तन्ते यथा-सनं, यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमानाः तस्य स्वामिनो यथा यथानु-नं तथा तथान्वाविशन्ति । किम् । यं यमंतं प्रत्यंतं जनपदं क्षेत्रभागं चा-ामा अर्थिन्यो भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं, तं तमेव च प्रत्यंतादिमुपजीवन्तीति । दृष्टान्तोऽस्वातंत्र्यदोषं प्रति पुण्यफलोपभोगे ॥

तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षी-तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोके-ामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां षु लोकेषु कामचारो भवति ॥६॥ इति प्रथमः खंडः ॥

अथान्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयं प्रति तद्यथेहेत्यादिः । तत्तत्र यथेह लोके तासा-स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः तेऽन्तवान्भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति-एवमेवामुत्र अग्निहोत्रा-ण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति वि-दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्तत्र ये इहास्मिँल्लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः । आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्राचार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वसंवेद्य-ाकृत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति, य एतांश्च यथोक्तान्सत्यान् सत्यसंकल्प-ांश्च स्वात्मस्थान्कामानननुविद्य व्रजन्ति, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्व-ता भवति । यथा राजानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्य लोक आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथो-श्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, राज्ञ इव सार्वभौमस्येह ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ ८.१.—

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥१॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति, उच्यते— य आत्मानं यथो-लक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः संस्तत्स्थांश्च ान्कामान्स त्यक्तदेहो यदि पितृलोककामः, पितरो जनयितारस्त एव सुख-त्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः पितृभिः संबंधेच्छा यस्य

भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबंधितामापद्यन्ते । वि सत्त्वतया सत्यसंकल्पत्वादीश्वरस्येव । तेन पितृलोकेन भोगेन संपन्नः सं रिष्टप्राप्तिस्तया समृद्धो महीयते पूज्यते वर्धते वा महिमानमनुभवति ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः समु न्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥२॥ अथ यदि भ्रातृलोक भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो यते ॥३॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः त्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥४॥ अथ यदि सखिलोक भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो यते ॥५॥ अथ यदि गंधमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गंधम समुत्तिष्ठतस्तेन गंधमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥६॥ अथ यद्यन्न लोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानल संपन्नो महीयते ॥७॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल वास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन संपन्नो महीयते अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥९॥

समानमन्यत् । मातरो जनयित्र्योऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् हि दुःखहेतुभूतासु ग्रामसूकरादिजन्मनिमित्तासु मातृषु विशुद्धसत्त्वस्य ये इच्छा तत्संबंधो वा युक्तः ॥

यं यमंतमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव त्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

यं यमंतं प्रदेशमभिकामो भवति, यं च कामं कामयते यथोक्तव्यति णापि, सोऽस्यांतः प्राप्तुमिष्टः कामश्च संकल्पादेव समुत्तिष्ठत्यस्य । तेनेच्छ घाततया अभिप्रेतार्थप्राप्त्या च संपन्नो महीयत इत्युक्तार्थम् ॥ ८.२

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां सतामनृतः धानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥१॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानां उत्साहजननार्थमनु न्त्याह— कष्टमिदं खलु वर्तते यत्स्वात्मस्थाः शक्यप्राप्या अपि त इमे स

अनृतापिधानाः तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं बाह्यविषयेषु
भोजनाच्छादनादिषु तृष्णा तन्निमित्तं च स्वेच्छाप्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमि-
दनृतमित्युच्यते । तन्निमित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरिति अपिधानमिवापि-
[। कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इति, उच्यते— यो यो हि यस्मा-
जंतोः पुत्रो भ्राता वेष्टः इतोऽस्माल्लोकात्प्रैति प्रगच्छति म्रियते, तमिष्टं पुत्रं
[वा स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनार्थेच्छन्नपि न लभते ॥

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र विंदतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं तमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहर-छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥

अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जंतोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो वा, ये
ता मृता इष्टाः संबंधिनो, यच्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि रत्नादि वा
च्छन्न लभते, तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना
[लभते । अत्रास्मिन्हार्दाकाशे हि यस्मादस्यैते यथोक्ताः सत्याः कामा
ऽनृतापिधानाः । कथमिव तदन्याय्यमित्युच्यते— तत्तत्र यथा हिरण्य-
हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं नि-
भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिशास्त्रैर्निधिक्षेत्रमजानन्तः ते निधेरुपर्युपरि
न्तोऽपि निधिं न विंदेयुः शक्यवेदनमपि । एवमेवेमा अविद्यावत्यः सर्वा
प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तमहरहः
[गच्छन्त्योऽपि सुषुप्तकाले न विंदन्ति न लभन्ते, एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
ोऽस्म्यद्येति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्रत्यूढा हृताः स्वरूपादवि-
देोषैर्बहिरपकृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते जंतूनां यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म
भ्यत इत्यभिप्रायः ॥

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदय-हर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥३॥

स वै य 'आत्मापहतपाप्मा' इति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष
ऽत आत्मा हृदि हृदयपुंडरीक आकाशशब्देनाभिहितः । तस्यैतस्य हृदयस्यै-
निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्ययमात्मा वर्तत इति यस्मात्तस्मात् हृदयं

हृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्यापि स्वहृदय आत्मेत्यवगंतव्यमित्यभिप्रायः । अहरहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृदययमात्मेति जानन्स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते । नन्वनेवंविदपि सुषुप्तकाले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्यत एव, 'सता सोम्य तदा संपन्नः' इत्युक्तत्वात् । बाढमेवं तथाप्यस्ति विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जंतुः सद्ब्रह्मैव, तथापि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव नान्योऽस्मीति जानन्सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते यद्यपि सत्संपद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यंभावित्वादित्येष विशेषः ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥४॥

सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता संपन्नः सन्सम्यक्प्रसीदतीति जाग्रत्स्वप्नयोः विषयेंद्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजंतूनां साधारणः तथाप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेष संप्रसाद इति संनिहितवद्यत्नविशेषात्सोऽथेदं शरीरं हित्वास्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः । न त्वासनादिव समुत्थायेतीह युक्तम् । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् । न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यम् । स्वरूपमेव हि तन्न भवति प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात् । परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्तिस्वभावं ज्योतिरुपसंपद्य स्वास्थ्यमुपगम्येत्येतत् । स्वेनात्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, प्रागेतस्याः स्वरूपसंपत्तेरविद्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपम् । यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्वा नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः । किंचैतदमृतमविनाशि भूमा 'यो वै भूमा तदमृतं' इत्युक्तम् । अत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावात् । अत एतद्ब्रह्मेति । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किं तत्सत्यमिति । सत्यं ह्यवितथं ब्रह्म । 'तत्सत्यं स आत्मा' इति ह्युक्तम् । अथ किमर्थमिदं नाम पुनरुच्यते । तदुपासनविधिस्तुत्यर्थम् ॥

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥५॥ इति तृतीयः खंडः ॥

तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि सतीयमिति, सकार-
कारो यमिति च। ईकारस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबंधः। ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः
तिनिर्देशात्। तेषां तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्रह्म अमृतवाचकत्वादमृत एव
कारस्तकारान्तो निर्दिष्टः। अथ यत्ति तकारस्तन्मर्त्यम्। अथ यद्यमक्षरं तेना-
रेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति नियमयति वशीकरोत्यात्मनेत्यर्थः।
यस्मादनेन यमित्येतेनोभे यच्छति तस्माद्यम्। संयते इव ह्येतेन यमा लक्ष्येते।
ह्मनामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मवत्त्वं महाभाग्यं किमुत नामवतः, इत्यु-
स्यत्वाय स्तूयते ब्रह्म नामनिर्वचनेन। एवं नामवतो वेत्तैवंवित्। अहरहर्वा
वंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थम्॥ इति तृतीयः खंडः॥ ८.३.—

**अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैतं सेतुमहो-
त्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो
निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः॥१॥**

अथ य आत्मेति। उक्तलक्षणो यः संप्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैर-
रैश्च गुणैः पुनः स्तूयते, ब्रह्मचर्यसाधनसंबंधार्थम्। य एष यथोक्तलक्षण
ात्मा स सेतुरिव सेतुः। विधृतिर्विधरणः। अनेन हि सर्वं जगत् वर्णाश्रमादि-
क्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुरूपं विदधता विधृतम्। अध्रियमाणं ह्यीश्व-
णेदं विश्वं विनश्येद्यतः तस्मात्स सेतुर्विधृतिः। किमर्थं स सेतुरित्याह— एषां
[रादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदायाविदारणाय अविनाशायेत्येतत्।
किंविशिष्टश्चासौ सेतुरित्याह— नैतं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परि-
च्छेदके सती नैतं तरतः। यथान्ये संसारिणः कालेन अहोरात्रादिलक्षणेन परि-
च्छेद्या, न तथायं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः। 'यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः
रिवर्तते' इति श्रुत्यंतरात्। अत एवैनं न जरा तरति न प्राप्नोति। तथा न
ृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ। प्राप्तिरत्र तरणशब्दे-
ाभिप्रेता नातिक्रमणम्। कारणं ह्यात्मा। न शक्यं हि कारणातिक्रमणं कर्तुं
ार्येण। अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम्। अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं
ा क्रियेत, नतु तेनैव तस्य। न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा। यद्यपि
र्वं 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव, तथापीहायं
वशेषो, न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं प्रतिषिध्यते। तत्राविशेषेण जराद्यभावमात्र-

मुक्तम् । अहोरात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्ते । अतो
दात्मनः सेतोर्निवर्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको
लोक उक्तः ॥

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वान्धः सन्ननंधो भवति विद्धः सन्नविद्धो भ पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेव निष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥१॥

यस्माच्च पाप्मकार्यमांध्यादि शरीरवतः स्यान्न त्वशरीरस्य, तस्माद्वा मात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानंधो भवति देहवत्त्वे पूर्वमंधोऽपि सन् । तथा सन्देहवत्त्वे स देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो भवति । तथोपतापी रोगाद्युपत न्सन्ननुपतापी भवति । किंच यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ, तस्माद्वा एतं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवाभिनिष्पद्यते । विज्ञप्ति ज्योतिःस्वरूपं अहरिवाहः सदैकरूपं विदुषः संपद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥२॥ इति चतुर्थः खंडः ॥

तत्तत्रैवं सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन श न्चार्योपदेशमनुविंदन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति ये तेषामेव ब्रह्मचर्यसाधन ब्रह्मविदामेष ब्रह्मलोकः, नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्कजाततृष्णानां ब्रह्मविदामपील तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थम् । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्र ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः ॥ इति चतुर्थः खंडः ॥ ८.४

य आत्मा सेतुत्वादिगुणैः स्तुतः तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनान्तरं न्चर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिभिश्च तत्स्तौति कर्तव्यार्थम्—

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञा विंदतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मान विंदते ॥१॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शि तद्ब्रह्मचर्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाँल्लभते, अतो यज्ञोऽपि ब्रह्म मेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह— ब्रह्मचर्येणैव हि यस

स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारंपर्येण फलभूतं विंदते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रमेवेति । यो ज्ञाता इत्यक्षरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदिष्टमित्या-
ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथम् । ब्रह्मचर्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वा
णामात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविंदते । एषणादिष्टमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥

**अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्म-
ां विंदतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मान-
द्य मनुते ॥२॥**

अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मन
स्त्राणं रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विंदते । अतः सत्त्रायणशब्दमपि ब्रह्मचर्य-
त् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्, ब्रह्मचर्येणैव साधनेन
सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पश्चान्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्द-
[मौनशब्दोऽपि ?] ब्रह्मचर्यमेव ॥

**अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति
ह्मचर्येणानुविंदतेऽथ यदरण्यायनमित्याक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह वै
र्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयं सरस्तदश्वत्थः सोम-
स्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम् ॥३॥**

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्मचर्येणा
ते स एष ह्यात्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति, तस्मादनाशकायनमपि
र्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अरण्यशब्दयोः
योः ब्रह्मचर्यवतोऽयनात् अरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् । यो ज्ञानाद्यज्ञ एषणादिष्टं
णात्सत्त्रायणं मननान्मौनं अनशनादनाशकायनं अरण्ययोर्गमनादरण्या-
त्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानस्य सहकारि-
ं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके
र ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे वा सरसी तृतीयस्यां भुवमंत-
चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां
। तत्तत्रैव चैरमिरा अन्नं तन्मय ऐरो मंडस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां
रं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमसवनो नामतः सोमोऽमृतं
स्रवोऽमृतस्रव इति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैः ब्रह्मचर्य-

साधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणा च प्रभुणा विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्मयं सौवर्णं प्रभुविमितं मंडपमिति वाक्यशेषः ॥

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविंदन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥४॥

तत्तत्र ब्रह्मलोके एतावर्णवौ यावरण्याख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविंदन्ति ये तेषामेवैष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकः । तेषां च ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । नान्येषामब्रह्मचर्यपराणां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः ।

नन्वत्र 'त्वमिंद्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण' इत्यादिभिर्यथा कश्चित्स्तूयते महार्हः, एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्र्यादिविषयतृष्णानिवृत्तिमात्रं स्तुत्यर्हं, किं तर्हि, ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् । न । स्त्र्यादिबाह्यविषयतृष्णापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । 'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । ज्ञानसहकारिकारणं स्त्र्यादिविषयतृष्णानिवृत्तिसाधनं विधातव्यमेवेति युक्तैव तत्स्तुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते, न त्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते । किं तर्हि, तेषां प्रसिद्धं पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य । यथा इंद्रादिभी राजा न तु यत्रेंद्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति, तद्वत् ॥

य इमेऽर्णवादयो ब्राह्मलौकिकाः संकल्पजाश्च पित्रादयो भोगाः, ते किं पार्थिवा आप्याश्च यथेह लोके दृश्यन्ते तद्वदर्णववृक्षपूःस्वर्णमंडपानि, आहोस्विन्मानसप्रत्ययमात्राणीति । किंचातः, यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्युर्हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुध्येत । "अशोकमहिमम" इत्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मंत्रादयश्च मूर्तिमन्तो ब्रह्माणमुपतिष्ठन्ते इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः । न । मूर्तिमत्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यंतरं सागरादिभिरुपात्तं ब्रह्मलोकगंतृ कल्पनीयम् । तुल्यायां च कल्पनायां यथाप्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यः

;स्त्र्याद्या मूर्तयो युक्ताः कल्पयितुं, मानसदेहानुरूप्यसंबंधोपपत्तेः । दृष्टा हि
ानस्यः एवाकारवत्यः पुंस्त्र्याद्या मूर्तयः स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । 'त इमे
त्याः कामा' इति श्रुतिस्तथा सति विरुध्येत । न । मानसप्रत्ययस्य सत्त्वो-
पत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्वासना-
पाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र स्त्र्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
ाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृत्ता एव, सदीक्षाभिनिर्वृत्ततेजोबन्नमयत्वात्
ाग्रद्विषयाणाम् । संकल्पमूला हि लोका इति चोक्तं 'समक्लृपतां द्यावापृथिवी'
त्यत्र । सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च 'यथा वा
रा नाभौ' इत्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां बाह्यानां च विषयाणां इतरे-
रकार्यकारणत्वं इष्यते एव बीजांकुरवत् । यद्यपि बाह्याः एव मानसाः
ानसा एव च बाह्या, नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति । ननु
वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृता भवन्ति विषयाः । सत्यमेव । जाग्रद्बोधापेक्षं तु
दनृतत्वं न स्वतः । तथा स्वप्नबोधापेक्षं च जाग्रद्दृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः ।
वेशेषाकारमात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति वाचारंभणं विकारो नामधे-
मनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । तान्यप्याकारविशेषतोऽनृतं स्वतः सन्मात्र-
पतया सत्यम् । प्राक्सदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव स्वप्नदृश्या
वेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव ब्राह्मलौकिका अरण्यादयः संकल्प-
ाश्च पित्रादयः कामाः । बाह्यविषयभोगवत् अशुद्धिरहितत्वात् शुद्धसत्त्वसंक-
पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेश्वराणां भवन्तीत्यर्थः । सत्सत्यात्मप्रति-
धेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयः सदात्मस्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्ते इति
दात्मना सत्या एव भवन्ति ॥ इति पंचमः खंडः ॥   ८.५.—

यस्तु हृदयपुंडरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः
प्रक्तबाह्यविषयानृततृष्णः सन्नुपास्ते तस्येयं मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येति
ाडीखंड आरभ्यते—

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य ोलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिंगल एष शुक्ल एष नील ुष पीत एष लोहितः ॥१॥

अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुंडरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य

संबंधिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिंडात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमंडलादिव रश्‍
ताश्चैताः पिंगलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदा
एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः। तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य
रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम्। सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृ
कफेनाल्पेन संपर्कात्पिंगलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यम्। तदेव च वातभूयस
नीलं भवति। तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लम्। कफेन समतायां पीतम्। शोणि
बाहुल्येन लोहितम्। वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः कथं भवन्तीति। श्रु
त्वाह— आदित्यसंबंधादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति
कथम्। असौ वा आदित्यः पिंगलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील
पीत एष लोहित आदित्य एव॥

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवै आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रताय ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता

तस्याध्यात्मं नाडीभिः कथं संबंध इत्यत्र दृष्टान्तमाह— तत्तत्र य
लोके महान्विस्तीर्णः पंथा महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं
संनिहितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रवि
एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकावमुं चादित्यमंडलं, इमं च पु
गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः। यथा महापथः। कथम्। अमुष्मादादित्यमंडलात्प्र
यन्ते संतता भवन्ति। ता अध्यात्ममासु पिंगलादिवर्णासु यथोक्तासु ना
सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः। आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः संतानभू
सत्यस्तेऽमुष्मिन्। रश्मीनामुभयलिंगत्वात्ते इत्युच्यते॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा ना सृप्तो भवति तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति

तत्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन्काले एतत्स्वपनमयं जीवः सुप्तो भवति
स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति। उपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्येतत्
अतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात् सम्यक् प्रसन्नः संप्रसन्नो भवति
अत एव स्वप्नं विषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति नानुभव
त्यर्थः। यदैवं सुप्तो भवत्यासु सौरतेजःपूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृ

चेष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिः हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न ह्यन्यत्र सत्संपत्तेः प्रादर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडीष्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सता ग्नं न कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरूपावस्थितत्वा- द्रा आत्मनः । देहेंद्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति, तु सत्संपन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्प्रष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् । न्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्संपन्नस्य । रूपप्रच्यवनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां प्रति गमनं बाह्यविषयप्रतिबोधे अवि- कामकर्मबीजस्य ब्रह्मविद्याहुताशादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव । तदिहापि ञेतव्यम् । यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यंतर्गतेन सर्वतः संपन्नो व्याप्तो वति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैः बाह्यविषयभोगायाप्रसृतानि करणा- ्स्य तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न जानातीति युक्तम् ॥

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि ं जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति ताव- ज्जानाति ॥४॥

तत्रैवं सति अथ यत्र यस्मिन्कालेऽबलिमानमबलभावं देहस्य रोगादि- ्मित्तं जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देवदत्तो भवति मूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वासीना ज्ञातय आहुर्जानासि ं तव पुत्रं जानासि मां पितरं चेत्यादि । स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रा- ्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीञ्जानाति ॥

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ोमिति वा होद्वा मीयते स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु ोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥५॥

अथ यत्र यदा, एतत्क्रियाविशेषणमिति, अस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ दैतैरेव यथोक्ताभी रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथाकर्मजितं लोकं प्रत्यविद्वान् । तरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स ओमित्योंकारेण आत्मानं ध्यायन्यथापूर्वं ा हैव, उद्वोर्ध्वं वा विद्वांश्चेत् इतरस्तिर्यङ्वेत्यभिप्रायः । मीयते प्रमीयते गच्छ- ीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्यावत्क्षिप्येन्मनो यावता कालेन मनसः क्षेपः स्या-

त्तावता कालेनादित्यं गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थः। न तु तावतैव का नेति विवक्षितम्। किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते— एतद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मर कस्य द्वारं य आदित्यः, तेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान्। अतो विदु प्रपदनं, प्रपद्यते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनम्। निरोधनं निरोधोऽस्म दादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः। सौरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः सन मूर्धन्यया नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः। 'विष्वङ्ङन्या' इति श्लोकात्॥

तदेष श्लोकः। **शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनि सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रम भवन्ति ॥६॥ इति षष्ठः खंडः ॥**

तदेतास्मिन्यथोक्तेऽर्थे एष श्लोको मंत्रो भवति। शतं चैका चैकोत्तरशतं नाड हृदयस्य मांसपिंडभूतस्य संबंधिन्यः प्रधानतो भवन्ति। आनंत्याद्देहनाडीनाम् तासामेका मूर्धानमभिनिःसृता विनिर्गता। तयोर्ध्वमायन्गच्छन्नमृतत्वममृ भावमेति। विष्वङ्नानागतयस्तिर्यग्विसर्पिण्य ऊर्ध्वगाश्चान्या नाड्यो भवा संसारगमनद्वारभूताः, न त्वमृतत्वाय। किं तर्हि, उत्क्रमण एवोत्क्रान्त्यर्थमे भवन्तीत्यर्थः। द्विरभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः॥ इति षष्ठः खंडः॥ ८.६.–

'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वे रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्तम्। त कोऽसौ संप्रसादः, कथं वा तस्याधिगमो यथा सोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय प ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते? येन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स किंलक्ष आत्मा? संप्रसादस्य च देहसंबंधीनि पररूपाणि ततो यदन्यत्कथंस्वरूपम्? इ एतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रंथ आरभ्यते। आख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदा विधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था च, राजसेवितं पानीयमितिवत्।

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोक नाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति रुवाच ॥१॥

य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकामः सत्यसंकल्पः। यस्योपासनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुंडरीकमभिहितं यस्मि

कामाः समाहिताः सत्या अनृतापिधाना, यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनक्तं उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्धन्यया नाड्या गतिरभिहिता, सोऽन्वेष्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंयतामापादयितव्यः । किं तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादित्युच्यते— स र्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योदेशेनान्विष्य विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति । तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः र्वात्मता फलं भवतीति ह किल प्रजापतिरुवाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य ते चैष नियमविधिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः । ष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वं च दर्शयिष्यति 'नाहमत्र भोग्यं श्यामि' इत्यनेनासकृत् । पररूपेण च देहादिधर्मैः अवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति नियमार्थतैवास्य विधेर्युक्ता, न ग्निहोत्रादीनामिव अपूर्वविधित्वमिह संभवति ॥

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो मात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितींद्रो हैव देवामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापसकाशमाजग्मतुः ॥२॥

तद्धोभये इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम् । तद्ध किल प्रजापतेर्वचनं उये देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परंपरागतं स्वकर्णगोचरापन्नमनुबुबुरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुद्ध्वा किमकुर्वन्नित्युच्यते—ते होचुकवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्यसुराश्च, हंत यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तं मात्मानमन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति र्वांश्च कामान् । इत्युक्त्वेंद्रो हैव राजेव स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपच्छदं च सर्वं स्थापयित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्याभिप्रवव्राज प्रगतवांथा विरोचनोऽसुराणाम् । विनयेन गुरवोऽभिगंतव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रैलोयराज्याच्च गुरुतरा विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ तथा रुमभ्युपगतवन्तौ । तौ ह किलासंविदानावेवान्योन्यं संविदमकुर्वाणौ विद्याफलं त्यन्योन्यमीर्ष्यां दर्शयन्तौ समित्पाणी समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाशमाग्मतुरागतवन्तौ ॥

तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमि च्छन्तावबास्तमिति तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञा तव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विज नातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥३॥

तौ ह गत्वा द्वात्रिंशतं वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्त अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच— किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभिप्रेत्य इच्छन्त ववास्तमुषितवन्तौ युवामिति । इत्युक्तौ तौ होचतुः— य आत्मेत्यादि भगव वचो वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्तामिति । यद्यपि प्रा जापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्ष्यायुक्तावभूतां तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौ वात् त्यक्तरागद्वेषमोहेर्ष्यादिदोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्य पितमात्मविद्यागौरवम् ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ह वाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमाद कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वंतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥४॥ इ सप्तमः खंडः ॥

तावेवं तपस्विनौ शुद्धकल्मषौ योग्यावुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाच ह— एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा, एष आत्म पहतपाप्मादिगुणो, यमवोचं पुराहं, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः, एतदम भूमाख्यमत एवाभयं, अत एव ब्रह्म वृद्धतममिति । अथैतत्प्रजापतिनोक्तमक्षि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगृहतुः । गृहीत्वा च दृढीक णाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ योऽयं हे भगवोऽप्सु परिख्यायते परि समंत ज्ज्ञायते, यश्चायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिंबाकारः परिख्यायते खड्गादौ च, कत एष एषां भगवद्भिरुक्तः, किंवैक एव सर्वेष्विति । एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच- एष उ एव यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वैषु सर्वेष्वंतेषु मध्ये परिख्यायत इति होवाच ॥

ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेः विगतदोषस्य चार्यस्य सतः । सत्यमेवं, नानुज्ञातम् । कथम् , आत्मन्यध्यारोपितपांडित्यम

बोद्धृत्वौ हि इंद्रविरोचनौ तथैव च प्रथितौ लोके। तौ यदि प्रजापतिना
ौ युवां विपरीतग्राहिणावित्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्ते दुःखं स्यात् तज्जनि-
च चित्तावसादात्पुनःप्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साहविघातः स्यात्। अतो
ाणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजापतिः। गृहीतां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेन
नेष्यामीति च। ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुम्। न चानृतमुक्तम्।
म्। आत्मनोक्तोऽक्षिपुरुषो मनसि संनिहिततरः शिष्यगृहीताच्छायात्मनः।
षां चाभ्यंतरः 'सर्वान्तरः' इति श्रुतेः। तमेवावोचदेष उ एवेति। अतो न
नृतमुक्तं प्रजापतिना। तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं ह्याह ॥ ८.७.—

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति ह्योदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ चतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः तिरूपमिति ॥१॥

उदशरावे उदकपूर्णे शरावादौ आत्मानमवेक्ष्यानंतरं यत्तत्रात्मानं पश्यन्तौ विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैव उदश-वेऽवेक्षांचक्राते अवेक्षणं चक्रतुः। तथा कृतवन्तौ तौ ह प्रजापतिरुवाच किं श्यथ इति। ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न विदितमिदमावाभ्यां न विदितमिति। अनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच्च पश्यथ इति, तत्र कोऽभिप्राय इति। उच्यते— नैव तयोरिदमावयोरवि-तमित्याशंकाऽभूत् छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत्। येन वक्ष्यति 'तौ शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः' इति। न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुप-द्यते। तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति। विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनु-क्षणीयाविति स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति। विपरीतनिश्चयापनयाय च क्ष्यति साध्वलंकृतौ इत्येवमादि। तौ होचतुः— सर्वमेवेदमावां भगव आ-मानं पश्याव आ लोमभ्यः आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति। यथैवावां हे भगवो ोमनखादिमन्तौ स्व एवमेवेदं लोमनखादिसहितं आवयोः प्रतिरूपमुदशरावे श्याव इति ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरा-ऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षां-

चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥२॥

तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच च्छायात्मनिश्चयापनयाय— साध्वलंकृ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हवस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ च्छिन्नलोमनखौ च भू उदशरावे पुनरीक्षेथामिति । इह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूतमिति । क पुनरनेन साध्वलंकारादि कृत्वोदशरावेऽवेक्षणेन तयोश्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात साध्वलंकारसुवसनादीनामागंतुकानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा शरीरसंबद्धानामे शरीरस्यापि च्छायाकरत्वं पूर्वं बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानां च लोम नखादीनां नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखंडितानां छायाकरत्वं पूर्वमासीत् । छिन्नेषु नैव लोमनखादिच्छाया दृश्यतेऽतो लोमनखादिवच्छरीरस्याप्यागमापायित्वं सिद्ध मित्युदशरावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धम् । उदशर वादौ च्छायाकरत्वाद्देहसंबद्धालंकारादिवत् । न केवलमेतावदेतेन यावत्किंचिदात्म यत्वाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमोहादि च कादाचित्कत्वान्नखलोमादिवदनात्मे प्रत्येतव्यम् । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनो श्रुत्वा तथा कृतवतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मात्तस्मात्स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानौ इंद्रविरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदे दृढनिश्चयौ पप्रच्छ किं पश्यथ इति ॥

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति होवा चैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥३॥

तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववत्, यथा साध्वलंकारादिविशिष्ट आवां स्वः एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूवतुः । यस्या त्मनो लक्षणं 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्युक्त्वा पुनस्तद्विशेषमन्विष्यमाणयोः 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयाय उद शरावसाध्वलंकारदृष्टान्तेऽप्यभिहिते आत्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतः अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवा त्मानं मनसि निधायैष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतिः पूर्व वत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानम् । 'य आत्मा' इत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुष श्रुत्या चोदशरावाद्युपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् । मद्वचनं सर्वं पुनः पुनः स्मरतो

ाबंधक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भविष्यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे तयोश्चित्तदुःखोत्पत्तिं परिजिहीर्षन्कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षितवान्प्रजा- ः। तौ ह इंद्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्टहृदयौ कृतार्थबुद्धी इत्यर्थः। न तु । एव, शमश्चित्तयोर्जातो विपरीतग्रहो विगतोऽभविष्यत्। प्रवव्रजतुर्गतवन्तौ ॥

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यतर दुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वासुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शा- हृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह ्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाव- प्नोतीमं चामुं चेति ॥४॥

एवं तयोर्गतयोरिंद्रविरोचनयो राज्ञोर्भोगासक्तयोः यथोक्तविस्मरणं स्यादि- शंकयाप्रत्यक्षं प्रत्यक्षवचनेन च चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ दूरं गच्छन्तावन्वी- 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः श्रवणगोचरत्वमेष्यतीति ोवाच प्रजापतिः— अनुपलभ्य यथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षं कृत्वा विपरीतनिश्चयौ च भूत्वा इंद्रविरोचनावेतौ व्रजतो गच्छेयाताम्। अतो ्र देवा वासुरा वा किं विशेषितेन, एतदुपनिषद आभ्यां या गृहीता आत्म- ्या सेयमुपनिषद्येषां देवानामसुराणां वा त एतदुपनिषदः एवंविज्ञाना एत- श्चया भविष्यन्तीत्यर्थः। ते किं? पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गात्पराभूता बहि- ा विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः। स्वगृहं गच्छतोः सुरासुरराजयोर्योऽसुरराजः स शान्तहृदय एव सन्विरोचनोऽसुराञ्जगाम। गत्वा च तेभ्योऽसुरेभ्यः शरीरात्म- द्धेर्या उपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रोवाचोक्तवान्। देहमात्रमेवात्मा पित्रोक्तः ो। तस्मादात्मैव देह इह लोके महय्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः परिचरणीयः, ात्मानमेवेह लोके देहं महयन्परिचरंश्चोभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं च। इह- कपरलोकयोरेव सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणां ोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति संस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं कं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥५॥ इति अष्टमः खंडः ॥

तस्मात्तत्संप्रदायोऽद्याप्यनुवर्तत इतीह लोकेऽददानं दानमकुर्वाणमविभा- ़ीलमश्रद्दधानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्त्ययजमानमयजनस्वभावमाहुरा-

सुरः खल्वयं यत एवंस्वभावो बतेति खिद्यमाना आहुः शिष्टाः। असुराणां यस्मादश्रद्दधानतादिलक्षणैषोपनिषत्। तयोपनिषदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शा कुणपं भिक्षया गंधमाल्यान्नादिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाच्छादनादिप्रकारे लंकारेण ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्ति। एतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ इति अष्टमः खंडः ॥ ८.८.

अथ हेंद्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नंधेऽधो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥१॥

अथ ह किलेंद्रोऽप्राप्यैव देवान्देव्याऽक्रौर्यादिसंपदा युक्तत्वात् गुरोर्वचः पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान्। उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यभाद् बुद्धौ, येन च्छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श। कथम्। यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते छायात्मापि साध्वलंकृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा नखलोमादिदेहावयवापगमे छायात्मापि परिष्कृतो भवति नखलोमादिरहितो भवति, एवमेवायं छायात्माप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवैस्तस्य तुल्यत्वादंधे चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः। स्रामः किलेकनेत्रः तस्यांधत्वेन गतत्वात्। चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्रवति स स्रामः। परिवृक्णश्छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा। स्रामे परिवृक्णे वा देहे छायात्मापि तथा भवति तथास्य देहस्य नाशमन्वेष नश्यति। अतः नाहमत्र अस्मिंश्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति ॥

स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छांतहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नंधेऽधो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥

एवं दोषं देहच्छायात्मदर्शनेऽध्यवस्य स समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय

ह प्रजापतिरुवाच—मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः प्रगतवानसि विरोच-
साधं किमिच्छन्पुनरागम इति। विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इंद्राभिप्रायाभि-
क्तये 'यद्वेत्थ तेन मोपसीद' इति यद्वत्। तथा च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरो-
व खल्वयमित्यादि। एवमेवेति चान्वमोदत प्रजापतिः॥

ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छायामिंद्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरो-
ः। तत्किंनिमित्तम्? तत्र मन्यते। यथेंद्रस्य उदशरावादिप्रजापतिवचनं स्म-
देवानप्राप्तस्यैव आचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं तत्र दोषदर्शनं चाभूत्।
तथा विरोचनस्य किं तर्हि, देह एवात्मदर्शनं, नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव।
देव विद्याग्रहणसामर्थ्यप्रतिबंधदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षं इंद्रविरोचनयोश्छायात्मदे-
ग्रहणम्। इंद्रोऽल्पदोषत्वात् 'दृश्यते' इति श्रुत्यर्थमेव श्रद्दधानतया जग्राह,
रश्छायानिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽयमिति,
भूयस्त्वात्। यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्म-
मिति च्छायानिमित्तं वास एवोच्यते न च्छाया तद्वदिति विरोचनाभिप्रायः।
चित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थावधारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितं 'दाम्यत
दयध्वं' इति दकारमात्रश्रवणात् श्रुत्यंतरे। निमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव
कारीणि भवन्ति॥

**एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसा-
णि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै
वाच ॥३॥ इति नवमः खंडः॥**

एवमेवैष मघवन्सम्यक्त्वयाऽवगतं, न च्छायात्मा, इत्युवाच प्रजापतिः।
मयोक्त आत्मा प्रकृत एतमेवात्मानं तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनुव्याख्या-
मि। यस्मात्सकृद्व्याख्यातं दोषरहितानामवधारणविषयं प्राप्तमपि नाग्रहीः,
ः केनचिद्दोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वम्। अतस्तत्क्षपणाय वसापराणि
त्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच॥ इति
मः खंडः॥ ८.९.—

**य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्र-
ते स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं
रिमंधं भवत्यनंधः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण**

दुष्यति ॥१॥

य आत्मापहतपाप्मादिलक्षणो 'य एषोऽक्षिणि' इत्यादिना स: । कोऽसौ ? य: स्वप्ने महीयमान: स्त्र्यादिभि: पूज्यमानश्चरति उ प्रभोगाननुभवतीत्यर्थ: । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानम् । स शान्तहृदय: प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्पूर्ववदास्मिन्भयात्मनि कथम् । तदिदं शरीरं यद्यप्यंधं भवति, स्वप्नात्मा योऽनंध: स त्रामिदं शरीरमस्रामश्च स भवति । नैवैष स्वप्नात्मास्य देहस्य दो

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवै यन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्य स समित्पाणि: पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छां व्राजी: किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भग भवत्यनंध: स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं वि प्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येव क्षिति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वा णीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥४ खंड: ॥

नाप्यस्य वधेन स हन्यते छायात्मवन्न चास्य स्राम्येण स्र भवति । यदध्यायादौ आगममात्रेणोपन्यस्तं 'नास्य जरयैतज्जी तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं छायात्मवद्देह घ्नन्ति त्वेवैनम् । एवशब्द इवार्थे । घ्नन्तीवैनं केचनेति द्रष्टव्यम् वेति । उत्तरेषु सर्वेष्विवशब्ददर्शनात् । नास्य वधेन हन्यत इ घ्नन्ति त्वेवेति चेत् । नैवम् । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वतोऽनृतवादित्वाप 'एतदमृतं' इत्येतत्प्रजापतिवचनं कथं मृषा कुर्यादिंद्रस्तं प्रमा च्छायापुरुषे प्रजापतिनोक्ते 'अस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति' इ दधात्तथेहापि स्यात् । नैवम् । कस्मात् ? 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथम् । अपह पृष्टे यदि च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते, तदा कथं प्रज

य पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् ? जगाम च। तस्मान्न च्छायात्मा प्रजा-
तेनोक्त इति मन्यते। तथाच व्याख्यातं द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति। तथा विच्छा-
न्तीव विद्रावयन्तीव, तथाच पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति। अपि
स्वयमपि रोदितीव। नन्वप्रियं वेत्त्येव, कथं वेत्तेवेति। उच्यते— नामृता-
यत्ववचनानुपपत्तेः। 'ध्यायतीव' इति च श्रुत्यंतरात्। ननु प्रत्यक्षविरोध इति
त्। न। शरीरात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसंभवात्। तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव न वेति।
हमत्र भोग्यं पश्यामि। स्वप्नात्मज्ञानेऽपीष्टं फलं नोपलभे इत्यभिप्रायः। एवमे-
न तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः। आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्य अभिप्रेतत्वात्।
रुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति। तस्मात्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबंध-
ारणमस्तीति मन्वानस्तत्क्षपणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
श प्रजापतिः। तथोषितवते क्षपितकल्मषायाह ॥ इति दशमः खंडः॥ —

**तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवा-
तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवा-
तद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
ानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥१॥
समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः
ाव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवं
प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो
भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥**

पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यम्।
अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एव सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं
न विजानात्येष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेतमेव। मघ-
ांस्तत्रापि दोषं ददर्श। कथम्। नाह नैव सुषुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं संप्रति
सम्यगिदानीं च आत्मानं जानाति नैवं जानाति। कथम्। अयमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि चेति। यथा जाग्रति स्वप्ने वा। अतो विनाशमेव विनाश-
मेवेति पूर्ववत् द्रष्टव्यम्। अपीतोऽपिगतो भवति, विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः।
ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावोऽवगम्यते नासति ज्ञाने। न च सुषुप्तस्य ज्ञानं
दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः। न तु विनाशमेवात्मनो मन्यतेऽमृताभयवच-

स्य प्रामाण्यमिच्छन् ॥

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसापराणि पंच वर्षाणीति स हापराणि पंच वर्षाण्युवास तान्येकशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥३॥ इति एकादशः खंडः ॥

पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा आह— यो मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्मनोऽन्यं कंचन, किं तर्ह्येतमेव व्याख्यास्यामि। स्वल्पस्तु दोषस्तवावशिष्टः तत्क्षपणाय वसापराण्यन्यानि पंच वर्षाणीत्युक्तः स तथा चकार। तस्मै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसंबंधरहितमात्मनः स्वरूपं अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच। तान्येकशतं वर्षाणि संपेदुः संपन्नानि बभूवुः। तदाहुर्लोके शिष्टा— एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति। तदेतत् द्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्योच्यते। एवं लोकेऽतदिंद्रत्वादपि गुरुतरमिंद्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्तमात्मज्ञानम्। अतो नातः परं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति ॥ इति एकादशः खंडः ॥

८.११.—

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥१॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरम्। यन्मन्यसेऽक्ष्याधारादिलक्षणः संप्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति, शृणु तत्र कारणम्— यदिदं शरीरं वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चात्तं मृत्युना ग्रस्तं सततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा संत्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते, इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्तं मृत्युनेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्तेत इति। शरीरमित्यत्र सहेंद्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य संप्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेंद्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत्, अमृतस्य इत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्य इति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्वे मा भूतामिति, आत्मनो भोगाधिष्ठानम्। आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम्। जीवरूपेण

वेश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वा अधिष्ठानम् । यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं र्माधर्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान्सशरीरो भवति । अ- रीरस्वभावस्यात्मनः तदेवाहं शरीरं शरीरमेव चाहमित्यविवेकात्मभावः स- रीरत्वं, अत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् । स्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोः बाह्यविषयसंयोगवियोगनिमित्तयोः ाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः संततिरूप- र्नास्तीति । तं पुनर्देहाभिमानात् अशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताविवेकः ानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । स्पृशिः प्रत्येकं संबध्यत इति प्रियं न पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभा- तेति यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हि ते, अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्म- ारसंभवात्तत्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥

ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति, यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाश- ेवापीतो भवतीति, तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषः । धर्माधर्मकार्ययोः शरीर- ंबंधिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत ति । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो, यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न चाग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वा उष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्यानंदस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधः 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'आनंदो ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव सुखमित्युक्तत्वात् ॥

ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात्स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेष- तेति नेंद्रस्य तदिष्टम् । 'नाह खल्वयं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि' इत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मानं च जानाति, न चाप्रियं किंचिद्वेत्ति, स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिंद्रस्य इमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिंद्रस्य हितम् । हितं चेंद्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूत- लोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिंद्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाभि- प्रेतम् । न तु राज्ञो राज्याप्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मै- कत्वे इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्वस्मिन्पक्षे 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' 'स यदि

पितृलोककामः' 'स एकधा भवति' इत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न । सव
सर्वफलसंबंधोपपत्तेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरककुंडाद्याप्तिः । ननु
त्मत्वे दुःखसंबंधोऽपि स्यादिति चेत् । न । दुःखस्याप्यात्मत्वोपगमादवि
आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमि
सा चाविद्या अशरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तोच्छिद्येति दुःख
शंका न संभवति । शुद्धसत्त्वसंकल्पनिमित्तानां तु कामानामीश्वरदेहसंबंध
भूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति सर्वाविद्याकृतसं
राणां पर एवात्मा आस्पदं नान्योऽस्तीति वेदान्तसिद्धान्तः ॥

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च्छायापुरुष एव प्रजापति
स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव, न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणो, विरोधादिति वे
न्यन्ते । च्छायाद्यात्मनां चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते । आदावेवोच्यमाने
दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनः अत्यंतबाह्यविषयासक्तचेतसः अत्यंतसूक्ष्मवस
व्यामोहो मा भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चंद्रं दिदर्शयिषुर्वृक्ष
त्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति पश्यामुमेष चंद्र इति, ततोऽन्यं ततोऽप्यन्यं गि
च चंद्रसमीपस्थमेष चंद्र इति, ततोऽसौ चंद्रं पश्यति, एवमेतत् 'य एषोः
इत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु पर्याये देहा
त्समुत्थायाशरीरतामापन्नो ज्योतिःस्वरूपम् । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्त्र्यादि
क्रीडन्नममाणो भवति स उत्तमः पुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।

सत्यं, रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुम् । नत्वर्थोऽस्य ग्रंथस्यैव
वति । कथम् । अक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्युपन्यस्य शिष्याभ्यां छा
गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशरावोपन्यासः किं पश्य
च प्रश्नः साध्वलंकारोपदेशश्चानर्थकः स्यात् यदि च्छायात्मैव प्रजापतिन
दृश्यत इत्युपदिष्टः । किंच यदि स्वयमुपदिष्ट इति ग्रहणस्याप्यपन
वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयकारणं च स्वयं ब्रूया
चोक्तं तेन । तेन मन्यामहे नाक्षिणि च्छायात्मा प्रजापतिनोपदिष्टः । किं
दक्षिणि द्रष्टा चेत् दृश्यते इत्युपदिष्टः स्यात्तत इदं युक्तम् । एतं त्वेव ते
स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेशः । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेत् । न । 'अपि रे
'अप्रियवेत्तेव' इत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महीयमानश्चरति

यं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इति न्यायतः श्रुत्यंतरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीः प्रति तथापि न धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किं तर्हि, पट- न्नवज्जाग्रद्वासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वबाधः स्यात् । च्चान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चात्मानं च जानाति इमानि भूतान्ययमह- स्मीति । प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि । तथा चेतनस्यैवा- द्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवा- रीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तो 'अशरीरं वाव न्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति । एकश्चात्मा स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसंगः चरतीति श्रुत्यंतरे सिद्धम् ॥

यच्चोक्तं संप्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन्स्त्र्यादिभी रममाणो भवति ोऽन्यः संप्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि र्याय 'एतं त्वेव ते' इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववत् 'एतं वेव ते' इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किंचान्यस्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः वविकारदेहशुंगे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनः तत्त्वमसीत्युपदेशो मृषा प्रस- ज्येत । तस्मिंस्त्वं स्त्र्यादिभी रन्ता भविष्यसीति युक्त उपदेशोऽभविष्यद्यदि सं- प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् । तथा भूम्नि अहमेव इत्यादिश्य 'आत्मैवेदं सर्वं' इति नोपसमहरिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुत्यंतराच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यत्प्र- त्यगात्मा चेत्सर्वजंतूनां पर आत्मा न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः ॥

न चात्मनः संसारित्वम् । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य । न हि रज्जुशुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्यस्तानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातम् । यच्च स्थितमप्रिय- वेत्तैवेति सिद्धम् । एवं च सति सर्वपर्यायेषु 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति प्रजा- पतेर्वचनम् । यदि वा प्रजापतिच्छद्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं, सत्यमेव भवेत् । न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तम् । ततो गुरुतरस्य प्रमाणांतरस्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचार्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्मान्गौरः कृष्णो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्तदुपपत्तेः । सर्वमप्ये- तत्सत्यमिति चेदस्त्येवैतदेवं दुरवगमं येन देवराजोऽपि उदशरावादिदर्शिताव-

नाशयुक्तिरपि सुमोहैवात्र 'विनाशमेवापीतो भवति' इति । तथा विरोचनो म
प्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव । तथा इंद्रस्य आत्मविनाशभ
सागरे एव वैनाशिका न्यमज्जन् । तथा सांख्या द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमः
म्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्थुः । तथान्ये काणाद
दर्शनाः कषायरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं वि
धयितुं प्रवृत्ताः । तथान्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहृतचेतसो वेदप्रमाणा अपि
मार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिव इंद्रवन्मन्यमाना घटीयंत्रवदारोहावरोहप्र
अनिशं बंभ्रमंति । किमन्ये क्षुद्रजंतवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विषय
तचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाह्यैषणैरनन्यशरणैः परमहंसपरिव्राजकैः अ
श्रमिभिर्वेदान्तविज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः प्राजापत्यं चेमं संप्रदायमनु
द्भिरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथानुशासत्यद्यापि 'त एव नान्ये' इति ॥

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्माकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥

तत्राशरीरस्य संप्रसादस्य अविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव र
मस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति दृ
उच्यते— अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः ।
चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानि चाशरीराणि । तत्त्रैवं सति वर्षादिप्रयोजः
साने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिः द्युलोकसंबंधिनमाकाशदेशं व्य
शति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमानरूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेण
ह्यमाणान्याकाशाख्यतां गतानि, यथा संप्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्म
मेवापन्नः, तानि च तथाभूतान्यमुष्मात् द्युलोकसंबंधिनः आकाशदेशात्सम्
ष्ठन्ति वर्षणादिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथम् । शिशिरापाये सावित्रं परं ज्ये
प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथ
वमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमितभावं हि
भ्रमपि भूमिपर्वतहस्त्यादिरूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लतादिचपलरूपेण
यित्नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यं

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः

र्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आच-
णे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥३॥

यथायं दृष्टान्तो वाग्वादीनां आकाशादिसाम्यगमनवत् अविद्यया संसा-
वस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्ये इत्येवंप्रकारं
जापतिनेव मघवान्यथोक्तेन क्रमेण, नासि त्वं देहेंद्रियादिधर्मा, तत्त्वमसीति
तिबोधितः सन्स एष संप्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरादाकाशादिव वाग्वादयः समु-
थाय देहादिविलक्षणं आत्मनो रूपमवगम्य, देहात्मभावनां हित्वेत्येतत् । स्वेन
रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन स्वेन रूपेण
संप्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक्प्रतिबोधात् तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः,
पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एवं च स उत्तमपुरुष
उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स एवोत्तमपुरुषः । अक्षिस्वप्नपुरुषौ व्यक्तावव्य-
क्तश्च सुषुप्तः समस्तः संप्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेणेति । एषामेष स्वेन रूपेणाव-
स्थितः क्षराक्षरौ व्याकृताव्याकृतौ अपेक्ष्योत्तमपुरुषः । कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु ।
स संप्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति क्वचिदिंद्रा-
द्यात्मना जक्षद्धसन्भक्षयन्वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान् क्वचिन्मनोमात्रैः सं-
कल्पादेव समुत्थितैर्ब्राह्मलौकिकैर्वा क्रीडन्स्त्र्यादिभी रममाणश्च मनसैव, नोपजनं,
स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनं, आत्मभावेन वात्मसामीप्येन
जायत इत्युपजनं, इदं शरीरं, तन्न स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् ।
दुःखात्मकत्वात्तस्य ॥

नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वं मुक्तस्य । नैष दोषः । येन मिथ्याज्ञाना-
दिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञानादि विद्ययोच्छेदितं, अतस्तन्नानुभूतमेवेति न
तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्य-
पगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात् । तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तं-
त्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति । अविद्यानिमित्ताभावात् । ये तूच्छिन्नदोषैर्मृदि-
तकषायैः मानसाः सत्याः कामाः अनृतापिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यंग्यत्वात्त
एव मुक्तेन सर्वात्मभूतेन संबध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्ते । अतः साध्वेत-
द्विशिनष्टि— य एते ब्रह्मलोके इति । यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते
लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते ॥

ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भू कामांश्च ब्राह्मलौकिकान्पश्यन् रमत इति च विरुद्धम् । यथैको यस्मिन्नेव क्ष पश्यति तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यंतरे परिहृतत्वात् द्रष्टुर्दृष्टेरविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानामभावाच्च पश्य चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं मुक्तस्यापि सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः । 'केन पश्येत्' इति चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन्कथमेष पुरुषो क्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना ? तत्र यथाऽसावक्षिणि साक्षात् दृश्यते तद्वक्त मिति इदमारभ्यते । तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह— स दृष्टान्तो यथा प्रयो प्रयोग्यपरो वा स-शब्दः । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽश्वो बलीवर्दो वा । यथा लो आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् रीरे रथस्थानीये प्राणः पंचवृत्तिरिंद्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रि शक्तिद्वयसंमूर्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । 'कस्मिन्नु अह त्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति ईश्वरेण रा सर्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मात्रा एकदेशश्चक्षु द्रियं रूपोपलब्धिद्वारभूतम् ॥

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय च रथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह णीति स आत्माभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा श्र णाय श्रोत्रम् ॥४॥

अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रं अनुविषण्णमनुषक्तमनुग तत्र स प्रकृतोऽशरीर आत्मा चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुषः, तस्य दर्शन रूपोपलब्धये चक्षुः करणं, यस्य तद्देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थे, सो चक्षुषि दर्शनेन लिंगेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः । 'अक्षिणि दृश्यत' इति प्र पतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थम् । सर्वविषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फु पलब्धिहेतुत्वात्तु अक्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । 'अहमदर्शमिति तत्र भवति' इति च श्रुतेः । अथापि योऽस्मिन्देहे वेद । कथं ? इदं सुगंधि दुर्गंधि जिघ्राणीत्यस्य गंधं विजानीयामिति, स आत्मा, तस्य गंधाय गंधविज्ञानाय घ्राणम् अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति, स आत्मा अभिव्य

ाक्रियासिद्ध्यै करणं वागिंद्रियम् । अथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा, श्रवणाय श्रोत्रम् ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा ष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके ॥५॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिंद्रियासंस्पृष्टं केवलं मन्वानीति दं, स आत्मा, मननाय मनः । यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र प्रयोगाद्वेदनास्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो, यो ःक्षिणतो यः पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य, इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्वृत्त्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि । इदं ञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवगम्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं, न तु व्यापृततया । यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं, न तु व्यापृततयेति तद्वत् । मनोऽस्य आत्मनो दैवमप्राकृतं इतरेंद्रियैरसाधारणं चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्तमानकालविषयाणि चेंद्रियाण्यतोऽदैवानि तानि । मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च सूक्ष्मव्यवहितादिसर्वोपलब्धिकरणं चेति दैवं चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहेंद्रियमनोवियुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः सन्नेष व्योमवद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन्नेतेनैवेश्वरेण मनसा एतान्कामान् सवितृप्रकाशवन्नित्यप्रततेन दर्शनेन पश्यन्रमते । कान्कामानिति विशिनष्टि— य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवत् बाह्यविषयासंगानृतेनापिहिताः संकल्पमात्रलभ्याः तानित्यर्थः॥

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥६॥ इति द्वादशः खंडः ॥

यस्मादेष इंद्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा, तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हींद्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः । तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वात् न त्विदानीं मनुष्याणामल्पजीवितत्वान्मंदतरप्रज्ञत्वाच्च संभवतीति प्राप्ते इदमुच्यते— स सर्वांश्च लोका-

नाप्नोति सर्वांश्च कामानिदानींतनोऽपि । कोऽसौ । इंद्रादिवत् यस्तमात्म मनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच । अतः सर्वेष त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थः इति द्वादशः खंडः ॥ ८.१२.

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽश्व इव रोमाणि वि पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोक भिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥१॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमंत्राम्नायः पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो श्यामो गंभीरो वर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्म अत्यंतदुरवगाह्यत्वात् त ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छ्यामाच्छबलं शबल इव शबलः अरण्याद्यनेकक मिश्रत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा शरीरपाताद्वे गच्छेयम् । यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकात् नामरूपव्याकरणाय श्यामं प्रपद्ये ह भावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं इत्यर्थः । कथं शबलं ब्रह्मलोकं प्रपद्य इत्युच्यते— अश्व इव स्वानि लोम विधूय कंपनेन श्रमं पांस्वादि च रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवति, हार्दब्रह्मज्ञानेन विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चंद्र इव च राहुग्रस्तः, तस्माद्र मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथा, एवं धूत्वा प्रहाय शरीरं सर्वानर्थाश्रयं ध्यानेन कृतात्मा कृत्यकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमाभिसंभवामीति । द्विर्व मंत्रसमाप्त्यर्थम् ॥ इति त्रयोदशः खंडः ॥ ८.१३.

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म तदमृतं आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो र यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्येतमदत्कमद श्येतं लिंदु माभिगां लिंदु माभिगाम् ॥१॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥

आकाशो वा इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थमाध्यानाय । आकाशो नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च । स चाक नामरूपयोः स्वात्मस्थयोर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनस्थानीययोः निर्वा निर्वोढा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदंतरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तेते, तद नामरूपयोरंतरा मध्येऽन्यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं यदित्येतत् तत् ब्रह्म नामरूपविल

मरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्वोढृ एवंलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणेनोक्तम् । चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यत एकवाक्यता । कथं तदवगम्यत इत्याह— स आत्मा । आत्मा हि नाम सर्वजंतूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोन्नीय अशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगंतव्यम् । तच्चात्मा ब्रह्मामृतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वं मंत्रः । प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमितं वेश्म प्रपद्ये गच्छेयम् । किंच यशोऽहं यशो नाम आत्माहं भवामि ब्राह्मणानाम् । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते ततस्तेषां यशो भवामि । तथा राज्ञां विशां च । तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि अनुप्राप्तुमिच्छामि । स हाहं यशसामात्मनां देहेंद्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्य इति, उच्यते— श्येतं वर्णतः पक्वबदरसमं रोहितम् । तथाऽदत्कं दंतरहितमप्यदत्कं भक्षयितृ स्त्रीव्यंजनं तत्सेविनां तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामपहंतृ विनाशयितृ इत्येतत् । यदेवंलक्षणं श्येतं लिंदु पिच्छलं तन्माऽभिगां माभिगच्छेयम् । द्विर्वचनमत्यंतानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ इति चतुर्दशः खंडः ॥ ८.१४.—

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥१॥ इति पंचदशः खंडः ॥ इति अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः सहोपासनैस्तद्वाचकेन ग्रंथेनाष्टाध्यायीलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायोवाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रुत्यर्थसंप्रदायपरंपरयागतं उपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्वत्स्ववगम्यते । यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या सफलावगम्यते तथा कर्मणां न कश्चनार्थ इति प्राप्ते, तदानर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्मणो विद्वद्भिरनुष्ठीयमानस्य विशिष्टफलवत्वेनार्थवत्त्वमुच्यते— आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा, यथाविधानं यथास्मृत्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वाणकं

प्रति कर्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह— गुरोः कर्म यत्कर्त तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽतिशिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति, नान्यथेत्यभिप्रायः । अ समावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कु स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां ब णां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमुच्यते— शुचौ विविक्तेऽमेध्यादिर देशे यथावदासीनः स्वाध्यायमधीयानो नैत्यकमधिकं च यथाशक्ति ऋगाद्यभ्य च कुर्वन् धार्मिकान्पुत्राञ्शिष्यांश्च धर्मयुक्तान्विदधत् धार्मिकत्वेन तान्नियमया त्मनि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वेंद्रियाणि संप्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य इंद्रियग्रहणात्कर्म च संन्यस्य अहिंसन्हिंसां परपीडामकुर्वन्सर्वभूतानि स्थावरजंगमानि भूतान्यपि यन्नित्यर्थः । भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपीडा स्यादित्यत आह— अन तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वाश्रमिणां चैत मानम् । तीर्थेभ्योऽन्यत्र अहिंसैवेत्यन्ये वर्णयन्ति कुटुंबे एवैतत्सर्वं कुर्वन्स ख धिकृतो, यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारेणैव वर्तयन्ब्रह्मलोकमभि पद्यते देहान्ते । न च पुनरावर्तते शरीरग्रहणाय । पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधा अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसंपद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिः तावत्त तिष्ठति प्राक्ततो नावर्तत इत्यर्थः । द्विरभ्यासः उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः इति पंचदशः खंडः ॥ ८.१५.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छांदोग्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

ॐ । आप्यायन्तु ममांगानि वाक्प्राणचक्षुः श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकर मस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति सामवेदीया छांदोग्योपनिषत्समाप्ता ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

॥ शिक्षाध्यायः ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥१॥
यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥२॥
तैत्तिरीयकसारस्य मयाचार्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥३॥

नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फलानां पूर्वस्मिन्ग्रंथे । इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवनात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः । 'अभयं तेष्ठां विंदते' 'एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादिश्रुतेः । काम्यप्रतिद्धयोरनारंभादारब्धस्य चोपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानेन च प्रत्यवायाभावात् यत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति चेत् । न । कर्मानेकत्वात् । अनेनि ह्यारब्धफलान्यनारब्धफलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कणि संभवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिञ्जन्मन्युपभोगेन क्षयासंभवात् षकर्मनिमित्तशरीरारंभोपपत्तिः, कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च । "तद्य इह रमणीयरणाः" "ततः शेषेण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेन्न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवाय-

शब्दो ह्यनिष्टविषयः नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्य आग
परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमान्नानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि न
रब्धफलकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि, तथाप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्न शुद्धं
धाभावात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । श
द्धयोर्हि विरोधो युक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसं
शेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात् स्वात
कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात् स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां च
मभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यम
प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति शतृप्रत्ययस्य नानुपपत्तिः "
न्विहितं कर्म" इति । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप
अतो अयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् ॥

यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्क
एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किंचिदारभ्यते
यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मारभ्यो मोक्षः । विद्यासहितानां
नित्यारंभसामर्थ्यमिति चेत् । न । विरोधात् । नित्यं चारभ्यत इति वि
यद्धि नष्टं तदेव नोपद्यत इति प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य
चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इति न संभवति
वस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः । यथ
न्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते भिन्न इव घटभावः पटभाव इति, ए
शेषोऽप्यभावः क्रियागुणयोगात् द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादि
षणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् । विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वाद्वि
संतानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न । गंगास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःखरू
कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्मात् अविद्याकामकर्मोपादानहे
स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति, स्वयं चात्मा ब्रह्म तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिः
ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते ॥

उपनिषदिति विद्योच्यते । तत्सेविनां गर्भजन्मजरादिनिशातना
दनाद्वा, ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वात्, उपनिषण्णं वास्यां परं श्रेय इति
त्वात् ग्रंथोऽप्युपनिषत् ॥

ॐ । शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इंद्रो हृस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव त्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति शिक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

शं सुखं प्राणवृत्तेरह्नश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु । तथैवापानवृत्तेः रात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा वरुणः । चक्षुष्यादित्ये चाभिमान्यर्यमा । बले इंद्रः । वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः । विष्णुरुरुक्रमो विस्तीर्णक्रमः पादयोरभिमानी । एवमध्यात्मदेवताः । शं नो भवत्विति सर्वत्रानुषंगः । तासु हि सुखकृत्सु विद्याश्रवणधारणोपयोगा अप्रतिबंधेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते— शं नो भवत्विति । ब्रह्म विविदिषुणा नमस्कारब्रह्मवदनक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशांत्यर्थं क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वात् ब्रह्म वायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वायो । नमस्करोमीति परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किंच त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं संनिकृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि । सत्यमिति स एव वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानः, सोऽपि त्वदधीन एव संपाद्यते इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत्सर्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैवं स्तुतं सन्मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तारमाचार्यं च वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु । अवतु मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमार्थम् ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम संतानः[१] । इत्युक्तः शिक्षाध्यायः ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रंथपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति शिक्षाध्याय आरभ्यते— शिक्षा शिक्ष्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्ष्यन्ते इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यं छांदसम् । तां शीक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमा समंतात्प्रकथयिष्यामः । चक्षिङो वा ख्याआदिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य

व्यक्तत्वात्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मा॰
स्वाद्याः । बलं प्रयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । सं
संततिः, संहितेत्यर्थः । एष हि शिक्षितव्योऽर्थः शिक्षा यस्मिन्नध्याये
शिक्षाध्याय इत्येवमुक्त उदितः । उक्त इत्युपसंहारार्थः ॥

**सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया
निषदं व्याख्यास्यामः । पंचस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषम
द्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते । अथाधिलो
पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः संधिः ॥१॥**

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं
प्राप्यते तन्नावावयोः शिष्याचार्ययोः सहैवास्तु । तन्निमित्तं च यद्ब्रह्मवर्चसं
तच्च सहैवास्त्विति शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य ह्यकृतार्थत्वात्प्रार्थनोप
नाचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो ह्याचार्यो नाम भवति । अथानंतरम
लक्षणविधानस्य पूर्ववृत्तस्य, अतः यतोऽत्यर्थं ग्रंथभाविता बुद्धिर्न श
सहसार्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं
मित्येतत् ग्रंथसंनिकृष्टामेव व्याख्यास्यामः । पंचस्वधिकरणेष्वाश्रयेषु ज्ञान
ष्वित्यर्थः । कानि तानीत्याह अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलो
तथाधिज्यौतिषं अधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति । ता एताः पंचविषया
षदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः सं
महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ तासां यथोपन्यस्ताना
अधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी
रूपं, पूर्वो वर्णः पूर्वरूपम् । संहितायाः पूर्वे वर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्
भवति । तथा द्यौरुत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः संधिर्मध्यं पूर्वोत्तर
संधीयते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥

**वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः
रूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इ
ज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् ॥२॥ अंतेवास्युत्तरर
विद्या संधिः । प्रवचनं संधानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् ।
पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानम् । इत्यधि**

।३॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥४॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

वायुः संधानम् । संधीयतेऽनेनेति संधानम् । इत्यधिलोकं दर्शनमुक्तम् । अथाधिज्यौतिषमित्यादि समानम् । इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्ते । यः कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता वेदोपास्ते । वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारात् 'इति प्राचीनयोग्योपास्स्व' इति च वचनात् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसंततिरसंकीर्णा चातत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालंबनविषया च । प्रसिद्धश्चोपासनशब्दार्थो लोके गुरुमुपास्ते, राजानमुपास्त इति । यो हि गुर्वादीन्संततमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि च य एवं वेद, संधीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः । प्रजादिफलान्याप्नोतीत्यर्थः ॥

यश्छंदसामृषभो विश्वरूपः । छंदोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना ॥१॥ कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥२॥ यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान्वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥४॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यश्छंदसामिति मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जपहोमावुच्येते । 'स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु' 'ततो मे श्रियमावह' इति च लिंगदर्शनात् । यश्छंदसां वेदानामृषभ इवर्षभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः, सर्वरूपः, 'तद्यथा शंकुना'

इत्यादिश्रुत्यंतरात् । अत एवर्षभत्वमोंकारस्य । ओंकारो ह्यत्रोपास्य इति ऋष भादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैवोंकारस्य । छंदोभ्यो वेदेभ्यो, वेदा ह्यमृतं, तस्मादमृ तादधिसंबभूव । लोकदेववेदव्याहृतिभ्यः सारिष्ठं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ओं कारः सारिष्ठत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योंकारस्यांजसैवोत्पत्तिरवक ल्पते । स एवंभूत ओंकार इंद्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रज्ञय स्पृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञाबलं हि प्रार्थ्यते । अमृतस्यामृतत्वहेतुभू तस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात्, हे देव धारणो धारयिता भूयासं भवेयम् किंच शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्येतत् । भूयादिति प्रथमपुरुष विपरिणामः । जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्यतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । क र्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुवं व्यश्रवं, श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञा नयोग्यः कार्यकारणसंघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव हि प्रार्थ्यते ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मण प्रतीकं, त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहित आच्छादित स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदिततत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादि विज्ञानं मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्त्यविस्मरणादिकं कुर्वित्यर्थः । जपार्था एते मंत्र मेधाकामस्य । होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य मंत्रा उच्यन्ते आवहन्त्यानयन्ती वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेस्तत्कर्मत्वात् । कुर्वाणा निर्वर्तयन्त अचीरमचिरं क्षिप्रमेव । छान्दसो दीर्घः । चिरं वा । आत्मनो मम, किमि त्याह— वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च गाश्चेति यावत् । अन्नपाने च सर्वदैव मादीनि कुर्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावह आनय । अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टाम् । लोमशामजाव्यादियुक्तामन्यैश्च पशुभिः संयु क्तामावहेति । अधिकारादोंकार एवाभिसंबध्यते । स्वाहा, स्वाहाकारो होमार्थ मंत्रान्तज्ञापनार्थः । आ मायन्त्विति । आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबंधः, ब्रह्म चारिणः । विमाऽऽयन्तु प्रमाऽऽयन्तु दमायन्तु शमायन्त्वित्यादि । यशो यशस्व जने जनसमूहेऽसानि भवानि । श्रेयान्प्रशस्यतरो वस्यसो वसीयसो वसुतराद्वस मत्तराद्वा तुल्यजातीयानां विशेषवान् धनवत्स्वजातीयपुरुषाद्विशेषवानहमस नीत्यर्थः । किंच तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन्पूजार्ह प्रविशानि प्रविश्य चानन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः । स त्वमपि मा मां भग भगवन्पूजावन

विश आवयोरेकत्वमेवास्तु । तस्मिंस्त्वयि सहस्रशाखे बहुभेदे निमृजे शोधयाम्यहं पापकृत्याम् । यथा लोक आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा च मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरः । अहोभिः परिवर्तमानो लोकाञ्जरयतीति अहानि वास्मिञ्जीर्यन्त्यंतर्भवन्तीत्यहर्जरः । तं च यथा मासा यन्त्येवं मां ब्रह्मचारिणो हे धातः सर्वस्य विधातः, मामायन्त्वागच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः श्रमापनयनस्थानमासन्नं गृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलिनां सर्वपापदुःखापनयनस्थानमसि । अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयात्मानं प्रपद्यस्व च मां, रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म चोपात्तदुरितक्षयार्थम् । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथा च स्मृतिः— "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि" इति ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अंगान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यंतरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥१॥ मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चंद्रमाः । चंद्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूंषि ॥२॥ मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥३॥ इति पंचमोनुवाकः ॥५॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तं, तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य च मंत्रा अनुक्रान्ताः ते च पारंपर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनंतरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते । भूर्भुवः सुवरिति । इतीत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । एतास्तिस्र इति च प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परामृष्टाः स्मर्यन्ते वै इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्यन्ते इति यावत् । तासामियं चतुर्थी व्याहृतिर्मह

इति । तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यः प्रवेदयते । उ
इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वाद्विदितवान्ददर्शेत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्षा
णार्थम् । ऋषिस्मरणमप्युपासनांगमिति गम्यत इहोपदेशात् । येयं माह
स्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्धि ब्रह्म महश्च व्याहृतिः । किं पुन
स आत्मा । आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः आत्मा । इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा
प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनादित्यचंद्रब्रह्मान्नभूतेन व्याप्यन्ते
अतोऽगान्यवयवा अन्या देवताः । देवताग्रहणमुपलक्षणार्थं लोकादीनाम्
इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवा लोकादयश्च सर्वेऽवयवभूताः यत अत अ
आदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति । आत्मनो ह्यंगानि महीयन्ते ।
वृद्धिरुपचयो, महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः । अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण
प्रथमा व्याहृतिर्भूरिति । अंतरिक्षं वायुः सामान्यपान इति द्वितीया व्य
भुवः । असौ लोक आदित्यो यजूंषि व्यान इति तृतीया व्याहृतिः
आदित्यश्चंद्रमा ब्रह्मान्नमिति चतुर्थी व्याहृतिः महः । इत्येवमेकैकाश्चतुर्धा भव
मह इति ब्रह्म, ब्रह्मेत्योंकारः शब्दाधिकारेऽन्यस्यासंभवात् । उक्तार्थम
ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वै एता भूर्भुवःसुवर्मह इति चतस्र एवं
श्चतुर्धा चतुःप्रकाराः । धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत
र्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथाक्लृप्तानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियम
ता यथोक्ताः व्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किं तत् ब्रह्म । ननु
स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्तव्यमविज्ञातवत्स वेद ब्रह्मेति । न । तां
विवक्षुत्वाददोषः । सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति, न तु तां
हृदयान्तरुपलभ्यत्वं मनोमयत्वादिश्च । 'शान्तिसमृद्धम्' इत्येवमंतो वि
विशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति तद्विवक्षु हि शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म
स वेद ब्रह्मेत्याह । अतो न दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेण
ब्रह्म वेद स वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यतास्य, उ
र्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनम् । लिंगाच्च । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यादिकं लिं
सनैकत्वे । विधायकाभावाच्च । न हि वेद उपासितव्य इति विधायकः श
ब्दोऽस्ति । व्याहृत्यनुवाके 'ता यो वेद' इति च वक्ष्यमाणार्थत्वान्नो
भेदकः । वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे

स्मा एवंविदुषे अंगभूता आवहन्त्यानयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ॥

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽगान्यन्या देवता त्युक्तम् । यस्य ता अंगभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च दयाकाशः स्थानमुच्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन्हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं नोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते, पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्म-ावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते—

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हेरण्मयः । अंतरेण तालुके । य एष स्तन इवावलंबते । सेंद्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥१॥

स इति व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तः । हृदयमिति पुंडरीकाकारो मांसपिंडः प्राणायतनो अनेकनाडीसुषिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तर्य एष आ-काशः प्रसिद्ध एव कारकाकाशवत् । तस्मिन्सोऽयं पुरुषः । पुरि शयनात्पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः । मनो विज्ञानम् । मनुतेर्ज्ञानकर्मणः तन्मयस्तत्प्रायस्तदुपलभ्यत्वात् । मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं, तदभिमानी तन्मयस्तल्लिंगो वा । अमृतोऽमरणधर्मा, हिरण्मयो ज्योतिर्मयः । तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येश्वररूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते ॥ हृदयादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु प्रसिद्धा । सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोर्गता । यश्चैष तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलंबते मांसखंड-स्तस्य चांतरेणेत्येतत् । यत्र च केशान्तः केशानामंतोऽवसानं मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्धप्रदेश इत्यर्थः । तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता ॥ व्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षकपाले शिरःकपाले विनिर्गता या सेंद्रयोनिरिंद्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । तयैवं विद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्नो विनिष्क्रम्यास्य लोकस्याधिष्ठाता भूरितिव्याहृतिरूपो योऽग्निर्महतो ब्रह्मणोंग-भूतस्तस्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मनेमं लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ । प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्तते ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति

मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्
भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनआनंदम् । शान्तिसमृ
ममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्स्व ॥२॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

भुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये । मह इत्यंगिनि चतुर्थव्याहृ
त्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । तेष्वात्मभावेन स्थित्वाप्नोति ब्रह्मभूतः स्वारा
स्वराड्भावं स्वयमेव राजाधिपतिर्भवति, अंगभूतानां देवानां यथा ब्रह्म । देव
सर्वेऽस्मै बलिमावहन्त्यंगभूता यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम् । सर्वेषां
मनसां पतिः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । तदाप्नोत्येवं
द्वान् । किंच वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः
श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः । विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः । सर्वात्मक
त्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः । किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति ।
तत् । उच्यते । आकाशशरीरमाकाशः शरीरमस्य आकाशवद्वा सूक्ष्मं शरी
रमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म सत्यं मूर्तामूर्तमवि
स्वरूपं वात्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेष्वारमणमाक्री
यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वारामो यस्मिंस्तत्प्राणारामम् । मनआनंदं
आनंदभूतं सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मनआनंदम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः
शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत
शान्तिसमृद्धम् । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनो
इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राची
योग्य, उपास्स्वेत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥

यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथिव्यादिपांक्तस्वरूपे
णोपासनमुच्यते । पंचसंख्यायोगात्पंक्तिच्छंदःसंपत्तिः । ततः पांक्तत्वं सर्वस्य
पांक्तश्च यज्ञः । “पंचपदा पंक्तिः । पांक्तो यज्ञः” इति श्रुतेः । तेन यज्ञ
लोकाद्यात्मान्तं च पांक्तं परिकल्पयति यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन
परिकल्पितेन पांक्तात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पांक्तमिदं सर्व
मित्यत आह—

पृथिव्यंतरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चंद्रमा नक्षत्राणि
आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम्

प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पांक्तं वा इदं सर्वम् । पांक्तेनैव पांक्तं स्पृणोतीति ॥१॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

पृथिव्यंतरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः इति लोकपांक्तम् । अग्निर्वायुरादित्यश्चंद्रमा नक्षत्राणीति देवतापांक्तम् । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मेति भूतपांक्तम् । आत्मेति विराड्भूताधिकारात् । इत्यधिभूतमित्यधिलोकाधिदैवतपांक्तद्वयोपलक्षणार्थम् । लोकदेवतापांक्तयोश्चाभिहितत्वात् । अथानंतरमध्यात्मं पांक्तत्रयमुच्यते—प्राणादि वायुपांक्तम् । चक्षुरादींद्रियपांक्तम् । चर्मादि धातुपांक्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मम् । बाह्यं च पांक्तमेवेत्येतदेवमधिविधाय परिकल्प्यर्षिर्वेद एतद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिदृषिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह—पांक्तं वा इदं सर्वं पांक्तेनैवाध्यात्मिकेन संख्यासामान्यात्पांक्तं बाह्यं स्पृणोति बलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत इत्येतत् । एवं पांक्तमिदं सर्वमिति यो वेद स प्राजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओं शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥१॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनंतरं च पांक्तस्वरूपेण तस्यैवोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनांगभूतस्योंकारस्योपासनं विधित्स्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या ह्युपास्यमान ओंकारः शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं भवति । स हि आलंबनं ब्रह्मणः परस्यापरस्य च, प्रतिमेव विष्णोः । "एतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति" इति श्रुतेः । ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोंकारेण व्याप्तम् । "तद्यथा शंकुना" इति श्रुत्यंतरात् । अभिधानतंत्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोंकार इत्युच्यते । ओंकारस्तुत्यर्थमुत्तरो ग्रंथः । उपास्यत्वात्तस्य । ओमित्येतदनुकृतिरनुकरणम् । करोमि यास्यामि चेति कृतमुक्त ओमित्यनुकरोत्यन्यः । अत ओंकारोऽनुकृतिः । ह स्म वा इति प्रसि-

द्भावद्योतकाः । प्रसिद्धं ह्योंकारस्यानुकृतित्वम् । अपि च "ओं श्रावय" इ प्रैषपूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः ॐ शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि । तथोमित्यध्वर्युः प्रति प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौत्यनुजानाति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति जुहोमीत्युक्त ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति । ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्प्रवच करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाह ओमिति प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः । ब्रह्म वे मुपाप्नवानीति प्राप्नुयां ग्रहीष्यामीति उपाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा ब्रह्म परमात्म नमुपाप्नवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन्प्रापयिष्यन्नोमित्येवाह । स च तेनोंकारेण ब्र प्राप्नोत्येव । ओंकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्तस्मादोंकारं ब्र त्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तप स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रव च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्र च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्या प्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टि स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥ इ नवमोऽनुवाकः ॥९॥

विज्ञानादेवाप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तानां कर्मणामानर्थक्य प्राप्तमित्येतन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यास ऋतमिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो व एतान्यृतादीन्यनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं सत्यवचनं यथाव्याख्यातार्थं वा तपः कृच्छ्रादि । दमो बाह्यकरणोपशमः । शमोऽन्तःकरणोपशमः । अग्नय आध तव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकि संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा चोत्पाद्या । प्रजनश्च प्रजननमृ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् । सर्वैरे कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्या प्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः । प्रवच

दविस्मरणार्थं धर्मप्रवृद्ध्यर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ।
मेति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा,
वा तस्य । राथीतरो रथीतरसगोत्रो राथीतर आचार्यो मन्यते । तप इति
एव कर्तव्यमिति तपोनित्यस्तपसि नित्यस्तपःपरः तपोनित्य इति वा नाम ।
शेष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एवा-
[इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तप-
द्धं तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्ता-
पि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥

**अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव
ृतमस्मि । द्रविणं सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशंकोर्वेदा-
चनम् ॥१॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥१०॥**

अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मंत्राम्नायः । स्वाध्यायश्च विद्योत्प-
। प्रकरणात् । विद्यार्थं हि इदं प्रकरणम् । न चान्यार्थत्वमवगम्यते ।
ध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते । अहं वृक्षस्योच्छेदात्म-
स्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिताऽन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठ-
वोच्छ्रिता मम । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं परमं ब्रह्म
स्य सर्वात्मनो मम, सोऽहमूर्ध्वपवित्रः । वाजिनीव वाजवतीव । वाजमन्नं तद्वति
वितरीत्यर्थः । यथा सवितर्यमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः,
स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि । द्रविणं धनं सवर्चसं दीप्ति-
त्तदेवात्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्सवर्चसम् ।
वेणामिव द्रविणं मोक्षसुखहेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः
र्तव्यः । सुमेधाः शोभना मेधा सर्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः ।
सारस्थित्युत्पत्तिसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम् । अत एवामृतोऽमरणधर्माऽ-
क्षितोऽक्षीणोऽव्ययः अक्षितो वा । अमृतेन वोक्षितः सिक्तः । "अमृतोक्षितोऽ-
म्" इत्यादि ब्राह्मणम् । इत्येवं त्रिशंकोर्ऋषेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानुवचनं,
दो वेदनमात्मैकत्वविज्ञानं, तस्य प्राप्तिमनु वचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः
ृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशंकुनार्षेण दर्शनेन दृष्टो मंत्राम्नाय आत्म-
वेद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते । ऋतं चेत्या-

दिधर्मोपन्यासादनंतरं च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते । एवं श्रौतस्मार्तेनित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥१॥ देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥२॥ नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥३॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥४॥ इति एकादशोऽनुवाकः ॥११॥

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारंभः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणीत्येवमर्थः । अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्यात्मज्ञानमंजसैवोत्पद्यते । "तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते" इति स्मृतिः । वक्ष्यति च 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारंभाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उदितायां च ब्रह्मविद्यायां "अभयं प्रतिष्ठां विंदते" "न बिभेति कुतश्चन" "किमहं साधु नाकरवम्" इत्येवमादिना कर्मनैष्किंचन्यं दर्शयिष्यति । अतोऽवगम्यते पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि

ीति । मंत्रवर्णाच्च— 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति ।
ीनां पूर्वत्रोपदेशः आनर्थक्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्य-
ार्थः ।· वेदमनूच्याध्याप्याचार्योऽन्तेवासिनं शिष्यमनुशास्ति ग्रंथग्रहणादनु
च्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः ।· अतोऽवगम्यतेऽधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासा-
ा गुरुकुलान्न समावर्तितव्यमिति । "बुद्ध्वा कर्माणि चारभेत्" इति
ध । कथमनुशास्तीत्याह— सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं तद्वद ।
र्मं चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं, सत्यादिविशेषनिर्देशात् ।
ायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्याय आचार्यार्थं
ष्टं धनमाहृत्यानीय दत्त्वा विद्यानिष्क्रयार्थं आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपा-
नाहृत्य प्रजातंतुं प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः, प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न
ा । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य
ेप्रायः । प्रजाप्रजननप्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननश्चे-
क्ष्मेवावक्ष्यत् । सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदन-
प्रसंगः । प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः । अन्य-
सत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्यानुष्ठेय-
त्वादननुष्ठानं प्रमादः, स न कर्तव्यः, अनुष्ठातव्य एव धर्म इति यावत् ।
ुशलादात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्य-
गलयुक्तात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
ायोऽध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते हि नियमेन
े इत्यर्थः । तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । दैवपित्र्ये कर्मणी
े । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः । एवं पितृदेव
र्यदेवोऽतिथिदेवो भव । देवतावदुपास्या एत इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्य-
न्यनिंदितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि.
। नो न कर्तव्यानीतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचा-
सुचरितानि शोभनचरितान्याम्नायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यान्यदृष्टा-
नुष्ठेयानि, नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्य-
यपि । ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरस्मदस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्य-
ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः तेषामासनेन आसनदानादिना त्वया प्रश्वसि-

तव्यम् । प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयः तेषां श्रमस्त्वयापनेतव्य इत्यर्थः । तेषां वा आसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते, तेषु न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः । केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् । किंच यत्किंचिद्देयं तच्छ्रद्धयैव दातव्यम् । अश्रद्धया अदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भिया भयेन च देयम् । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् । ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबंधः कर्तव्यः । संमर्शिनो विचारक्षमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलूक्षा अरूक्षा अक्रूरमतयः । धर्मकामा अदृष्टार्थिनोऽकामहता इत्येतत्स्युर्भवेयुः । ते ब्राह्मणा यथा येन प्रकारेण तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरंस्तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेष्वभ्याख्याता अभ्युक्ता दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च, यथोक्तं सर्वमुपनयेद्ये तत्रेत्यादि । एष आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनामपि । एषा वेदोपनिषद्वेदरहस्यं वेदार्थ इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वरवचनम् । आदेशवाक्यस्य विधेरुक्तत्वात् । सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मादेवं यथोक्तं सर्वमुपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु चैतदुपास्यमुपास्यमेव चैतन्नानुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥

अत्रैतच्चिंत्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थं— किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेयः, उत विद्यासंव्यपेक्षेभ्य, आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां संहताभ्यां, विद्याया वा कर्मापेक्षाया, उत केवलाया एव विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् । समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात् । "वेदः कृत्स्नोऽधिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" इति स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनात्मज्ञानादिना । "विद्वान्यजते" "विद्वान्याजयति" इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र । "ज्ञात्वा चानुष्ठानम्" इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित् । कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यात् ॥

न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्य चानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके, कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयोऽनित्यं स्यात्तच्चानिष्टम् । ननु काम्यप्रतिषिद्धयोरनारंभादारब्धस्य च कर्मण उपभोगेनैव क्षयान्नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुप-

ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् । तच्च न । शेषकर्मसंभवात्तन्निमित्तश-
न्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम् । कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधा-
ानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि,
न । श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते
सनामपेक्षते । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते मोक्षफलं, अर्थान्त-
प्रसिद्धिश्च स्यात् । "श्रोतव्यः" इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण "मन्तव्यो निदिध्यासि-
:" इति यत्नान्तरविधानान्मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्था-
त्वम् । एवं तर्हि विद्यासंव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः । विद्यासहितानां च
णां भवेत्कार्यांतरारंभसामर्थ्यम् । यथा स्वतो मरणज्वरादिकार्यारंभसमर्था-
पि विषदध्यादीनां मंत्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यांतरारंभसामर्थ्यं, एवं विद्या-
तैः कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यत इति चेत् । न । आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तो
: । वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनं
यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकं विद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि 'नि-
ारभ्यत आरब्धं वा अविनाशि भवेत् । एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षा-
रत्वं प्रत्युक्तम् ॥

विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबंधहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलांतर-
नात् । उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफल-
ीतश्च मोक्षः । गतिश्रुतेराप्य इति चेत् । 'सूर्यद्वारेण' 'तयोर्ध्वमायन्' इत्ये-
दिगतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत् । न । सर्वगतत्वाद्गन्तृभ्यश्चानन्य-
् । आकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म । ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः ।
नाप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं प्रति भवति गंतव्यम् । न हि येनै-
ातिरिक्तं यत्तत्तेनैव गम्यते । तदनन्यत्वप्रसिद्धिश्च, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रा-
त्' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । अथापि स्याद्यद्यप्राप्यो मोक्षस्तदा
श्रुतीनां 'स एकधा' 'स यदि पितृलोककामो भवति' "स्त्रीभिर्वा यानैर्वा"
दिश्रुतीनां च कोपः स्यादिति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् ।
हि ब्रह्मणि स्त्र्यादयः स्युर्न कारणे 'एकमेवाद्वितीयं' 'यत्र नान्यत्प-
' 'तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समु-

च्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या त
कारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिवि
च्छून्यं चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यादन्यत
मिथ्यात्वप्रसंगे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम्, '
द्वैतमिव भवति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' "अथ यत्रान्यत्पश्यति त
'अन्योऽसावन्योऽहमस्मि' 'उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्या
शनेभ्यः । सत्यत्वं चैकत्वस्य 'एकधैवानुद्रष्टव्यं' 'एकमेवाद्वितीयं' 'ब्रह्मैवेद
'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने
पपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयन्ते । अतो
विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ॥

तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं तत
हितत्वात्कर्मणाम् । श्रुतिविरोध इति चेत् । यद्युपमृद्य कर्त्रादिकारकावि
त्मैकत्वविज्ञानं विधीयते । सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्ज्वादिविषय
वत्प्राप्तः कर्मविधिश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि ।
विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वात् श्रुतीनामिति चेन्न, पुरुषार्थोपदेशपरत्वात
नाम् । विद्योपदेशपरा तावत् श्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संस
रविद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरे
एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न ।
प्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं
क्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्रियते । उपाचितदु
तिबंधस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्पते । तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्च
निवृत्तिस्तत आत्यंतिकः संसारोपरमः । अपि चानात्मदर्शिनो ह्यनात्म
कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युप
लक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेण आत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुत्प
त्मनि चानन्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याक
विरोधः । विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्मल
पूर्वोपचितदुरितप्रतिबंधापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्या
अत एवास्मिन्प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः व

ुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

एवं तर्ह्याश्रमांतरानुपपत्तिः, कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च ातानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः स्युः । कर्मानेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवदनं ो दमो अहिंसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधक-ान्यसंकीर्णानि विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च— 'तपसा विजिज्ञासस्व' इति । जन्मांतरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्याद्विद्योत्पत्तिसं-तकर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः, कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्ह-प्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं ः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धात्मदर्शिनः णि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते ? प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्यो-ौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव ् । 'प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि' इत्येवमादिश्रुतिलिंगदर्शनात् । प्रति श्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेत् अग्निहोत्रादिकर्म प्रति श्रुते-को यत्नो, महांश्च कर्मण्यायासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम् । तपो-चर्यादीनां चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाधनापेक्षत्वाच्चेत-न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्येति चेन्न । जन्मांतरकृतानुग्रहात् । ं कर्मणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि । नासौ दोषः । यतो जन्मांतरकृतम-होत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । च जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता ाविद्वेषिणः । तस्मात् जन्मांतरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमांतरप्रतिप-ेष्यते । कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफल-ंख्येयत्वात् तत्प्रति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेराधिको यत्नः ुपपद्यते । आशिषां बाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादिति । उपाय-च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यवोचाम । उपायेऽधिको यत्नः यो नोपेये । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्नांतरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य एव ाचितदुरितप्रतिबंधक्षयादेव विद्योत्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादि-ऽनर्थक इति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि प्रतिबंधक्षयादेव विद्यो-

त्पद्यते न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति । अहिंसाब्रह्मचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनादीनाम् । अतः सिद्धान्याश्रमांतराणि । सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां परं च श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम् ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥१२॥

अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति शं नो मित्र इति । व्याख्यातमेतत्पूर्वम् ॥ इति शिक्षाध्यायः ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ ब्रह्मानंदवल्ली ॥२॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

शं नो मित्र इत्याद्यतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठिता । इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते शं नो मित्र इति सह नाववत्विति च । शं नो मित्र इत्यादि पूर्ववत्स्पष्टम् । सह नाववतु नौ शिष्याचार्यौ सहैवावतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु ब्रह्म भोजयतु । सह वीर्यं विद्या-

र्थनिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्तयावहै । तेजस्वि नावावयोस्तेजस्विनोरधीतं वधीतमस्तु । अर्थज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तः, तच्छमनायेयमाशीः मा विद्विषावहा इति । मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्यावहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्था चेयं शान्तिः । अविघ्नेनात्मविद्याप्राप्तिराशास्यते तन्मूलं हि परं श्रेय इति ॥

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनंतरं च अंतःसोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । न चैतावताऽशेषतः संसारबीजस्योपमर्दनमस्तीत्यतो अशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि । प्रयोजनं चास्या ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिः ततश्चात्यंतिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च—'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इति । संसारनिमित्ते च सति 'अभयं प्रतिष्ठां विंदते' इत्यनुपपन्नम् । "कृताकृते पुण्यपापे न तपतः" इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यंतिकः संसाराभाव इति । स्वयमेव च प्रयोजनमाह ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादावेव संबंधप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हि संबंधप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रवर्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादिश्रुत्यंतरेभ्यः । ब्रह्मवित् ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं, बृहत्तमत्वाद्ब्रह्म, तद्वेत्ति विजानाति ब्रह्मवित् आप्नोति परं निरतिशयं, तदेव ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यंतरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि ॥

ननु सर्वगतं सर्वस्य चात्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति। अतो नाप्यं, आप्तिश्च न्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा। अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्म परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्याप्तिरनुपपन्ना। नायं दोषः। कथम्। दर्शनाद त्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः। परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि सतोऽस्य जीवस्य मात्राकृतबाह्यपरिच्छिन्नान्नमयाद्यात्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः। प्रकृतसं णस्यात्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभाव त्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणया अविद्यया अन्नमयादीन्बाह्यान् आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वादन्नमयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते। विद्यया आत्मभूतमपि ब्रह्मानाप्तं स्यात्। तस्यैवमविद्यया अनाप्तब्रह्मस्व प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनोऽविद्ययाऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुन विद्यया आप्तिर्यथा, तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन तदाप्तिरुपपद्यत एव ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं सर्वस्य वल्ल्यर्थस्य। ब्रह्म प्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपवि सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरू रणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगा अनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय, ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षण स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यत् इत्येतत्प्रद चैषा ऋगुदाहियते— तदेषाऽभ्युक्तेति। तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थे भ्युक्ता आम्नाता। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम्। दीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणः। विशेष्य विवक्षितत्वाद्वेद्यतया। वेद्यत्वेन यतो ब्रह्म प्राधान्येन विवक्षितं, तस्माद्विशेष्य र्यम्। अतः अस्मात् विशेषणविशेष्यत्वादेव सत्यादीन्येकविभक्त्यंतानि समानाधिकरणानि। सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यांत निर्धार्यते। एवं हि तज्ज्ञातं भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम्। यथा लोके महत्सुगंध्युत्पलमिति ॥

ननु विशेष्यं विशेषणांतरं व्यभिचरद्विशेष्यते, यथा नीलं रक्तं लमिति। यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि, तदा

ग्रेकस्मिन्नेव वस्तुनि विशेषणान्तरायोगात् यथासावेक
च ब्रह्म, न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशिष्येत नीलोत्प-
ग़द्विशेषणानाम् । नायं दोषः । कस्मात् । यस्माल्ल-
ानि, न विशेषणप्रधानान्येव । कः पुनर्लक्षणलक्ष्य-
शेष इति । उच्यते । समानजातीयेभ्य एव निवर्त-
स्य, लक्षणं तु सर्वत एव, यथावकाशप्रदात्राकाश-
यमित्यवोचाम ॥
रस्परं संबध्यन्ते, परार्थत्वात् विशेष्यार्था हि ते ।
: परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते—सत्यं ब्रह्म
सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति,
श्चितं तद्रूपं व्यभिचरदनृतमित्युच्यते । अतो विका-
रो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' एवं सदेव सत्यमित्य-
ब्रह्मेति ब्रह्म विकारान्निवर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं
कत्वं, वस्तुत्वान्मृद्वदचिद्रूपता च प्राप्ता अत इदमुच्यते
बोधो—भावसाधनो ज्ञानशब्दो, न तु ज्ञानकर्तृ, ब्रह्मवि-
इ । न हि सत्यतानंतता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्येते ।
ाणं कथं सत्यं भवेदनंतं च ? यद्धि न कुतश्चित्प्रवि-
नकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनंतता न
नाति स भूमा अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम्' इति
तीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न ।
स्य । 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादि भूम्नो लक्षण-
ासिद्धमेवान्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति
ाप्यते । अन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वान्न स्वात्मनि-
स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च
ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात् ॥

न ज्ञातृत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न । युगपदनंश-
ापज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः । आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे
घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान् । तस्माज्ज्ञा

तृत्वे सत्यानंत्यानुपपत्तिः । सन्मात्रत्वं च अनुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्त्वे सति । 'सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम्' 'तत्सत्यं' इति श्रुत्यंतरात् । तस्मात्सत्यानंतशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादि कारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते ज्ञानं ब्रह्मेतिवचनात्प्राप्तमंतवत्त्वं, लौकिकस्य ज्ञानस्यांतवत्त्वदर्शनात् । अत तन्निवृत्त्यर्थमाह— अनंतमिति । सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य च ब्रह्मण उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात् । "मृगतृष्णांभसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वंध्यासुतो याति शशशृंगधनुर्धरः" इतिवच्छून्यार्थतैव प्राप्त सत्यादिवाक्यस्येति चेत् । न । लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं, अतः लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियंतृत्वानुपपत्तिः । सत्यद्यर्थैरर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्भ्यो विशेष्येभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियंतृत्वमुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्रानंतशब्दो अंतवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवात्मशब्दप्रयोगाद्वेदितुरात्मैव ब्रह्म एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति च आत्मतां दर्शयन्ति । तत्प्रवेशाच्च, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः स्वरूपं ब्रह्म । एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वं, आत्मा ज्ञातेति हि प्रसिद्धम् । सोऽकामयतेति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः । अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तं, अनित्यत्वप्रसंगाच्च । यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणः तदाप्यनित्यत्वं प्रसज्येत, पारतंत्र्यं च । धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात ज्ञानं च धात्वर्थः । अतोऽस्यानित्यत्वं परतंत्रता च । न, स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात् । आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यते अतो नित्यव तथापि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारेण परिणामिन्या ये शब्दाद्याकारावभासाः ते आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभास्याश्च ते विज्ञानशब्दवाच्या धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते ॥

यत्तु ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युष्णत्ववच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तत्। न तत्कारणांतरसव्यपेक्षम्। नित्यस्वरूपत्वात् सर्वभावानां तेनाविभक्तदेशकालत्वात्कालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च। तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वास्ति। तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म। मंत्रवर्णाच्च—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्' इति। 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति' इत्यादिश्रुतेश्च। विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिः। अतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियारूपत्वात्। अत एव च न ज्ञानकर्तृ, तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म। तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते, न तूच्यते, शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात्। तथा सत्यशब्देनापि। सर्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो बाह्यसत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति। न तु सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म। एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसंनिधानादन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यात्तन्निवर्तका ब्रह्मणो, लक्षणार्थाश्च भवन्तीति। अतः सिद्धं 'यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह' 'अनिरुक्तेऽनिलयने' इति चावाच्यत्वं, नीलोत्पलवदवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः॥

तद्यथाव्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम्। गूहतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः। गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा, तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योम्न्याकाशेऽव्याकृताख्ये। तद्धि परमं व्योम 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः' इत्यक्षरसंनिकर्षात्। गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा, तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु, कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च। तस्मिन्नंतर्निहितं ब्रह्म। हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं, विज्ञानांगत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात्। 'यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमंतर्हृदय आकाशः' इति श्रुत्यंतरात्प्रसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम्। तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति। न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसंबंधोऽस्ति ब्रह्मणः सर्वगतत्वा-

न्निर्विशेषत्वाच्च । स एवं ब्रह्म विजानन्किमित्याह– अश्नुते भुंक्ते सर्वान्निरवशेषा न्कामान्काम्यभोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण ? नेत्याह सह युगपदेकक्षणोपारूढानेव एकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तया, यामवोचाम सत्यं ज्ञानमनंतमिति । एतत्तदुच्यते— ब्रह्मणा सहेति ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्सहाश्नुते, न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिंबभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च सर्वान्कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः । कथं तर्हि, यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षांश्चक्षुरादिकरणनिरपेक्षांश्च सर्वान्कामान्सहैवाश्नुत इत्यर्थः । विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्धि वैपश्चित्यं यत्सर्वज्ञत्वं, तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाश्नुत इति । इतिशब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

सर्व एव वल्ल्यर्थो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः । स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मंत्रेण व्याख्यातः । पुनस्तस्यैव विस्तरेणार्थनिर्णय कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रंथ आरभ्यते– तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः तत्र च सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्युक्तं मंत्रादौ, तत्कथं सत्यं अनंतं चेत्यत आह— तत्र त्रिविधं ह्यानंत्यं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा देशतोऽनंत आकाशो, न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चानंत्यं वस्तुतश्चाकाशस्य । कस्मात् कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यंतवत्त्वमकार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽप्यनंतम् । तथा वस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनंत्यं सर्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्त्वंतरस्यांतो भवति । वस्त्वंतरबुद्धिर्हि प्रसक्ताद्वस्त्वंतरान्निवर्तते । यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः स तस्यांतः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वाद्विनिवर्तत इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यंतवदेव भवति । स चांतो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो, नैवं ब्रह्मणो भेदः । अतो वस्तुतोऽप्यानंत्यम् । कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इत्युच्यते सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न । अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारण व्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति । यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तेत । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' एवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यंतरात्

तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनंतं ब्रह्म। आकाशो ह्यनंत इति प्रसिद्धं देशतः, तस्य चेदं कारणं, तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनंत्यम्। न ह्यसर्वगतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किंचित् दृश्यते। अतो निरतिशयमात्मन आनंत्यं देशतः, तथाऽकार्यत्वात्कालतः, तद्भिन्नवस्त्वंतराभावाच्च वस्तुतः। अत एव निरतिशयसत्यत्वम्॥

तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते। एतस्मादितिमंत्रवाक्येणानंतरं यथालक्षितम्। यद्ब्रह्मादौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं, यच्च सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यनंतरमेव लक्षितं, तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यात्। आत्मा हि तत्सर्वस्य 'तत्सत्यं स आत्मा' इति श्रुत्यंतरात्। अतो ब्रह्मात्मा। तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः। आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम्। तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च आकाशगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः। संभूत इत्यनुवर्तते। वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः। अग्नेश्च स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः संभूताः। अद्भ्यः स्वेन गंधगुणेन पूर्वैश्च चतुर्भिः पंचगुणा पृथिवी संभूता। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान्। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः, पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽगेभ्यस्तेजःसंभूतं रेतो बीजं, तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात्। सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात्॥

सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंशत्वे चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते? प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यम्? कर्मज्ञानाधिकारः। पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वाच्चार्थी विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते— "पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीक्षति इत्येवं संपन्नः। अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं" इत्यादिश्रुत्यंतरदर्शनात्॥

स हि पुरुष इह विद्यया आंतरतमं ब्रह्म संक्रामयितुमिष्टस्तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालंब्य विशेषं कंचित्सहसा आंतरतमप्रत्यगात्मविषया निरालंबना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचंद्रनिदर्शनवदंतः प्रवेशयन्नाह— तस्येदमेव शिरः। तस्यास्य पुरुषस्या-

न्नरसमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धम् । प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसंगो मा भूदितीदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना । अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः । अयं सव्यो बाहुरुत्तरः पक्षः अयं मध्यमो देहभाग आत्मा अंगानाम् "मध्यं ह्येषामंगानामात्मा" इति श्रुतेः इदमिति नाभेरधस्ताद्यदंगं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा । प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा । पुच्छमिव पुच्छमधोलंबनसामान्याद्यथा गोः पुच्छम् । एतत्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः, मूषानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत् । तदप्येष श्लोको भवति तत्तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशके एष श्लोको मंत्रो भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीं श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यंततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

अन्नाद्रसादिभावपरिणतात् । वा इति स्मरणार्थः । प्रजाः स्थावरजंगमाः प्रजायन्ते । याः काश्चाविशिष्टाः पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्ते । अथो अपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्त इत्यर्थः । अथाप्येनदन्नमपियन्त्यपिगच्छन्ति । अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थे । अन्नं प्रति प्रलीयन्त इत्यर्थः । अंततोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृत्तेः परिसमाप्तौ । कस्मात् । अन्नं हि यस्मात् भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम् । अन्नमयादीनां हीतरेषां भूतानां कारणमन्नम् । अतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः । यस्माच्चैवं तस्मात्सर्वौषधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ॥

अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथं? अन्नजोऽन्नात्मान्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं

ाति । कुतः पुनः सर्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते— अन्नं हि
ानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं उत्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ।
मादुपपन्ना सर्वान्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्तिः । अन्नात् भूतानि जायन्ते,
तान्यन्नेन वर्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते—
द्यते भुज्यते चैव यत् भूतैः अत्ति च भूतानि स्वयं, तस्मात् भूतैर्भुज्यमा-
वात् भूतभोक्तृत्वाच्चान्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।
न्नमयादिभ्य आनंदमयांतेभ्य आत्मभ्योऽभ्यंतरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्म-
न दिदर्शयिषु शास्त्रं अविद्याकृतपंचकोशापनयनेन अनेकतुषकोद्रववितुषी-
रणेनेव तदंतर्गततंडुलान्प्रस्तौति, तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादित्यादि । त-
नादेतस्माद्यथोक्तात् अन्नरसमयात्पिंडादन्यो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यंतर आत्मा
ंडवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः, प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायः ।
न प्राणमयेन एष अन्नरसमय आत्मा पूर्णो वायुनेव दृतिः । स वा एष
ाणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव शिरःपक्षादिभिः । किं स्वत एव,
त्याह । प्रसिद्धं तावदन्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधत्वम् । तस्यान्नरसमयस्य
ुरुषविधतां पुरुषाकारताम् । अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानिषिक्तप्रतिमा-
न्न स्वत एव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधता, तामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो
भवति, पूर्वः पूर्वश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः । कथं पुनः पुरुषविधतास्येत्युच्यते—
तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणो मुखनासि-
कानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर एव परिकल्प्यते, वचनात् । सर्वत्र वचनादेव
पक्षादिकल्पना । व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः ।
आकाश आत्मा, य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समानाख्यः स आत्मेव आत्मा
प्राणवृत्त्यधिकारात् मध्यस्थत्वादितराः पर्यंता वृत्तीरपेक्ष्य आत्मा । "मध्यं
ह्येषामंगानामात्मा" इति श्रुतिप्रसिद्धं मध्यस्थस्यात्मत्वम् । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ।
पृथिवीति पृथिवीदेवता आध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् ।
'सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य' इति हि श्रुत्यंतरम् । अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं
गुरुत्वात् पतनं वा स्याच्छरीरस्य । तस्मात्पृथिवी देवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणम-
यस्यात्मनः । तत्तस्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूताना-

मायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपास
प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव श
आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आ
मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम
अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामो
पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वांगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति
इति तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाय्वात्मानं प्रा
शक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति, प्राणनक्रि
क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकाराद्देवा इंद्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख
प्राणमनु चेष्टन्त इति वा । तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव चे
वन्तो भवन्ति । अतश्च नान्नमयेनैव परिच्छिन्नेन आत्मना आत्मवन्तः प्राणिन
किं तर्हि? तदंतर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिंडव्यापिना आत्मव
मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापिभिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानंदम
न्तैराकाशादिभूतारब्धैरविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः । तथा स्वाभाविके
प्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानंतलक्षणेन पंच
शातिगेन सर्वात्मना आत्मवन्तः । स हि परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतद
र्थादुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह— प्राणो
यस्मात् भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनम् । "यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वस
तावदायुः" इति श्रुत्यंतरात् । तस्मात्सर्वायुषम् । सर्वेषामायुः सर्वायुः स
युरेव सर्वायुषमित्युच्यते । प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके स
युष्ट्वं प्राणस्य । अतोऽस्माद्बाह्यात् असाधारणादन्नमयात् आत्मनोऽपक्रम्य उ
साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽहमास्मि प्राणः सर्वभूतानामात्म
जीवनहेतुत्वादिति, ते सर्वमेवायुरस्मिँल्लोके यन्ति नापमृत्युना म्रियन्ते प्राव
सादायुष इत्यर्थः । शतं वर्षाणीति तु युक्तं 'सर्वमायुरेति' इति श्रुतिप्रसिद्धे
किं कारणं ? प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यो यद्गु
ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि
तस्य पूर्वस्यान्नमयस्यैष एव शरीरेऽन्नमये भवः शारीर आत्मा । कः । य एष प्र

मयः । तस्माद्वा एतस्मादित्याद्युक्तार्थमन्यत् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । मन इति संकल्पाद्यात्मकमंतःकरणं तन्मयो मनोमयो, सोऽयं प्राणमयस्याभ्यंतर आत्मा । तस्य यजुरेव शिरः । यजुरिति अनियताक्षरपादावसानो मंत्रविशेषः तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् । प्राधान्यं च यागादौ संनिपत्योपकारात् । यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना । वाचनिकी वा शिरआदिकल्पना सर्वत्र । मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते । एवमृगेवं साम च । एवंच मनोवृत्तित्वे मंत्राणां वृत्तिरेवावर्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते । अन्यथा अविषयत्वान्मंत्रो नावर्तयितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते । मंत्रावृत्तिश्च चोद्यते बहुशः कर्मसु । अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मंत्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न । मुख्यार्थासंभवात् । "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इति ऋगावृत्तिः श्रूयते । तत्रर्चोऽविषयत्वे तद्विषयस्मृत्या आवृत्तौ च क्रियमाणायां त्रिः प्रथमामन्वाहेति ऋगा वृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः स्यात् । तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यं अनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मंत्रा इति । एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम् । अन्यथाविषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यात् । नैतद्युक्तम् । "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा" इति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं ब्रुवन्ती ऋगादीनां नित्यत्वे समंजसा स्यात् । "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः" इति च मंत्रवर्णः । आदेशोऽत्र ब्राह्मणमादेष्टव्यविशेषानादिशतीति । अथर्वणांगिरसा च दृष्टा मंत्रा ब्राह्मणं च शांतिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात् पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत् ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य पूर्वस्य प्राणम यस्यैष एवात्मा शारीरः शरीरे प्राणमये भवः शारीरः । कः । य एष मनोमयः तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो मनोमय स्याभ्यंतरो विज्ञानमयः । मनोमयो वेदात्मोक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चया त्मिका विज्ञानं, तच्चाध्यवसायलक्षणमंतःकरणस्य धर्मः । तन्मयो निश्चयवि ज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानमयः । प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिस्तायते । यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन । निश्चयविज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धोत्पद्यते । सा सर्वकर्तव्यानां प्राथम्याच्छिर इव शिरः ऋतसत्ये यथाव्याख्याते एव । योगो युक्तिः समाधानम् । आत्मैवात्मा । अ त्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतो अंगानीव श्रद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति । तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य । महः पुच्छं प्रतिष्ठा मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजम् । "महद्यक्षं प्रथमजं" इति श्रुत्यंतरात् । पुच्छं प्रतिष्ठा कारणत्वात् । कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा । यथा वृक्षवीरुधां पृथिवी सर्वविज्ञानानां च महत्तत्त्वं कारणम् । तेन तद्विज्ञानमयस्यात्मनः प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति पूर्ववत् । यथान्नमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लोका, एवं विज्ञानमयस्यापि ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्व पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तर पक्षः । आनंद आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति पंचमोऽनुवाकः ॥५॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति श्रद्धादिपूर्वकम् । अ विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति । कर्माणि च तनुते । तस्माद्विज्ञानकर्तृकं र तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इंद्राद ज्येष्ठं प्रथमजत्वात्सर्वप्रवृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्या

यन्ति, तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनज्ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि वेद विजानाति, न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति, बाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितः, तस्मात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं, तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते— तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति । अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः । ततः किं स्यादित्युच्यते— शरीरे पाप्मनो हित्वा, शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते, छत्रापाय इव च्छायायाः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान्सर्वान्पाप्मनः शरीरप्रभवाञ्शरीर एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपापन्नः तत्स्थान्सर्वान्कामान्विज्ञानमयेनैवात्मना समश्नुते सम्यग्भुंक्त इत्यर्थः । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्यात्मैष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः । कः । य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम् । आनंदमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयट्शब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहाधिकृताः । तदधिकारपतितश्चायमानंदमयः । मयट् चात्र विकारार्थे दृष्टो यथान्नमय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्मा आनंदमयः प्रत्येतव्यः । संक्रमणाच्च 'आनंदमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति वक्ष्यति । कार्यात्मनां च संक्रमणमनात्मनां दृष्टम् । संक्रमणकर्मत्वेन चानंदमय आत्मा श्रूयते । यथान्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । न चात्मन एवोपसंक्रमणम् । अधिकारविरोधादसंभवाच्च । न ह्यात्मनैवात्मन उपसंक्रमणं संभवति । स्वात्मनि भेदाभावात् । आत्मभूतं च ब्रह्म संक्रमितुः । शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षण आकाशादिकारणेऽकार्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्पनोपपद्यते । 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' 'अस्थूलमनणु' 'नेति नेत्यात्मा' इत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च । मंत्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । न हि प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमाने आनंदमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशंकाभावात् । 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति मंत्रोदाहरणमुपपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित एवानंदमयो न पर एवात्मा । आनंद इति विद्याकर्मणोः फलम् । तद्विकार आनंदमयः । स च विज्ञानमयादांतरः । यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमयादस्यांतरत्वश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि

फलं भोक्त्रर्थत्वादंतरतमं स्यात् । अंतरतमश्चानंदमय आत्मा पूर्वेभ्यः विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात्प्रि यादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षात् विज्ञानमयादस्याभ्यंतरत्वमुपपद्यते, प्रि यादिवासनानिर्वर्तितो ह्यात्मा आनंदमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते तस्यानंदमयस्यात्मनः इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मो इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनंद इ सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वात् । आनंद इति प ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधौ अंतःकरण वृत्तिविशेषे तमसा अप्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते । तद्विषयसुखमिति प्रसि लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम तद्यदंतःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च निर्मलत्वमापद यावद्यावत्तावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरण आनंदविशेष उत्कृष्यते विपुलीभवति वक्ष्यति च 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति । एष ह्येवानंदयाति एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुत्यंतरात् । एवं कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनंदस्य वक्ष्यते । एवं चोत्कृष्यमा स्यानंदमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानं लक्षणं, यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पंचान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः यच्च तेभ्य आभ्यंतरं, येन ते सर्वे आत्मवन्तः, तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्य अविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा । आनंदमयस्यै त्वावसानत्वात् । अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्र प्रतिष्ठा पुच्छम् । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती३ । आ विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदि किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च

सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

असन्नेवासत्सम एव, यथाऽसन्नपुरुषार्थसंबंध्येवं स भवति अपुरुषार्थसंबंधी । कोऽसौ ? योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि । तद्विपर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमपि, अस्ति तद्ब्रह्मेति वेद चेत् । कुतः पुनराशंका तन्नास्तित्वे, व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः । व्यवहारविषये हि वाचारंभणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते । यथा घटादिर्व्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम् । एवं तत्सामान्यादिहापि स्यात् ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशंका । तस्मादुच्यते— अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति । किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतस्तदाह— सन्तं विद्यमानं ब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदः । ततस्तस्मादस्तित्ववेदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः । अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्याश्रद्दधानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य । अतो नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके । तद्विपरीतः सन्योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्रद्दधानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः । तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥

तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शरीरे विज्ञानमये भवः शारीर आत्मा । कोऽसौ । य एष आनंदमयः । तं प्रति नास्त्याशंका नास्तित्वे । अपोढसर्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशंका युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणः । यस्मादेवं अतस्तस्मात् अथानंतरं श्रोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते प्रश्ना अनुप्रश्नाः—

सामान्यं हि ब्रह्म आकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च । अतः अविदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशंक्यते । उतापि अविद्वानमुं लोकं परमात्मानमितः प्रेत्य कश्चन, चनशब्दोऽप्यर्थे, अविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति ? किंवा न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽनुप्रश्ना इति बहुवचनात् । विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ-यद्यविद्वान्सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति, ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशं-

क्ष्यते । अतस्तं प्रति प्रश्न आहो विद्वानिति । उकारं च वक्ष्यमाणमवस्ता
कृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाद्व्यासज्य आहो इत्येतस्मात्पूर्वमुतशब्दं सं
ज्य पृच्छति उताहो विद्वानिति । विद्वान्ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं ल
समश्नुते प्राप्नोति । समश्नुते उ इत्येवं स्थितेऽयादेशे यलोपे च कृतेऽका
प्लुतिः समश्नुता३ उ इति । विद्वान्समश्नुतेऽमुं लोकम् । किंवा यथाऽविद्व
विद्वानपि न समश्नुत इत्यपरः प्रश्नः । द्वावेव वा प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयौ
बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नान्तरापेक्षया घटते । 'असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अ
ब्रह्मेति चेद्वेद' इति श्रवणादस्ति नास्तीति संशयः । ततोऽर्थप्राप्तः कि
नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्गच्छति न गच्छ
द्वितीयः । ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशंक्य किं विद्व
मश्नुते न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः ॥

एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रंथ आरभ्यते । तत्रास्तित्वमेव तावदुच्
यच्चोक्तं 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति, तत्र कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्या
दमुच्यते । सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि सदेव सत्यम् इति । त
दसत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थतावगम्यतेऽस्य ग्रंथस्य ? शब्दानुगम
अनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि । 'तत्सत्यमित्याचक्षते' 'यदेष अ
आनंदो न स्यात्' इत्यादीनि ॥

तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशंक्यते । कस्मात् । यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते
घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ।
तस्माद्विशेषतोऽग्रहणान्नास्तीति । तन्न । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः न
ब्रह्म । कस्मात् । आकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्
जायते किंचित्तदस्तीति दृष्टं लोके तथा घटांकुरादिकारणं मृद्बीजादि ।
दाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म । न चासतो जातं किंचिद्गृह्यते लोके का
असतश्चेन्नामरूपादिकार्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । तस्मा
ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदन्वितमेव स्यात् । न चैवं, तस्मादस्ति
तत्र कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यंतरमसतः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्या
तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् । तद्यदि मृद्बीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि
कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवो

कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकाममिति चेत्, न ।
ात् । यथान्यान्परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति, न तथा ब्रह्मणः
ः कामाः । कथं तर्हि, सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धाः । न
प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वातंत्र्यं
ब्रह्मणः । अतो नानाप्तकामं ब्रह्म । साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च ॥

किंच यथान्येषामनात्मभूता धर्मादिनिमित्तापेक्षाः कामाः स्वात्मव्यति-
र्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च, न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वम् । किं
स्वात्मनोऽनन्याः । तदेतदाह— सोऽकामयत । स आत्मा यस्मादा-
संभूतोऽकामयत कामितवान् । कथं, बहु स्यां बहु प्रभूतं स्यां भवेयम् ।
कस्यार्थान्तराननुप्रवेशे बहुत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजायेयोत्पद्येय । न हि
त्तेरिवार्थान्तरविषयं बहुभवनम् । कथं तर्ह्यात्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभि-
या । यदात्मस्थे अनभिव्यक्ते नामरूपे व्याक्रियेते, तदा नामरूपे आत्म-
परित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकाले सर्वावस्थासु व्याक्रियेते । तदेत-
पव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम् । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वा-
पपद्यतेऽल्पत्वं वा । यथाकाशस्याल्पत्वं बहुत्वं च वस्त्वंतरकृतमेव ।
द्द्वारेणैवात्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं
व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्वा-
ब्रह्मणैवात्मवती । न ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्याने न स्त एवेति
के उच्येते । ताभ्यां चोपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादिसर्वसंव्यवहा-
ह्म ॥

स आत्मैवंकामः संस्तपोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । 'यस्य ज्ञान-
पः' इति श्रुत्यंतरात् । आप्तकामत्वाच्चेतरस्यासंभव एव तपसः । तत्तपोऽ-
तप्तवान् । सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनामकरोदात्मेत्यर्थः । सं
लोच्य तपस्तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो
रूपेण च यथानुभवं सर्वैः प्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान् ।
किंच यत्किंचेदमविशिष्टम् । तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते—
सृष्ट्वा जगदनुप्राविशदिति ॥

तत्रैतच्चिंत्यं— कथमनुप्राविशदिति । किं, यः स्रष्टा स तेनैवात्मनानुप्रविश-

दुतान्येनेति ? किं तावद्युक्तम् ? क्त्वाप्रत्ययश्रवणाद्यः स्रष्टा स एवानुप्राविशदिति
ननु न युक्तं मृद्वच्चेत्कारणं ब्रह्म, तदात्मकत्वात्कार्यस्य । कारणमेव हि कार्यात्म
परिणमते । अतोऽप्रविष्टस्यैव कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्कारणस्य पुनः प्रवेशो
नुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति । यथा घ
चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेशः, एवमनेनात्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इ
चेत् श्रुत्यंतराच्च 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति, नैवं युक्तमेकत्वाद्ब्रह्मणः
मृदात्मनस्त्वनेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनानुप्रवेशः । मृदश्चू
स्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मन एकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावा
प्रवेश उपपद्यते । कथं तर्हि प्रवेशः स्यात् ? युक्तश्च प्रवेशः, श्रुतत्वा
देवानुप्राविशदिति । सावयवमेवास्तु । तर्हि सावयवत्वान्मुखे हस्तप्रवे
वन्नामरूपकार्ये जीवात्मनानुप्रवेशो युक्त एवेति चेन्न । अशून्यदेशत्वात् । न
कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणात्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्र
शेज्जीवात्मना । कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जह्याद्यथा घटो मृत्प्रवे
घटत्वं जहाति । तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः । का
न्तरमेव स्यादिति चेत् । तदेवानुप्राविशदिति । जीवात्मरूपं कार्यं नामरूप
णतं कार्यान्तरमेवापद्यत इति चेन्न । विरोधात् । न हि घटो घटान्तरमापद्य
व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च । जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुत
विरुध्येरन् । तदापत्तौ मोक्षासंभवाच्च । न हि यतो मुच्यमानस्तदेवापद्यते
न हि शृंखलापत्तिर्बद्धस्य तस्करादेः । बाह्यान्तरभेदेन परिणतमिति चेत् त
कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदंतर्जीवात्मना आधेयत्वेन च परिणतमि
चेन्न, बहिःष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः । नहि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्रविष्ट उच्य
बहिःष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात् । यथा गृहं कृत्वा प्रावि
दिति । जलसूर्यकादिप्रतिबिंबवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न । अपरिच्छिन्नत्वाद
र्तत्वाच्च । परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वभावके जलादौ सूर्य
दिप्रतिबिंबोदयः स्यात् । न त्वात्मनः, अमूर्तत्वात् आकाशादिकारणस्यात्म
व्यापकत्वात् । तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिंबाधारवस्त्वंतराभावाच्च प्रतिबिंबवत्प्रवे
न युक्तः । एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो, न च गत्यंतरमुपलभामहे । तदेवानु
विशत् इति श्रुतेः । श्रुतिश्च नोऽतींद्रियविषये विज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम् ।

ग्रास्माद्वाक्याद्यत्नवतामपि विज्ञानमुत्पद्यते । हंत तर्ह्यनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यं तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति । न । अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा? प्रकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति, स स्मर्तव्यः, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं, प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपावगमाय च आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं, ब्रह्मावगमश्चारब्धः । तत्रान्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः, तदंतर्मनोमयो विज्ञानमय इति विज्ञानगुहायां प्रवेशितः । तत्र चानंदमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः । अतः परमानंदमयलिंगाधिगमद्वारेणानंदविवृद्ध्यवसान आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते । न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात् । विशेषसंबंधो ह्युपलब्धिहेतुर्दृष्टः । यथा राहोश्चंद्रार्कविशेषसंबंधः । एवमन्तःकरणगुहात्मसंबंधो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः । संनिकर्षादवभासात्मकत्वाच्चांतःकरणस्य । यथा चालोकविशिष्टा घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टा आत्मोपलब्धिः स्यात् । तस्मादुपलब्धिहेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव । तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युच्यते ॥

तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृ श्रोतृ मंतृ विज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स एव तस्य प्रवेशः । तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य, किं, सच्च मूर्तं त्यच्चामूर्तमभवत् । मूर्तामूर्ते ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे अंतर्गतेनात्मना व्याक्रियेते । व्याकृते च मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वा आत्मा ते अभवदित्युच्यते । किंच निरुक्तं चानिरुक्तं च, निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकालविशिष्टतयेदं तदित्युक्तं, अनिरुक्तं तद्विपरीतम् । निरुक्तानिरुक्ते अपि मूर्तामूर्तयोरेव विशेषणे । यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे, तथा निलयनं चानिलयनं च । निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैव धर्मः । अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः । त्यदनिरुक्तानिलयनान्यमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव । सर्गोत्तरकालभावश्रवणात् । त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनं च । अतो विशेषणान्यमूर्तस्य व्याकृतविषयाण्येवैतानि । विज्ञानं अविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि ।

सत्यं च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यम्। एकमेव हि परमार्थ ब्रह्म। इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं, मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदक सत्यमुच्यते। अनृतं च तद्विपरीतम्। किं पुनरेतत्सर्वमभवत्? सत्यं मार्थसत्यं, किं पुनस्तत्? ब्रह्म। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात् ॥

यस्मात्सत्त्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं सर्वमविशिष्टं विकार एकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्तद्व्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य, तस्म ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते ब्रह्मविदः। अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतः, तस्य प्र वचनविषय एतदुक्तं—आत्माऽकामयत बहु स्यामिति। स यथाकामं च शादिकार्यं सत्त्यदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विज न्बह्वभवत्। तस्मात्तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यस्थं परमे व्योमन्हृदयगुह निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानं अस्तीत्येवं विजानीयादि भवति। तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एष श्लोको मंत्रो भवति। यथा पूर्वे मयाद्यात्मप्रकाशकाः पंचस्वपि, एवं सर्वान्तरमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि कार्यद्वारेण भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजायत। तदात्मानं स्व कुरुत। तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति। यद्वै तत्सुकृतम्। रसो वै सः। ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आ आनंदो न स्यात्। एष ह्येवानंदयाति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म निरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते। अथ सोऽभयं गतो भवति। ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्त्वेव विदुषोऽमन्वानस्य। तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७

असद्वा इदमग्र आसीत्। असदिति व्याकृतनामरूपविशेषविपरीत मविकृतं ब्रह्मोच्यते। न पुनरत्यंतमेवासत्। न ह्यसतः सज्जन्मास्ति। इदं नामरूपविशेषवद्व्याकृतं जगत् अग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवासच्छब्दवाच्यमासी ततोऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम्। किं ततः प्रवि कार्यमिति पितुरिव पुत्रः? नेत्याह। तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवात्मानमेवा कृतवत्। यस्मादेवं तस्मात्तत् ब्रह्मैव सुकृतं स्वयं कर्त्रुच्यते। स्वयं कर्तृ ब्र प्रसिद्धं लोके सर्वकारणत्वात्। यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वात्मना, त

[ण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते। सर्वथापि तु फलसंबंधादि-
ारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके। यदि पुण्यं यदि वान्यत्सा प्रसिद्धिः
त्ये चेतनवत्कारणे सत्युपपद्यते, तस्मादस्ति तद्ब्रह्म, सुकृतप्रसिद्धेः।
तश्चास्ति। कुतः। रसत्वात्। कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मणो इत्यत आह——
द्वै तत्सुकृतं रसो वै सः। रसो नाम तृप्तिहेतुरानंदकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो
ोके। रसमेव हि अयं लब्ध्वा प्राप्य आनंदी सुखी भवति। नासत आनंद-
तुत्वं दृष्टं लोके। बाह्यानंदसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्य-
सलाभादिव सानंदा दृश्यन्ते विद्वांसः, नूनं ब्रह्मैव रसस्तेषाम्। तस्मादस्ति
तेषामानंदकारणं रसवद्ब्रह्म। इतश्चास्ति। कुतः? प्राणनादिक्रियादर्शनात्।
अयमपि हि पिंडो जीवतः प्राणेन प्राणित्यपानेनापानिति। एवं वायवीया
इंद्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते। तच्चैकार्थवृत्ति-
त्वेन संहननं नान्तरेण चेतनमसंहतं संभवति। अन्यत्रादर्शनात्। तदाह यद्यदि
एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनंदो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽ-
न्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः। कः प्राण्यात्प्राणनं वा कुर्यात्। तस्मादस्ति
तद्ब्रह्म। यदर्थाः कार्यकरणप्राणनादिचेष्टाः तत्कृत एव चानंदो लोकस्य। कुतः।
एष ह्येव पर आत्मा आनंदयात्यानंदयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम्। स ए-
वात्मानंदरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः। भयाभयहेतु-
त्वाद्विद्वदविदुषोरस्ति तद्ब्रह्म। सद्वस्त्वाश्रयणेन ह्यभयं भवति। नासद्वस्त्वाश्रय-
णेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते। कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते——यदा ह्येव यस्मादेष
साधक एतस्मिन्ब्रह्मणि, किंविशिष्टेऽदृश्ये, दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थ-
त्वाद्विकारस्य। न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः। एतस्मिन्नदृश्येऽविकारेऽविषय-
भूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तम्।
विशेषो हि निरुच्यते। विशेषश्च विकारः। अविकारं च ब्रह्म। सर्वविकारहेतु-
त्वात्। तस्मादनिरुक्तम्। यत एवं तस्मादनिलयनं निलयनं नीड आश्रयो न
निलयनमनिलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्व-
कार्यधर्मविलक्षणे ब्रह्मणीति वाक्यार्थः। अभयमिति क्रियाविशेषणम्। अभ-
यामिति वा लिंगांतरं परिणम्यते। प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विंदते लभते। अथ
तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्याकृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति।

स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति, तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति । अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति, न आत्मन एवात्मनो भयं युक्तम् । तस्मादात्मैवात्मनोऽभयकारणम् । सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु । तच्चायुक्तमसति भयत्राणे ब्रह्मणि । तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभयकारणं ब्रह्मेति । कदासौ अभयं गतो भवति साधकः? यदा नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते, तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः । यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेषोऽविद्यावानविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचंद्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन्ब्रह्मणि, उदपि, अरमल्पमपि अंतरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । भेददर्शनमेव ह्यंतरकरणं अल्पमपि भेदं पश्यतीत्यर्थः । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोः अस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति । तस्मादात्मैवात्मनो भयकारणमविदुषः । तदेतदाह—तद्ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः संसारीत्येवंविदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यंतरं कुर्वतो भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्विद्वानप्यविद्वानेवासौ योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति । उच्छेदहेतुदर्शनाद्धि उच्छेद्याभिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुः । तत्रास्त्युच्छेदहेतावुच्छेद्ये न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भयवत् दृश्यते । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्गम्यते नूनं तदस्ति भयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेद्यात्मकं यतो जगद्बिभेतीति । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च । मृत्युर्धावति पंचम इति । सैषानंदस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनंदः । ते ये शतं मानुषा आनंदाः ॥१॥ स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणामानंदाः । स एको देवगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगंधर्वाणामानंदाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानंदाः । स एक आजानजानां देवानामानंदः ॥२॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानंदाः । स एकः कर्म-

देवानां देवानामानंदः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानंदाः । स एको देवानामानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानंदाः । स एक इंद्रस्यानंदः ॥३॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिंद्रस्यानंदाः । स एको बृहस्पतेरानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानंदाः । स एकः प्रजापतेरानंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानंदाः । स एको ब्रह्मण आनंदः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥४॥

भीषा भयेनास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति । वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वायासबहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते । तद्युक्तं प्रशास्तरि सति, यस्मात् नियमेन तेषां प्रवर्तनं, तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तृ ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव राज्ञोऽस्मात् ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते तच्च भयकारणमानंदं ब्रह्म । तस्यास्य ब्रह्मण आनंदस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति । किमानंदस्य मीमांस्यमित्युच्यते । किमानंदो विषयविषयिसंबंधजनितो लौकिकानंदवदाहोस्वित्स्वाभाविक, इत्येवमेषा आनंदस्य मीमांसा । तत्र लौकिक आनंदो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानंदानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनानंदेन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनंदोऽनुगंतुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानंदो ब्रह्मानंदस्यैव मात्रा अविद्यया तिरस्क्रियमाणे विज्ञान उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसंबंधवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते । स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगंधर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनंद इति । निरस्ते त्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनंदोऽद्वैतो भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह युवा प्रथमवयाः । साधुयुवेति साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवा अतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । अध्यायकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः । दृढिष्ठो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिव्युर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा,

राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनंदः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृ
एक आनंदः । ते ये शतं मानुषा आनंदाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंदः
मानुषानंदाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगंधर्वाणामानंदो भवति । मनुष्याः सन्तः कर्
विद्याविशेषाद्गंधर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगंधर्वाः । ते ह्यंतर्धानादिशक्तिसंपन्नाः सूक्ष्मक
र्यकरणाः । तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां द्वंद्वप्रतिघातशक्तिः साधनसंपत्तिश्च । ततो
ऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगंधर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तत्प्रसादविशेष
त्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसा
विशेषतः शतगुणेनानंदोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमं त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविष
भोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानंदाच्छतगुणेनानंदोत्कर्षो मनुष्यगंधर्वे
तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थम् । साधुयुवाध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते
ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्ष
विशेष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम्, तद्विशेषतः शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेः अक
महतत्वस्य परमानंदप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगंध
जातित एव । चिरलोकलोकानामिति पितॄणां विशेषणम् । चिरकालस्था
लोको येषां पितॄणां ते चिरलोकलोका इति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्
जाने जाता आजानजा देवाः, स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदे
ये वैदिकेन कर्मणाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिं
द्धविर्भुजः । इंद्रस्तेषां स्वामी । तस्याचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विर
त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमंडलव्यापी । यत्रैते आनंदभे
एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिश
यत्र, स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैष आनंदः श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन
सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । त
श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते, अकामहतत्वं तूत्कृष्यते इति प्रकृष्टसाधन
अवगम्यते । तस्याकामहतत्वप्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनं
यस्य परमानंदस्य मात्रैकदेशः । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्राम्
जीवन्ति' इति श्रुत्यंतरात् । स एष आनंदो यस्य मात्रा समुद्रांभस इव विप्रु
प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एष परमानंदः स्वाभाविको अद्वैतत्वात् । आनं
नंदिनोश्चाविभागोऽत्र ॥

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । स्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मान-पसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मान-पसंक्रामति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ५॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते— स यश्चायं पुरुष इति । यो गुहायां नि-तः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वा अन्नमयान्तं, तदेवानुप्रविष्टः, स य इति र्दिश्यते । कोऽसौ ? अयं पुरुषे । यश्चासावादित्ये यः परमानंदः श्रोत्रिय-त्यक्षो निर्दिष्टो, यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति, स यश्चा-ावादित्य इति निर्दिश्यते । स एको भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । नु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो, 'यश्चायं क्षिणेऽक्षन्निति तु युक्तः, प्रसिद्धत्वात् । न । पराधिकारात् । परो ह्यात्मात्रा-धिकृतो 'अदृश्येऽनात्म्ये' 'भीषास्माद्वातः पवते' 'सैषानंदस्य मीमांसा' इति ।' न कस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देष्टुं, परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम् । तस्मात्पर एव निर्दिश्यते स एक इति । नन्वानंदस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमु-संहर्तव्यम् । अभिन्नः स्वाभाविक आनंदः परमात्मैव, न विषयविषयिसंबंध-जनित इति । ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमन-र्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य यः पर उत्कर्षः सवित्रभ्यंतर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानंदमपेक्ष्य समो भवति, न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विंदत इत्युपपन्नम् ॥

अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नो व्याख्यातः । कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभय-दर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेत्यपाकृतोऽनुप्रश्न एकः, द्वाव-न्यावनुप्रश्नौ विद्वदविदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयौ । तत्र विद्वान्समश्नुते न सम-श्नुत इत्यनुप्रश्नोऽन्त्यः । तदपाकरणायोच्यते । मध्यमोऽनुप्रश्नो अंत्यापाकरणा-देवापाकृत इति तदपाकरणाय न यत्यते । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृ-ज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनंतमस्मीत्येवं वेत्तीत्येवंवित् । एवंशब्दस्य

प्रकृतपरामर्शार्थत्वात्। स किम्? अस्माल्लोकात्प्रेत्य, दृष्टादृष्टेष्टविषयसमु
च्चयं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्यावृत्य निरपेक्षो भूत्वैतं यथाव्याख्य
न्नमयं आत्मानमुपसंक्रामति, विषयजातमन्नमयात्पिंडात्मनो व्यतिरिक्तं न
श्यति, सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः। ततोऽभ्यंतरमेतं प्रा
सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम्। अथैतं मनोमयं विज्ञानमयं आनंदमयमात्म
पसंक्रामति। अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते॥

तत्रैतच्चिंत्यम्। कोऽयमेवंवित्कथं वा संक्रामतीति। किं परस्माद
नोऽन्यः संक्रमणकर्ता प्रविभक्त उत स एवेति। किं ततः, यद्यन्यः स्यात
तिविरोधः। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स
'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि' इति। अथ स एव आनंदमयमात्मानमुप
मतीति, कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः। परस्यैव च संसारित्वं पराभावो वा। यद्युभ
प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिंता। अथान्यतरस्मिन्पक्षे
प्राप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे, स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिंता। न। ता
रणार्थत्वात्। सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिंस्तृतीये वा प
दुष्टेऽवधृते व्यर्था चिंता स्यात् न तु सोऽवधृत इति तदवधारणार्थत्वात्
त्यैवैषा चिंता। सत्यमर्थवती चिंता। शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात्। चिंत
च त्वं न तु निर्णेष्यसि, किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं? न, कथं तर्हि ब
तिपक्षत्वात्। एकत्ववादी त्वं, वेदार्थपरत्वात्। बहवो हि नानात्ववादिनो
बाह्याः त्वत्प्रतिपक्षा अतो ममाशंका न निर्णेष्यसीति। एतदेव मे स्वस्त्यय
यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिबहुप्रतिपक्षमात्थ। अतो जेष्यामि सर्वानारभे
चिंताम्॥

स एव तु स्यात्तद्भावस्य विवक्षितत्वात्। तद्विज्ञानेन परमात्मभावो
विवक्षितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति। न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते।
तस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नैव। न। अविद्याकृतानात्मापोहार्थत्वात्। य
ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्य अन्नादिविशेषात्मनः अ
त्वेनाध्यारोपितस्य अनात्मनोऽपोहार्था। कथमेवमर्थतावगम्यते, विद्यामा
देशात्। विद्यायाश्च दृष्टं कार्यमविद्यानिवृत्तिस्तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ स
मुपदिश्यते। मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदे

ुः । कस्मात् । देशान्तरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात् । न हि ग्राम एव
ेति चेत् । न, वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते, तत्प्राप्ति-
र्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं, न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरवि-
यं विज्ञानमुपदिश्यते । उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुप-
श्यत इति चेत् । न । नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च
त्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति कार्यस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च
दि हि विद्यावान्स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विंदत इति स्याद्भय-
तोः परस्यान्यस्याभावात् । अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्यया अवस्तुत्वदर्शनो-
पत्तिः । तद्धि द्वितीयस्य चंद्रस्यासत्त्वं यदतैमिरिकेण चक्षुष्मता न गृह्यते ।
वं न गृह्यत इति चेन्न । सुप्तसमाहितयोरग्रहणात् । सुषुप्तेऽग्रहणमन्यासक्तव-
ेति चेत् न । सर्वाग्रहणात् । जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत् । न ।
विद्याकृतत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोः । यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतं विद्याभावेऽ-
ावात् । सुषुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेत् । न । स्वाभाविकत्वात् । द्रव्यस्य
ि तत्त्वमविक्रिया, परानपेक्षत्वात् । विक्रिया न तत्त्वं, परापेक्षत्वात् । नहि
ारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं, सतो विशेषः कारकापेक्षो, विशेषश्च विक्रिया ।
ाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः । यद्धि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं, तत्तस्य तत्त्वं,
दन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवन्न
ुषुप्ते विशेषः ॥

येषां पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यं चान्यत्तेषां भयानिवृत्तिः, भयस्या-
न्यनिमित्तत्वात् सतश्चान्यस्यात्महानानुपपत्तिः । न चासत आत्मलाभः ।
सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न । तस्यापि तुल्यत्वात् । यद्धर्माद्यनुसहायी-
भूतं नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्भयकारणं स्यात्, तस्यापि तथाभूतस्य
आत्महानाभावाद्भयानिवृत्तिः आत्महाने वा सदसतोरितरेतरापत्तौ सर्वत्रानाश्वास
एव । एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याविद्याकल्पितत्वाददोषः । तैमिरि-
कदृष्टस्य हि द्वितीयचंद्रस्य नात्मलाभो नाशो वास्ति । विद्याविद्ययोस्तद्धर्मत्व-
मिति चेन्न । प्रत्यक्षत्वात् । विवेकाविवेकौ रूपादिवत्प्रत्यक्षावुपलभ्येते अंतः-
करणस्थौ । नहि रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम् । अविद्या च स्वानुभवेन
रूप्यते मूढोऽहमविविक्तं मम विज्ञानमिति । तथा विद्याविवेकोऽनुभूयते ।

उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुधाः । तथा चान्येऽवधारयन्ति तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च, नात्मधर्मौ । "नामरूपयोर्निर्वहिते यदंतरा तद्ब्रह्म" इति श्रुत्यंतरात् । ते च पुनर्नामरूपे सवितर्यहोरात्रे इ कल्पिते न परमार्थतो विद्यमाने । अभेदे 'एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति इति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्संक्रमणस्य । न जलूक दिवत्संक्रमणमिहोपदिश्यते, किं तर्हि विज्ञानमात्रं संक्रमणश्रुतेरर्थः । न मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयते उपसंक्रामति इति चेत् । न । अन्नमयेऽदर्शनात् न ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो बाह्यादस्माल्लोकाज्जलूकावत्संक्रमणं दृश्यतेऽन्यथा वा मनोमयस्य बहिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्त्या आत्मसंक्रमणमि चेत् । न । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अन्योऽन्नमयमन्यमुपसंक्रामतीति प्रकृ मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मानमेवोपसंक्रामतीति विरोधः स्यात् । त नानंदमयस्यात्मसंक्रमणमुपपद्यते । तस्मान्न प्राप्तिः संक्रमणं, नाप्यन्नमयादीन मन्यतमकर्तृकं पारिशेष्यात् अन्नमयादि आनंदमयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञा मात्रं च संक्रमणमुपपद्यते । ज्ञानमात्रत्वे चानंदमयान्तःस्थस्यैव सर्वान्तरस आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वानुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसंबंधादन्नमयादिष्वन त्मस्वात्मविभ्रमः संक्रमणेनात्मविवेकविज्ञानोत्पत्त्या विनश्यति । तदेतस्मिन्नवि द्याविभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते, न ह्यन्यथा सर्वगतस्यात्मनः संक्रम सुपपद्यते । वस्त्वंतराभावाच्च । न च स्वात्मन एव संक्रमणम् । नहि जलू आत्मानमेव संक्रामति । तस्मात्सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रति त्यर्थमेव बहुभवनसर्गप्रवेशरसलाभाभयसंक्रमणादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्वव्यव हारविषये, न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते तमेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं क्रमेणोपसंक्रम्य विदित्वा न बिभेति कुतश्चन अभ प्रतिष्ठां विंदत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यैवास्य प्रकरणस्या द्वल्ल्यर्थस्य संक्षेपतः प्रकाशनायैष मंत्रो भवति ॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति । एतं ह वाव न तपति । किमहं साधु नाकरवम् किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवै एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् । इति नवमोऽनुवाक

.॥ इति ब्रह्मवल्ली ॥

यतो यस्मान्निर्विकल्पात् यथोक्तलक्षणात् अद्वयानंदादात्मनो, वाचोऽभि-
नानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि ब्रह्मणि
ोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानानि, अप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्तन्ते स्वसाम-
ोद्धीयन्ते । मन इति प्रत्ययो विज्ञानम्। तच्च यत्राभिधानं प्रवृत्तमतीं-
येऽप्यर्थे तदर्थे च प्रवर्तते प्रकाशनाय । यत्र च विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः ।
ात्सहैव वाङ्मनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र । तस्मात् ब्रह्मप्रका-
नाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययविषयात्
नभिधेयाददृश्यादिविशेषणात्सहैव मनसा विज्ञानेन सर्वप्रकाशनसमर्थेन निव-
न्ते, तं ब्रह्मण आनंदं श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्य सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्या-
भूतं विषयविषयिसंबंधविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्यमविभक्तं परमानंदं ब्रह्मणो
द्वान्यथोक्तेन विधिना न बिभेति कुतश्चन निमित्ताभावात्। नहि तस्माद्विदु-
ऽन्यद्वस्त्वंतरमस्ति भिन्नं यतो बिभेति । अविद्यया यदोदरमंतरं कुरुते अथ
स्य भयं भवतीति युक्तम्। विदुषश्चाविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचंद्रव-
ाशाद्भयनिमित्तस्य न बिभेति कुतश्चनेति युज्यते । मनोमये चोदाहृतो मंत्रो
नसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात्। तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तुत्यर्थं न बिभेति
दाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धम् । इहाद्वैतविषये न बिभेति कुतश्चनेति भयनि-
मित्तमेव प्रतिषिध्यते ॥

नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम्। कथमित्युच्यते—
तं यथोक्तमेवंविदम् । ह वावेत्यवधारणार्थौ । न तपति नोद्वेजयति न संताप-
ति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते । किं कस्मात्साधु
ोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्संतापो भवत्यासन्ने मरणकाले ।
था किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति च नरकपतनादिदुःख-
भयात्तापो भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेनं न तपतो, यथा अविद्वांसं
पतः । कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते— स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी
तापहेतू इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति बलयति वा, परमात्मभावेनोभे पश्यती-
त्यर्थः । उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेष विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे
स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वा आत्मानं स्पृणुत एव । कः ? य एवं वेद यथो-

त्मसद्वैतमानंदं ब्रह्म वेद, तस्यात्मभावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्वीर्ये अतापके जन्मांतरारंभके न भवतः। इतीयमेवं यथोक्ता अस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमित्यर्थः। परं श्रेयोऽस्यां निषण्णमिति॥ इति ब्रह्मवल्ल्यध्यायः॥

ॐ। सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

॥ भृगुवल्ली ॥३॥

ॐ। सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' आकाशादिकार्यमन्नमयान्तं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणं अदृश्यादिधर्मकमेवानंदं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्। तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणी जन्मांतरारंभके न भवतः इत्येवमानंदवल्ल्यां विवक्षितोऽर्थः। परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या। अतःपरं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यं, अन्नादिविषयाणि चोपासनान्यनुक्तानीत्यत इदमारभ्यते—

भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इति प्रथमोऽनुवाकः॥

आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति भृगुर्वै वारुणिः। वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको, भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मार्यते। वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरुपससारोपगतवान्। अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मंत्रेण। अधीहि अध्यापय कथय। स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति। अन्नं शरीरं तदभ्यंतरं च प्राणमत्तारं उपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमि-

न्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान् । उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच ब्रह्मणो लक्षणम् । किं तत् । यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यंतानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते । विनाशकाले च यत्प्रयन्ति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणम् । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व । यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः । श्रुत्यंतरं च— 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम्' इति ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानीति दर्शयति । स भृगुर्ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुः तपो ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनातप्यत तप्तवान् । कुतः पुनरनुपदिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भृगोः ? सावशेषोक्तेः । अन्नादिर्ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानीत्याद्युक्तवान् । सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् । अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायेदमित्थंरूपं ब्रह्मेति । न चैवं निरदिशत्किं तर्हि सावशेषमेवोक्तवान् । अतोऽवगम्यते नूनं साधनांतरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति । तपोविशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वसाधकतमत्वात् । सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके । तस्मात्पित्रा अनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः । तच्च तपो बाह्यान्तःकरणसमाधानं, तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्तेः । "मनसश्चेंद्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते" इति स्मृतेः । स च तपस्तप्त्वा ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥२॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् । तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतम् । कथम् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वा

अन्नं ब्रह्मेति विज्ञाय लक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमु ससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते— अन्नस्यो त्तिदर्शनात् । तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः । यावद्ब्रह्म लक्षणं निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते धनम् । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः । ऋज्वन्यत् ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरे वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तपसा ब्र विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इ तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच । तप ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इ चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि ज यन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्वि ज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इति पंचमोऽनुवाकः ॥५॥

आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनंदेन जातानि जीवन्ति । आनंदं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्ग वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यन् शनैः शनै तरन्नुप्रविश्य अंतरतममानंदं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसैव साधनेन भृगुः । तस्माद्ब्र विजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमि

रणार्थः । अधुनाख्यायिकां चोपसंहृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाख्यायिकानिमर्थमाचष्टे— सैषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या मे व्योमन्हृदयाकाशगुहायां परम आनंदेऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता अन्नमदात्मनोऽधिप्रवृत्ता । य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेनानेनैव क्रमेणानुप्रविश्यानंदं वेद स एवं विद्याप्रतिष्ठानात्प्रतितिष्ठत्यानंदे परमे ब्रह्मणि, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । च फलं तस्योच्यते—अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान् । सत्तामात्रेण सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात् । एवमन्नमत्तीत्यन्नादो दीप्ताग्निप्रतीत्यर्थः । महान्भवति । केन महत्त्वमित्यत आह— प्रजया पुत्रादिना शुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा । महान्भवति र्त्या ख्यात्या शुभाचारनिमित्तया ॥

अन्नं न निंद्यात् । तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे रीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । जया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

किंचान्नेन द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्मात् गुरुमिवान्नं न निंद्यात् । दस्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिश्यते । व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये, स्तुतिभाक्त्वं चान्नस्य ह्मोपलब्ध्युपायत्वात् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य । यद्यस्यान्तः तिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवतीति । शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं रीरमन्नादम् । तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः । कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् ? न्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः । तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च । येनायोन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नम् । येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः । तस्मात्प्राणः रीरं चोभयमन्नमन्नादं च । स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नानादात्मनैव । किंचान्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

अन्नं न परिचक्षीत न परिहरेत् । तद्व्रतं पूर्ववत्स्तुत्यर्थम् । तदेवं शु कल्पनया अपरिह्रीयमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यात् । एवं यथोक्तमुत्तरे वा अन्नमित्यादिषु योजयेत् ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशो पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेत प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नव भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या नवमोऽनुवाकः ॥

अप्सु ज्योतिरित्यब्ज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्यान्नस्य बहुकरणं

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं मुखतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्म राध्यते । एतद्वा अंततोऽन्नं राद्धम् । अंततोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥१॥

तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतौ वसतिनिमित्तं कंचन कंचि प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं दातव्यम् । तस्माद्यया कया च विधया येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्र ह्वन्नसंग्रहं कुर्यादित्यर्थः । यस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थि संसिद्धमस्मा अन्नमित्याचक्षते, न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति, त हेतोर्बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबंधः । अपि चान्नदानस्य माहात्म्यमु यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति त एतद्वै अन्नं मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसर गतायान्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्य च्यते— मुखतः पूर्वे वयसि मुख्यया वा वृत्त्यास्मै अन्नदायान्नं राध्यते, दत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोपचारेण अंततोऽन्ते वयसि जघन्येन चोपचारेण परिभवेन तथैवास्मै राध्यते सं त्यन्नम् ॥

क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः

ः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ॥२॥

य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य च फलं तस्य क्तं फलमुपनमते । इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते— क्षेम इति वाचि । ा नामोपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गक्षेम इति, योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तौ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोः सतोः तौ यद्यपि, तथापि न प्राणापाननिमित्तावेव, किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ । तस्मा- ा योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन ात्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्धस्तयोः कर्मात्मना ब्रह्म प्रति- तमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इत्येता मानुषीस- ्येषु भवा मानुष्यः समाज्ञाः आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपा- नानीत्यर्थः । अथानंतरं दैवीर्दैव्यो देवेषु भवाः समाज्ञा उच्यन्ते । तृप्तिरिति ष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्मना वृष्टौ व्यवस्थितमित्युपास्यम् । थान्येषु तेन तेनात्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति ॥

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानंद इत्युप- थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान् भवति ॥३॥

यशोरूपेण पशुषु । ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतममृतत्वप्राप्तिः त्रेण ऋणविमोक्षद्वारेणानंदः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थनिमित्तं ब्रह्मैवानेनात्मनोपस्थे ातिष्ठितमित्युपास्यम् । सर्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्यु- ास्यम् । तच्चाकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणोपा- सनात्प्रतिष्ठावान्भवति । एवं पूर्वेष्वपि यद्यत्राधिगतं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्त- द्वान्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यंतराच्च— 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति । तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मननं मनः । मानवान्भवति मननसमर्थो भवति ॥

तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवा- न्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ॥४॥

तन्नम इत्युपासीत । नमनं नमो नमनगुणवत्तदुपासीत । नम्यन्ते प्रह्वी-

भवन्त्यस्मा उपासित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः पासीत। ब्रह्म परिवृढतममित्युपासीत। ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति। तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत। ब्रह्मणः परिमरः परिम्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः। अतो वायुः परिमरः, श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः। स एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः, तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत। पर्येनमेवंविदं प्रतिस्पर्धिनो द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति। य एनं द्विषन्तः सपत्नास्ते म्रियन्ते प्राणान् जहति। किञ्च ये चाप्रिया अस्य भ्रातृव्या अद्विषन्ते परिम्रियन्ते॥

प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याकाशान्तस्य कार्यस्यैव उक्तम्। उक्तं नाम किं तेन, तेनैतत्सिद्धं भवति, कार्यविषय एव भोक्तृत्वकृतः संसारो न त्वात्मनीति। आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते। ननु परमात्मनः कार्यं ततो युक्तस्तस्य संसार इति। न। असंसारिण एव। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्याकाशादिकारणस्य असंसारिण एव कार्येष्वनुप्रवेशः श्रूयते। तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर एव सृष्ट्वानुप्राविशदिति समानकर्तृत्वोपपत्तेश्च। सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैककर्तृकत्वे क्त्वाप्रत्ययो युक्तः। प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेत्। न। प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्। अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेत्। न। तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः। भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहादिति चेत्। न। तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात्। दृष्टं जीवस्य संसारित्वमिति चेत्। न। उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात्। संसारधर्मविशिष्ट उपलभ्यत इति चेत्। न। धर्माणां धर्मिणोऽव्यतिरेकात्कर्मत्वानुपपत्तेः। उष्णप्रकाशयोर्दाह्यप्रकाश्यत्वानुपपत्तिवत्। त्रासादिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुमीयत इति चेत्। न। त्रासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमानत्वान्नोपलब्धृधर्मत्वम्। कापिलकाणादशास्त्रविरोध इति चेत्। न। तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्तत्वोपपत्तेः। श्रुत्युपपत्तिभ्यां च सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वं, एकत्वाच्च। कथमेकत्वमिति स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि पूर्ववत् सर्वम्॥

स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुप

एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते हा३वु हा३वु हा३वु ॥५॥

अन्नमयादिक्रमेण आनंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतत्साम गायन्नास्ते । सत्यं ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतया आनंदवल्ल्या । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो नोक्तः । के ते, किंविषया वा सर्वे कामाः, कथं वा ब्रह्मणा सह समश्नुते, इत्येतद्वक्तव्यमितीदमिदानीमारभ्यते । तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविद्याशेषभूतायां तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम् । प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्यान्नान्नादत्वेन विनियोगश्चोक्तः । ब्रह्मविषयोपासनानि च । ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्य आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिताः । एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः । भेदजातस्य सर्वस्यात्मभूतत्वात् । तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्कामानेवंवित्समश्नुत इत्युच्यते— सर्वात्मत्वोपपत्तेः । कथं सर्वात्मत्वोपपत्तिरित्याह— पुरुषादित्यस्थात्मैकत्वविज्ञानेनापोह्योत्कर्षापकर्षावन्नमयादीनात्मनो ऽविद्याकल्पितान्क्रमेण संक्रम्य आनंदमयान्तान्सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मादृश्यादिधर्मकं स्वाभाविकमानंदमजममृतमभयमद्वैतं फलभूतमापन्न इमाँल्लोकान्भूरादीननुसंचरन्निति व्यवहितेन संबंधः । कथमनुसंचरन् । कामान्नी कामतोऽन्नमस्येति कामान्नी । तथा कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी । अनुसंचरन्सर्वात्मनेमाँल्लोकानात्मत्वेनानुभवन् । किम्, एतत्साम गायन्नास्ते । समत्वात् ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं गायन् शब्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयँल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं गायन्नास्ते तिष्ठति । कथम् । हाऽवु हाऽवु हाऽवु । अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यंतविस्मयख्यापनार्थम् ॥

अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः । अहं श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य । पूर्वं देवेभ्यो॰ अमृतस्य ना३भायि । यो मा ददाति स इदेव मा३वाः । अहमन्नमन्नमदंतमा३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्न ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥६॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ इति भृगुवल्ली ॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते— अद्वैत आत्मा निरंजनोऽपि सन्नहमेवान्नमन्नादश्च । किंचाहमेव श्लोककृत् । श्लोको नामान्नान्नादयोः संघातस्तस्य

कर्ता चेतनावान् । अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य
र्थ्येन हेतुना संघातकृत् । त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था । अहमस्मि भव
प्रथमजाः प्रथमजः प्रथमोत्पन्नः । ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य जगतो
भ्यश्च पूर्वममृतस्य नाभिः अमृतत्वस्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिन
त्यर्थः । यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छत्यन्नात्मना ब्रवी
इदित्थमेवमविनष्टं यथाभूतं मामावा अवतीत्यर्थः । यः पुनरन्यो मामद
अर्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमत्ति तमन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव संप्र
भक्षयामि । अत्राह– एवं तर्हि बिभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षात् । अस्तु संसार
यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत अद्यः स्यामन्नस्य । एवं मा भैषीः संव्यवहारविषय
त्सर्वकामाशनस्य । अतीत्यायं संव्यवहारविषयं अन्नान्नादादिलक्षणमविद्य
विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वंतरमस्ति यतो बिभेत्यतं
भेतव्यं मोक्षात् । एवं तर्हि किमिदमाह अहमन्नमहमन्नाद इति, उच्यते । ये
अन्नान्नादादिलक्षणः संव्यवहारः कार्यभूतः स संव्यवहारमात्रमेव, न परम
वस्तु । स एवंभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्या
र्यस्य ब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, अहमन्नमहमन्नमहमन्नं अहमन्नादोऽहमन्नाद
हमन्नाद इत्यादि । अतो भयादिदोषगंधोऽपि अविद्यानिमित्तोऽविद्योच्छेदाद्ब्र
भूतस्य नास्तीति । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भ
न्तीति वास्मिन्भूतानीति भुवनं अभ्यभवामभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण ।
वर्न ज्योतीः सुवरादित्यो, नकार उपमार्थे । आदित्य इव सकृद्विभातमस्मद
ज्योतीर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति वल्लीद्वयविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं, य
मेतां यथोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा भृगु
त्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमोक्ष इति ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावध
तमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतौ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

प्रश्नोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरै-रङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ प्रथमः प्रश्नः ॥

मंत्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषिप्रश्नप्रतिवचना-ख्यायिका तु विद्यास्तुतये । एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादितपोयुक्तैर्ग्राह्या, पिप्प-लादिवत्सर्वज्ञकल्पैराचार्यैः वक्तव्या च न येन केनचित् इति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् ॥

ॐ । सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबंधी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥१॥

सुकेशा च नामतः, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैब्यश्च शिबेरपत्यं शैब्यः, सत्यकामो नामतः । सौर्यायणी सूर्यस्यापत्यं सौर्यस्तस्यापत्यं सौर्यायणिः छान्दसः सौर्यायणी इति, गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्नः । कौसल्यश्च नामतोऽश्वलस्यापत्य-माश्वलायनः । भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः वैदर्भिर्विदर्भेषु भवः । कबंधी नामतः, कत्यस्यापत्यं कात्यायनः, विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः, युवप्रत्ययः । ते हैते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गताः, तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः, परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः, किं तत् यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तः, तदधिगमायैष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचार्यमुपजग्मुः । कथं । ते ह समित्पाणयः समिद्भारगृहीतहस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादमाचा-र्यमुपसन्ना उपजग्मुः ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्स संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याः इति ॥२॥

तानेवमुपगतान्ह स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव— यद्यपि यूयं पू तपस्विन एव तथापीह तपसेंद्रियसंयमेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चास्तिक्य बुद्ध्या आदरवन्तः संवत्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो व त्स्यथ। ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य यद्विषये यस्य जिज्ञास तद्विषयान्प्रश्नान्पृच्छत। यदि तद्युष्मत्पृष्टं विज्ञास्यामः। अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थ यदिशब्दो नाज्ञानसंशयार्थः प्रश्ननिर्णयादवसीयते। सर्वं ह वो वः पृष्टं वक्ष्याः इति॥

अथ कबंधी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ। भगवन्कुतो ह वा इमा प्रजाः प्रजायन्त इति ॥३॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं कबंधी कात्यायन उपेत्योपगम्य पप्रच्छ पृष्टवान्। भगवन्कुतः कस्माद्ध वा इमा ब्राह्मणाद्याः प्रजाः प्रजायन्त उत्पद्यन्ते इति। अ परविद्याकर्मणोः समुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽयं प्रश्नः।

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तप स्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते। रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजा करिष्यत इति ॥४॥

तस्मा एवं पृष्टवते स होवाच तदपाकरणायाह— प्रजाकामः प्रजा आ त्मनः सिसृक्षुर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सञ्जगत्स्रक्ष्यामीत्येवं विज्ञानवान्यथोक्तकार तद्भावभावितः कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भः, सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजं गमानां पतिः सन् जन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालो चयदतप्यत। अथ तु स एवं तपस्तप्त्वा श्रौतं ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूत मिथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वंद्वमुत्पादितवान्। रयिं च सोममन्नं प्राणं चाग्निमत्तार इत्येतावग्नीषोमौ अत्रन्नभूतौ मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजाः करिष्यत इत्येव संचिंत्यांडोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचंद्रमसावकल्पयत्॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चंद्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

तत्रादित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः। रयिरेव चन्द्रमाः। रयिरेवान्नं सोम एव। तदेतदेकमत्ता अग्निश्चान्नं च प्रजापतिरेकं तु मिथुनम्। गुणप्रधानकृतो भेदः। कथम्। रयिर्वा अन्नमेव एतत्सर्वं, किं तद्यन्मूर्तं च स्थूलं चामूर्तं च सूक्ष्मं च। मूर्तामूर्ते अत्त्रन्नरूपे अपि रयिरेव। तस्मात्प्रविभक्तादमूर्ताद्यदन्यन्मूर्तरूपं मूर्तिः सैव रयिरमूर्तेनाद्यमानत्वात्॥

तथाऽमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्वमेव यच्चाद्यम्। कथम्—

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते। यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदंतरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते॥६॥

अथादित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्यत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति, तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वांस्तत्स्थान्प्राणान्प्राच्यानंतर्भूतान्रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिनः संनिधत्ते संनिवेशयति आत्मभूतान्करोतीत्यर्थः। तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चांतरा दिशः कोणदिशोऽवान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान्सर्वदिक्स्थान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते। तदेतदृचाभ्युक्तम्॥७॥

स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्मत्वाच्च प्राणोऽग्निश्च स एवात्तोदयते उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आत्मसात्कुर्वन्। तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मंत्रेणाप्यभ्युक्तम्॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम्।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः॥८॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं जातवेदसं जातप्रज्ञानं परायणं सर्वप्राणाश्रयं ज्योतिः सर्वप्राणिनां चक्षुर्भूतं एकमद्वितीयं तपन्तं तापक्रियां कुर्वाणं, स्वात्मानं सूर्यं विज्ञातवन्तो ब्रह्मविदः। कोऽसौ यं विज्ञातवन्तः। सहस्ररश्मिरनेकरश्मिः शतधानेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः॥

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च। तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते। त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते। एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः॥९॥

यश्चासौ चंद्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणोऽत्तादित्यस्तदेकमेतन्मिथुनं ः
कथं प्रजाः करिष्यत इति, उच्यते— तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तां
र्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । चंद्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तद
न्यत्वाद्रयिप्राणमिथुनात्मक एवेत्युच्यते । तत्कथम् । तस्य संवत्सरस्य प्रजा
तेरयने मार्गौ द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे याभ
दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोक
न्विदधत् । कथं, तत् तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति । क्रिया
शेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्तं चेष्टापूर्ते इत्यादि कृतमेवोपासते नाह
नित्यं, ते चांद्रमसं चंद्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयिमन्नभूतं लो
मभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चांद्रमसस्य । ते तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्ते ः
लोकं हीनतरं वा विशन्तीति ह्युक्तम् । यस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेन
भिनिर्वर्तयन्ति चंद्रमिष्टापूर्तकर्मणैत ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थि
गृहस्थाः, तस्मात्स्वकृतमेव दाक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चंद्रं प्रतिपद्यन्ते । एष
वै रयिरन्नं यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चंद्रः ॥

**अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभि
जयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुन
वर्तन्त इत्येष निरोधः । तदेष श्लोकः ॥१०॥**

अथोत्तरेणायनेन प्रजापतेरंशं प्राणमत्तारमादित्यमभिजयन्ते । केन
तपसेंद्रियजयेन । विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषय
आत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तस्थुषश्चान्विष्याहमस्मीति विदित्वा आदित्यमभि
यन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति । एतद्वै आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाश्र
एतदमृतमविनाशि, अभयमत एव भयवर्जितं न चंद्रवत्क्षयवृद्धिभयवत् । एतः
रायणं परा गतिर्विद्यावतां कर्मिणां च ज्ञानवतामेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते यथे
केवलकर्मिण इति यस्मादेषोऽविदुषां निरोधः । आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वांस
नैते संवत्सरमादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि संवत्सरः कालात
अविदुषां निरोधः । तत्तत्रास्मिन्नर्थ एष श्लोको मंत्रः ॥

**पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥११॥**

पंचपादं पंचर्तवः पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य, तैरसौ पादैरि-भेरावर्तते । हेमंतशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयितृत्वा-तृत्वं तस्य । तं द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयोऽवयवा आकरणं वा यविकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं, दिवो द्युलोकात्पर ऊर्ध्वेऽर्धे स्थाने त्यस्यां दिवीत्यर्थः । पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ वान्य इम उ परे कालविदो विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपे चक्रे तगतिमति कालात्मनि षडरे षड्तुमत्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अपि-रा इव रथनाभौ निविष्टमिति । यदि पंचपादो द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्तचक्रः रः सर्वथापि संवत्सरः कालात्मा प्रजापतिश्चंद्रादित्यलक्षणो जगतः कारणम् ॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः क्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥१२॥

यस्मिन्निदं श्रितं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे त्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्यथोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकः । तस्य सात्मनः प्रजापतेरेको भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चंद्रमा, अपरो भागः शुक्लः क्लपक्षः प्राण आदित्योऽत्ताग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति, स्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्व-त । प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते यस्मात् । इतरे तु प्राणं न पश्यन्ती-दर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति । इतर इतरस्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति क्ले कुर्वन्तोऽपि ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते स्कंदन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते १३॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते अहोरात्रो प्रजापतिः पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्ववदेव, प्राणं हरात्मानं वा एते प्रस्कंदन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छि-ापनयन्ति । के । ये दिवाहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते थुनमाचरन्ति मूढाः । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासंगिकः । द्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वाद्रात्रौ भार्यागमनं

कर्तव्यमिति। अयमपि प्रासंगिको विधिः। प्रकृतं तूच्यते सोऽहोरात्रात्मव प्रजापतिर्व्रीह्यियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः एवं क्रमेण परिणम्य ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥१४

तदन्नं वै प्रजापतिः। कथम्। ततस्तस्माद्ध वै रेतो नृबीजं तत्प्रजाकारण तस्माद्योषिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति। तदेवं चंद्रादित्यमिथुनादिक्रमेण अहोरात्रान्तेनान्नरेतोद्वारेणमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते। तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

तत्रैवं सति ये गृहस्थाः 'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थौ निपातौ तत्प्रजापतेर्व्रतमृतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टं फलमिदम्। किम्। ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते। अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तदत्तकारिणां तेषामेवैष यश्चांद्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणो, येषां तपः स्नातकव्रतादीनि, ब्रह्मचर्यं ऋतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यम्। येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥१६॥
इति प्रथमः प्रश्नः ॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायणः प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो न चंद्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ तेषां केषामित्युच्यते— यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसंव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्मं कौटिल्यं वक्रभावोऽवश्यंभावि तथा न येषु जिह्मम्। यथा च गृहस्थानां क्रीडानर्मादिनिमित्तमनृतमवर्जनीयं तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते। माया नाम बहिरन्यथात्मानं प्रकाश्यान्यथैव कार्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा। मायेत्येवमादयो दोषा येष्वधिकारिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते तत्साधनानुरूपेणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्मवतां गतिः। पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चंद्रलक्षण इति ॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥

॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम्। तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वं चास्मिञ्शरीरेऽव-
ायितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

**अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ। भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते
र एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥१॥**

अथानंतरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ। हे भगवन्कत्येव देवाः
: शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते। कतरे बुद्धींद्रियकर्मेंद्रिय-
क्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः
नः कार्यकरणलक्षणानामिति ॥

**तस्मै स होवाच। आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी
ानश्चक्षुः श्रोत्रं च। ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य वि-
यामः ॥२॥**

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच। आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः
वीत्येतानि पंच महाभूतानि शरीरारंभकाणि वाङ्मनचक्षुः श्रोत्रमित्यादीनि
द्रेयबुद्धींद्रियाणि च। कार्यलक्षणाः करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं
श्याभिवदन्ति स्पर्धमाना अहंश्रेष्ठतायै। कथं वदन्ति। वयमेतद्बाणं कार्यकरण-
तमवष्टभ्य प्रासादमिव स्तंभादयोऽविशिथिलीकृत्य विधारयामो विस्पर्ष्टं
यामः। मयैवैकेनायं संघातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥

**तान्वरिष्ठः प्राण उवाच। मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रवि-
ातद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्दधाना बभूवुः ॥३॥**

तानेवमभिमानवतो वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान्। मा मैवं
मापद्यथ अविवेकतया अभिमानं मा कुरुत यस्मादहमेवैतद्बाणमवष्टभ्य विधार-
ा पंचधात्मानं प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधारयामि इत्युक्तवति
ास्मिंस्तेऽश्रद्दधाना अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति ॥

**सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते
ास्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रा-
ां सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं**

वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥४॥

स च प्राणस्तेषामश्रद्दधानतामालक्ष्य अभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इवेदमुत्क्रान्तवानिव सरोषान्निरपेक्षः। तस्मिन्नुत्क्रामति यदूत्तं तत् दृष्टांतेन प्रत्यक्षीकरोति तस्मिन्नुत्क्रामति सत्यथानंतरमेवेतरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्त उच्चक्रमिरे। तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्रातिष्ठन्त तूष्णीं व्यवस्थिता अभूवन्। तत्तत्र यथा लोके मक्षिका मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रतितिष्ठन्ति। यथायं दृष्टान्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं चेत्यादयस्त उत्सृज्याश्रद्दधानतां, बुद्ध्वा प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति ॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः। एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥५॥

कथम्— एष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति। तथैष सूर्यः सन्प्रकाशते तथैव पर्जन्यः सन्वर्षति। किंच मघवानिंद्रः सन्प्रजाः पालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि। एष वायुरावहप्रवहादिभेदः किं चैषा पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः सन्मूर्तमसदमूर्तं चामृतं च यद्देवानां स्थितिकारणम् ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्र ब्रह्म च ॥६॥

किंबहुना, अरा इव रथनाभौ श्रद्धादि नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राणे एव प्रतिष्ठितम्। तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मंत्रास्तत्साध्यश्च यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं चैष एव प्राणः सर्वम् ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे। तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥७॥

किंच— यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि, पितुर्मातुश्च प्रतिरूपः सन्प्रतिजायसे, प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वम्। सर्वदेहदेह्याकृतिच्छन्नः एकः प्राणः सर्वात्मासीत्यर्थः। तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरादिद्वारैर्बलिं हरन्ति, यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेषु अतस्तुभ्यं बलिं हरन्तीति युक्तम्। भोक्तासि यतस्त्वं तवैवान्यत्सर्वं भोज्यम् ॥

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा। ऋषीणां चरितं ।मथर्वांगिरसामसि ॥८॥

किंच देवानामिंद्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमो हविषां प्रापयितृतमः । णां नांदीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधान्नं सा देवप्रदानमपेक्ष्य प्रथमा ति । तस्या अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः । किंचर्षीणां चक्षुरादीनां ानामथर्वांगिरसां अंगिरसभूतानामथर्वणां तेषामेव "प्राणो वाथर्वा" इति श्रुतेः । तं चेष्टितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥

इंद्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता। त्वमंतरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं तिषां पतिः ॥९॥

किंच— इंद्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण, तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहरञ्जगत् । ौ च परि समंताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । तरिक्षेऽजस्रं चरसि उदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनंदरूपास्तिष्ठान्ति कामायान्नं ष्यतीति ॥१०॥

यदा पर्जन्यो भूत्वाभिवर्षसि त्वमथ तदान्नं प्राप्येमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां तीत्यर्थः । अथवा हे प्राण ते तवेमाः प्रजाः स्वात्मभूताः त्वदन्नसंवर्धिताः भेवर्षणदर्शनमात्रेण चानंदरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यास्तिष्ठन्ति । कामायें- तोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैकर्षिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः । वयमाद्यस्य दातारः पिता ातरिश्व नः ॥११॥

किंच—प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्यस्त्वं, स्वभावत शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राणैकर्षिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाग्निः ा सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । ो पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं मातरिश्व हे मातरिश्वनोऽस्माकम् । अथवा मातरिश्वनो वायोः पिता । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि ा शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥१२॥

किं बहुना, या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती। या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनुगता तनूः तां शिवां शान्तां कुरु, मोत्क्रमीरुत्क्रमणेनाशिवां मा कार्षीरित्यर्थः ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्। मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥१३॥

किं बहुना— अस्मिँल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किंचिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवेशिता रक्षिता। अतो मातेव पुत्रानस्मान् रक्षस्व पालयस्व। त्वन्निमित्ता हि ब्राह्मयः क्षात्र्यश्च श्रियस्तास्त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः। इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरेवेत्यवधृतम् ॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥ तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ। भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥१॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ। प्राणैः ह्येवं निर्धारिततत्त्वः उपलब्धमहिमापि संहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वं, अतः पृच्छामि। भगवन्कुतः कस्मात्कारणादेष यथावधृतः प्राणो जायते। जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेण आयात्यस्मिञ्शरीरे। किंनिमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थः। प्रविष्टश्च शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति। केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरादुत्क्रमत उत्क्रामति। कथं बाह्यमधिभूतमधिदैवतं चाभिधत्ते धारयति, कथमध्यात्ममिति धारयतीति शेषः ॥

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥२॥

एवं पृष्टस्तस्मै स होवाच आचार्यः। प्राण एव तावत् दुर्विज्ञेयत्वाद्विषमप्रश्नार्हः, तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छसि, अतोऽतिप्रश्नान्पृच्छसि। ब्रह्मिष्ठोऽ-

गीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदतस्तुष्टोऽहं, तस्मात्ते तुभ्यं अहं ब्रवीमि यत्पृष्टं शृणु ॥

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्शरीरे ॥३॥

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेष उक्तः प्राणो जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोक एषा पुरुषे शिरःपाण्यादिलक्षणे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते, तद्वदेतस्मिन्ब्रह्मण्येतत्प्राणाख्यं छायास्थानीयमनृतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुष आततं समर्पितमित्येतत् । 'छायेव देहे मनोकृतेन मनः संकल्पेच्छादिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतत् । वक्ष्यति हि 'पुण्येन पुण्यं' इत्यादि । 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति' इति च श्रुत्यंतरात् । आयात्यागच्छत्यस्मिञ्शरीरे ॥

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुंक्त एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥४॥

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्विनियुंक्ते । कथम् । एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेव यथायं दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण इतरान्प्राणांश्चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक्पृथगेव यथास्थानं संनिधत्ते विनियुंक्ते ॥

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥५॥

तत्र विभागः— पायूपस्थे पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् । अपानमात्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वंस्तिष्ठति संनिधत्ते । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्यां मुखनासिके मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । समानोऽशितं पीतं च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतत् हुतं भुक्तं पीतं चात्माग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति, तस्मादशितपीतेंधनादग्नेरौदर्यात् हृदयदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका आर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति । शीर्षण्यप्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपादिविषयप्रकाशा इत्यभिप्रायः ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥६॥

हृदि ह्येष पुंडरीकाकारमांसपिंडपरिच्छिन्ने हृदयाकाश एष आत्मा आत्मना संयुक्तो लिंगात्मा जीवात्मेत्यर्थः। अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशतमेकोत्तरशतं संख्यया प्रधाननाडीनां भवति। तासां शतं शतमेकैकस्याः प्रधाननाड्या भेदाः पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि, सहस्राणां द्वासप्ततिः, प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति। आसु नाडीषु व्यानो वायुश्चरति। व्यानो व्यापनात्। आदित्यादिव रश्मयो हृदयात्सर्वतोगामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते। संधिस्कंधमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्ये उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्मकर्ता भवति।

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥७॥

अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये ऊर्ध्वगा सुषुम्नाख्या नाडी तयैकयोर्ध्वः सन्नुदानो वायुः आपादतलमस्तकवृत्तिः संचरन्पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति। पापेन तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम्। उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः। पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यांतरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥८॥

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं बाह्यः प्राणः स एष उदयत्युद्गच्छति। एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं प्राणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्नित्यर्थः। तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा, पुरुषस्यापानमपानवृत्तिं अवष्टभ्याकृष्य वशीकृत्याध एवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः। अन्यथा हि शरीरं गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे वोद्गच्छेत्। यदेतदंतरा मध्ये द्यावापृथिव्योर्य आकाशस्तत्स्थो वायुराकाश उच्यते। मंचस्थवत्। स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः। समानस्यान्तराकाशस्थत्वसामान्यात्

सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्तिसामान्याद्व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥९॥

यद्बाह्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजःस्वभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीतः उत्क्रांतिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुषः उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्वाभाविकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्षुं विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथं, सहेंद्रियैर्मनसि संपद्यमानैः प्रविशद्भिर्वागादिभिः ॥

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः । सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥१०॥

मरणकाले यच्चित्तो भवति तेनैष जीवः चित्तेन संकल्पेनेंद्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेंद्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । तदा हि वदन्ति ज्ञातय उच्छ्वसिति जीवतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सन्सहात्मना स्वामिना भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुण्यपापकर्मवशाद्यथासंकल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नयति प्रापयति ॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥११॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येदं फलमैहिकमामुष्मिकं चोच्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीयते च्छिद्यते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतया अमृतोऽमरणधर्मा भवति । तदेतस्मिन्नर्थे संक्षेपाभिधायक एष श्लोको मंत्रो भवति ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥१२॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

उत्पत्तिं परमात्मनः प्राणस्यायतिमागमनं मनोकृतेनास्मिञ्शरीरे स्थानं स्थितिं च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च स्वाम्यमेव सम्राडिव प्राणवृत्तिभेदानां

पंचधा स्थापनम् । बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मं चैव चक्षुराद्याकारेणाव विज्ञायैवं प्राणममृतमश्नुत इति । विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रश्नार्थ समाप्त्यर्थम् ॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

॥ चतुर्थः प्रश्नः ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे क स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भ कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥१॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं परि माप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथेदानीं साध्य धनविलक्षणं अप्राणममनोगोचरमतींद्रियविषयं शिवं शान्तमविकृतमक्षरं स परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सबाह्याभ्यंतरमजं वक्तव्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते तत्र सुदीप्तादिवाग्नेः यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिंगा इव जायन्ते त चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुंडके । के ते सर्वे भावा अक्षराद्विस्फुलिंगा इव भज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति । किंलक्षणं वा तदक्षरमि एतद्विवक्षयाधुना प्रश्नानुद्भावयति—भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे शिरःपाण्यादिमति का करणानि स्वपन्ति स्वापं कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते । कानि चास्मिञ्जाग्र जागरणमनिद्रावस्थां स्वव्यापारं कुर्वन्ति । कतरः कार्यकरणलक्षणयोरेष दे स्वप्नान्पश्यति । स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शनान्निवृत्तस्य जाग्रद्वदन्तःशरीरे यद्दर्शनम् तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते, किंवा करणलक्षणेन केनचिदित्यभिप्रायः उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्नं निरायासलक्षणमनाबाधं सुखं कस्यैतद्भ वति । तस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नव्यापारादुपरताः सन्तः कस्मिन्नु सर्वे सम्यगेकी भूताः संप्रतिष्ठिताः । मधुनि रसवत्समुद्रप्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हाः प्रतिष्ठि भवन्ति संगताः संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थः । ननु न्यस्तदात्रादिकरणवत्स्वव्यापा रादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्वात्मन्यवतिष्ठन्त इत्येतद्युक्तं, कुतः प्राप्तिः सुषुप्तपुरु षाणां करणानां कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशंकायाः प्रष्टुः ? युक्तैव त्वाशंका । यस संहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परतंत्राणि च जाग्रद्विषये । तस्मात्स्वापेऽ

संहतानां पारतंत्र्येणैव कस्मिंश्चित्संगतिर्न्याय्येति। तस्मादाशंकानुरूप एव प्रश्नोऽयम्। अत्र तु कार्यकरणसंघातो यस्मिंश्च प्रलीनः सुषुप्तप्रलयकालयोः तद्विशेषं बुभुत्सोः स को नु स्यादिति कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति॥

तस्मै स होवाच। यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमंडल एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवति। तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानंदयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते॥२॥

तस्मै स होवाचाचार्यः। शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम्। यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्यादित्यस्य अस्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एतस्मिंस्तेजोमंडले तेजोराशिरूपे एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति, ताः मरीचयस्तस्यैवार्कस्य पुनः पुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते। यथायं दृष्टान्तः, एवं ह वै तत्सर्वं विषयेंद्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि, चक्षुरादिदेवानां मनस्तंत्रत्वात्परो देवो मनः तस्मिन्स्वप्नकाल एकीभवति, मंडले मरीचिवदविशेषतां गच्छति। जिजागरिषोश्च रश्मिवन्मंडलान्मनस एव प्रचरति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठते। यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन्स्वापकाले एष देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानंदयते न विसृजते न इयायते स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः॥३॥

सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेष्वेतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नयः प्राणा एव पंच वायवोऽग्नय इवाग्नयो जाग्रति। अग्निसामान्यं हि आह— गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः। कथमित्याह— यस्माद्गार्हपत्यादग्नेरग्निहोत्रकाले इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते। प्रणयनात्प्रणीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निः। तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः प्रणीयते इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां संचरत्यत आहवनीयस्थानीयः प्राणः। व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमाद्दक्षिणदिक्संबंधादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः॥

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमानः । इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥

अत्र च होता अग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिःश्वासावग्निहोत्राहुती नित्यं द्वित्वसामान्यादेव तेतावाहुती समं साम्येन शरीरस्थितिभावाय नयति वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाहुत्योर्नेतृत्वात् । कोऽसौ ? स समानः । अतश्च विदुषः स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव । तस्माद्विद्वान्नाकर्मीत्येवं मन्तव्य इत्यभिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपत इति हि वाजसनेयके । अत्र हि जाग्रति प्राणाग्निषूपसंहृत्य बाह्यकरणानि विषयांश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो ह वाव यजमानो जागर्ति । यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः कल्प्यते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः उदाननिमित्तत्वादिष्टफलप्राप्तेः । कथं, स उदानो एनं मनआख्यं यजमानं स्वप्नवृत्तिरूपादपि प्रच्याव्य अहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव अक्षरं ब्रह्म गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव, नाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ति प्राणाग्नयो वा जाग्रति । जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुषुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिगमनं, अतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते ॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥५॥

यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीति तत्राह— अत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्तेः एतस्मिन्नन्तराले एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि संहृतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिलक्षणं अनेकात्मभावगमनं अनुभवति प्रतिपद्यते ॥

ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुः, तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते ? स्वतंत्रो हि क्षेत्रज्ञः । नैष दोषः । क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वात् । न हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्ति वा । मनउपाधि-

तमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्च । उक्तं वाजसनेयके– 'स हि स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लायतीव' इत्यादि । तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातंत्र्यवचनं न्याय्यमेव । नउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येतेति केचित् । तन्न । त्यर्थापरिज्ञानकृता भ्रांतिस्तेषाम् । यस्मात् स्वयंज्योतिष्ट्वादिव्यवहारोऽपि आमो- ान्तः सर्वोऽविद्याविषय एव मनआद्युपाधिजनितः, 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रा- योऽन्यत्पश्येन्मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं श्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो मंदब्रह्मविदामेवेयमाशंका न त्वेकात्मविदाम् । न्वेवं सति 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इति विशेषणमनर्थकं भवति । अत्रो- यते । अत्यल्पमिदमुच्यते 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते' इत्यंतर्हृदयप- च्छेदे सुतरां स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येत । सत्यमेवं, अयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने वलतया स्वयंज्योतिष्ट्वेनार्धं तावदपनीतं भारस्येति चेन्न । तत्रापि 'पुरीतति डीषु शेते' इति श्रुतेः पुरीतन्नाडीसंबंधादत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्ट्वेनार्धभा- पनयाभिप्रायो मृषैव । कथं तर्हि 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इति । अन्यशा- त्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थैकत्वस्येष्टत्वात् । एको ह्यात्मा सर्ववेदा- ानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुत्सितश्च । तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मनः स्वयं- योतिष्ट्वोपपत्तिर्वक्तुं, श्रुतेर्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं त्वा सर्वमाभिमानं, नहि अभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्वैः डेतंमन्यैः । यथा हृदयाकाशे पुरीतति नाडीषु च स्वपतस्तत्संबंधाभावात्ततो विच्य दर्शयितुं शक्यत इत्यात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं न बाध्यते, एवं मनसि अविद्या- मकर्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्मनिमित्ता वासना अविद्यया अन्यद्वस्त्वंतरमिव श्यतः सर्वकार्यकरणेभ्यः प्रविविक्तस्य द्रष्टुर्वासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन यंज्योतिष्ट्वं सुदर्पितेनापि तार्किकेण न वारयितुं शक्यते । तस्मात्साधूक्तं मनसि लीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमयः स्वप्नान्पश्यतीति ॥

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वास- वासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव वा अविद्यया पश्यतीत्येवं न्यते । तथा श्रुतमर्थं तद्वासनया अनुशृणोतीव । देशदिगंतरैश्च देशांतरैर्दिगं- श्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीवाविद्यया । तथा दृष्टं चास्मिञ्जन्मनि दृष्टं च जन्मांतरदृष्टमित्यर्थः । अत्यंतादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं

चानुभूतं चास्मिञ्जन्मनि केवलेन मनसा, अननुभूतं च मनसैव जन्म अनुभूतमित्यर्थः। सच्च परमार्थोदकादि। असच्च मरीच्युदकादि। किं ब उक्तानुक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन्नेवं सर्वकरण मनोदेवः स्वप्नान्पश्यति ॥

स यदा तेजसाभिभूतो भवति। अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥६॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पित्ताख्येन तेजसा नाडी येन सर्वतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति, तदा सह करणैर्मन रश्मयो हृद्युपसंहृता भवन्ति। यदा मनो दार्वग्निवदविशेषविज्ञानरूपेण कृ शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति। अत्रैतस्मिन्काल एष मनआख्यो दे स्वप्नान्न पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा। अथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सु भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥

एतस्मिन्कालेऽविद्याकामकर्मनिबंधनानि कार्यकरणानि शान्तानि भवन्ति तेषु शान्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भ तीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते। एवं ह वै तत्सर्वं प आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥७॥

स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो वासा वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति। एवं यथा दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमा सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्य च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥८॥

किं तत्सर्वं— पृथिवी च स्थूला पंचगुणा तत्कारणं च पृथिवीमात्रा

गंधतन्मात्रा । तथापश्चापोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाकाशमात्रा च । स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्चेंद्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्शयितव्यं च । वाक्च वक्तव्यं च । हस्तौ च आदातव्यं च । उपस्थश्च आनंदयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गंतव्यं च । बुद्धींद्रियाणि कर्मेंद्रियाणि तदर्थाश्चोक्ताः । मनश्च पूर्वोक्तम् । मंतव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बोद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानलक्षणमंतःकरणम् । अहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनावदंतःकरणम् । चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिंद्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक् । तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन विधारयितव्यं संग्रथनीयम् । सर्वं हि कार्यकरणजातं पारार्थ्येन संहतं नामरूपात्मकमेतावदेव ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥९॥

अतः परं यदात्मरूपं जलसूर्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा, विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेति करणभूतं बुद्ध्यादि, इदं तु विजानातीति विज्ञानं कर्तृकारकरूपं तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थः । पुरुषः कार्यकरणसंघातोक्तोपाधिपूरणात्पुरुषः । स च जलसूर्यकादिप्रतिबिंबस्य सूर्यादिप्रवेशवज्जगदाधारशेषे परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥१०॥

तदेकत्वविदः फलमाह— परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इति । एतदुच्यते— स यो ह वै तत्सर्वैषणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम् । अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम् । अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम् । यत एवमतः शुभ्रं शुद्धं सर्वविशेषणरहितत्वात् । अक्षरं सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणममनोगोचरं शिवं शान्तं सबाह्याभ्यंतरमजं वेदयते विजानाति यस्तु सर्वत्यागी सोम्य, स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किंचित्संभवति । पूर्वमविद्यया असर्वज्ञ आसी-

रपुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति। तदस्मिन्नर्थ एष श्लोको मंत्रो भ उक्तार्थसंग्राहकः ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति य तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥११॥ चतुर्थः प्रश्नः ॥

विज्ञानात्मा, सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि पृथिव्यादीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे, तदक्षरं वेदयते यस्तु हे सो प्रियदर्शन, स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश आविशतीत्यर्थः ॥ इति चतुर्थः प्रश्न

॥ पंचमः प्रश्नः ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन ॐकारस्योपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ। स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्ये प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत। कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥

स यः कश्चिद्ध वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तदद्भुतं प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतत्। ॐकारमभिध्यायीत आभिमुख्येन चिंतयेत्। बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः, समाहितचित्तो भक्त्यावेशितब्रह्मभाव ओंकारे, आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः। सत्यब्रह्मचर्याहिंसाऽपरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः। कतमं वाव अनेके हि ज्ञानकर्मभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति, तेनोंकाराभिध्यानेन कतमं स लोकं जयति ॥

तस्मै स होवाच। एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥२॥

इति पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः। एतद्वै सत्यकाम। एतद्ब्रह्म परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोंकार एवोंकारात्मकमोंकारप्रतीकत्वात्। परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतींद्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसावगाहितुम्

ॐकारे तु विष्ण्वादिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीद-त्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैव आत्मप्राप्तिसाधनेनैव ॐकाराभिध्यानेकतरं परमपरं वा अन्वेति ब्रह्मानुगच्छति । नेदिष्ठं ह्यालंबनमोंकारो ब्रह्मणः ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥३॥

स यद्यप्योंकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति, तथाप्योंकाराभिध्यानप्रभावात् विशिष्टामेव गतिं गच्छति । एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतया ओंकारशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति । किं तर्हि यद्यप्येवमोंकारमेव एकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत, स तेनैव एकमात्राविशिष्टोंकाराभिध्यानेनैव संवेदितः संबोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसंपद्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि जगत्यां संभवन्ति । तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेव उपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋचः । ऋग्वेदरूपा हि ओंकारस्य प्रथमैकमात्रा अभिध्याता । तेन स तत्र मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन् तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति । योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥४॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोंकारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये संपद्यते एकाग्रतया आत्मभावं गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमंतरिक्षाधारं द्वितीयमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्तते ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥५॥

यः पुनरेतमोंकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेन ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकत्वेनाभिध्यायीत, तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन ह्यालंबनत्वं प्रकृतमोंकारस्य,॰ परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदश्रुतेः। ओंकारमिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येतान्यथा। यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेया त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन। स तृतीयमात्रारूपे तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति ध्यायमानो, मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादिवन्न पुनरावर्तते, किंतु सूर्ये संपन्नमात्र एव। यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति। एवं ह वा एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेन अशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम्। स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानां आत्मभूतः। स ह्यंतरात्मा लिंगरूपेण सर्वभूतानां, तस्मिन्हि लिंगात्मनि संहताः सर्वे जीवाः। तस्मात्स जीवघनः। स विद्वांस्त्रिमात्रोंकाराभिज्ञ एतस्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः। तदेतौ अस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ श्लोकौ मंत्रौ भवतः॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः।
क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कंपते ज्ञः॥६॥

तिस्रस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः। मृत्युमत्यः, मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यो मृत्युगोचरादनतिक्रांता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः। ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः। किंचान्योन्यसक्ता इतरेतरसंबद्धाः। अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषये एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ताः, न तथा विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता, नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः। किं तर्हि, विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु युक्तासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कंपते न चलति ज्ञो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओंकारस्येत्यर्थः। न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते। यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेण ओंकारात्मरूपेण दृष्टाः, स ह्येवं विद्वान्सर्वात्मभूत ओंकारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन्वा॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोंकारे-
ायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥७॥ इति
ाम: प्रश्नः ॥

सर्वार्थसंग्रहार्थो द्वितीयो मंत्रः— ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् ।
्भिरंतरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोक इति तृतीयं कवयो मेधा-
ो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोंकारेण साधनेना-
ह्मलक्षणं अन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोंकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं
ाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपंचविवर्जितं, अत एवाजरं
वर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव । यस्माज्जराविक्रियारहितमतोऽभयम् ।
ादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योंकारेणैवायतनेन गमनसाधने-
वेतीत्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥ इति पंचमः प्रश्नः ॥

॥ षष्ठः प्रश्नः ॥

**अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो
ुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं
ारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो
एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं
ारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि । क्वासौ पुरुष इति ॥१॥**

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह
ानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठत इत्युक्तम् । सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि
स्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्तत एवोत्पद्यत इति च सिद्धं भवति । नहि अकारणे
स्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च— 'आत्मन एष प्राणो जायते' इति ।
ाश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनंतरं
ं 'स सर्वज्ञः सर्वो भवति' इति । वक्तव्यं च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं-
यमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्व-
नेन तल्लब्ध्यर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोपादानार्थम् । हे भगवन्हिरण्यनाभो
तः कौसल्यायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्य
ृच्छ्यमानं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवात्मन्य-
ध्यारोपितकला यस्मिन्पुरुषे सोऽयं षोडशकलस्तं षोडशकलं हे भारद्वाज

पुरुषं वेत्थ विजानासि। तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमब्रवमुक्तवानस्मि. नाहं वेद यं त्वं पृच्छसीति। एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम्। यदि कथंचिदहमिमं, त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिषं निश्चितवानस्मि कथमत्यंतशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः। भूयोऽप्यप्रत्ययमिवालक्ष्य प्रत्याययितुमब्रवम्। समूलः सह मूलेन वै एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन् योऽनृतमयथाभूतार्थमभिवदति स परिशुष्यति शोषमुपैति, इहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति। यत एवं जाने तस्मान्नार्हाम्यहमनृतं वक्तुं मूढवत्। स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं व्रीडितो रथमारुह्य प्रवव्राज प्रगतवान्यथागतमेव। अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या वक्तव्यैव अनृतं च न वक्तव्यं सर्वास्वप्यवस्थास्वित्येतत्सिद्धं भवति। तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शल्यमिव स्थितं, क्वासौ वर्तते विज्ञेयः पुरुष इति॥

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति॥२॥

तस्मै स होवाच। इहैवान्तःशरीरे हृदयपुंडरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो, न देशान्तरे विज्ञेयो, यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति॥

षोडशकलाभिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति, तदुपाधिकलाध्यारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते प्राणादीनाम्। अत्यंतनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽध्यारोपमंतरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाः। चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगात् घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे। घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीत्यपरे। चैतन्यं भूतधर्म इति लोकायतिकाः॥

अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते। 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव

आदिश्रुतिभ्यः । स्वरूपव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचाराद्यथा यथा
यः पदार्थो ज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभि-
ारित्वम् । वस्तुतत्त्वं भवति किंचिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम् । रूपं च दृ-
ते न चास्ति चक्षुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेयं, न ज्ञानं व्यभिचरति
दाचिदपि ज्ञेयम् । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति
यं नाम भवति कस्यचित् । सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्
ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेत् । न । ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञे-
भिव्यंजकत्वात् स्वव्यंग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् अप्रतीतिषु वस्तुषु
ुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न ह्यंधकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः
क्यः कल्पयितुं अवैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति
येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यते इति वक्तव्यं वैनाशिकेन । तदा
ावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभाव इति चेन्न । अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । अभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युप-
म्यते वैनाशिकैर्नित्यश्च । तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात् । तदभा-
स्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव, न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च
ानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे किंचिन्नश्छिन्नम् । अथा-
ावो ज्ञेयोऽपि सञ्ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं
ज्ञानव्यतिरिक्तं, न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न । शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः ।
यज्ञानयोरेकत्वं चेदभ्युपगम्यते, ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं, न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानमिति
शब्दमात्रमेव तत्—वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वत्—
भ्युपगम्यते । ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा ।
याभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्य इति चेन्न । सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात् । वैनाशिकै-
भ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि ज्ञानास्तित्वम् । तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य
निवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञे-
व्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् । न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा
तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि । ज्ञानस्य स्वाज्ञेयत्वे तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति
त्पक्षेऽतिप्रसंग इति चेन्न । तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य । यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्य-
त्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः, न

तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः । ज्ञानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वाभाव इति चेत्सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु । किं तन्निबर्हणेनास्माकम् । अनवस्थादोषश्च ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् अवश्यं च वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् । स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेनानवस्था अनिवार्या । समान एवायं दोष इति चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवित्रादिजलादिप्रतिबिंबवत् अनेकधावभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेहेदमुच्यते ।

ननु श्रुतेरिहैवांतःशरीरे परिच्छिन्नः कुंडबदरवदुच्यत इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात् । नहि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणश्रद्धादीनां कलानां कर्तृत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुंडबदरमिवाभ्यंतरीकुर्यात्, बीजवृक्षवत्स्यादिति चेत् । यथा बीजकार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यंतरीकरोत्याम्रादि, तद्वत्पुरुषमभ्यंतरीकुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न, अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजात् वृक्षफलसंवृतान्यन्यान्येव बीजानि, दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यंतरीकृतः श्रूयते । बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं, निरवयवश्च पुरुषः, सावयवाः कलाः शरीरं च । एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं, किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य । तस्मादसमानो दृष्टान्तः । किं दृष्टान्तेन, वचनात्स्यादिति चेन्न । वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते । किं तर्हि ? यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादंतःशरीर इत्येतद्वचनं 'अंडस्यान्तर्व्योम' इतिवद् द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिंगैरंतःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात्र । अत उच्यतेऽन्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणः सन्कुंडबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि, किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः ॥

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तः पुरुषविशेषणार्थः कलानां स चान्यार्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते—

स ईक्षांचक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥३॥

चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भा

ईक्षांचक्र ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः सृष्टिफलक्रमादिविषयम् । कथमि-
ञ्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव, कस्मिन्वा
रि प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥

ननु आत्माऽकर्ता प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं
तंते महदाद्याकारेण । तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातंत्र्येणेक्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं,
वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्तरि सतीश्वरेच्छानुवर्तिषु वा परमा-
सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपप-
। न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकारी आत्मनोऽनर्थं कुर्यात् । तस्मात्पुरुषार्थेन
जनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं स
ंचक्र इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत् । न आत्मनो
क्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो
क्तृत्वं, तद्वद्वेदवादिनामीक्षापूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वा-
परिणामात् आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तं चिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः,
स्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वे-
दिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसंग इति
। एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमात् ।
द्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आत्मनो बंधमोक्षादिशास्त्र-
संव्यवहाराय । परमार्थतोऽनुपाधिकृतं च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वता-
बुद्ध्यनवगम्यं ह्यजमभयं शिवमिष्यते । न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रिया-
कफलं वा स्याद्द्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे
त्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वा आगमबाह्यत्वात्पुनस्ततस्त्रस्यन्तः परमा-
एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति । तत्त्वान्तरं च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतं
कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते । तथेतरे तार्किकाः
ख्यैः । इत्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनातः आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यविरुद्ध-
ार्थदर्शित्वात्परमार्थतत्त्वात् दूरमेवापकृष्यन्ते । अतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थ-
वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किंचि-
यतेऽस्माभिः, न तु तार्किकवत्तात्पर्येण । तथैतदत्रोक्तम्— "विवदत्स्वेव
क्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित् ॥"

किंच भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । [illegible]
ज्जात्यंतरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न
प्रधानं तु कर्त्रेव न भोक्त्रीति । ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव, स च स्वा
विक्रियते भुंजानो न तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन
यते । अतोऽनेकमशुद्धमचेतनं चेत्यादिधर्मवत् तद्विपरीतः पुरुषः । नासौ
वाङ्मात्रत्वात् । प्राग्भोगोत्पत्तेः केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम
भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते, निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषापेतश्चिन्मात्र
भवतीति चेत्, महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधान
पेणावतिष्ठत इत्यस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुष
शिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव आत्मपुरुष इति
न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । अथ भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया पर
तेन भोगः पुरुषस्येति चेत् । न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्त्वाद्भोग
प्रसंगः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेत् औष्ण्याद्यसाधारणध
अग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्युगपद्भोक्तृत्व
चेन्न । प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्[illegible]
उपपद्यते । प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरु
चैतन्यप्रतिबिंबोदयादविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेत् । पुरुषस्य वि
भावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् । भोगरूपश्चेदनर्थः पुरुषस्य नास्ति यदा नि
षत्वात्पुरुषस्य, कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयते ? अविद्याध्यारोपित
पनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव, न कर्ता,
कर्त्रेव न भोक्तृ, परमार्थसद्वस्त्वंतरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पना आगमबाह्या
निर्हेतुका चेति नादर्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्य
चेन्न । अभावात् । सत्सु हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रण
मनर्थकं सार्थकं वेति विकल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्त्रयो वि
सन्ति । तदभावे एवं विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणा
भ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च विकल्पानुपपत्ति
शास्त्रं 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि । शास्त्रप्रणयना
पत्तिं चाहान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इ

ास्तरतो वाजसनेयके । अत्र च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्य । ातो न तार्किकवादभटप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषये इति । तेन अविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वात् ब्रह्मणः ृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः, परैरुक्त आत्मानर्थ- र्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तारि भृत्ये उपचारात् जा कर्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । स ईक्षांचक्र इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभू- ायाः । तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न संभवति । इह तु अ- तनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बंधमोक्षा- फलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तु पपन्ना ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनः । न्नमन्नाद्वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥४॥

ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं, स पुरुष उक्तप्रकारे- क्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारं अंतरात्मानमसृजत सृष्टवान् । तः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्मफलोपभोग- ाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं शब्दगुणम् । वायुः स्वेन ार्शगुणेन शब्दगुणेन च विशिष्टः द्विगुणः । तथा ज्योतिः स्वेन रूपेण पूर्वाभ्यां विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथा आपो रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्व- गानुप्रवेशेन च चतुर्गुणाः । तथा गंधगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पंचगुणा पृथिवी । था तैरेव भूतैरारब्धमिंद्रियं द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्थं च दशसंख्यम् । स्य चेश्वरमंतःस्थं संशयविकल्पादिलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां कार्यं कारणं च ष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नं, ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्यं सामर्थ्यं बलं र्वकर्मप्रवृत्तिसाधनं तद्वीर्यवतां च प्राणिनां तपो विशुद्धिसाधनं संकीर्यमाणानाम् । त्रास्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वांगिरसः । ततः र्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां फलम् । तेषु च लोकेषु सृष्टानां ाणिनां नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादि- षबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचंद्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा ा च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् ॥

स यथेमा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परि षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥५॥

कथं ? स दृष्टान्तः। यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्य णाः, समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः, समुद्रं प्राप्य अदर्शनं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति। तासां चास्तं गतानां भिद्येते नामरूपे गंगायमुनेत्यादिलक्षणे। तदभेदेन समुद्र इत्येवं प्रोच्यते नामरू एवं यथायं दृष्टान्तः, उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य। यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वत षोडश प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा, नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽ भावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः, पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभा तथैवास्तं गच्छन्ति। भिद्येते चासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपं च म्। भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं तत् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मवि एवं विद्वान्गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितासु कामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्यु गमेऽकलत्वादेवामृतो भवति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥

अरा इव रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्र तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः। कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्प त्तिस्थितिलयकालेषु, तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात्पु शयनाद्वा वेद जानाति। यथा हे शिष्या मा वो युष्मान्मृत्युः परि परिव्यथयतु। न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्युनिमित्तां व्यथामापन्ना दुःखिन स्थ। अतस्तन्मा भूत् युष्माकमित्यभिप्रायः ॥

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद। नातः परमस्तीति ॥७॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत्। नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृष्टतरं वेदितव्यम्।

त्कवान् शिष्याणां अविदितशेषास्तित्वाशंकानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजननार्थं च ॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं ।रयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥८॥ इति षष्ठः श्नः ॥

ततस्ते शिष्या गुरुणानुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्क्रयमपश्यन्तः ; कृतवन्त इत्युच्यते— अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः पुष्पांजलिप्रकिरणेन णेपातेन च शिरसा । किं ऊचुरित्याह— त्वं हि नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य द्यया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरणस्याभयस्य । यस्त्वमेवास्माकमविद्यायाः परीतज्ञानात् जन्मजरामरणरोगदुःखादिग्राहादपारादविद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परं पुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयस्यस्मानित्यतः पितृत्वं ास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयतिःतथापि पूज्यतमो लोके । किमु वक्तव्यमात्यंतिकाभयदातुरित्यभिप्रायः । नमः परम-षिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः । नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥ ते षष्ठः प्रश्नः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य ।शंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरै-स्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः ान्तिः ॥

॥ इति अथर्ववेदीया प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

गौडपादीयकारिकासहिता

मांडूक्योपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टु सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि धिषणोद्भासितान्कामजन्यान् ॥
पीत्वा सर्वान्विशेषान्स्वपिति मधुरभुङ्मायया भोजयन्नो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥१॥
यो विश्वात्मा विधिजविषयान्प्राश्य भोगान्स्थविष्ठान्
पश्चाच्चान्यान्स्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ॥
सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा
हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥२॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमि प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्संबंधाभिधेय प्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते संबंधाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवे भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रकरणव्याचिख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि ॥

तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिव्यंजकत्वेनाभिधेयसंबद्धं शास्त्रं पारंपर्येण विशिष्ट संबंधाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते—रोगार्तस्येव रोग निवृत्तौ स्वस्थता । तथा दुःखात्मकस्यात्मनो द्वैतप्रपंचोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभाव प्रयोजनम् । द्वैतप्रपंचस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्मविद्या प्रकाशनाय अस्यारंभः क्रियते । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'यत्र वा अन्यदि

प्रात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन ं पश्येत्केन कं विजानीयात्' इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदोंकार-र्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानं आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् । यस्य द्वैत-पंचस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः, स्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथा अद्वैतस्यापि तथ्यप्रसंगप्राप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणम् । अद्वैतस्य तथात्व-तिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि सन्ति, तेषामन्योन्य-रोधित्वादतथार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् ॥

आगमप्रकरणम् ॥१॥

कथं पुनरोंकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति । उच्यते—ओमित्येतत्' 'एतदालंबनम्' 'एतद्वै सत्यकाम' 'ओमित्यात्मानं युंजीत' 'ओमिति ह्म' 'ओंकार एवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्या-पदं अद्वय आत्मा परमार्थः सन्प्राणादिविकल्पस्यास्पदं यथा, तथा सर्वोऽपि ाक्प्रपंचः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओंकार एव । स चात्मस्वरूपमेव । तदभि-ायकत्वात् । ओंकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधान-यतिरेकेण नास्ति । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' "तदस्येदं वाचा तंत्या ामभिर्दामभिः सर्वं सितम्" "सर्वं हीदं नामनि" इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत ाह—

हरिः ॐ । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भवि-ष्यदिति सर्वमोंकार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव ॥१॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्य-तिरेकात् । अभिधानस्य चोंकाराव्यतिरेकादोंकार एवेदं सर्वम् । परं च ब्रह्माभि-धानाभिधेयोपायपूर्वकमवगम्यत इत्योंकार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्य अ-क्षरस्य ओमित्येतस्योपव्याख्यानम् । ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं ाकथनमुपव्याख्यानं, प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्तदप्योंकार एवोक्तन्यायतः । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं कार्याधि-गम्यं कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योंकार एव ॥

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ओमि मिदं सर्वमित्यादि । अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्ये अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा ह्यभिधानतंत्राभिधेय रिति अभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशंका स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च मभिधानाभिधेययोः एकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापयंस्तद्विलक्षणं ब्रह्म तेति । तथा च वक्ष्यति 'पादा मात्रा मात्राश्च पादाः' इति । तदाह—

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्तमोंकारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म । तच्च ब्रह्म भिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति— अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति अयमात्मेति । मात्मा ओंकाराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गौ त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधन शब्दः । तुरीयस्य तु पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः स्थूल श्वानरः प्रथमः पादः ॥३॥

जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो बहिर्विषयेव प्रज्ञा यस्य अविद्याकृतावभासत इत्य तथा सप्तांगान्यस्य 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव इत्यग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेन आहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्तांग यस्य स सप्तांगः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य । बुद्धींद्रियाणि कर्मेंद्रियाणि दश, वायवश्च प्राणादयः पंच, मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति, मुखानीव मुख तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्द न्स्थूलान्विषयान्भुंक्त इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणामनेकधा नयनात् वैश्वान यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो, विश्वानर एव वैश्वानरः । स पिंडात्मा अनन्यत्वात् । स प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधिगम प्राथम्यमस्य । कथं 'अयमात्मा ब्रह्म' इति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्र

द्युलोकादीनां मूर्धाद्यंगत्वमिति ? नैष दोषः । सर्वस्य प्रपंचस्य साधिदैविकस्य अनेनात्मना चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं च सति सर्वप्रपंचोपशमेऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्थश्चात्मैको दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि चात्मनि । 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादिश्रुत्यर्थ उपसंहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा सांख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात् । तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो विशेषो न स्यात् । सांख्यादिदर्शनेनाविशेषात् । इष्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेवास्य आध्यात्मिकस्य पिंडात्मनो द्युलोकाद्यंगत्वेन विराडात्मनाधिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्तांगत्ववचनम् । 'मूर्धा ते व्यपतिष्यत्' इत्यादिलिंगदर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तं चैतन्मधुब्राह्मणे— 'यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्' इत्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्विशेषत्वात् । एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति— सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतमिति ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥४॥

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्येति स्वप्नस्थानः । जाग्रत्प्रज्ञा अनेकसाधना बहिर्विषयेवावभासमाना मनःस्पंदनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते । तन्मनः तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षं अविद्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जाग्रद्वदवभासते । तथा चोक्तं– 'अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय' इति । तथा 'परे देवे मनस्येकी भवति' इति प्रस्तुत्य 'अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति' इत्याथर्वणे । इंद्रियापेक्षयाऽन्तस्थत्वान्मनसः तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्य इत्यंतःप्रज्ञः । विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः । विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समानमन्यत् । द्वितीयः पादस्तैजसः ॥

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योः तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं यत्र

सुप्त इत्यादि विशेषणम् । अथवा, त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्ष
स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभजते । यत्र यस्मिन्स्थाने काले वा सु
न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति । न हि सुषुप्ते पूर्वयो
अन्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्तं स्था
मस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पंदितं द्वैतजातम् । तथा रू
परित्यागेनाविवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमिवाहः सप्रपंचकमेकीभूतमित्युच्यते । अ
एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पंदनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव । सेयमवस्थाऽविवेकरू
त्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं सर्वं घनमि
तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एवशब्दान्न जात्यंतरं प्रज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः । मनः
विषयविषय्याकारस्पंदनायासदुःखाभावात् आनंदमय आनंदप्रायो नानंद एव
अनात्यंतिकत्वात् । यथा लोके निरायासस्थितः सुख्यानंदभुगुच्यते । अत्यंतान
यासरूपा हीयं स्थितिरनेनात्मनानुभूयत इत्यानंदभुक् । 'एषोऽस्य परम आनंद
इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोधं चेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधलक्षणं
चेतो द्वारं मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्यज्ज्ञातृत्वं सर्व
विषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा
प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति
इति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥६॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येश्वर ईशिता, नैतस्माज्जात्यंतरभूतोऽन्येषामिव । 'प्राणबंधनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतेः अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी अंतरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां यमयिता नियंताऽप्येष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य । यत एवं, प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

अथ गौडपादीयकारिकाः ।

बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यंतःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥१॥

अत्र एतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । बहिःप्रज्ञ इति । पर्यायेण ॰स्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसंधानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं ॰द्धत्वमसंगत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यंतस्तु तैजसः ।
आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥२॥

जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः—दक्षि॰ ॰क्षीति । दक्षिणमक्ष्येव मुखं, तस्मिन्प्राधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽनुभूयते । ॰इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति श्रुतेः । इंधो दीप्तिगुणो वैश्वा॰ ॰र आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टैकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः ॰त्रज्ञो दक्षिणेऽक्षण्यक्ष्णोर्नियंता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न । स्वतो भेदानभ्युपगमात् । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुतेः । "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ॰र्वक्षेत्रेषु भारत" । 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्' इति स्मृतेश्च । ॰र्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र विशेषेण निर्देशो ॰श्वस्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव स्मरन्मनस्यंतः स्वप्न इव ॰देव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र तथा स्वप्ने । अतो मनस्यंतस्तु ॰जसोऽपि विश्व एव । आकाशे च हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो ॰नप्रज्ञ एव भवति । मनोव्यापाराभावात् । दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पंदितं ॰दभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानम् । 'प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्ते' इति ॰ुतेः । तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात् । 'लिंगं मनः' 'मनोमयोऽयं पुरुषः' ॰त्यादिश्रुतिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते, तदात्मकानि करणानि भवन्ति, ॰थमव्याकृतता ? नैष दोषः । अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । यद्यपि ॰ाणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य, तथापि पिंडपरिच्छिन्नविशेषाभिमान॰ ॰नरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवताम् । यथा ॰ाणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृतः, तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषा-

पत्तावव्याकृतता समाना प्रसवबीजात्मकत्वं च । तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थ परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणां च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभू प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्नेवास्मिन्नुक्तहेतुसत्त्वाच्च । कथं प्राणशब्दत्व व्याकृतस्य ? 'प्राणबंधनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतेः । ननु तत्र 'सदेव सोम्य' इति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं तत्र तथापि जीवप्रसवबीजात्मकत्वमपरित्यज प्राणशब्दत्वं सतः सच्छब्दवाच्यता च । यदि हि निर्बीजरूपं विवक्षितं ब्र अभविष्यत् 'नेति नेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अ दितात्' इत्यवक्ष्यत् । "न सत्तन्नासदुच्यते" इति स्मृतेः । निर्बीजतयैव चेत्स प्रलीनानां संपन्नानां सुषुप्तिप्रलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः । बीजाभावाविशेषात् । ज्ञानदाह्यबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्य प्रसंगः । तस्मात्सबीजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः, सर्वश्रुतिषु च का णत्वव्यपदेशः । अत एव 'अक्षरात्परतः परः' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'य वाचो निवर्तन्ते' 'नेति नेति' इत्यादिना बीजत्वापनयनेन व्यपदेशः । तामबी वस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसंबंधरहितां पारमार्थि पृथग्वक्ष्यति । बीजावस्थापि न किंचिदवेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्शनाद्देहेऽ भूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
आनंदभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥३॥
स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।
आनंदश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥४॥

उक्तार्थौ श्लोकौ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुंजानो न लिप्यते ॥५॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलप्रविविक्तानंदाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसंधानात् द्रष्टृत्वावि षाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयाऽनेकधा भिन्नं स भुंजानो लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः

। हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।
सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून्पुरुषः पृथक् ॥६॥

सतां विद्यमानानां स्वेन अविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विश्वजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः । वक्ष्यति च— "वंध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया पि जायते" इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणोऽव्यवहार्यस्य ग्रहणद्वारावादसत्त्वप्रसंगः । दृष्टं च रज्जुसर्पादीनां अविद्याकृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वात्मना सत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते नचित् । यथा रज्ज्वां प्राक्सर्पोत्पत्तेः रज्ज्वात्मना सर्पः सन्नेवासीत्, एवं सर्वावानामुत्पत्तेः प्राक्प्राणबीजात्मनैव सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति— 'ब्रह्मेदम्' 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इति । अतः सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशूनंशव इव चेश्चिदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवमनुष्यतैर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोंशवो ये तान्पुरुषः पृथक्सृजति विषयभाववेलक्षणानग्निविस्फुलिंगवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरान्सर्वभावाप्राणो बीजात्मा जनयति, 'यथोर्णनाभिः' 'यथाऽग्नेर्विस्फुलिंगाः' इत्यादिश्रुतेः ॥

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिंतकाः ।
स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिंतका मन्यन्ते न तु परमार्थचिंतकानां सृष्टावादर इत्यर्थः । 'इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खंडशश्छिन्नं पतितं पुनरुत्थितं च पश्यतां तत्कृतमायादिसतत्त्वचिंतायामादरो भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविकासः, तदारूढमायाविसमश्च तत्स्थः प्राज्ञतैजसादिः, सूत्रतदारूढाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो मायाच्छन्नोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिंतायामेवादरो मुमुक्षूणामार्याणां, न निष्प्रयोजनायां सृष्टौ आदर इत्यतः सृष्टिचिंतकानामेवैते विकल्पा इत्याह— स्वप्नमायासरूपेति । स्वप्नसरूपा मायासरूपा चेति ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।
कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिंतकाः ॥८॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसंकल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः संकल्पनामात्र नातिरिक्तम् । कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।
देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥९॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अनयोः पक्षयोर्दूष स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षाण का स्पृहेति । न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभ शक्यं वक्तुम् ॥

उपनिषत् ।

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययस पशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥

चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह— नान्तःप्रज्ञमित्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव दिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत् । न । मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तः नहि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः शुक्तिकारज्जुस्थाणूषरादि वस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् । एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पा यस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याय्यत्वमुदकाधारादेरिव प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः । न हि सदस शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभाक् अवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्व दिवत् । आत्मनो निरुपाधिकत्वात् गवादिवन्नापि जातिमत्त्वं उ सामान्यविशेषाभावात् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवदविक्रियत्व गुणवत्त्वं नीलादिवन्निर्गुणत्वात् । अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । दिसमत्वान्निरर्थकत्वं तर्हि । न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्मतृष्ण तुत्वाच्छुक्तिकावगम इव रजततृष्णायाः । नहि तुरीयस्यात्मत्वावगमे

तृष्णादिदोषाणां संभवोऽस्ति । न च तुरीयस्यात्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तत्सत्यम् । स आत्मा' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादीनाम् । सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तः । तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजांकुरस्थानीयम् । अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाह— नान्तःप्रज्ञमित्यादि ॥

नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्यो अन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत् त्र्यवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् । 'तत्त्वमसि' इतिवत् । यदि हि त्र्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा । रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा, तदा अंतःप्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेव आत्मन्यनर्थप्रपंचनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यम् । रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य । येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां छेद्यावयवसंबंधवियोगव्यतिरेकेण अन्यतरावयवेऽपि च्छिदिर्व्याप्रियत इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतमसोः विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमोनिवृत्तिफलावसानं छिदिरिवच्छेद्यावयवसंबंधविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना, तदा नांतरीयकं घटविज्ञानं न तत्प्रमाणफलम् । नच तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्य अनुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अंतःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति— "ज्ञाते द्वैतं न विद्यते" इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसंगात् द्वैतानिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैव आत्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥

नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः। न बहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषे भयतःप्रज्ञमिति जागरितस्वप्नयोरंतरालावस्थाप्रतिषेधः। न प्रज्ञानघ सुप्तावस्थाप्रतिषेधः। बीजभावाविवेकरूपत्वात्। न प्रज्ञमिति युगपत प्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः। नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः। कथं पुनरंतःप्रज्ञत्व त्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इत्युच्य स्वरूपाविशेषेऽपि इतरेतरव्यभिचारादसत्यत्वं रज्ज्वादाविव सर्पधारा तभेदवत्। सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वम्। सुषुप्ते व्यभि चेन्न। सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात्। 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो इति श्रुतेः। अत एवादृश्यम्। यस्माद्दृश्यं तस्मादव्यवहार्यम् कर्मेन्द्रियैः। अलक्षणमलिंगमित्येतदननुमेयमित्यर्थः। अतएवाचिंत्यम एवाव्यपदेश्यं शब्दैः। एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेक एव त्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम्। अथवा एक आत्मप्रत्य प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम्। 'आत्मेत्येवे इति श्रुतेः। अंतःप्रज्ञत्वादिस्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः। प्रपंचोप जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते। अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भे रहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते। प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात्। स विज्ञेय इति। प्रतीयमानसर्पभूछिद्रदंडादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तः मसि' इत्यादिवाक्यार्थ आत्मा 'अदृष्टो द्रष्टा' 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या। ज्ञाते द्वैताभाव

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

कारिकाः।

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः।
अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥१०॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति। दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवत ताद्विज्ञाननिमित्तत्वात् दुःखनिवृत्तेः। अव्ययो न व्येति स्वरूपान्न व्य न च्यवते इत्येतत्। कुतः। यस्मादद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पवन्मृषात्व एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्व्यापी स्मृतः॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥११॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथात्म्यावधारणार्थम् । ार्य क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथा-हणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ बद्धौ संगृहीताविष्येते । ाज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । तो द्वौ तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यतो न विद्येते न भवत इत्यर्थः ॥

नात्मानं न परं चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।
प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥१२॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ ंधौ न सिध्यत इति? यस्मादात्मानं विलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं वेद्यं बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो न किंचन संवेत्ति, यथा विश्वतैजसौ, ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसा अन्य-थाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्या-भावात् सर्वदा सदेवेति भवति । सर्वं च तत् दृक्चेति सर्वदृक्तस्मान्न तत्त्वा-ग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवाभावः । न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनमन्यथाप्रकाशनं वा संभवति । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः । अथवा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृगाभासस्तुरीय एवेति सर्वदृक्सदा । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिश्रुतेः ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।
बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥१३॥

निमित्तान्तरप्राप्ताशंकानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वे कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ता आशंका निवर्त्यते । यस्माद्बीज-निद्रायुतः, तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य बीजम् । सा बीजनिद्रा । तया युतः प्राज्ञः । सदा दृक्स्वभावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा बीज-निद्रा तुर्ये न विद्यते । अतो न कारणबंधस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।
न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तत्त्वाप्रति तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वतैजसौ । अतस्तौ कार्यब इत्युक्तौ । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितया केवलयैव निद्रया युत इति कारणबद्ध नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात्सवितरीव तमः । कार्यकारणबद्ध इत्युक्तस्तुरीयः ॥

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।
विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥१५॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते— स्वप्नजागरितयोरन्यथ सर्प इव गृह्णतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति । निद्रा तत्त्वमजानतास्तिसृष्ववस्थासु स्वप्ननिद्रयोः तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणप्रा गुणभूता निद्रेति तास्मिन्विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये तु स्थाने तत्त्वाज्ञ निद्रैव केवला विपर्यासः । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोः अन्यथाग्रह लक्षणविपर्यास कार्यकारणबंधरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे तुरीयं प तदोभयलक्षणं बंधनं तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥१६॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण बी अन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन, मम पुत्रोऽयं नप्ता क्षेत्रं गृहं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽहम तश्चानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि पश्यन्सुप्तो, यदा वेदान्तार्थतत्त्व परमकारुणिकेन गुरुणा 'नास्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किं तु तत्त्वमसि' इ बोध्यमानो तदैवं प्रतिबुध्यते । कथं? नास्मिन्बाह्यमाभ्यंतरं वा जन्म विकारोऽस्त्यतोऽजं 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' इति श्रुतेः । सर्वभावविका मित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोबीजं निद्रा विद निद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयम् । अत एवास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वादन्यथाग्र यस्माच्चानिद्रमस्वप्न तस्मादजमद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥

प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥१७॥

प्रपंचनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपंचे कथमद्वैतमिति । उच्यते—
मेवं स्यात्प्रपंचो यदि विद्येत । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान्न तु स विद्यते ।
मानश्चेन्निवर्तेत, न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रांतिबुद्ध्या कल्पितः सर्पो
मानः सन्विवेकतो निवृत्तः । नैव माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शिनां चक्षु-
पगमे विद्यमाना सती निवृत्ता । तथेदं प्रपंचाख्यं मायामात्रं द्वैतं रज्जुवन्माया-
च्चाद्वैतं परमार्थतः । तस्मान्न कश्चित्प्रपंचः प्रवृत्तो निवृत्तो वास्तीत्यभिप्रायः ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥१८॥

ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निवृत्त इत्युच्यते—विकल्पो
नेवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथायं प्रपंचो मायारज्जुसर्पवत्तथायं
ष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तः । अत उपदेशादयं
दः— शिष्यः शास्ता शास्त्रमिति । उपदेशकार्ये तु ज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते
मार्थतत्त्वे, द्वैतं न विद्यते ॥

उपनिषत् ।

**सोऽयमात्माध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार
कारो मकार इति ॥८॥**

अभिधेयप्रधान ओंकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमात्मा अध्यक्ष-
अक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमि-
ाह । ओंकारः । सोऽयमोंकारः पादशः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्राम-
कृत्य वर्तत इत्यधिमात्रम् । कथं? आत्मनो ये पादाः ते ओंकारस्य मात्राः ।
स्ताः । अकारः उकारो मकार इति ॥

**जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह
सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥९॥**

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओंकार-
ाकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह— आप्तेः । आप्तिर्व्याप्तिः,
कारेण सर्वा वाग्व्याप्ता । "अकारो वै सर्वा वाक्" इति श्रुतेः । तथा वैश्वा-
रण जगत् । "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः"

इत्यादिश्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम । आदिरस्य वि
इत्यादिमत् । यथैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरः । तस्माद्वा सामा
दकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह—आप्नोति ह वै सर्वान्कामाना
प्रथमश्च भवति महतां, य एवं वेद, यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सा
न्येनेत्याह—उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारः । तथा तैजसो विश्वादु
त्वाद्वा । अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उ
भाक्त्वसामान्यात् । विद्वत्फलमुच्यते—उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिम् । वि
संततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानस्तुल्यश्च मित्रपक्षस्येव शत्रुपक्षाणामप्यप्र
भवति । अब्रह्मविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओंकारस्य मकारस्तृतीया मात्रा । केन
मान्येनेत्याह, सामान्यमिदमत्र । मितेः । मितिर्मानं, मीयेते इव हि वि
तैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः । तथोंकारस
पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे । अपीतेर्वा । अप
रप्यय एकीभावः । ओंकारोच्चारणे हि अन्त्येऽक्षरे एकीभूताविवाकारोका
तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः ।
त्फलमाह । मिनोति ह वा इदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपी
जगत्कारणात्मा च भवतीत्यर्थः । अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थ

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

कारिकाः ।

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।
मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥१९॥

विश्वस्य अत्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदा आदित्वसामान्यमुक्त
येनोत्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं मात्रासं

ताविति। विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यत इत्यर्थः। आप्तिसामान्यमेव त्कटमित्यनुवर्तते चशब्दात्॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम्।
मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम्॥२०॥

तैजसस्य उत्वविज्ञाने उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्टं इत्यर्थः। उभयत्वं च स्फुटमेवेति। पूर्ववत्सर्वम्॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम्।
मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च॥२१॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावुत्कृष्टे सामान्ये इत्यर्थः॥

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः।
स पूज्यः सर्वभूतानां वंद्यश्चैव महामुनिः॥२२॥

यथोक्तस्थानत्रये यः तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमेवैतदिति निश्चितो यः स पूज्यो वंद्यश्च ब्रह्मविल्लोके भवति॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम्।
मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः॥२३॥ इति।

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोंकारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति। अकारालंबनमोंकारं विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः। तथा उकारस्तैजसम्। मकारश्चापि पुनः प्राज्ञं, चशब्दान्नयत इत्यनुवर्तते। क्षीणे तु मकारे बीजभावक्षयादमात्र ओंकारे गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः॥

उपनिषत्।

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोंकार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद॥१२॥ इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता॥

अमात्रो मात्रा यस्य न सन्ति सोऽमात्र ओंकारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः। प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैतः संवृत्त एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं य एवं वेद। परमार्थदर्शनात्

ब्रह्मवित् तृतीयं बीजभावं दग्ध्वात्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीयस्याब जत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्वव त्तद्विवेकिनामुत्थास्यति । मंदमध्यमधियां तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिः संन्यासिनां मात्राणां पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओंका ब्रह्मप्रतिपत्तये आलंबनीभवति । तथा च वक्ष्यति— "आश्रमास्त्रिविधा हीनाः इत्यादि ॥

इति मांडूक्यमूलमंत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

कारिकाः ।

ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।
ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥२४॥

यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा, मात्राश्च पादाः, तस्मादोंकारं पादशं विद्यादित्यर्थः । एवमोंकारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किंचिदपि प्रयोजनं चिंतये त्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥

युंजीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥२५॥

युंजीत समादध्याद्यथाव्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः । यस्म त्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र सदायुक्तस्य भयं विद्यते क्वचित् 'विद्वान्न बिभेि कुतश्चन' इति श्रुतेः ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः ।
अपूर्वोऽनंतरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥२६॥

परापरे ब्रह्मणी प्रणवः, परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवात्मा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किंचिद्विद्यत इत्य नंतरः । तथा बाह्यमन्यन्न विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यन परः । सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः सैन्धवघनवत्प्रज्ञानघन इत्यर्थः ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमंतस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनंतरम् ॥२७॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः सर्वस्य प्रणव एव । मायाहस्तिरज्जु-
मृगतृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपंचस्य यथा मायाव्यादयः ।
हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्यश्नुते
र्थः ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥२८॥

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्व-
पिनं व्योमवदोंकारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान् आत्मतत्त्वं मत्वा ज्ञात्वा
शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

अमात्रोऽनंतमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥२९॥

अमात्रस्तुरीय ओंकारो, मीयतेऽनयेति मात्रा परिच्छित्तिः, साऽनंता
स्य सोऽनंतमात्रः । नैतावत्त्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोप-
मत्वादेव शिवः । ओंकारो यथाव्याख्यातो विदितो येन स एव परमार्थतत्त्वस्य
ननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥

इति गौडपादीयकारिकासहितमांडूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागमप्रकरणम् ॥

वैतथ्यप्रकरणम् ॥२॥

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।
अंतःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥१॥

'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इत्युक्तम् । 'एकमेवाद्वितीयं' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
आगममात्रं तत् । तत्रोपपत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं
प्रकरणमारभ्यते— वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य भावो वैतथ्यम् । असत्यत्व-
मित्यर्थः । कस्य? सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां स्वप्ने उपलभ्य-
मानानाम् । आहुः कथयन्ति मनीषिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह—
अंतःस्थानात् । अंतः शरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते
पर्वतहस्त्यादयो, न बहिः शरीरात् । तस्मात्ते वितथा भवितुमर्हन्ति । ननु

अपवरकाद्यंतरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशंक्याह— संवृतत्वे हेतुनेति। अंतः संवृतस्थानादित्यर्थः। न ह्यंतः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्वतहस्त्यादीनां संभवोऽस्ति। न हि देहे पर्वतोऽस्ति॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते॥२॥

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदसिद्धम्। यस्मात्प्राच्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्येत। इत्येतदाशंक्याह। न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्पश्यति। यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते। नच तद्देशप्राप्तेः आगमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति। अतो अदीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग्देशान्तरं गच्छति। किंच, प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक्स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते। यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेद्यस्मिन्देशे स्वप्नान्पश्येत्तत्रैव प्रतिबुध्येत। न चैतदस्ति। रात्रौ सुप्तोऽहनीव भावान्पश्यति, बहुभिः संगतो भवति यैश्च संगतो तैर्गृह्येत। न च गृह्यते। गृहीतश्चेत्त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति ब्रूयुः। न चैतदस्ति। तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम्।
वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम्॥३॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः। यतोऽभावश्च रथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते, न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ 'न तत्र रथाः' इत्यत्र। तेन अंतःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः॥

अंतःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम्।
यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते॥४॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा। दृश्यत्वादिति हेतुः। स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः। यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः। तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम्। अंतःस्थानात्संवृतत्वेन च स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रद्दृश्येभ्यो भेदः। दृश्यत्वमसत्यत्वं चाविशिष्टमुभयत्र॥

स्वप्नजागरिते स्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः।
भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥५॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरितस्थानयोरेकत्वमाहुर्विवेकिनः इति पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥

आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥६॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रद्दृश्यानां भेदानामाद्यंतयोरभावात् यदादावंते च नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि, तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके। तथेमे जाग्रद्दृश्या भेदाः। आद्यंतयोरभावाद्वितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्भिः ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते।
तस्मादाद्यंतवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥७॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामपि असत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम्। यस्माज्जाग्रद्दृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकार्यं च सप्रयोजना दृष्टाः। न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति। तस्मात्स्वप्नदृश्यवत् जाग्रद्दृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति। तन्न। कस्मात्? यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते। जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तो विनिवर्तिततृट् सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रोपोषितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते। यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चातृप्तोत्थितस्तथा। तस्माज्जाग्रद्दृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा। अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशंकनीयमिति। तस्मादाद्यंतवत्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम्।
तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥८॥

स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत्। कस्मात्? दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात्। कथम्? न हि जाग्रद्दृश्या ये त एव भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते। किं तर्हि? अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दंतगजमारूढ-

मष्टभुजमात्मानम् । अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नान्येना सममिति सदेव । अतो दृष्टान्तो असिद्धः । तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यास मित्ययुक्तम् । तन्न । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतः सिद्धम् । किं त अपूर्वं स्थानिधर्मो हि, स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा र निवासिनामिंद्रादीनां सहस्राक्षत्वादि, तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्व सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवंप्रकारानपूर्वान् स्वचित्तविकल्पानयं स्थानी स्वप्नदृक्स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके सुशिक्षितो सुशिक्षितदेशा मार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान्पदार्थान्पश्यति तद्वत् । तस्मा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादीनामसत्त्वं, तथा स्वप्नदृश्यानामप्यपूर्व स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वम् । अतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥

स्वप्नवृत्तावपि त्वंतश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥९॥

अपूर्वत्वाशंकां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्भेव प्रपंचयन्नाह— स्वप्नवृत्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यंतश्चेतसा मनोरथसंकल्पितमसत संकल्पानंतरसमकालमेवादर्शनात् । तत्रैव स्वप्ने बहिश्चेतसा गृहीतं चक्षुरा द्वारेण उपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृ उभयोरप्यंतर्बहिश्चेतःकल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥

जाग्रद्वृत्तावपि त्वंतश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥१०॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अंतर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति । व्याख्य मन्यत् ॥

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।
क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥

चोदकश्चाह— स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं, क एतानंतर्ब श्चेतःकल्पितान्बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क आलंब मित्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥१२॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देवः आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदाकारं ति, रज्ज्वादाविव सर्पादीन्। स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदान् तद्वदेवे-वेदान्तनिश्चयः। नान्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः। न च निरास्पदे एव ृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः॥

विकरोत्यपरान्भावानंतश्चित्ते व्यवस्थितान्।
नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः॥१३॥

संकल्पयन्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते। विकरोति नाना करोत्यपरां-कान्भावान्पदार्थाञ्शब्दादीनन्यांश्च अंतश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् ाक्तान्नियतांश्च पृथ्व्यादीननियतांश्च कल्पनाकालान्बहिश्चित्तः सन्, तथा श्चित्तो मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति। प्रभुरीश्वरः आत्मेत्यर्थः॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः॥१४॥

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशंक्यते। यस्माच्चित्तपरिकल्पितैः रथादिलक्षणैः चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वमिति न युक्ता आशंका। चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेद्याः। नान्य-त्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां, ते चित्तकालाः। कल्पनाकाल ोपलभ्यन्त इत्यर्थः। द्वयकालाश्च भेदकाला अन्योन्यपरिच्छेद्याः। यथा गोदोहनमास्ते। यावदास्ते तावद्गां दोग्धि, यावद्गां दोग्धि तावदास्ते। ावानयमेतावान्स इति परस्परपरिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वं बाह्यानां भेदानां, ते काला:। अंतश्चित्तकाला बाह्याश्च द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे। न यो द्वयकालत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः। अत्रापि हि स्वप्न-ष्टान्तो भवत्येव॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियांतरे॥१५॥

यदप्यंतरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा हिश्चक्षुरादीन्द्रियांतरे विशेषो, नासौ भेदानामस्तित्वकृतः, स्वप्नेऽपि तथा दर्श-ात्। किं तर्हि? इंद्रियान्तरकृत एव। अतः कल्पिता एव जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम्॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् ।
बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥१६॥

बाह्याध्यात्मिकानां भावानां-इतरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायाः किं मूलं इत्युच्यते— जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं-लक्षणम् । अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वामिव सर्पं कल्पयते पूर्वम् । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन्नानाविधान्भावान्बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते— योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः, स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यः, तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं, ततो हेतुफलस्मृतिः, ततस्तद्विज्ञानं, ततः तदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि, तेभ्यस्तत्स्मृतिः, तत्स्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानि, इत्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्च इतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥

अनिश्चिता यथा रज्जुरंधकारे विकल्पिता ।
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥१७॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं, सैव जीवकल्पना किंनिमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति— यथा लोके स्वेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता एवमेवेति रज्जुर्मंदांधकारे किं सर्प उदकधारा दंड इति वाऽनेकधा विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः स्वरूपेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । यथा स्वहस्तांगुल्यादिषु । एष दृष्टान्तः । तद्वद्धेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेण अनिश्चितत्वाज्जीवप्राणाद्यनंतभावभेदैरात्मा विकल्पितः इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।
रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥१८॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति चाद्वैतं यथा, तथा 'नेति नेति' इति सर्वसंसारधर्मशून्यप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोककृतात्मविनिश्चयः 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'अपूर्वोऽनपरोऽनंतरोऽबाह्यः' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'अजरोऽमरोऽमृतोऽभय एक एवाद्वयः' इति ॥

प्राणादिभिरनंतैस्तु भावैरेतैर्विकल्पितः ।
मायैषा तस्य देवस्य ययायं मोहितः स्वयम् ॥१९॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः, कथं प्राणादिभिरनंतैर्भावैरेतैः संसारलक्षणैर्वि-त इति? उच्यते शृणु । मायैषा तस्यात्मनो देवस्य । यथा मायाविना ता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्तरुभिराकीर्णमिव करोति, मपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि मोहित इव मोहितो भवति । "मम दुरत्यया" इत्युक्तम् ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।
गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥२०॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।
लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥२१॥

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥२२॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥२३॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥२४॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥२५॥

पंचविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।
एकत्रिंशक इत्याहुरनंत इति चापरे ॥२६॥

लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
स्त्रीपुंनपुंसकं लैंगाः परापरमथापरे ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥२८॥

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा, तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यंताः । अन्ये च सर्वे ौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वामिव सर्पादयः । तच्छून्ये आत्म-

न्यात्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिंडीकृतोऽर्थः । प्रा॰ कानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फल्गुप्रयोजनत्वात्सिद्धपदार्थत्वाच्च यत्नो न

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।
तं चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥२९॥

किं बहुना? प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वा अन्यं यं भावं पदा॰ र्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वा आप्तः इदमेव तत्त्वमिति, स तं भावमात्मभूतं प॰ महमिति वा ममेति वा, तं च द्रष्टारं स भावोऽवति यो दर्शितो भ॰ स भूत्वा रक्षति । स्वेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ग्रहस्तद्ग्रहः निवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं ग्रहीतारमुपैति । तस्यात्मभावं निगच्छती॰

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।
एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशंकितः ॥३०॥

एतैः प्राणादिभिः आत्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेष आत्मा रज्जुरिव॰ दिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो मूढैरित्यर्थः । विं॰ तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयोनात्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभि॰ 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुतेः । एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवद कल्पितानामात्मानं च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च, विशंकितो वेदार्थं विभागतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवंपरं वाक्यम॰ न्यपरमिति । न ह्यनध्यात्मविद्वेदाञ्ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । "न ह्यन॰ वित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते" इति हि मानवं वचनम् ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गंधर्वनगरं यथा ।
तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥३१॥

यदेतत् द्वैतस्यासत्त्वमुक्तं युक्तितः, तदेतद्वेदान्तप्रमाणावगतमित्य॰ स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिके असत्यौ सत्यौ सद्वस्त्वात्मिके लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजनपदव्यवह॰ कीर्णमिव गंधर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं दृष्टम् । यथा स्वप्नमाये दृष्टे असद्रूपे, तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तमसत् दृष्टम् । क्वेत्या वेदान्तेषु । 'नेह नानास्ति किंचन' 'इंद्रो मायाभिः' 'आत्मैवेदमग्र आस॰ 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्' 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति' ॰

सर्वमात्मैवाभूत्' इत्यादिषु। विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुदर्शिभिः पंडितैरित्यर्थः।
"अभ्रनिभं दृष्टं वर्णबुद्बुदसंनिभम्। नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभाव-
।" इति व्यासस्मृतेः॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥३२॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः। यदा वितथं द्वैतमात्मैवैकः परमार्थतः इदं निष्पन्नं भवति– सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारोऽविद्याविषय । तदा न निरोधः। निरोधनं निरोधः प्रलयः, उत्पत्तिर्जननं, बद्धः संसारी , साधकः साधनान्मोक्षस्य, मुमुक्षुर्मोचनार्थी, मुक्तो विमुक्तबंधः। उत्पत्ति-योरभावात् बद्धादयो न सन्तीत्येषा परमार्थता। कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव च्यते– द्वैतस्यासत्त्वात्। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'य इह नानेव पश्यति' मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' दिनानाश्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम्। सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्यान्नासतः विषाणादेः। नाप्यद्वैतमुत्पद्यते प्रलीयते वा। अद्वयं च, उत्पत्तिप्रलयवच्चेति तिषिद्धम्। यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादिलक्षणः त इत्युक्तम्। न हि मनोविकल्पनाया रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलय त्तिर्वा। न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा, न चोभयतो वा। तथा सत्वाविशेषात् द्वैतस्य। नहि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते। अतो विकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम्। तस्मात्सूक्तं— द्वैतस्यासत्त्वान्निरोधाद्यभावः ार्थतेति। यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो, नाद्वैते, विरोधात्। तथा च अद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसंगः। द्वैतस्य चाभावात्। रज्जुसर्पादिकल्पनाया निरास्पदत्वेऽनुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत्कथमुज्जीवसी-ः— रज्जुरपि सर्पविकल्पस्यास्पदभूता कल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः। न। ल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः। रज्जुसर्पवदसत्त्व-ति चेत्। न। एकान्तेनाविकल्पितत्वात् अविकल्पितरज्ज्वंशवत्प्राक्सर्पा-विज्ञानात्। विकल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादेवा-वानुपपत्तिः।

कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम्? नैष

देश्रः । रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्वात् । कथं सुख्यहं दुःख
जातो मृतो जीर्णो देहवान्पश्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता फली संयुक्तो वि
क्षीणो वृद्धोऽहं ममैते इत्येवमादयः सर्वे आत्मन्यध्यारोप्यन्ते । आत्मा ए
गतः सर्वत्राव्यभिचारात् । यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विशे
रूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वान्न कर्तव्यत्वं शास्त्रेण । अकृतकर्तृ च शास्त्रं कृतानुका
प्रमाणम् । यतः अविद्याध्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबंधादेव आत्मनः
णानवस्थानं, स्वरूपावस्थानं च श्रेय इति सुखित्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्म
खित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्थूलादिवाक्यैः आत्मस्वरूपवदसुखित्वाद्य
खित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तः स्यात् नाध्यारोपितसुखि
लक्षणो विशेषः । यथोष्णत्वगुणविशेषवत्यग्नौ शीतता । तस्मान्निर्विशेष एव
सुखित्वादयो विशेषाः कल्पिताः । यत्त्वसुखित्वादिशास्त्रमात्मनः, तत्सुखि
विशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम् । 'सिद्धं तु निवर्तकत्वात्' इत्याग
सूत्रम् ॥३२॥

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।
भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥३३॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह— यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्पधारादिभिरद्व
रज्जुद्रव्येण सता अयं सर्प इयं धारा, दंडोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव क
एवं प्राणादिभिरनंतैरसद्भिरेवाविद्यमानैः, न परमार्थतः । न ह्यप्रचलिते
कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । न चात्मनः प्रचलनमस्ति ।
लितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः । अ
सद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसता आत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्प
भूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः सदैकस्वभावोऽपि सन् । ते च प्राणादि
अप्यद्वयेनैव सता आत्मना विकल्पिताः । न हि निरास्पदा काचित्कल्पनोपप
अतः सर्वकल्पनास्पदत्वात्स्वेनात्मना अद्वयस्य अव्यभिचारात्कल्पनावस्थ
प्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवत्त्रासादिकारिण
ताः । अद्वयता अभया । अतः सैव शिवा ॥

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।
न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥३४॥

कुतश्चाद्वयता शिवा। नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्मात्यत्र दृष्टं तत्राशिवं [।]। न ह्यत्राद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्मभावेन [परमा]र्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्त्वंतरभूतं भवति। यथा रज्जुस्वरूपेण [प्रका]शेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत्। नापि स्वेन प्राणा[दिरूपे]णेदं विद्यते कदाचिदपि, रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव। तथा अन्योन्यं न [ब्रह्म]प्राणादि वस्तु, यथा अश्वान्महिषः पृथग्विद्यते एवम्। अतोऽसत्त्वान्नापृथ[ग्वि]द्यतेऽन्योन्यं परेण वा किंचिदिति। एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा[विदु]ः। अतोऽशिवहेतुत्वाभावादद्वयतैव शिवेत्यभिप्रायः॥

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः।
निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपंचोपशमोऽद्वयः॥३५॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते— विगतरागभयक्रोधादिसर्वदोषैः सर्वदा मुनि[भिर्म]ननशीलैर्विवेकिभिः वेदपारगैः अवगतवेदान्तार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्व[विक]ल्पशून्योऽयमात्मा दृष्टः उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः। प्रपंचोपशमः प्रपंचो [द्वैत]भेदविस्तारः तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स आत्मा प्रपंचोपशमः। अत एवा[द्वय]ः। विगतदोषैरेव पंडितैर्वेदान्तार्थतत्परैः संन्यासिभिः अयमात्मा द्रष्टुं शक्यो, [नान्]यैः रागादिकलुषितचेतोभिः स्वपक्षपातिदर्शनैः तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम्।
अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत्॥३६॥

यस्मात्सर्वानर्थप्रशमरूपत्वादद्वयं शिवमभयं, अत एवं विदित्वैनमद्वैते [स्मृ]तिं योजयेत्। अद्वैतावगमायैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः। तच्चाद्वैतमवगम्य अह[म]स्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं सर्व[लौकि]कव्यवहारातीतं जडवल्लोकमाचरेत्। अप्रख्यापयन्नात्मानमहमेवंविध इत्य[भि]प्रायः॥

निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत्॥३७॥

कया चर्यया लोकमाचरेदित्याह— स्तुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जितः [त्य]क्तसर्वबाह्यैषणः प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः। 'एतं वै तमात्मानं [वि]दित्वा' इत्यादिश्रुतेः। "तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः" इत्यादि-

स्मृतेश्च । चलं शरीरं, प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमात्मतत्त्वम् । यदा व चिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तमाकाशवदचलं स्वरूपमात्मतत्त्वं आत्मनो निके माश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते यदा, तदा चलो देहो निकेतो ः सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान्न पुनर्बाह्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छि भवेत् । यदृच्छाप्राप्तकौपीनाच्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।
तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

इति गौडपादीयकारिकासु वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत्स्व मायादिवच्चासत् । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतेः । आत्मा सबाह्याभ्यंतरो ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्न आकाशवत्सर्वगतः सूक्ष्मो चलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियः 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इति श्रुतेः इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न बाह्यरमणः । यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चि त्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनु चलितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं दे दिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानं मन्यत इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति । तथा आत्मविद्भवेत् । आत्मनः एकरूपत्वात्स्वरूपप्रच्यवनासंभवाच्च । स ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो भवेत्तत्त्वात् । सदाऽप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शनो भवेदित्यभिप्राय "शुनि चैव श्वपाके च" "समं सर्वेषु भूतेषु" इत्यादिस्मृतेः ॥

इति वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अद्वैतप्रकरणम् ॥३॥

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।
प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥

ओंकारनिर्णये उक्तः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेति प्रतिज्ञामात्रेण 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागंध नगरादिदृष्टान्तैः दृश्यत्वाद्यंतवत्त्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः । अद्वैतं किमा

त्रेण प्रतिपत्तव्यं आहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह– शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । थमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदजातं सर्वं वितथं, केवल-त्मा अद्वयः परमार्थः इति स्थितमतीते प्रकरणे । यत उपासनाश्रितः उपास-ात्मनो मोक्षसाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्व ा ब्रह्मणीदानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं महं च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्तमान ासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्ये इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः साधको येनैवं क्षुद्र-ावित् । तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिः ाभिप्रायः । 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं ्दमुपासते' इत्यादिश्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।
यथा न जायते किंचिज्जायमानं समंततः ॥२॥

सबाह्याभ्यंतरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं मन्य-नो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः सन्ब्रह्म प्रतिपत्स्ये इत्येवं ्रपन्नः कृपणो भवति यस्मात्, अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभावमजं ब्रह्म । द्धि कार्पण्यास्पदम् 'यत्रान्योऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं' र्त्यमसत्' 'वाचारंभणं विकारो नामधेयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं स-ह्याभ्यंतरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । यत्प्राप्य अविद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिः ्कार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति, अविद्यमाना जातिरस्य । समतां गतं ्साम्यं गतम् । कस्मात्? अवयववैषम्याभावात् । यद्धि सावयवं वस्तु तद-ावैषम्यं गच्छज्जायत इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समतां गतमिति न श्चिदवयवैः स्फुटति । अतोऽजात्यकार्पण्यम् । समंततः समंताद्यथा न जायते चिदल्पमपि न स्फुटति रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न ायते सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति, तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।
घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥३॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं, तत्सिद्ध्यर्थं हेतुं दृष्टान्तं च ्यामीत्याह— आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आ-

काशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्यैः उदित उक्तः । स आकाशसमः पर आत्मा । अथवा घटाकाशैर्यथा आकाश उदित उत्पन्नस्त परो जीवात्मभिरुत्पन्नः । जीवात्मनां परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्ते सा महाकाशात् घटाकाशोत्पत्तिसमा न परमार्थत इत्यभिप्रायः । तस्मादेवा शात् घटादयः संघाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादि भूतसंघाता आध्यात्मिकाश्च कार्यकरणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते अत उच्यते— घटादिवच्च संघातैरुदित इति । यदा मंदबुद्धिप्रतिपिपादयिष श्रुत्या आत्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां, तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्श दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।
आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ॥४॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः, यथा च घटादिप्रलये घटाकाशा प्रलयः, तद्वद्देहादिसंघातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिह आत्म प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥५॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वे एकस्मिञ्जननमरणसुखदुःखादिमत्यात्मनि सर्वात्म तत्संबंधः क्रियाफलसांकर्यं च स्यादिति ये आहुर्द्वैतिनस्तान्प्रतीदमुच्यते— यथै कस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयः तद्रजोधूमादि संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥

नन्वेक एव आत्मा । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वया आकाशवत्सर्वसंघा ष्वेक एवात्मेति? यद्येक एवात्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चे सांख्यचोद्यं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति, बुद्धि समवायाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो भेदकल्पना प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृत स्यार्थस्य आत्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बंधो मोक्षो वा अर्थः पुर षेषु भेदेन समवैति, ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यते इति युक्त पुरुषभेदकल्पना । न च सांख्यैर्बंधो मोक्षो वार्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते

निर्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं, न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति । अतः पुरुषभेदकल्पनायां न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परश्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति, केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाहुर्वैशेषिकादयः इच्छादय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् । आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसंगः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनआदिभिः संबंधो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवाया वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि ह्यत्यंतभिन्ना एव द्रव्यात्स्युरिच्छादयश्चात्मनः तथा च सति द्रव्येण तेषां संबंधानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायलक्षणः संबंधो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्यः आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मना अयुतसिद्धत्वे च इच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसंगः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्मोक्षप्रसंगात् ॥

समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति द्रव्येण संबंधान्तरं वाच्यं, यथा द्रव्यगुणयोः । समवायो नित्यसंबंध एवेति न वाच्यमिति चेत् । तथा सति समवायसंबंधवतां नित्यसंबंधप्रसंगात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्यंतपृथक्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे च आत्मनोऽनित्यत्वप्रसंगः । देहफलादिवत्सावयवत्वं विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा त्वाकाशस्य अविद्याध्यारोपितघटाद्युपाधिकृतरजोधूममलवत्त्वादिदोषवत्त्वं तथात्मनः अविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बंधमोक्षादयो व्यावहारिका न विरुध्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात् परमार्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः क्रियत इति ॥

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।
आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥६॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्त एव व्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत उपपद्यत

इति । उच्यते । यथेहाकाशे एकस्मिन् घटकरकापवरकाद्याकाशानां अल्पत्व हृस्वादिरूपाणि भिद्यन्ते, तथा कार्यमुदकाहरणधारणशयनादि, समाख्य घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्ना दृश्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवह विषये इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादिभेदकृतो व्यवहारो अपरमार्थ एव । प मार्थतस्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यंत परोपाधिकृतं द्वारम् । यथैतत् तद्वद्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्था येष्वात्मसु निरूपणात्कृतो बुद्धिमद्भिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।
नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥७॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार इति नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्ण रुचकादिः यथा वा अपां फेनबुद्बुदहिमादिः । नाप्यवयवो, यथा वृक्ष शाखादिः । न तथा आकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा, तथा नैवात्म परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्व यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो, नाप्यवयवः । अतः आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृ वेत्यर्थः ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।
तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥८॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबंधनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारः, तद देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणादिव्यवहारः । तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफल मलवत्त्वमात्मनो न परमार्थतः, इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह– यथ भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलव गगनयाथात्म्यविवेकिनाम्, तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक्क्लेश कर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां नात्मविवेकवताम् । न ऊषरदेशः तृड्वत्प्राण्यध्यारोपितोदकफेनतरंगादिमांस्तथा नात्मा अबुधारोपित क्लेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।
स्थितौ सर्वशरीरेषु चाकाशेनाविलक्षणः ॥९॥

नरप्युक्तमेवार्थं प्रपंचयति— घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थितिभ्र-
रेण्यात्मनो जन्ममरणादिराकाशेनाविलक्षणः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृतदेहा-
आत्ममायाविसर्जिताः, आत्मनो मायाऽविद्या तया प्रत्युपस्थापिताः, न
तः सन्तीत्यर्थः । यद्याधिक्यमधिकभावः तिर्यग्देहाद्यपेक्षया देवादि-
णसंघातानां, यदि वा सर्वेषां समतैव, तेषां न उपपत्तिसंभवः सद्भाव-
को हेतुर्विद्यते नास्ति । हि यस्मात् । तस्मादविद्याकृता एव, न
तः सन्तीत्यर्थः ॥

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥११॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्य अद्वयस्यास्य आत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणकत्वप्रदर्श-
ाक्यान्युपन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्नरसमयः प्राणमय इत्येवमादयः कोशा
शा अस्यादेः, उत्तरोत्तरापेक्षया बहिर्भावात्पूर्वपूर्वस्य व्याख्याता विस्पष्ट-
तास्तैत्तिरीयके तैत्तिरीयकशाखोपनिषद्वल्ल्यां, तेषां कोशानामात्मा येना-
पंचापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन । स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वा-
। कोऽसावित्याह— पर एवात्मा यः पूर्वम् 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति
। यस्मादात्मनः स्वप्नमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः
। आत्ममायाविसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्माऽस्माभिर्यथा खं तथेति
शितः, 'आत्मा ह्याकाशवत्' इत्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्म-
वबुद्धिप्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।
पृथिव्यामुदरे चैव यथाकाशः प्रकाशितः ॥१२॥

किं चाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यंतर्गतो यो
ा पर एवात्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोः आद्वैतक्षयात्परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।
ः । ब्रह्मविद्याख्यं मध्वमृतं अमृतत्वं मोदनहेतुत्वात् तद्विज्ञायते यस्मिन्निति

मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह— पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।
नानात्वं निंद्यते यच्च तदेवं हि समंजसम् ॥१३॥

यद्युक्तितः श्रुतितश्च निर्धारितं जीवस्य परस्य चात्मनो जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च । यच्च सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिर्मुखैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निंद्यते 'न तु तद्द्वितीयमस्ति' 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' 'उदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः । यच्चैतत्तदेवं हि समंजसमृज्ववबोधं न्याय्यमित्यर्थः । यास्तु तार्किकपरिकल्पिताः कुदृष्टयस्ता अनृज्व्यो निरूप्यमाणा न घटनां प्रांचन्तीत्यभिप्रायः ॥

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।
भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥१४॥

ननु श्रुत्यापि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः उत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकांडे । अनेकशः कामभेदतः इदंकामोऽदःकाम इति । परश्च "स दाधार पृथिवीं द्याम्" इत्यादिमंत्रवर्णैः । तत्र कथं कर्मज्ञानकांडवाक्यविरोधे ज्ञानकांडवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य सामंजस्यमवधार्यत इति । अत्रोच्यते— 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगाः' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः प्राक्पृथक्त्वं कर्मकांडे प्रकीर्तितं यत्तन्न परमार्थम् । किं तर्हि ? गौणम् । महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भविष्यद्वृत्त्या तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविद्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वात् आत्मभेदवाक्यानाम् । इह चोपनिषत्सु उत्पत्तिप्रलयादिवाक्यैः जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम् । 'तत्त्वमसि' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' इत्यादिभिः । अत उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनीमेकवृत्तिमाश्रित्य लोके भेददृष्ट्यनुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा 'तदैक्षत' 'तत्तेजोऽसृजत' इत्याद्युत्पत्तेः प्राक् 'एक-

ाद्वितीयम्' इत्येकत्वं प्रकीर्तितम् । तदेव च 'तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि' कत्वं भविष्यतीति तां भाविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र क्वचि-न्ये गम्यमानं, तद्गौणम् । यथौदनं पचतीति तद्वत् ॥

मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥१५॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्पत्तेरूर्ध्वं जातमिदं सर्वं वाश्च भिन्ना इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् । पूर्वमपि परिहृत ायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः संघाता घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जी-नामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्ति-तीनां ऐदंपर्यप्रतिपिपादयिषयोपन्यासः । मृल्लोहविस्फुलिंगादिदृष्टान्तोपन्यासैः ष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता कल्पिता अन्यथान्यथा च, स सर्वः सृष्टिप्रकारो विपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवताराय उपायोऽस्माकम् । यथा प्राणसंवाद वागाद्यासुर-प्मविधाद्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय, तदप्यसिद्धमिति त् । न । शाखाभेदेष्वन्यथान्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि संवादः रमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशाखास्वश्रोष्यत विरुद्धानेकप्रकारेण श्रोष्यत । श्रूयते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम् । तथोत्पत्तिवाक्यानि त्येतव्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनां उत्पत्तिश्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्व-मिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न ह्यन्यप्रयो-नवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पयितुम् । तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति त् । न । कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतयः ात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । अतो नास्त्युत्पत्त्यादि-कृतो भेदः कथंचन ॥

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकंपया ॥१६॥

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमार्थः सन् 'एकमे-वाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः, असदन्यत्किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा ? 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'य आत्मापहतपाप्मा' 'स क्रतुं कुर्वीत' 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्या-दिश्रुतिभ्यः ? कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि ? शृणु तत्र कारणम् । आश्रमा आश्र-

मिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च मार्गगाः । आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्त्रिविध
कथम्? हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना निकृष्टा मध्यमोत्कृष्टा च दृष्टिर्दर्शनसा
येषां ते, मंदमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं
मंदमध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थं कर्माणि च । न चात्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितो
दृष्ट्यर्थम् । दयालुना वेदेनानुकंपया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिमामुत्तमामेकत्व
प्राप्नुयुरिति । 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
यदिदमुपासते ॥' 'तत्त्वमसि' 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।
परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥१७॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं त
ह्यत्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्पदत्वा
कथं? स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धार्हता
दृष्ट्यनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति तत्र तत्र
रक्ताः प्रतिपक्षं चात्मनः पश्यन्तस्तं द्विषन्त इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शा
निमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिः अस्मदीयो
वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते, यथा स्वहस्तपादादिभि
एवं रागद्वेषादिदोषानास्पदत्वात् आत्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।
तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥१८॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते— अद्वैतं परमार्थो हि यस्मात् द्वै
नानात्वं तस्याद्वैतस्य भेदः तद्भेदः, तस्य कार्यमित्यर्थः । 'एकमेवाद्वितीयम्
'तत्तेजोऽसृजत' इति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्पंदनाभावे समाधि
मूर्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनां तु तेषां पर
मार्थतश्चापरमार्थतश्च उभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टि
अस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः
'इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति' इति श्रुतेः । यथा मत्तगजा
रूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढोऽहं वाहय मां प्रतीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न

द्या, तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम । तेनायं
। न विरुध्यते तैः ॥

ायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथंचन ।
त्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥१९॥

भेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्यचिदाशंकेत्यत
ार्थसदद्वैतं, मायया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकानेकचंद्रवद्रज्जुः सर्प-
व । न परमार्थतो, निरवयवत्वादात्मनः । सावयवं ह्यवयवा-
द्यते । यथा मृद् घटादिभेदैः । तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा
ादपि प्रकारेण न भिद्यते इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमानं
स्वभावतः सन्मर्त्यतां व्रजेत् । यथाग्निः शीतताम् । तच्चानिष्टं
ामनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव
ार्थतः । तस्मान्न परमार्थसत् द्वैतम् ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥२०॥

नः केचिदुपनिषद्व्याख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदूकाः अजातस्यैव
ृतस्य स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव, तेषां
मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतो भावः स्वभावतः
मर्त्यतामेष्यति ? न कथंचन मर्त्यत्वं स्वभाववैपरीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥२१॥

। भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृतेः
थाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अग्नेरिवौष्ण्यस्य ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥२२॥

पुनर्वादिनः स्वभावेन अमृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो
। प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं
केनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्चलः ?

अमृतस्वभावतया न कथंचित्स्थास्यति । आत्मजातिवादिनः सर्वदा नास्त्येव । सर्वमेतन्मर्त्यम् । अतोऽनिर्मोक्षप्रसंग इत्यभिप्रायः ॥

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।
निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥२३॥

ननु अजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न संगच्छते प्रामाण्य विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः। सा त्वन्यपरा। 'उपायः सोऽवताराः चाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति स राणां आनुलोम्यविरोधाशंकामात्रपरिहारार्थौ । भूततः परमार्थतः वस्तुनि, अभूततो मायया वा मायाविनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुल श्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । न । अन्यः प्रसिद्धत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च इत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्वा गौण च सृष्टिर्न परमार्थतः । 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' इति श्रुतेः । तस्मा निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतमिति, युक्तियुक्तं च युक्त्या च संप चेत्यवोचाम पूर्वग्रंथैः । तदेव श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि क्वचिदपि

नेह नानेति चाम्नायादिंद्रो मायाभिरित्यपि ।
अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥२४॥

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह— यदि हि भूतत एव सृष्टिः स्यात्त मेव नानावस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थं आम्नायो न स्यात् । अस्ति नानास्ति किंचन' इत्यादिराम्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैक पत्त्यर्थो कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । 'इंद्रो मायाभिः' इत्यभूत पादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यम् यप्रज्ञाया अविद्यामयत्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिंद्रिय अविद्यारूपाभिरित्यर्थः । 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुतेः । त यैव जायते तु सः । तुशब्दोऽवधारणार्थः माययैवेति । न ह्यजा बहुधा जन्म चैकत्र संभवति । अग्नाविव शैत्यमौष्ण्यं च । फलवत्त्वाच्च कत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनु इत्यादिमंत्रवर्णात् । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इति निंदितत्वाच्च दिभेददृष्टेः ॥

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिध्यते ।
को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥२५॥

'अंधं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासते' इति संभूतेः उपास्यत्वापवादा-
ावः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थसद्भूतायां संभूतौ तदपवाद उपपद्यते ।
विनाशेन संभूतेः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । यथा 'अंधं तमः प्रवि-
त येऽविद्यामुपासते' इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य विना-
ब्दवाच्यस्य च कर्मणः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । तथापि विनाशा-
स्य कर्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्ववत् देवतादर्शन-
समुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरागप्रवृत्तिरूपस्य साध्यसाधनैषणाद्वय-
णस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम् । एवं ह्येषणाद्वयरूपान्मृत्योः अशुद्धेर्वियुक्तः
षः संस्कृतः स्यात् । अतो मृत्योरतितरणार्था देवतादर्शनकर्मसमुच्चयलक्षणा
वेद्या । एवमेव एषणालक्षणाविद्याया मृत्योरतितीर्णस्य विरक्तस्य उपनिष-
ास्त्रार्थालोचनपरस्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीम्-
ाामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्या अमृतत्वसाधना एकेन पुरुषेण संबध्यमाना
वेद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य,
दार्थ एव भवति संभूत्यपवादः, यद्यपि अशुद्धिवियोगहेतुः अतन्निष्ठत्वात् । अत
संभूतेरपवादात्संभूतेः आपेक्षिकमेव सत्त्वमिति परमार्थसदात्मैकत्वमपेक्ष्य
ृताख्यः संभवः प्रतिषिध्यते । एवं मायानिर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्यु-
थापितस्य अविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेनं जनयेत् ? न हि
ज्वामविद्याध्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत्कश्चित् । तथा न कश्चिदेनं
नयेदिति । को न्वित्याक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिषिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य
नयितृ कारणं न किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । 'नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' इति
तेः ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥२६॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेन 'अथात आदेशो नेति नेति' इति प्रतिपादितस्य
ात्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनः उपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपि-
दयिषया यद्व्याख्यातं तत्सर्वं निह्नुते । ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिविषयमपलपत्यर्थान्

'स एष नेति नेति' इत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिः । उपायस्योपेयनिष्ठता जानतः उपायत्वेन व्याख्यातस्य उपेयवद्ग्राह्यता मा भूदित्यग्राह्यभावेन हेतु कारणेन निह्नुत इत्यर्थः । ततश्च एवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य नित्यैकरूपत्वमिति तस्य सबाह्याभ्यंतरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यंतरमजं आत्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेतत् । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह–तत्रैतत्स्यात् दाऽग्राह्यमेव चेदसदेव आत्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणात् । यथा स मायाविनो मायया जन्म कार्यम् । एवं जगतो जन्म कार्यं गृह्यमाणं मायावि इव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म मायास्पदमेव गमयति । यस्मात्सतो विद्यमानात्कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्येव जगज्जन्म युज्यते, नास कारणात् । न तु तत्त्वत एव आत्मनो जन्म युज्यते । अथवा सतो विद्यमान वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा, तथ ऽग्राह्यस्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तत्त्वत एव अजस्यात्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपे जायते वादिनो, न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुम् । विरोधात् । तत तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नम् । ततश्च अनवस्था जाताज्जायमानत्वेन तस्मादजमेकमेव आत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।
वंध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥२८॥

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्म युज्यते अदृष्टत्वात् । न हि वंध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते । तस्मादत्रासद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पंदते मायया मनः ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पंदते मायया मनः ॥२९॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते— यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्, एवं मनः परमार्थदृष्ट्या आत्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सत

ाहकरूपेण द्वयाभासं स्पंदते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः । तथा
जाग्रज्जागरिते स्पंदते मायया मनः, स्पंदत इवेत्यर्थः ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।
अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥३०॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थतः आत्मरूपेणाद्वयं सत् द्वयाभासं मनः न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादि, द्वयं व्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किंचित्सचराचरम् ।
मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमिति व्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं? तेन हि मनसा विकल्प्यमानेन दृश्यं श्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां रज्ज्वामिव सर्पे लयं सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।
अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥३२॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते— आत्मैव सत्यमात्मसत्यं, मृत्तिकावत् रंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुतेः । तस्य शास्त्राचा- शमन्ववबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन संकल्प्याभावात् तन्न संकल्पयते भावे ज्वलनमिवाग्नेः यदा यस्मिन्काले, तदा तस्मिन्कालेऽमनस्तां भावं याति, ग्राह्याभावे तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।
ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥३३॥

यद्यसदिदं द्वैतं केन समंजसमात्मतत्त्वं विबुध्यते इति, उच्यते— अक- सर्वकल्पनावर्जितं, अत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणा- प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो ' अग्न्युष्णवत् । 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' श्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं— ब्रह्म ज्ञेयं यस्य, स्वस्थं तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं

र्ण्यस्येवाग्निवर्द्भिन्नम् । तेनात्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेन अजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यतेऽवगच्छति । नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैक-रसघनत्वान्न ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।
प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥३४॥

आत्मसत्यानुबोधेन संकल्पमकुर्वद्बाह्यविषयाभावे निरिंधनाग्निवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम्। एवं च मनसो ह्यमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः। तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः, स तु प्रचारो विशेषेण ज्ञेयो विज्ञेयो योगिभिः। ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तस्थस्य मनसः प्रचारः, तादृश एव निरुद्धस्यापि, प्रत्ययाभावाविशेषात् । किं तत्र विज्ञेयमिति । अत्रोच्यते— नैवम् । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्य अंतर्लीनानेकानर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनसः आत्मसत्यानुबोधहुताशविप्लुष्टाविद्यानर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्तसर्वक्लेशरजसः स्वतंत्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥

लीयते हि सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समंततः ॥३५॥

प्रचारभेदे हेतुमाह— लीयते सुषुप्तौ हि यस्मात्सर्वाभिः अविद्यादिप्रत्ययबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्वकं निगृहीतं निरुद्धं सन्न लीयते तमोबीजभावं नापद्यते । तस्माद्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा ग्राह्यग्राहकाविद्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतः तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात् । शान्तमभयं ब्रह्म यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चन । तदेव विशेष्यते— ज्ञप्तिर्ज्ञानं आत्मस्वभावचैतन्यं, तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य, तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समंततः समंतात्सर्वतो व्योमवन्नैरंतर्येण व्यापकमित्यर्थः ॥

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।
सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥३६॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यंतरं अजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म रज्जु-
त्यवोचाम । सा चाविद्या आत्मसत्यानुबोधेन निरुद्धा यतः, अतोऽजं,
एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणानादिमायानिद्रास्वापात् प्रबुद्धं अद्वयस्वरूपेण
ना । अतोऽस्वप्नम् । अप्रबोधकृते ह्यस्य नामरूपे, प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्प-
ः, इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म, रूप्यते वा न केनचित्प्रकारेण, इत्य-
मरूपकं च तत् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतेः । किंच, सकृ-
ं सदैव विभातं सदा भारूपं, अग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जि-
। ग्रहणाग्रहणे हि राज्यहनी । तमश्चाविद्यालक्षणं सदाऽप्रभातत्वे कार-
तदभावान्नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं
ज्ञप्तिस्वरूपं चेति सर्वज्ञम् । नेह ब्रह्मण्येवंविधे उपचरणमुपचारः कर्तव्यः ।
न्येषां आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
त्वाद्ब्रह्मणः कथंचन न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवोऽविद्यानाशे इत्यर्थः ॥

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिंतासमुत्थितः ।
सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह— अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाक्करणं
कारस्याभिधानस्य । तस्माद्विगतः । वागत्रोपलक्षणार्था । सर्वबाह्यकरण-
इत्येतत् । तथा सर्वचिंतासमुत्थितः । चिंत्यतेऽनयेति चिंता बुद्धिः
ः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जित इत्यर्थः । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'अक्षरात्प-
परः ।' इत्यादिश्रुतेः । यस्मात्सर्वविषयवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः । सकृ-
तिः सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण । समाधिः समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्य-
। समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः । अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो
याभावात् ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिंता यत्र न विद्यते ।
आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥

यस्माद्ब्रह्मैव "समाधिरचलोऽभयः" इत्युक्तं, अतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि
ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्गः उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्वि-
वा, यत्र हानोपादाने स्यातां, न तत् द्वयमिह ब्रह्मणि संभवति । विकार-
न्यस्याभावान्निरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने संभवतः । चिंता

यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिंता न संभवति यत्र अमनस्त्वात्कुतस्तत्र ह
पादाने इत्यर्थः । यदैव आत्मसत्यानुबोधो जातः तदैव आत्मसंस्थं विषयाभा
दग्न्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं
साम्यमापन्नं भवति । यदादौ प्रतिज्ञातं "अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति सम
गतं" इतीदं तदुपपत्तितः शास्त्रतश्चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां गतमि
तस्मादात्मसत्यानुबोधात् कार्पण्यविषयमन्यत् । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यवि
त्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वः कृतकृत्यो ब्राह्म
भवतीत्यभिप्रायः ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥३९॥

यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वम् । अस्पर्शयोगो नामायं सर्वसंबंधाख्यस्प
र्वर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्ध उपनिषत्सु । दुःखेन दृश्यत इ
दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः, वेदान्तविज्ञानरहितैः । सर्वयोगिभिः आत्मसत्यानुबोधाय
सलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मात्सर्वभयवर्जितादपि आत्मनाशरू
मिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति, अभयेऽस्मिन्भयदर्शिनो, भयनिमित्तात्मन
शदर्शनशीला अविवेकिनः इत्यर्थः ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिणाम् ।
दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेव मनः इंद्रिया
च्च न परमार्थतो विद्यते, तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षय
शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा, नान्यायत्ता । "नोपचारः कथंचन" इत्यवोचाम
ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्तमात्म
संबंधि पश्यन्ति, तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेष
योगिनाम् । किं च दुःखक्षयोऽपि । न ह्यात्मसंबंधिनि मनसि प्रचलि
दुःखक्षयोऽस्त्यविवेकिनाम् । किंच आत्मप्रबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथ
अक्षयापि मोक्षाख्या शान्तिस्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥४१॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुदधेः कुशाग्रेणैकबिंदुना उत्सेचनेन शोषणव्यवसाय-
व्यवसायवतां अनवसन्नान्तःकरणानां अनिर्वेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।
सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥

किं अपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रहे उपायः? नेत्युच्यते । अप-
न्नव्यवसायवान्सन् वक्ष्यमाणेनोपायेन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं मनो निगृ-
न्निरुंध्यादात्मन्येवेत्यर्थः । किंच, लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्तो लयः । तस्मिंल्लये
प्रसन्नं आयासवर्जितमपीत्येतत् निगृह्णीयादित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नं चेत्कस्मा-
द्यत इति । उच्यते— यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः
वेषयस्य मनसो निग्रहवल्लयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।
अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४३॥

कः स उपाय इति । उच्यते— सर्वं द्वैतमविद्याविजृंभितं दुःखमेवेत्यनु-
। कामभोगात्, कामनिमित्तो भोगः इच्छाविषयस्तस्मात्, विप्रसृतं मनो
येद्वैराग्यभावनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वं इत्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनु-
। तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥

लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते लीनं संबोधयेन्मनः ।
विवेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तं च कामभो-
शमयेत्पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्संबोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं,
साम्यापन्नमंतरालावस्थं सकषायं सरागं बीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् ।
ऽपि यत्नतः साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति, समप्राप्त्याभि-
भवतीत्यर्थः । ततस्तन्न चालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसंगः प्रज्ञया भवेत् ।
निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥४५॥

समाधित्सतो योगिनो यत्सुखं जायते तन्नास्वादयेत् । तत्र न रज्येतेत्यर्थः ।
तर्हि? निःसंगो निस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्धया यदुपलभ्यते सुखं, तद-

विद्यापरिकल्पितं मृषैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागान्निगृह्णीयादित्यर्थः यदा पुनः सुखरागान्निवृत्तं निश्चलस्वभावं सन्निश्चरद्बहिर्निर्गच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो नियम्योक्तोपायेन आत्मन्येवैकीकुर्यात्प्रयत्नतः । चित्स्वरूपसत्तामात्रमेव आपादयेदित्यर्थः ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।
अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥४६॥

यथोक्तेनोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते, न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते । अनिङ्गनमचलं निवातप्रदीपकल्पम् । अनाभासं न केनचित्कल्पितेन विषयभावेनावभासते इति । यदैवंलक्षणं चित्तं, तदा निष्पन्नं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।
अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्वाणं, निर्वृतिर्निर्वाणं कैवल्यं, सह निर्वाणेन वर्तते । तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यंतासाधारणविषयत्वात् सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तद्योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यजं, यथा विषयविषयम् । अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सत्स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥४८॥

इति अद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिः मृल्लोहादिवत्सृष्टिरुपासना चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन, न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चिज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽजस्यास्य एकस्यात्मनः संभवः कारणं न विद्यते नास्ति । तस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वेषु उपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मणि अणुमात्रमपि किंचिन्न जायत इति ॥

इति तृतीयं अद्वैतप्रकरणम् ॥

अलातशांतिप्रकरणम् ॥४॥

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।
ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वंदे द्विपदां वरम् ॥१॥

ओंकारनिर्णयद्वारेण आगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य बाह्यविषयभेदवैतथ्याच्च सिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षान्निर्धारितस्य एतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः अंते । तस्यैतस्यागमार्थस्य अद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकाश्च । तेषां चान्योन्यविरोधात् रागद्वेषादिक्लेशास्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्पदत्वात् सम्यग्दर्शनं इत्यद्वैतदर्शनं स्तूयते । तदिह विस्तरेण अन्योन्यविरुद्धतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेन अद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहर्तव्या आवीतन्यायेन इति अलातशान्तिप्रकरणमारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनसंप्रदायकर्तुः अद्वैतस्वरूपेणैव नमस्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्था इष्यते शास्त्रारंभे । आकाशेन ईषदसमाप्तं आकाशकल्पं आकाशतुल्यमेतत् । तेन आकाशकल्पेन ज्ञानेन । किम् ? धर्मानात्मनः । किंविशिष्टान् ? गगनोपमान् गगनमुपमा येषां ते गगनोपमास्तानात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेषणम्— ज्ञेयैर्धर्मैरात्मभिरभिन्नं अग्न्युष्णवत्सवितृप्रकाशवच्च यत् ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेन आकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन, गगनोपमान्धर्मान्यः संबुद्धः संबुद्धवानित्ययमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्देऽभिवादये । द्विपदां वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं, पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः । उपदेष्टृनमस्कारमुखेण ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।
अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥२॥

अधुना अद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारः तत्स्तुतये । स्पर्शनं स्पर्शः संबंधो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि, सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव, वै नामेति । ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यंतसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः, यथा तपः । अयं तु न तथा । किं तर्हि ? सर्वसत्त्वानां सुखः । तथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किं चाविवादो,

विरुद्धं वदनं विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवाद
कस्मात्? यतोऽविरुद्धश्च। य ईदृशो योगो देशितः उपदिष्टः शास्त्रेण
नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि।
अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम्॥३॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति। उच्यते— भूतस्य विद्यमान
वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्याः। न सर्व एव
तिनः। यस्मादभूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धी
प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः। विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो हि अन्योन्यमिच्छन्ति जे
मित्यभिप्रायः॥

भूतं न जायते किंचिदभूतं नैव जायते।
विवदन्तोऽद्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते॥४॥

तैरेवं विरुद्धवदनेन अन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवति
उच्यते— भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किंचिद्विद्यमानत्वादेव आत्मवदि
वदन्नसद्वादी सांख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म। तथा अभूतमविद्यमानं अविद्यमा
त्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन्सांख्योऽपि असद्वादिपक्षं असज्ज
प्रतिषेधति। विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो अद्वया अद्वैतिनोऽप्येते अन्योन्य
पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम्।
विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत॥५॥

तैरेवं ख्याप्यमानां अजातिं एवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं, न तैः स
विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन। यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः। अतः तमविव
विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातं अस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः।
अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति॥६॥

सदसद्वादिनः सर्वेऽपीति। पुरस्तात्कृतभाष्यः श्लोकः॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥८॥

उक्तार्थानां श्लोकानां इहोपन्यासः परवादिपक्षाणां अन्योन्यविरोधाख्यापि-
ोदनप्रदर्शनार्थः ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥९॥

यस्माल्लौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति, काऽसावित्याह— सम्यक्सिद्धिः
द्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी । यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः
तेः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति, तथैव सा । तथा
ाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा, यथाऽग्न्यादीनां उष्णप्रकाशादिलक्षणा ।
। न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे वा । तथा सहजा आत्मना सहैव
ा यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्याऽपि या काचिदकृता केन-
। कृता, यथापां निम्नदेशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचित्स्वभावं न
ति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया लोके । मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु
तिर्नान्यथा भवति । किमुताजस्वभावेषु परमार्थवस्तुषु ? अमृतत्वलक्षणा
तिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।
जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते ? कल्प-
ां वा को दोषः ? इत्याह—जरामरणनिर्मुक्ताः । जरामरणादिसर्वविक्रिया-
ता इत्यर्थः । के ? सर्वे धर्माः सर्व आत्मान इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः एव ।
ः एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इच्छन्त इवेच्छन्तो रज्ज्वा-
। सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतश्चलन्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्म-
णचिंतया तद्भावभावितत्वदोषेणेत्यर्थः ॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।
जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तत् ॥११॥

कथं सज्जातिवादिभिः सांख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह वैशेषिकः । कारणं
ादुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं, कारणमेव कार्याकारेण परिणमते यस्य

वादिन इत्यर्थः। तस्याजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः। महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैः? विप्रतिषिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति। नित्यं च तैरुच्यते। प्रधानं भिन्नं विदीर्णं, स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः। न हि सावयवं घटादि एकदेशस्फुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोके इत्यर्थः। विदीर्णं च स्यादेकदेशेनाजं नित्यं च, इति एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत इत्यभिप्रायः॥

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं तव।
जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम्॥१२॥

उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह— कारणादजात्कार्यस्य यदि अनन्यत्वमिष्टं त्वया, ततः कार्यमप्यजमिति प्राप्तम्। इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजं चेति तव। किं चान्यत्, कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणमनन्यन्नित्यं ध्रुवं च ते कथं भवेत्? न हि कुक्कुट्या एकदेशः पच्यत, एकदेशः प्रसवाय कल्प्यते॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै।
जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते॥१३॥

किं चान्यत्, यदजादनुत्पन्नाद्वस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यं, दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै। दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किंचिज्जायते इति सिद्धं भवतीत्यर्थः। यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः, तदप्यन्यस्माज्जातात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्येत। अनवस्था स्यादित्यर्थः॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च।
हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते॥१४॥

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्योक्तः। तमाश्रित्याह— हेतोर्धर्माधर्मादेरादिः कारणं देहादिसंघातः फलं येषां वादिनाम्। तथा आदिः कारणम्। हेतुर्धर्माधर्मादिः। फलस्य च देहादिसंघातस्य। एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेन आदिमत्त्वं ब्रुवद्भिः एवं हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। न हि नित्यस्य कूटस्थस्यात्मनो हेतुफलात्मकता संभवति॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च।
तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा॥१५॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्यादेव फलाद्धेतोर्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति, यथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥

संभवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।
युगपत्संभवे यस्मादसंबंधो विषाणवत् ॥१६॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगंतुमिति चेन्मन्यसे, संभवे उत्पत्तौ हेतुफलयोः क्रम एषितव्योऽन्वेष्टव्यस्त्वया, हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं चेति । इतश्च युगपत्संभवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेन असंबंधः । यथा युगपत्संभवतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।
अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥१७॥

कथमसंबंध इत्याह— जन्यात्स्वतोऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानः सञ्शशविषाणादेरिव असतो न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः सञ्शशविषाणादिकल्पस्तव स कथं फलमुत्पादयिष्यति ? न हि इतरेतरापेक्षसिद्धयोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन संबंधः क्वचित् दृष्टः, अन्यथा वा इत्यभिप्रायः ॥

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।
कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥१८॥

असंबंधतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे, यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया, कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफलयोः ? यस्यापेक्षया पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात्पूर्वसिद्ध्यपेक्षया, तत् ब्रूहीत्यर्थः ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।
एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥१९॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे, सेयमशक्तिरपरिज्ञानं तत्त्वाविवेको, मूढतेत्यर्थः । अथवा योऽयं त्वयोक्तः क्रमो हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरिति, इतरेतरानंतर्यलक्षणः, तस्य कोपो विपर्यासोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेः अजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिता अन्योन्यपक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिः बुद्धैः पंडितैरित्यर्थः ॥

बीजांकुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।
न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥२०॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभावः इत्यस्माभिरुक्तं शब्दमात्रमा[illegible]
लमिदं त्वयोक्तं, पुत्राज्जन्म पितुर्यथा, विषाणवच्चासंबंध, इत्यादि । न
भिरसिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिः, असिद्धाद्वा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युपगता । [illegible]
बीजांकुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते— बीजा[illegible]
दृष्टान्तो यः स साध्येन समः तुल्यो ममेत्यभिप्रायः । ननु प्रत्यक्षः का[illegible]
भावो बीजांकुरयोरनादिः । न पूर्वस्य पूर्वस्यापरभावादादिमत्त्वाभ्युपगम[illegible]
इदानीमुत्पन्नोऽपरोंकुरो बीजादादिमान्बीजं चापरमन्यस्मादंकुरादिति क्रमे[illegible]
त्वादादिमत् । एवं पूर्वः पूर्वोऽङ्कुरो बीजं च पूर्वं पूर्वमादिमदेवेति प्रत्ये[illegible]
बीजांकुरजातस्य आदिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफ[illegible]
अथ बीजांकुरसन्ततेरनादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि[illegible]
कुरव्यतिरेकेण बीजांकुरसंततिर्नामैकाऽभ्युपगम्यते हेतुफलसंततिर्वा तद[illegible]
वादिभिः । तस्मात्सूक्तं "हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते" इति
च अन्यदप्यनुपपत्तेर्न च्छलमित्यभिप्रायः । न च लोके साध्यसमो हेतुः [illegible]
सिद्धौ सिद्धिनिमित्तं युज्यते प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्यर्थः । हेतुरिति [illegible]
न्ताभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।
जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥२१॥

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह— यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरा[illegible]
तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि चेत् धर्मो [illegible]
कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते ? अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं
लव्यम् । जन्यजनकयोः संबंधस्यानपेतत्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं त[illegible]

स्वतो वा परतो वापि न किंचिद्वस्तु जायते ।
सदसत्सदसद्वापि न किंचिद्वस्तु जायते ॥२२॥

इतश्च न जायते किंचित् । यज्जायमानं वस्तु स्वतः परतः उभयतो
सदसत्सदसद्वा न जायते, न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभवति ।

त्स्वयमेवापरिनिष्पन्नात्स्वतः स्वरूपात्स्वयमेव जायते, यथा घटस्तस्मादेव ात्। नापि परतोऽन्यस्मादन्यो, यथा घटात्पटः पटात्पटान्तरम्। तथा भयतः। विरोधात्। यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा न जायते। ननु ो घटो जायते पितुश्च पुत्रः। सत्यम्। अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च ानाम्। तावेव तु शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते— किं सत्यमेव तावुत ति। यावता परीक्ष्यमाणे शब्दप्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमा- व तत्। 'वाचारंभणं' इतिश्रुतेः। सच्चेन्न जायते, सत्त्वात् मृत्पित्रादिवत्। सत्, तथापि न जायते, असत्त्वादेव, शशविषाणादिवत्। अथ सदसत्, ापि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासंभवात्। अतो न किंचिद्वस्तु जायत इति सि- म्। येषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणि- त्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः। इदमित्थमित्यवधारणक्षणान्तरान- स्थानात् अननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः।
आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥२३॥

किंच हेतुफलयोः अनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलयोरजन्मैवा- युपगतं स्यात्। तत्कथम्? अनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते। न ह्यनु- त्पादनादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया। फलं च आदिरहितादनादेर्हेतोः अजा- स्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते। तस्मादनादित्वमभ्यु- गच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते। यस्मादनादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके, तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते। कारणवत एव ह्या- रभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः।
संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतंत्रास्तिता मता ॥२४॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति— प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः श- दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम्। निमित्तं कारणं विषय इत्येतत्सनिमित्तत्वं विषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत् प्रतिजानीमहे। न हि निर्विषया ज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात्। तस्याः सनिमित्तत्वात्। अन्यथा निर्विषय- त्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य नाशतो नाशोऽभावः

प्रसज्येतेत्यर्थः । न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति, प्रत्यक्षत्वात् । प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तंत्रं परतंत्रमित्यन्यशास्त्रं, तस्य तंत्रस्य परतंत्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य प्रज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता मताऽभिप्रेता। हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया नीलपीतादिबाह्यालंबनवैचित्र्यमंतरेण स्व भेदेन एतद्वैचित्र्यं संभवति । स्फटिकस्येव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना वैचि घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतंत्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्ति संक्लेशनं संक्लेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते हि अग्निदाहादिनिमित्तं दुःख यद्यग्न्यादिबाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादि नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । अतस्तेन मन्यामहे अस्ति बाह्योऽर्थ इति । न विज्ञानमात्रे संक्लेशो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।
निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥२५॥

अत्रोच्यते—बाढमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्लेशोपलब्धियुक्तिदर्श दिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे कार मित्यत्र । ब्रूहि किं तत इति । उच्यते— निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालंबनाभिमत तव घटादेरनिमित्तत्वमनालंबनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमिष्यतेऽस्माभिः । कथं ? भ दर्शनात् । परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि घटो यथाभूतमृद्रूपदर्शने सति तद्व्य रेकेणास्ति । यथाऽश्वान्महिषः, पटो वा तंतुव्यतिरेकेण । तंतवश्चांशुव्य रेकेण इत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शने आ शब्दप्रत्ययनिरोधान्नैव निमित्तमुपलभाम इत्यर्थः । अथवा अभूतदर्शनाद्बाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते, रज्ज्वादाविव सर्प देरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावे भावात् । न हि सुषुप्तसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्त बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्युन्मत्तावगतं वस्तु अनुन्मत्तैरपि तथाभूतं गम्यते एतेन द्वयदर्शनं संक्लेशोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।
अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥२६॥

यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तं अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालंबनविषयम् नाप्यर्थाभासं, चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् । अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेः

: शब्दाद्यर्थो यतः उक्तहेतुत्वाच्च । नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक् । चित्तमेव हि ग्रर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।
अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्यासस्तर्ह्यसति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा च सति पर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अत्रोच्यते— निमित्तं विषयं अतीतानागतवर्ते- ध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न संस्पृशेदेव हि । यदि हि क्वचित्संस्पृशेत्सोऽ- र्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति घटे घटाभासता विपर्यासः न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः तस्य चित्तस्य भविष्यति? न कथंचिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव भावश्चित्तस्य, यदुतासति निमित्ते घटादौ तद्वदवभासनम् ॥

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।
तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥२८॥

"प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं" इत्याद्येतदंतं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्या- दिपक्षप्रतिषेधपरं आचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय दमुच्यते— तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य ानवादिनाऽभ्युपगता, तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि स्य जायमानाऽवभासता असत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते म् । यथा चित्तदृश्यं न जायतेऽतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञान- देनः क्षणिकत्वदुःखित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं शक्यं पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पक्ष्यादीनाम् । अत इतरेभ्योऽपि भ्योऽत्यंतसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां र्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनापि क्षन्ति ॥

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥२९॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोपसंहा- ोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते,

तद्जातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्य । ततस्तस्मादजातरूपायाः प्र
अन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्भविष्यति ॥

अनादेरंतवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।
अनंतता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

अयं चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्य
अनादेः अतीतकोटिरहितस्य संसारस्यांतवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तितः ि
नोपयास्यति । न ह्यनादिः सन्नंतवान्कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । बीजांकुरसं
नैरंतर्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्त्वभावेनापोदितत्वात् ।
अनंतताऽपि विज्ञानप्राप्तिकालप्रभवस्य मोक्षस्य आदिमतो न भविष्यति ।
दिष्वदर्शनात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मो
परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः । असत्त्वादेव शशविषाणस्येव आदिमत्त्वाभाव

आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥३१॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।
तस्मादाद्यंतवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥३२॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसंगेन पठितौ ॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् ।
संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥३३॥

"निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात्" इत्ययमर्थः प्रपंच्यत
श्लोकैः ॥

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥३४॥

जागरिते गत्यागमनकालो नियतो देशः प्रमाणतो यः तस्यानियमाद्वि
स्याभावात्स्वप्ने न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥

मित्राद्यैः सह संमंत्र्य संबुद्धो न प्रपद्यते ।
गृहीतं चापि यत्किंचित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५॥

मित्राद्यैः सह संमंत्र्य तदेव मंत्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते । गृह
यत्किंचिद्धिरण्यादि न प्राप्नोति । ततश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।
यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥३६॥

स्वप्ने चाटन्दृश्यते यः कायः, सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्थस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादसज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः ॥

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते ।
तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥३७॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्येव ग्रहणात् ग्राह्यग्राहकरूपेण स्वप्नस्य, तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य स स्वप्नस्तद्धेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं, न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासमानं, न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥३८॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् । अत्यंतचलो हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवमविवेकिनां स्यात् । विवेकिनां तु न कस्यचिद्वस्तुनः उत्पादः प्रसिद्धः । अतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्य आत्मैव सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' इति । यद्यपि मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति, तदसत् । न भूताद्विद्यमानादभूतस्यासतः संभवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः शशविषाणादेः संभवो दृष्टः कथंचिदपि ॥

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।
असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३९॥

ननूक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति । तत्कथमुत्पादोऽप्रसिद्ध इत्युच्यते? शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति । असदविद्यमानं रज्जुसर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्तन्मयः स्वप्नेऽपि जागरितवद्ग्राह्यग्राहकरूपेण विकल्पयन्पश्यति, तथा असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो

न पश्यत्यविकल्पयन्। च-शब्दात्। तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः। तस्माज्जागरितं स्वप्नहेतुरित्युच्यते न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥

नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।
सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥४०॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते कथम्? नास्त्यसद्धेतुकं असच्छशविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासतः एव खकुसुमादेः, तदसद्धेतुकमसन्न विद्यते। तथा सदपि घटादिवस्तु असद्धेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति। तथा सच्च विद्यमानं घटादि वस्त्वंतरकार्यं नास्ति सत्कार्यमसत्कुत एव संभवति? न चान्यः कार्यकारणभावः संभवति शक्यो व कल्पयितुम्। अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिंत्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।
तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मांस्तत्रैव पश्यति ॥४१॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाशंकामपनयन्नाह। विपर्यासादविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिंत्यान्भावान् अशक्यचिंतनीयान्रज्जुसर्पादीन्भूतवत्परमार्थवत्स्पृशेत् स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः। कश्चिद्यथा, तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धस्त्यादीन्धर्मान्पश्यन्निव विकल्पयति। तत्रैव पश्यति, न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥

उपलंभात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।
जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥४२॥

यापि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा। उपलंभनमुपलंभस्तस्मादुपलब्धेरित्यर्थः। समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात्। ताभ्यां हेतुभ्यामस्तिवस्तुत्ववादिनां अस्ति वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां दृढाग्रहवतां श्रद्दधानानां मंदविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः। तां गृह्णन्तु तावत्। वेदान्ताभ्यासिनां तु स्वयमेव अजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति। न तु परमार्थबुद्ध्या ते हि श्रोत्रियाः स्थूलबुद्धित्वादजातेरजातिवस्तुनः सदा त्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः। "उपायः सोऽवताराय" इत्युक्तम् ॥

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलंभाद्वियन्ति ये ।
जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

ये चैवमुपलंभात्समाचाराच्च अजातेरजातिवस्तुनः त्रसन्तोऽस्ति वस्त्विल्प- ादात्मनो, वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः। तेषामजाति- पतां श्रद्दधानानां सन्मार्गावलंबिनां जातिदोषा जात्युपलंभकृता दोषा न से- ष्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति। विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात्। यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात् ऽप्यल्प एव भविष्यति। सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः॥

उपलंभात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते।
उपलंभात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते॥४४॥

ननु उपलंभसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वास्त्विति। न। उपलंभ- माचारयोर्व्यभिचारात्। कथं व्यभिचार इत्युच्यते। उपलभ्यते हि माया- स्ती हस्तीव, हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति बंधनारोहणादिहस्तिसंबंधिभिर्धर्मैः। स्तीति चोच्यतेऽसन्नपि यथा तथैवोपलंभात्समाचारात् द्वैतं भेदरूपमस्ति वस्तिव- च्यते। तस्मान्नोपलंभसमाचारौ द्वैतवस्तुसद्भावे हेतू भवत इत्यभिप्रायः॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च।
अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम्॥४५॥

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्बुद्धय इत्याह— अजाति जातिवदवभासत इति जात्याभासम्। तद्यथा देवदत्तो जायत इति। चला- ासं चलमिवाभासत इति। यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति। वस्त्वाभासं स्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम्। यथा स एव देवदत्तो गौरो ीर्घ इति। जायते देवदत्तः स्पंदते दीर्घो गौर इत्येवमवभासते। परमार्थतस्तु जमचलमवस्तुत्वमद्रव्यं च। किं तदेवंप्रकारं? विज्ञानं विज्ञप्तिः। जात्यादिर- ़ितत्वाच्छान्तम्। अत एवाद्वयं च तदित्यर्थः॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः।
एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये॥४६॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तम्। एवं धर्मा आत्मानोऽजाः मृता ब्रह्मविद्भिः। धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैव उपचारतः। वमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तः त्यक्तबाह्यैषणाः नर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये। 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनु- श्यतः' इत्यादिमंत्रवर्णात्॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पंदितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पंदितं तथा ॥४७॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपंचयिष्यन्नाह— यथा हि लोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासं अलातस्पंदितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयिविषयाभासमित्यर्थः । किं तत्? विज्ञानस्पंदितम् । स्पंदितमिव स्पंदितमविद्यया । न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पंदनमस्ति । अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥

अस्पंदमानमलातमनाभासमजं यथा ।
अस्पंदमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

अस्पंदमानं स्पंदनवर्जितं तदेवालातं ऋज्वाद्याकारेण अजायमानं अनाभासमजं यथा, तथाऽविद्यया स्पंदमानमविद्योपरमेऽस्पंदमानं जात्याद्याकारेण अनाभासमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥

अलाते स्पंदमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।
न ततोऽन्यत्र निस्पंदान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥४९॥

किं च तस्मिन्नेवालाते स्पंदमाने ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः कुतश्चिदागत्यालाते नैव भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च तस्मान्निस्पंदादलातादन्यत्र निर्गताः । न च निस्पंदमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥५०॥

किंच न निर्गता अलातात्ते आभासा गृहादिव द्रव्यत्वाभावयोगतः द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि संभवति, नावस्तुनः विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युः आभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् ॥

कथं तुल्यत्वमित्याह—

विज्ञाने स्पंदमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।
न ततोऽन्यत्र निस्पंदान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥५१॥
न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिंत्याः सदैव ते ॥५२॥

अलातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदाऽचलत्वं तु विज्ञानस्य विशेषः

जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किंकृता इत्याह । कार्यकारणताभावात् जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वात् अचिन्त्यास्ते यतः सर्वत्र । यथाऽसत्स्वृज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टा अलातमात्रे, तथा असत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैवेति समुदायार्थः ॥

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।
द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥५३॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितम् । तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यद्धेतुः कारणं स्यात् न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतंत्रं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणामात्मनां उपपद्यतेऽन्यत्वं वा कुतश्चिद्येनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वा आत्मेत्यर्थः ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम् ।
एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति, न चित्तजा बाह्यधर्माः, नापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्माणाम् । एवं न हेतोः फलं जायते, नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलयोः अजातिं हेतुफलाजातिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफलयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।
क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते— धर्माधर्माख्यस्य हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं कालान्तरे क्वचित्प्राणिनिकाये जातो भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रहः आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्ततेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मन्त्रौषधिवीर्येणेव ग्रहावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेन अविद्योद्भूतहेतुफलावेशोऽपनीतो भवति, तदा तस्मिन्क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।
क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥

यदि हेतुफलोद्भवः, तदा को दोष इत्युच्यते— यावत्सम्यग्दर्शनेन हे
फलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्तावदायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः। क्षीणे पु
हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते, कारणाभावात् ॥

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।
सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव। तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्तिवि
शावुच्येते त्वया? शृणु। संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो लौकिको व्यवहा
तया संवृत्या जायते सर्वं, तेनाविद्याविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति वै। अ
उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते। परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्व
त्मैव यस्मात्। अतो जात्यभावादुच्छेदस्तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफला
इत्यर्थः ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।
जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥

येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्त इति कल्प्यन्ते, ते इत्येवंप्रकारा य
क्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति संवृत्यैव धर्मा जायन्ते। न ते तत्त्वतः परमार्थ
जायन्ते। यत्पुनस्तत्संवृत्या जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानां यथा मायया ज
तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम्। माया नाम वस्तु तर्हि। नैवम्। सा च मा
न विद्यते। मायेत्यविद्यमानस्याख्या इत्यभिप्रायः ॥

यथा मायामयाद्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।
नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥५९॥

कथं मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मेत्याह— यथा मायामयादाम्रादिबी
जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो, नासावंकुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशी व
अभूतत्वादेव धर्मेषु जन्मनाशादियोजना युक्तिः। न तु परमार्थतो धर्म
जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।
यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नो यते ॥६०॥

परमार्थतस्त्वात्मसु अजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोऽशा
इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्तत इत्यर्थः। यत्र येषु वर्ण्यन्ते यैरर्थ

वर्णाः शब्दा न वर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्ते इत्यर्थः। इदमेवमिति विवेको विविक्तता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया॥६१॥
अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः।
अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः॥६२॥

यत्पुनर्वाग्गोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य, तन्मनसः स्पंदनमात्रं न परमार्थत इति। उक्तार्थौ श्लोकौ॥

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान्।
अंडजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा॥६३॥

इतश्च वाग्गोचरस्याभावो द्वैतस्य। स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचरन्पर्यटन्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्वर्तमानाञ्जीवान्प्राणिनः अंडजान्स्वेदजान्वा यान्सदा पश्यतीति॥

यद्येवं ततः किम्? उच्यते—

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक्।
तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते॥६४॥

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तम्। तेन दृश्यास्ते जीवाः। ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथङ्न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः। चित्तमेव ह्यनेकजीवादिभेदाकारेण विकल्प्यते तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव, तेन स्वप्नदृशा दृश्यं तद्दृश्यम्। अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः॥

चरञ्जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दशसु स्थितान्।
अंडजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा॥६५॥
जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक्।
तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते॥६६॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताः चित्तेक्षणीयत्वात्। स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत्। तच्च जीवेक्षणात्मकं चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृदृश्यत्वात्स्वप्नचित्तवत्। उक्तार्थमन्यत्॥

उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते ।
लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥६७॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये । जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम् । अतस्ते अन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किंचिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेक्षणीयं वा । किं तदस्तीति विवेकिनोच्यते । नहि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते, तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः। कथम् ? लक्षणाशून्यं, लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं, प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्त्यं द्वयं यतस्तन्मतेनैव तच्चित्ततयैव तद्गृह्यते । नहि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो गृह्यते, नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । नहि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८॥
यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६९॥
यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥

मायामयो मायाविना यः कृतो निर्मितको मंत्रौषध्यादिभिर्निष्पादितः स्वप्नमायानिर्मितका अंडजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च, तथा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥७१॥

व्यवहारसत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदित्युक्तम् उत्तमं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥

चित्तस्पंदितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।
चित्तं निर्विषयं नित्यमसंगं तेन कीर्तितम् ॥७२॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवच्चित्तस्पंदितमेव द्वयम् । चित्तं परमार्थत आत्मैवा निर्विषयं, तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसंगं कीर्तितम् । 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये संगः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसंगमित्यर्थः ॥

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ।
परतंत्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥७३॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसंगत्वं, चित्तस्य न निःसंगता भवति, यस्माच्छास्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्यमानत्वात्। नैष दोषः। कस्मात्? यः पदार्थः शास्त्रादिर्विद्यते स कल्पितसंवृत्या। कल्पिता च सा परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तया योऽस्ति परमार्थेन, नास्त्यसौ न विद्यते। "ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इत्युक्तम्। यश्च परतंत्राभिसंवृत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात्पदार्थः, स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव। तेन युक्तमुक्तं "असंगं तेन कीर्तितं" इति ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः।
परतंत्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥७४॥

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वेऽज इतीयमपि कल्पना संवृतिः स्यात्। सत्यमेवम्। शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैव अज इत्युच्यते। परमार्थेन नाप्यजः। यस्मात्परतंत्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धिमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते। अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषये नैव क्रमत इत्यर्थः ॥

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते।
द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते ॥७५॥

यस्मादसद्विषयस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलम्। अभिनिवेश आग्रहमात्रम्। द्वयं तत्र न विद्यते। मिथ्याभिनिवेशमात्रं च जन्मनः कारणं यस्मात् तस्मात् द्वयाभावं बुद्ध्वा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न जायते ॥

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान्।
तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वर्जितैरनुष्ठीयमाना धर्मा देवत्वादिप्राप्तिहेतवः उत्तमाः केवलाश्च। धर्माः अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः। तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः। तानुत्तममध्यमाधमान् अविद्यापरिकल्पितान्यदा एकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति, यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मलं विवेकी न पश्यति

तूद्वन्, तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैः उत्तमाधममध्यमफलः
न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव इव सस्यादि ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ।
अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य क
इत्युच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्य अनिमि
चित्तस्येति या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु समा निर्विशेषा
च । पूर्वमप्यजातस्यैवानुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्याद्वयस्येत्यर्थः । यस्मात
विमानाच्चित्तं दृश्यं तत् द्वयं जन्म च, तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा नि
समाऽद्वयैवानुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति, कदाचिद्वा न भवति ।
एकरूपैवेत्यर्थः ॥

बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।
वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥७८॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्य अभावादनिमित्ततां च
परमार्थरूपां बुद्ध्वा हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपाद
त्यक्तबाह्यैषणः सन्कामशोकादिवर्जितं अविद्यादिरहितं अभयं पदमश
पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।
वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निःसंगं विनिवर्तते ॥७९॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेशः
स्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तदनुरूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य द्वयस्य व
नोऽभावं यदा बुद्धवांस्तदा तस्मान्निःसंगं निरपेक्षं सद्विनिवर्तते अभूताभिनि
विषयात् ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।
विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥८०॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्य अभावदर्शनेन चित्तस्य नि
चलनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपैव तदा स्थितिः, यैषा ब्रह्मस्वरूपा स्थितिश्चि
अद्वयविज्ञानैकरसघनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो गोचरः परमार्थदा
बुद्धानां, तस्मात्तत्साम्यं परं निर्विशेषमजमद्वयं च ॥

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।
सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥८१॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह— स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नादित्याद्यपेक्षं, स्वयंज्योतिःस्वभावमित्यर्थः। सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत्। एष एवंलक्षणः आत्माख्यो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावतः इत्यर्थः ॥

सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।
यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥८२॥

एवं बहुशः उच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्माल्लौकिकैर्न गृह्यत इत्युच्यते— यस्माद्यस्य कस्यचित् द्वयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमाव्रियतेऽनायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः। द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्र आवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते। दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते। परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात्। भगवानसौ आत्माऽद्वयो देव इत्यर्थः। अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः। 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा' इति श्रुतेः ॥

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥८३॥

अस्ति नास्तीत्यादिसूक्ष्मविषया अपि पंडितानां ग्रहाः भगवतः परमात्मन आवरणा एव। किमुत मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह— अस्तीति। अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते। नास्तीत्यपरो वैनाशिकः अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्धवैनाशिकः सदसद्वादी दिग्वासाः। नास्ति नास्तीत्यत्यंत शून्यवादी। तत्रास्तिभावश्चलः, घटाद्यनित्यविलक्षणत्वात्। नास्तिभावः स्थिरः सदाविशेषत्वात्। उभयं चलस्थिरविषयत्वात्सदसद्भावः। अभावोऽत्यंताभावः प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदादिवादी सर्वोऽपि भगवन्त मावृणोत्येव बालिशोऽविवेकी। यद्यपि पंडितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधात्, किमु स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥८४॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादबालिशः पंडितो भवतीत्याह कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ताः अस्ति नास्तीत्याद्याश्चतस्रो, र कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदा आवृत आच्छादितस्तेष प्रावादुकानां यः, स भगवानाभिः अस्ति-नास्तीत्यादिकोटिभिः चतसृभिरप्यस अस्त्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वौपनि पुरुषः स सर्वदृक्सर्वज्ञः परमार्थपंडित इत्यर्थः ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।
अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥८५॥

प्राप्यैतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं 'स ब्राह्म "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति श्रुतेः । अनापन्नादिमध्यान्तं आदिमध्य उत्पत्तिस्थितिलया अनापन्ना अप्राप्ता यस्याद्वयस्य पदस्य न विद्यन्ते, तदनाप दिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परमस्मादात्मला दूर्ध्वमीहते चेष्टते, निष्प्रयोजनमित्यर्थः । "नैव तस्य कृतेनार्थः" इत्यादिस्मृ

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।
दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वाञ्शमं व्रजेत् ॥८६॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्वरूपे वस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्य दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात्स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद्ब्रह्मणः । यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वाञ्शममुपशान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां ब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठेत इत्यर्थः ॥

सवस्तु सोपलंभं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।
अवस्तु सोपलंभं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात् संसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि प्रावादुक दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि तानीति तद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्को र्जितत्वात् रागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित् संहृतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरंभः— सवस्तु संवृतिसता वस्तु सह वर्तत इति सवस्तु । तथा चोपलब्धिरुपलंभः । तेन सह वर्तत इति सो लंभं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारास्पदं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादन

ौकिकं जागरितमित्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु ंवृतेरप्यभावात् । सोपलंभं वस्तुवदुपलंभनमुपलंभोऽसत्यपि वस्तुनि, तेन सह र्तत इति सोपलंभं च । शुद्धं केवलं प्रविभक्तं जागरितात्स्थूलाल्लौकिकं सर्व-ाणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥

अवस्त्वनुपलंभं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।
ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥८८॥

अवस्त्वनुपलंभं च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरम् । अत एव लोकातीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि लोकः, तदभावात्सर्वप्रवृत्तिबीजं सुषुप्तमित्येतत् । एवं स्मृतं सोपायं परमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धलौकिकं लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते, तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुककल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भावात् । विज्ञेयं परमार्थसत्यं तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वं इत्यर्थः । सदा सर्वदैव, तल्लौकिकादिविज्ञेयान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।
सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥८९॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पश्चाच्छुद्धं लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽजेऽभये विदिते, स्वयमेव आत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वश्चासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः सर्वज्ञता । इहास्मिँल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वलोकातिशयवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानिनः ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो यथाऽन्येषां प्रावादुकानाम् ॥

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।
तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलंभस्त्रिषु स्मृतः ॥९०॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशंका परमार्थतो मा भूत् इत्याह— हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तानि आत्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्धातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम् । आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तबाह्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पांडित्यबाल्यमौनाख्यानि साध-

नानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः कषायाख्यानि पक्तव्यानि । स
तानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणोपायत्वेनेत्यर्थः। अग्रयाणतः प्रथ
तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उप
उपलंभोऽविद्याकल्पनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्भिर्न
मार्थसत्यता त्रयाणामित्यर्थः ॥

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।
विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किंचन ॥९१॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावतः आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनि
सर्वगतत्वैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । बहु
कृतभेदाशंकां निराकुर्वन्नाह— क्वचन क्वचिदपि किंचन किंचिदणुमात्रमपि ते
विद्यते नानात्वमिति ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्येव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।
यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥९२॥

ज्ञेयतापि धर्माणां संवृत्यैव, न परमार्थतः, इत्याह— यस्मादादौ
आदिबुद्धाः प्रकृत्येव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सविता, एवं
बोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्व आत्मानः । न च तेषां निश्चयः क
नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिह्यमानस्वरूपा एवं नैवं वेति । यस्य
क्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षता आत्मार्थं परार्थं वा ।
सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं वेत्येवं भवति क्षान्तिर्बोध
व्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि, सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मो
समर्थो भवतीत्यर्थः ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।
सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥९३॥

तथा नापि शान्तिकर्तव्यता आत्मनीत्याह— यस्मादादिशान्ता नित
शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुष्ठूपरतस्वभावा नित्यमुक्त
भावाः इत्यर्थः । सर्वे धर्माः समाश्चाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विश
विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः ।
नित्यैकस्वभावस्य कृतं किंचिदर्थवत्स्यात् ॥

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।
भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥९४॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नाः ते एवाकृपणा लोके । कृपणा एवान्य स्याह— यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः । के? पृथग्वादाः पृथङ्नाना वस्त्वित्येवं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृताः, यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषां भेदे विचरतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यं इत्यभिप्रायः ॥

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।
ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥९५॥

यदिदं परमार्थतत्त्वं अमहात्मभिरपंडितैर्वेदान्तबहिष्ठैः क्षुद्रैरल्पप्रज्ञैः अनवगाह्यमित्याह— अजे साम्ये परमार्थतत्त्वे एवमेवेति ये केचित्स्त्र्यादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत् ते एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयीकरोतीत्यर्थः । "सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः । शकुनीनामिवाकाशे गतिर्नैवोपलभ्यते" इत्यादिस्मरणात् ॥

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।
यतो न क्रमते ज्ञानमसंगं तेन कीर्तितम् ॥९६॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह— अजेष्वनुत्पन्नेष्वचलेषु धर्मेष्वात्मसु अजमचलं च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च यतः, तस्मादसंक्रान्तं अर्थान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्मान्न क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं, तेन कारणेन असंगं तत्कीर्तितं आकाशकल्पमित्युक्तम् ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।
असंगता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥९७॥

इतोऽन्येषां वादिनां अणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरंतर्वा जायमाने उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसंगता असंगत्वं सदा नास्ति । किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिः बंधनाशो नास्तीति ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।
आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥९८॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्माणामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणं अविद्यादिबंधनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बंधनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते— नायकाः स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सन् सविता प्रकाशत इत्युच्यते, यथा वा निर्व्वनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते, तद्वत् ॥

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः ।
सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥९९॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तायिनः, तायोऽस्यास्तीति तायी, संतानवतो निरन्तरस्य आकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा आत्मानोऽपि तथा ज्ञानवदेव आकाशकल्पत्वान्न क्रमन्ते क्वचिदप्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्तं "ज्ञानेनाकाशकल्पेन" इत्यादि, तदिदमाकाशकल्पस्य तायिनो बुद्धस्य तदनन्यत्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते क्वचिदप्यर्थान्तरे । तथा धर्मा इति । आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीयमसंगमदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन भाषितम् । यद्यपि बाह्यार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना च अद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः ॥

दुर्दर्शमतिगंभीरमजं साम्यं विशारदम् ।
बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥१००॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचिताः मांडूक्यकारिकाः समाप्ताः ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते— दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगंभीरं दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदकृतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विशारदम् ।

ईदृक्पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्वा अवगम्य तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्मस्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरमापाद्य यथाबलं यथाशक्तीत्यर्थः ॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगा-
दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।
विविधविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां
प्रणतभयविहंतृ ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥१॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्दधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-
र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥२॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहांधकारो
मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।
यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्या ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ मांडूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

मुंडकोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ।

ॐ 'ब्रह्मा देवानां' इत्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारंपर्यलक्षणं संबंधं आदावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम्— एवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणा आयासेन लब्धा विद्येति । श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणं संबंधं उत्तरत्र वक्ष्यति— 'भिद्यते हृदयग्रंथिः' इत्यादिना । अत्र च अपरशब्दवाच्याया ऋग्वेदादिलक्षणाया विधिप्रतिषेधमात्रपराया विद्याया संसारकारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरेति विद्याभेदकरणपूर्वकं 'अविद्यायामंतरे वर्तमाना' इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह— 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति । 'परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारः तथापि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति 'भैक्ष्यचर्यां चरन्तः' 'संन्यासयोगात्' इति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । नहि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वाच्च कालसंकोचानुपपत्तेः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिंगं न तत्स्थितं न्यायं बाधितुमुत्सहते । नहि विधिशतेनापि तमः-

ाशयोरेकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुं, किमुत लिंगैः केवलैरिति । एवं उक्तसंबं-
योजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रंथविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपय-
ात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तः, तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं
ातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं वा अत्यंतमवसादयति
ाशयतीत्युपनिषत् । उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ॥

ॐ ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥१॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत इति । देवानां
तनवतामिंद्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्यक्तः
ग्यक्स्वातंत्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते ।
ोऽसावतींद्रियोऽग्राह्यः'' इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पाद-
ता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स
ं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् 'येना-
ं पुरुषं वेद सत्यम्' इति विशेषणात् । परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वा
ग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या । तां ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्ति-
ुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति ।
ेनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रति-
मिति च स्तौति विद्याम् । अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चाने-
षु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति
येष्ठः । तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह प्रोक्तवान् ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचांगिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽगिरसे परावराम् ॥२॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदद्ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा, तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा
र्वं उवाचोक्तवान् अंगिरे अंगीर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चांगीर्भारद्वाजाय भरद्वाज-
ोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽगिरसे स्वशिष्याय
त्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावरसर्वविद्याविषय-
याप्तेर्वा, तां परावरामंगिरसे प्राहेत्यनुषंगः ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥३॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थः अंगिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्नः उपगतः सन्पप्रच्छ पृष्टवान् । शौनकांगिरसोः संबंधादर्वाग्विधिवद्विशेषणाभावात् उपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं, मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वपि उपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह— कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते, नु इति वितर्के, भगवो हे भगवन्, सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीति 'एकस्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवति' इति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्शौनकः तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ । अथवा, लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ । सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणं यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यात् आयासभीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव— किं न्वस्ति तद्यस्मिन्नेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥४॥

तस्मै शौनकाय अंगिरा ह किलोवाच । किमित्युच्यते— द्वे विद्ये वेदितव्ये इति । एवं ह स्म किल यत् ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के ते इत्याह— परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं, तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहांगिरा द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्य । अपरा हि विद्या अविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि विदिते न किंचित्तत्त्वतो विदितं स्यादिति । निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥

तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते, त्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमित्यंगानि षट् । षाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते, यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरं धिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तेः वगमार्थस्य च भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । नु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । "या वेद-ाह्याः स्मृतयो याः काश्च कुदृष्टयः" इति हि स्मरन्ति । कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वाद-ादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथ-रणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । पनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं, नोप-नेषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्यधिगमेऽ-ऽपि यत्नान्तरमंतरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति थक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण-
मचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥६॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्र नुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो, न तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल व तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ता-ावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि— यत्तदद्रेश्यमित्या-देना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते— यत्तदिति । अद्रेश्यमदृश्यं, र्वेषां बुद्धींद्रियाणां अगम्यमित्येतत् । दृशेर्बहिःप्रवृत्तस्य पंचेंद्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेंद्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति र्णा द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्ण-क्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं, चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरूपविषये करणे सर्वजंतूनां, ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिचेतनावत्त्व-

विशेषणात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणैरर्थसाधकत्वं, तदिह अचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिदर्शनात् । किंच तदपाणिपादं कर्मेंद्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकं च अतो नित्यं अविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मम् । शब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि । तदभावात्सुसूक्ष्मम् । किंच, तदव्ययं उक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् । न ह्यनंगस्य स्वांगापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव । नापि कोशापचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजंगमानां परिपश्यन्ति सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ॥
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि
तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥७॥

भूतयोनिरक्षरमित्युक्तम् । तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः किंचित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तंतून्बहिः प्रसारयति, पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेव आपादयति । यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्थावरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्ताः तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यथोक्तलक्षणात् अक्षरात्संभवति समुत्पद्यते इह संसारमंडले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखावबोधनार्थम् ॥

यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदिति । क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मंत्र आरभ्यते—

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥८॥

तपसा ज्ञानेन उत्पत्तिविधिज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयते उत्पिपादयिषदिदं जगदंकुरमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं कारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेण अभिजायते उत्पद्यते । ततश्च अव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितो जगत्साधारणो अविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजांकुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषंगः । तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्मनसः सत्यं सत्याख्यं आकाशादिभूतपंचकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्यात् भूतपंचकादंडक्रमेण सप्त लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति, तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥९॥

इति मुंडकोपनिषदि प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मंत्रो वक्ष्यमाणार्थमाह— यः उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञ्यलक्षणं तपो अनायासलक्षणं, तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किंच नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुक्लं नीलमित्यादि । अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणम् । जायते पूर्वमंत्रोक्तक्रमेण इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥

इति मुंडकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ॥

प्रथममुंडके द्वितीयः खंडः ।

तदेतत्सत्यं मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकामा
एष वः पंथाः सुकृतस्य लोके ॥१॥

सांगा वेदा अपरा विद्योक्ता 'ऋग्वेदो यजुर्वेद' इत्यादिना। 'यत्तदद्रेश्यं' इत्यादिना, 'नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यंतेन ग्रंथेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्याऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता। अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रंथ आरभ्यते। तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनंतो दुःखस्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः। स मत्स्येन नदीस्रोतोवदविच्छेदरूपसंबंधः तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयो अनाद्यनंतोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानंदोऽद्वय इति। पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारंभः। तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तिः। तथाच वक्ष्यति—'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्' इत्यादिना। न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यते इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम्। किं तत्? मंत्रेष्वृग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मंत्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्दृष्टवन्तः। तत्तदेतत्सत्यं एकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितानि ऋषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायां अधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तानि। अतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयत नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः। एष वो युष्माकं पंथा मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते। तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः। यानि एतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि, तान्येष पंथा अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाज्यभागावंतरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥२॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते, सर्वकर्मणां प्राथम्यात्। तत्कथम्? यदैव इंधनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे समिद्धे दीप्ते हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिः, तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागौ आज्यभागयोरंतरेण मध्ये आवापस्थाने आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य। अनेकाह-

पेक्षया आहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणः कर्म-
लोकप्राप्तये पंथाः । तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका
त ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।
मवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥३॥

कथं ? यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रं अदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अग्नि-
णोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य । अग्निहोत्रिसंबध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति ।
ज्यमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्ट-
। अग्निहोत्रांगत्वस्याविशिष्टत्वात् । अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् ।
तुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणं आग्रयणं शरदादिकर्तव्यं
न क्रियते यस्य तत् । तथाऽतिथिवर्जितं च अतिथिपूजनं चाहन्यहनि
यमाणं यस्य । स्वयं सम्यगग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं
वकर्मवर्जितम् । हूयमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं
ादितं असंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते— आसप्त-
प्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान्हिनस्ति हिनस्तीव आयासमात्रफलत्वात् ।
क्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सत्यान्ताः सप्त
ः फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यन्त
भायासमात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिंडदानाद्यनुग्रहेण वा
यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्त
ा उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिंगिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥४॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिंगिनी
रुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्वरुच्यंता लेला-
ना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः किल सप्त जिह्वाः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।

तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥५॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माचरत्यग्निहोत्रादिकं भ्र नेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालः तं कालं अनति यथाकालं यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं न प्रापयन्ति । एता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिंद्र एकः सर्वानुपरि अ सतीत्यधिवासः ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥६॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते । एह्येहीत्याह्वयन्त तं यजमानं आहुतयः सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्या क्षणां अभिवदन्त्य उच्चारयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः, एष वो युष्माकं सुकृतः पंथा ब्रह्मलोकः फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्य ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात् ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनंदन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥७॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्म एतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं द मूलमिति निंद्यते । प्लवा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा रूपा यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः, षोडशर्ति पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण । येष्व शास्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषां अवरकर्माश्रयाणां अष्टादशा दृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुंडविनाशादिव क्षीरदध्या तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनंदन्त्यभि

प्रविवेकिनो मूढा, अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं कंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा रेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पंडितं मन्यमानाः ।
जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा
अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥८॥

किंच अविद्यायामंतरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा ामन्तः पंडिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तः, ते च घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीडयमानाः परियन्ति वि- ामन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वादंधेनैव अचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमाण- ार्गाः यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकंटकादौ पतन्ति तद्वत् ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा-
त्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥९॥

किंच अविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयो- जना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमन्यन्ते अभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यत् यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभव- निमित्तं तेन कारणेनातुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलो- काच्च्यवन्ते॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा
इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥१०॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तः, अन्य- दात्मज्ञानाख्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबांधवादिषु प्रमत्ततया मूढाः । ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते भोगायतने

अनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्नर लक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये
शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥११॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च, तपःश्रद्धे हि, स्वाश्रमविहितं कर्म, श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या, ते तपःश्रद्धे उपवस सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृहस ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य संबंधः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः क्ष पुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्य कादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्ययस्वभावो याव सारस्थायी । एतदंतास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । ननु— एतं मोक्ष च्छन्ति केचित् । न, 'इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' 'ते सर्वगं सर्वतः प्र धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अप्रकरणाच्च । अ विद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसंगोऽस्ति । विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं, सम अपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् । एताव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनुक्र मता— "ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमे गतिमाहुर्मनीषिणः ॥" इति ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥

अथेदानीं अस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते— परीक्ष्य यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभ विकाविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयं अविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहित त्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूताः, ये विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकातिर्यक्प्रेतलक्षणाः, तानेतान्परीक्ष

ानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतान् ादिस्थावरान्तान् व्याकृताव्याकृतलक्षणान् बीजांकुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमि- अनेकानर्थशतसहस्रसंकुलान् कदलीगर्भवदसारान् मायामरीच्युदकगंधर्वनग- रस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान् प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वा अविद्याकामदोषप्रव- र्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्तितानित्येतत् । ब्राह्मणः ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधि- सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादित्यु- ।— निर्वेदं, निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे । वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स ायप्रकारः प्रदर्श्यते— इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः । सर्व एव हि ाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु नित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्यं उत्पाद्यमाप्यं ार्यं विकार्यं वा । नातःपरं कर्मणो विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभ- कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी, न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणा ासबहुलेन अनर्थसाधनेनेत्येवं निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञा- विशेषेण अधिगमार्थं स निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं शमदमादिसंपन्नम- ाच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातंत्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतत् गुरुमेवे- धारणफलम् । समित्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियं अध्ययनश्रुतार्थसं- ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो, निष्ठस्तपोनिष्ठ इति यद्वत् । नहि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञान- रोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येना- पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥१३॥

इति प्रथममुंडके द्वितीयः खंडः ॥ इति प्रथममुंडकम् ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत् । ान्तचित्ताय उपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमेण च युक्ताय । तो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया च परया अक्षरमद्रेश्यादिवि- ाणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शयनाच्च, सत्यं तदेव परमार्थ- भाव्यादव्ययं, अक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च, वेद विजानाति तां

ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययमेव नियमं यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणं अविद्यामहोदधेः ॥ इति द्वितीयः खंडः ॥

इति मुंडकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुंडकं समाप्तम् ॥

द्वितीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरा संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते, तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिः विज्ञातं भवति, तत्पराया ब्रह्मविद्याया विषयः । स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रंथ आरभ्यते—

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥१॥

यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्या विषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाच्चानृतमितरत् । अत्यंतपरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह— यथा सुदीप्तात्सुष्ठु दीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिंगा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव, तथा उक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदं अनुविधीयमानत्वाद्विविधा, हे सोम्य भावा जीवा आकाशादिवत् घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिप्रभेदमनु भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनु प्रजायन्ते तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपियन्ति देहोपाधिविलयमनु विलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः । यथा आकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव, तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वम् ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥२॥

नामरूपबीजभूतात् अव्याकृताख्यात् स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्येव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेत्या-

ादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्ट्वात् । दिवि वा स्वात्मनि ाऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा, ्यो ह्यमूर्तः पुरुषः, सबाह्याभ्यंतरः सह बाह्याभ्यंतरेण वर्तत इति । अजो न प्रते कुतश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेर्वा- ादि । यथा नभःसुषिरभेदानां घटादि सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात् प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः अतः अजरः अमृ- ऽक्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनां अविद्यावशात् देह- ेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवा- शं, तथापि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनां अप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवांश्चल- त्मको वायुर्यस्मिन्नसावप्राणः । तथा अमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्या- कं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममनाः । अप्राणो ह्यमनाश्चेति गादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रि- णि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । यथा श्रुत्यंतरे— 'ध्यायतीव ेलायतीव' इति । यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तच्छुभ्रः शुद्धः । अतः अक्षरा- ामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात् सर्वकार्यकरणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तत्त्वं ्रुपाधिलक्षणं अव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यः तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरु- ाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । थं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव ्वेनात्मना सन्ति, तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेत् । तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनात्मना सन्ति । अतोऽप्राणादिमा- ्रः पुरुषः । यथाऽनुत्पन्ने पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥३॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते— यस्मादेतस्मादेव पुरुषान्नामरूप- ाजोपाधिलक्षिताज्जायते उत्पद्यतेऽविद्याविषयो विकारभूतो नामधेयोऽनृतात्मकः ाणः, 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' 'अनृतम्' इति श्रुत्यंतरात् । न हि तेना- ्विद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्र- त्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते । तस्मात्सिद्ध-

मस्य निरुपचरितं अप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः। यथा च प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्स्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः। यथा करणानि मनश्चेन्द्रियाणि च, तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि। खमाकाशं वायुरंतर्बाह्य आवहादिभेदः। ज्योतिरग्निः आप उदकम्। पृथिवी धरित्री विश्वस्य सर्वस्य धारिणी। एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगंधोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते॥

संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं पुरुषं सत्यं 'दिव्यो ह्यमूर्तः' इत्यादिना मंत्रेणोक्त्वा, पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते, संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिवदिति—

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा॥४॥

यो हि प्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट्, स तत्त्वान्तरितत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायते एतन्मयश्च इत्येतदर्थमाह। तं विशिनष्टि। अग्निर्द्युलोकः 'असौ वाव लोको गौतमाग्निः' इति श्रुतेः। मूर्धा यस्योत्तमांगं शिरः। चक्षुषी चंद्रसूर्यौ। चंद्रश्च सूर्यश्चेति। यस्येति सर्वत्रानुषंगः कर्तव्यः। अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं कृत्वा। दिशः श्रोत्रे यस्य। वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य। वायुः प्राणो यस्य हृदयमंतःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत्। सर्वं ह्यंतःकरणविकारमेव जगन्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात्। जागरितेऽपि तत एव अग्निविस्फुलिंगवद्विप्रतिष्ठानात्। यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी। एष देवो विष्णुरनंतः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामंतरात्मा॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा, पंचाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते—

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम्।
पुमान्रेतः सिंचति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः॥५॥

तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः । स विशेष्यते— समिधो
ूर्यः, समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि
ाग्नेः निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्यादोष-
ृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः
ी रेतः सिंचति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति । एवं क्रमेण
ृथः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः ॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा
यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥६॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह । कथं ? तस्मात्पुरुषादृचो
ःक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छंदोविशिष्टा मंत्राः । साम पांचभाक्तिकं साप्त-
ं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसानानि वाक्य-
। । एवं त्रिविधा मंत्राः । दीक्षाः मौंज्यादिलक्षणाः कर्तृनियमविशेषाः ।
सर्वेऽग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्च एकगवाद्या अपरिमित-
ान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्मांगः । यजमानश्च कर्ता । लोकास्तस्य कर्म-
ताः । ते विशेष्यन्ते— सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र
ु सूर्यस्तपति । ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृ-
ताः ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः ।
साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च ।
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥७॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्मांगभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः
म्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्यारण्याः ।
सि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनां प्राणापानौ, व्रीहियवौ हविरर्थौ ।
कर्मांगं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतंत्रं च फलसाधनम् । श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्व-
ार्थसाधनप्रयोगः चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः । तथा सत्यमनृतवर्जनं यथा-

भूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधिश्चेतिकर्तव्यता

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्
सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥८॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणाः तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्त
र्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । वि
यैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि 'यदस्य विज्ञानं तज्
होति' इति श्रुत्यंतरात् । किंच सप्तेमे लोका इंद्रियस्थानानि येषु चरन्ति सं
रन्ति प्राणाः । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनि
त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहि
स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि च आत्मयाजिनां विदु
कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च स
चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽ-
स्मात्स्यंदन्ते सिंधवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यंतरात्मा ॥९॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पु
षात्सर्वे । स्यंदन्ते स्रवन्ति गंगाद्याः सिंधवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः । अत
देव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन र
भूतैः पंचभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यंतरात्मा लिंगं सूक्ष्मं शरीरं
तद्ध्यंतराले शरीरस्य आत्मनश्च आत्मवद्वर्तते इत्यंतरात्मा ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म
तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां
सोऽविद्याग्रंथिं विकिरतीह सोम्य ॥१०॥

इति द्वितीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम्। अतो वाचारंभणं विकारो नामधेयं अनृ-
पुरुष इत्येव सत्यम्। अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम्। न विश्वं नाम पुरु-
द्न्यत्किंचिदस्ति। अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व-
ई विज्ञातं भवति' इति। एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे पुरुषे विज्ञाते
ष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति। किं पुनरिदं विश्वमित्युच्यते-
र्गाभिहोत्रादिलक्षणम्। तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेतावद्धीदं सर्वम्। तच्चै-
रह्मणः कार्यम्। तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं
यतं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां, स एवं विज्ञानादविद्याग्रंथिं ग्रंथिमिव दृढीभूतां
वेद्यावासनां विकिरति विक्षिपति विनाशयति इह जीवन्नेव, न मृतः सन् हे
म्य प्रियदर्शन॥ इति द्वितीयमुंडके प्रथमः खंडः॥

द्वितीयमुंडके द्वितीयः खंडः।

**आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम्। एजत्प्राण-
ान्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम्॥१॥**

अरूपं तदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते— आविः प्रकाशं संनिहितं
गाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यंतराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते।
र्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्।
देतदाविर्भूतं ब्रह्म संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि, तत् गुहाचरं नाम गुहायां चर-
ीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम्। महत्सर्वमहत्त्वात्पदं पद्यते
र्वेणेति, सर्वपदार्थास्पदत्वात्। कथं तन्महत्पदमित्युच्यते— यतोऽत्रास्मिन्
ह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवारा, एजच्चलत्पक्ष्यादि, प्राणत्प्राणि-
ीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि, निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावत्, यच्चानिमि-
त्। चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम्। एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे
शिष्याः, अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां, सदसत्स्वरूपम्। सदसतोर्मूर्तामूर्तयोः
थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात्। वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वा-
प्रार्थनीयम्। परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्यवहितेन संबंधः। यल्लौ-
ककविज्ञानागोचरमित्यर्थः। यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु, तद्ध्येकं ब्रह्म
अतिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात्॥

**यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ।
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥२॥**

किंच यदर्चिमद्दीप्तिमत् । तद्दीप्त्या आदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म ॥ किंच यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यतिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः । येच लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयः, चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धाः । तदेतत्सर्वाश्रयं अक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि च करणानि, तदु अंतश्चैतन्यं, चैतन्याश्रयो हि प्राणेंद्रियादिसर्वसंघातः 'प्राणस्य प्राणं' इति श्रुत्यंतरात् । यत्प्राणादीनामंतश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथम् । अतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्ध्यक्षरे चेतः समाधत्स्व ॥

**धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं
शरं ह्युपासानिशितं संदधीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥३॥**

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते— धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदाय औपनिषदमुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं, महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुस्तस्मिञ्शरम् । किंविशिष्टमित्याह । उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् । संदधीत संधानं कुर्यात् । संधाय च आयम्याकृष्य सेंद्रियमंतःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥

**प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥४॥**

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते—प्रणव ओंकारो धनुः । यथा इष्वासनं लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं, तथा आत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणः तदालंबनोऽप्रतिबंधेनाक्षरेऽवतिष्ठते । यथा धनुषा

ते इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मा उपाधिलक्षणः पर
जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया । स शर इव स्वा-
न्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मणि । अतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनः समाधित्सु-
ात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सति अप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धि-
गाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यम् ।
स्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति ।
ा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेन अक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः ॥५॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्षत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः थेवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैः, तमेव र्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीत हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुंचथ विमुंचत रित्यजत । तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैष सेतुः एतदा- ज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः । संसारमहोदधेरुत्त- णहेतुत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरम्— 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पंथा ाद्यतेऽयनाय' इति ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः
स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं
स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥६॥

किंच, अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रविष्टा ात्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यः, तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः ा एष प्रकृत आत्मा अंतर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजा- न्बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमानः इव जायमानः अंतःकरणोपाध्य- ुविधायित्वात् । वदन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मानं ओमित्येवं ओंकारालंबनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिंतयत । उक्तं वक्त- व्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तक-

र्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः— स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पाराय परकूलाय । परस्तात् कस्मात्? अविद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥७॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गंतव्यः परविद्याविषयः इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह— यः सर्वज्ञः सर्वविद्व्याख्यातः । तं पुनर्विशिनष्टि । यस्य एष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा? यस्येमे द्यावापृथिव्यौ शासने विधृते तिष्ठतः । सूर्याचंद्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नातिक्रामन्ति । तथा स्थावरं जंगमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्तवोऽयने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते । स एष महिमा भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्म गोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वात् । ब्रह्मणः पुरं हृदयपुंडरीकं तस्मिन्यद्व्योम तस्मिन्व्योमन्याकाशे हृत्पुंडरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न हि आकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वान्यथा संभवति ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता
प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा
आनंदरूपममृतं यद्विभाति ॥८॥

स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति मनोमयो, मनउपाधित्वात् । प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिंडरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुंडरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनं-

पं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणं सुखरूपं अमृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव ते सर्वदा ॥

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥९॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदयग्रंथिरविद्यावा-ाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति श्रुत्यंतरात् । याश्रयोऽसौ नात्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वे ज्ञेय-श्रयाः संशया लौकिकानां आमरणात् गंगास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे प्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारंभ-णि प्रवृत्तफलत्वात् । तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मना वरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मु-त इत्यर्थः ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥१०॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मंत्रास्त्रयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये द्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात्परं सर्वाभ्यंतरत्वात् तस्मिन्विरजं अविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वा-र्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्मा-रजं निष्कलं च, अतस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि ज्ज्योतिरवभासकम् । 'अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वं अंतर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्यो-ार्निमित्तमित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यं आत्मज्योतिः तद्यदात्म-द आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति, आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात्त एव तद्वि-र्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥११॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते— न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति। तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः। स हि तस्यैव भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयति। न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यम्। तथा न चंद्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति। कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः? किं बहुना। यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुदीप्यते। यथा जलोल्मुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतः। तद्वत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति। यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासा, अतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते। न हि स्वतोऽविद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति। घटादीनां अन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपाणां चादित्यादीनां तद्दर्शनात् ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता-
द्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं
ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥१२॥

इति द्वितीयमुंडके द्वितीयः खंडः ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं, सर्वं तद्विकारः वाचारंभणं विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मंत्रेण पुनरुपसंहरति। ब्रह्मैवोक्तलक्षणं इदं यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथोत्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम्। किं बहुना, ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम्। अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः। ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥

इति मुंडकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुंडकं समाप्तम् ॥

तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः ।

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे हृदय-दिसंसारकारणस्य आत्यंतिकविनाशः स्यात् । तद्दर्शनोपायश्च योगो धनुरा-ानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति उत्तरग्रंथारंभः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण क्रियते । अत्यं-वगाहत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मंत्रः परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्यते—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति
अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥१॥

द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ, पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ, सयु-सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ, सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्य-कारणौ, एवंभूतौ सन्तौ समानं अविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतया, एकं वृक्षं वृक्ष-च्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ । सुपर्णाविवैकं वृक्षे पभोगार्थम् । अयं हि वृक्षः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः संज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयः, तं परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णाविव अविद्याकाम-वासनाश्रयलिंगोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो लिंगोपा-क्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं फलं स्वादु अनेकविचित्रवेद-वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुंक्तेऽविवेकतः । अनश्नन्न्य इतर ईश्वरो नि-शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसौ योर्भोज्यभोक्त्रोः नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण । स त्वनश्नन्न्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽ-
नीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥२॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवो अविद्याकाम-नफलरागादिगुरुभाराक्रान्तो अलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्म-

भावमापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखी त्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च संबंधि बांधवैः । अतोऽनीशया, न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेन इत्येवं दीनभावोऽनीशा, तया शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थ-प्रकारैरविवेकतया चिंतामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जवी-भावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणि-केन दर्शितयोगमार्गः अहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः समाहिता-त्मा सन् जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमा-नोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशं असंसारिणं अशनायापिपासाशोकमोहजरा-मृत्य्वतीतमीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरो अविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा, तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागरा-द्विप्रमुच्यते, कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥३॥

अन्योऽपि मंत्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्यतीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववत् रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिः-स्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि । कर्तारं सर्वस्य जगतः ईशं पुरुषं ब्रह्म-योनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं, ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं स यदा चैवं पश्यति, तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बंधनभूते कर्मणी समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरंजनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृष्टं निरतिशयं, साम्यं समतामद्वयलक्षणं, द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येव अतोऽद्वयलक्षणमेतत्प-रमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति
विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावा-
नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥४॥

किंच, योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैः
ादिस्तंबपर्यंतैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः ।
ाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति
ानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण न भवते.न भवतीत्येतत् । किं? अतिवादी
ेत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य
ं विद्वान् सोऽतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं,
ा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरं अन्यद्दृष्टमस्ति स तदतीत्य वदति ।
ं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति । अतो
तेवदति । किंच आत्मक्रीड आत्मन्येव क्रीडा क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारा-
ु स आत्मक्रीडः । तथा आत्मरतिः आत्मन्येव च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स
त्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा बाह्यविषय-
तिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाञ्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं
यावान् । समासपाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति बहुव्रीहिमतुबर्थयोर-
तरोऽतिरिच्यते । केचित्तु अग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः समुच्चयार्थमिच्छन्ति ।
ेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रियावा-
आत्मक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चित्कचिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्या-
क्रीडो भवति, बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । नहि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र
थतिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवैतदनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् ।
न्या वाचो विमुंचथ' 'संन्यासयोगात्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह
ियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादः संन्यासी । य एवंलक्षणो
तिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः
धानः ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा
सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अंतःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥५॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येन अनृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः प्राप्तव्यः । किंच, तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया । "मनसश्चेंद्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इति स्मरणात् । तद्ध्यनुकूलं आत्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चांद्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषंगः सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा, नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च—'न येषु जिह्ममनृतं न माया च' इति । क्व असावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अंतःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुंडरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः, स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पंथा विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥६॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । नहि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनानृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययः, अतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच, शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम्? सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पंथा देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा ह्याक्रमन्ति आक्रमन्ते ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदंभानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबंधि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथा आक्रमन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबंधः ॥

बृहच्च तद्दिव्यमचिंत्यरूपं
सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
दूरात्सुदूरे तदिहांतिके च
पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥७॥

किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते— बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादि- सर्वतोव्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिंद्रियगोचरं अत एव न चिंतयितुं तेऽस्य रूपमित्यचिंत्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं, निरतिशयं क्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वात् । विभाति विविधमादित्यचंद्राद्याकारेण भाति ते । किंच, दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यंता- वात्तद्ब्रह्म । इह देहे अंतिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्चा- श्याप्यंतरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतान्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रिया- न योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क्व? गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं ते विद्वद्भिः । तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥८॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते— यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केन- प्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरैरिंद्रियैः । तपसः सर्व- साधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्ध- त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह— ज्ञानप्रसादेन ःमावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलु- ं प्रसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्मतत्त्वं मलावनद्धमिव दर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदा इंद्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमल- लुष्यापनयनात् आदर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते, तदा नस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ा द्रष्टुं यस्मात् ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वा- वभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरणः एकाग्रेण मनसा- ायमानश्चिंतयन् ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश ।

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥९॥

यमात्मानमेवं पश्यति, एषोऽणुः सूक्ष्मः आत्मा चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः। क्वासौ ? यस्मिञ्छरीरे प्राणो वायुः पंचधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टः, तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः। कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह— प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमंतःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन, काष्ठमिवाग्निना। सर्वं हि प्रजानामंतःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके। यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनात्मना विभवति आत्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-
स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥

इति तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह— यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति, विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविन्निर्मलांतःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान् । तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञं आत्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिः भूतिकामो विभूतिमिच्छुः। ततः पूजार्ह एवासौ ॥ इति तृतीयमुंडके प्रथमः खंडः॥

तृतीयमुंडके द्वितीयः खंडः ।

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम
यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यकामा-
स्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥१॥

यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परमं प्रकृष्टं धाम सर्वकामा-
ाश्रयमास्पदं, यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं, यच्च
: ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम्। तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृ-
ग्वर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमिव देवं, ते शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं
ोपादानकारणं अतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो, न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति
पुनः क्वचिद्रतिं करोति" इति श्रुतेः। अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः
स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥२॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति। कामान्यो दृष्टादृष्टेष्ट-
ग्यान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः प्रार्थयते, स तैः कामभिः कामैर्धर्मा-
र्मप्रवृत्तिहेतुभिः विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र विषयप्राप्ति-
मित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरेव कामैः
ष्टितो जायते। यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकामः आत्मकामत्वेन परि
मंतत आप्ताः कामा यस्य, तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपर-
ादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य, तस्य कृतात्मनस्त्विहैव
ष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति प्रविलीयन्ते विलयमुप-
न्ति नश्यन्तीत्यर्थः। कामाः तज्जन्महेतुविनाशान्न जायन्त इत्यभिप्रायः ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥३॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभः तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन
र्तव्या इति प्राप्ते इदमुच्यते। योऽयमात्मा व्याख्यातो, यस्य लाभः परः
ुरुषार्थो, नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः। तथा न मेधया
ंथार्थधारणशक्त्या। न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेनेत्यर्थः। केन तर्हि
ाभ्य इत्युच्यते— यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणे-

नैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलब्धस्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते— तस्यैष आत्मा अविद्यासंछन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति, प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः । तस्मादन्यत्यागेन आत्मलाभप्रार्थनैव आत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो
न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिंगात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वां-
स्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥४॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिंगयुक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेन आत्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो, नापि लौकिकपुत्रपश्वादिविषयसंगनिमित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिंगाल्लिंगरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिंगं संन्यासः । संन्यासरहिताज्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैः यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेक्यात्मवित् तस्य विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्म धाम ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥५॥

कथं ब्रह्म विशत इत्युच्यते— संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानं ऋषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता, न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागा विगतरागादिदोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनं आकाशवत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य, नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन । किं तर्हि, तद्ब्रह्मैवाद्वयं आत्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यंतविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्म धाम प्रविशन्ति ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥६॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः पर आत्मा विज्ञेयः, ाः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । ते च संन्यासयोगा-
र्मपरित्यागलक्षणयोगात् केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगात् यतयो यतनशीलाः, त्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । संसा-
ये मरणकालास्ते अपरांताः तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्याग-
: परांतकालः तस्मिन्परांतकाले साधकानां बहुत्वाद्ब्रह्मैव लोको ब्रह्म-
एकोऽप्यनेकवत् दृश्यते प्राप्यते च । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति, ब्रह्म-
र्थः । परामृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्म आत्मभूतं येषां ते परामृता
न्त एव ब्रह्मभूताः, परामृताः सन्तः परिमुच्यन्ति परि समंतात्प्रदीपनिर्वाणवत्
घटाकाशवच्च निवृत्तिमुपयान्ति । परिमुच्यन्ते परि समंतान्मुच्यन्ते सर्वे न-
न्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते । "शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च । पदं
न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥" "अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः" इति
स्मृतिभ्याम् । देशपरिच्छिन्ना हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधन-
त्वात् । ब्रह्म तु समस्तत्वान्न देशपरिच्छेदेन गंतव्यम् । यदि हि देशपरि-
न्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यंतवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् ।
एवंविधं ब्रह्म भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता ।
चाविद्यादिसंसारबंधापनयमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्य-
म् ॥

गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा
देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु ।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥७॥

किंच मोक्षकाले या देहारंभिकाः कलाः प्राणाद्याः ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां
ाः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनम् ।

वदश पंचदशसंख्याका या अंत्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा, देवाश्च देहाश्रया-
क्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवताखादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः। यानि च
मुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वात्।
ज्ञानमयश्चात्मा अविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रति-
बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनात्मना।
तो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः। त एते कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा उपाध्यपनये
ते परेऽव्ययेऽनंतेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनंतरेऽ-
ह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे एकीभवन्ति अविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते
लाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिंबाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाकाशे घटाद्याकाशाः।

यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽ-
स्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥८॥

किंच यथा नद्यो गंगाद्याः स्पंदमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तं
र्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, नाम च रूपं च नामरूपे विहाय
था, तथा अविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं
षं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति।
तरति शोकं तरति पाप्मानं
गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धाः। अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवा-
ा च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव। न। विद्ययैव
ातिबंधस्यापनीतत्वात्। अविद्याप्रतिबंधमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबंधः।
त्वादात्मभूतत्वाच्च। तस्मात्स यः कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद
ादहमेवास्मीति जानाति स नान्यां गतिं गच्छति। देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं
विघ्नो न शक्यते कर्तुम्। आत्मा ह्येषां स भवति। तस्माद्ब्रह्म विद्वान्
ा भवति। किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति। किंच तरति शोकं

नेकेष्टवैकल्यानिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं र्माधर्माख्यं गुहाग्रंथिभ्यो हृदयाविद्याग्रंथिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रंथिः' इत्यादि ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥१०॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मंत्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिं एकर्षिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः श्रद्दधानाः सन्तो ये, तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम् । यथा अथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव वदेत ॥

तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।
नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥

इति तृतीयमुंडके द्वितीयः खंडः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुंडकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यं ऋषिरंगिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्टवते उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतत् ग्रंथरूपं अचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारंपर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षात् दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयः तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यादरार्थं मुंडकसमाप्त्यर्थं च ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ अथर्वणमुंडकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

प्रतीकानुक्रमणिका ।

SOME OF OUR PUBLICATIONS

N.B.—*Prices of the following books do not include postage*

In Sanskrit—

1—4. Works of Shankaracharya.

COMPLETE IN 4 VOLS.

[These Vols. can be purchased separately.]

I. **गीताभाष्यम्।** Bhagavadgita with Bhashya Rs.

II. **दशोपनिषद्भाष्यम्।** Ten principal Upanishad with Bhashya. Rs. 1

III. **ब्रह्मसूत्रभाष्यम्।** Brahmasutras with Bhashya Rs.

IV. **प्रकरणग्रंथाः।** Minor Works. Contains 3 minor works and Stotras, *e.g.*, अपरोक्षानुभूतिः, आत्मबोध वाक्यवृत्तिः, स्वात्मनिरूपणम्, अद्वैतानुभूतिः, योगतारावली, शतश्लोकं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः, विवेकचूडामणिः, उपदेशसाहस्री, विष्णुसहस्रनाम भाष्यम्, सनत्सुजातीयभाष्यम्, आत्मानात्मविचारः, वेदान्तस्तोत्राणि, भक्ति स्तोत्राणि, etc. Rs.

---

5. **गीतासंग्रहः।** Vol. I. A collection of 10 Gitas भगवद्गीता, रामगीता, गणेशगीता, शिवगीता, देवीगीता, कपिलगीता, सूर्यगीता etc. Rs. 2-

6. **गीतासंग्रहः।** Vol. II. A collection of 10 more Gitas, अष्टावक्रगीता, अवधूतगीता, उत्तरगीता, रामगीता, ब्रह्मगीता, etc Rs. 2–

7. **उपनिषदां समुच्चयः।** A collection of 108 Upanishads including the principal ten. Rs.

In Sanskrit and English—

8. **The Seven Upanishads.**—With English trans lation (Isha, Kena, Katha, Prashna, Mundaka Taittiriya and Aitareya). Rs. 2-8-

9. **Brihadaranyaka Upanishad.**—With Englis translation. Rs. 3-0-

10. **The Bhagavadgita.**—Text, word for wor meaning in English, translation, critical and expla natory notes, also notes giving full explanation c the special interpretation put upon several verse by the late Lokamanya B. G. Tilak pointing ou where and how he differed from Shankaracharya Edited by H. R. Bhagavat. Rs. 3-8-

11. **Vedantasara** of Sadananda.—With Englis translation and the Sanskrit commentary of Rama tirtha. Re. 1-8-

12. **Sarvavedantasiddhantasarasangraha** of Shanka racharya.—With English translation. Rs. 3-0-

13. **The Sanskrit Dictionary.**—Sanskrit-Englis and English-Sanskrit in one handy volume. E H. R. Bhagavat. Rs. 3-8-

All Communications should be addressed—

ASHTEKAR & Co., POONA CITY

or

H. R. BHAGAVAT,

Secretary, Ashtekar & Co., Poona Ci

THE MOST ANCIENT BOOK

RIGVEDA

English Translation and Notes

BY THE LATE

Prof. H. H. WILSON, M.A., F.R.S.

Library Edition.

Complete in 6 vols., Cloth, 2500 pages.

Rs. 30.

Ashtekar & Co., Poona.

RIGVEDA

SANSKRIT TEXT

Devanagari Characters with Swaras and spaces between word

Complete in 2 vols., Cloth, 1000 pages.

Rs. 10.

Ashtekar & Co., Poona.